

ISSN 1563-0269; eISSN 2617-8893

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

BULLETIN

of history

№4 (119)

Алматы
«Қазақ университеті»
2025

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ №4 (119) желтоқсан

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Күәлік № 16495-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Сұлтанғалиева Г.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Телефон: +727-377 33 38 (1288)

e-mail: tarihabarshy@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Байғунаков Д.С., т.ғ.д., профессор – ғылыми редактор (Қазақстан)

Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., ҚРҰҒА академигі – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)

Әлімғазинов Қ.Ш., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Мырзабекова Р.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Жұматаев Р.С., PhD, доцент (Қазақстан)

Жұмағұлов Қ.Т., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Қалыш А.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Миша Майер (Misha Meyer), профессор, Эберхард Карл атындағы Тюбинген университеті Ежелгі тарих институты директоры (Германия)

Уямо Томохико (Uyamo Tomohiko), профессор, Хоккайдо университеті Славян-Еуразиялық зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері (Жапония)

Ожал Огуз (Ozhal Oguz), академик, Түркия ЮНЕСКО ұлттық комиссиясының президенті (Түркия)

Мехмет Шахингоз (Mehmet Shahingoz), профессор, Гази университеті (Түркия)

Гзавье Аллез (Xavier Hallez), Әлеуметтік ғылымдар институтының профессоры (Франция)

Аманжолова Д.А., т.ғ.д., профессор (Ресей)

Тишкин А.А., Алтай мемлекеттік университетінің профессоры (Ресей)

Петер Финке (Peter Finke), профессор, Цюрих университетінің профессоры, Этнология институтының директоры (Швейцария)

ТЕХНИКАЛЫҚ РЕДАКТОР

Құрбанбай Ә. Т., оқытушы (Қазақстан)

Тарих сериясы Отан тарихы, Дүниежүзі тарихы, деректану, тарихнама, археология, этнология, түрік халықтарының тарихы, тарихи тұлғалар, мұражай ісі, мұрағаттану бағыттарын қамтиды.

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гүлмира Шаккозова

Телефон: +7 747 125 6790

e-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

ИБ №

Пішімі 60x84/8. Көлемі 00,0 б.т. Тапсырыс № 0.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

Баспа журналдың ішкі мазмұнына жауап бермейді.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2025

1-бөлім
ОТАН ТАРИХЫ

Section 1
DOMESTIC HISTORY

Раздел 1
ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Ж. Құрбанәлі* , **Н. Мұқаметханұлы**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: zhazi1981@inbox.ru

ХАНЬ ПАТШАЛЫҒЫ МЕН ҮЙСІН ЕЛІ АРАСЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАР

Хань патшалығы мен Үйсін мемлекетінің арасындағы қарым-қатынастар Жібек жолының қалыптасуы мен дамуының негізін қалаған тарихи феномендердің бірі болып табылады. Бұл байланыстар Шығыс пен Батыс арасындағы сауда мен мәдени алмасудың қозғаушы күші ретінде Орталық Азиядағы аймақтық қауіпсіздік пен транзиттік тұрақтылықты қамтамасыз етті. Қазіргі кезеңде Еуразиялық экономикалық және мәдени интеграцияны зерттеу тұрғысынан бұл тарихи тәжірибені зерделеу аса өзекті болып отыр, өйткені ол мемлекетаралық әріптестік пен өзара тәуелділік механизмдерінің ерте үлгісін көрсетеді. Зерттеудің негізгі мақсаты – Хань династиясы мен Үйсін елі арасындағы саяси, экономикалық және мәдени байланыстарды кешенді түрде талдап, олардың Жібек жолының қалыптасуы мен дамуына қосқан үлесін анықтау. Сонымен қатар Хань империясының экономикалық экспансиясы мен Үйсін елінің геосаяси жағдайының сауда жолдарының қауіпсіздігіне және мәдени алмасуға әсерін көрсету көзделді. Бұл зерттеу сапалық және тарихи-салыстырмалы әдістерге негізделді. Алғашқы дереккөздер – ежелгі қытай жылнамалары мен археологиялық материалдар жүйеленіп, олардың мазмұны контент-талдау арқылы өңделді. Хань патшалығы мен Үйсін мемлекетінің саяси құрылымы, дипломатиялық миссиялары, экономикалық және мәдени қатынастары салыстырмалы кестелер арқылы талданды. Тарихи-географиялық тәсіл Жібек жолының негізгі бағыттарын, олардың транзиттік маңызын және қауіпсіздік факторларын айқындауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелері Хань патшалығы мен Үйсін елінің қарым-қатынасы Жібек жолының қалыптасуы мен тұрақтылығына тікелей ықпал еткенін көрсетті. Чжан Цянь бастаған дипломатиялық миссиялар Үйсін елінің әскери қуаты мен геосаяси рөлін анықтап, екі мемлекет арасындағы стратегиялық әріптестікті күшейтті. Құда-жекжаттық байланыстар мен одақтасу механизмдері ғұндар экспансиясын әлсіретіп, сауда жолдарының қауіпсіздігін қамтамасыз етті. Сонымен қатар зерттеу Жібек жолы бойындағы тауарлармен қатар діндер, идеялар, технологиялар мен өсімдік түрлерінің алмасуы өркениеттер арасындағы мәдени интеграцияны күшейткенін дәлелдеді.

Түйін сөздер: Хань патшалығы, Үйсін мемлекеті, Жібек жолы, саяси байланыстар, экономикалық экспансия.

Zh. Kurbanali*, N. Mukamekhanuly

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: zhazi1981@inbox.ru

Relations between the Han dynasty and the Usun state

The relations between the Han Dynasty and the Usun State constitute one of the historical phenomena that laid the foundation for the formation and development of the Silk Road. These ties served as a driving force for trade and cultural exchange between East and West, ensuring regional security and transit stability in Central Asia. From the perspective of studying Eurasian economic and cultural integration today, examining this historical experience is highly relevant as it demonstrates an early model of intergovernmental partnership and interdependence mechanisms. The main objective of the study is to comprehensively analyze the political, economic, and cultural relations between the Han Dynasty and the Usun State and to identify their contribution to the formation and development of the Silk Road. The research also aims to show the impact of the Han Empire's economic expansion and the Usun State's geopolitical position on the security of trade routes and cultural exchange. This study is based on qualitative and historical-comparative methods. Primary sources – ancient Chinese chronicles and archaeological materials – were systematized and processed through content analysis. The political structures, diplomatic missions, economic and cultural relations of the Han Dynasty and the Usun State were analyzed using comparative tables. The historical-geographical approach made it possible to identify the main routes of the Silk Road, their transit significance, and security factors. The results showed that the relations between the Han Dynasty and the Usun State directly influenced the formation and stability of the Silk Road. Diplomatic missions led by Zhang Qian determined the military power and geopolitical

role of the Usun State, strengthening strategic partnership between the two countries. Marriage alliances and coalition mechanisms weakened the Xiongnu expansion and ensured the security of trade routes. In addition, the study demonstrated that, along with goods, religions, ideas, technologies, and plant species also circulated along the Silk Road, reinforcing cultural integration between civilizations.

Keywords: Han Dynasty, Usun State, Silk Road, political relations, economic expansion.

Ж. Құрбанәлі*, Н. Мұқаметханұлы

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: zhazi1981@inbox.ru

Отношения между династией Хань и государством Усунь

Отношения между династией Хань и государством Усунь являются одним из исторических феноменов, которые заложили основу формирования и развития Великого Шёлкового пути. Эти связи служили движущей силой торговли и культурного обмена между Востоком и Западом, обеспечивая региональную безопасность и транзитную стабильность в Центральной Азии. С точки зрения изучения евразийской экономической и культурной интеграции в настоящее время исследование данного исторического опыта является особенно актуальным, так как демонстрирует раннюю модель межгосударственного партнёрства и механизмов взаимозависимости. Основная цель исследования – комплексный анализ политических, экономических и культурных связей между династией Хань и государством Усунь и определение их вклада в формирование и развитие Шёлкового пути. Также исследование направлено на выявление влияния экономической экспансии империи Хань и геополитического положения Усунь на безопасность торговых путей и культурный обмен. Исследование основано на качественных и историко-сравнительных методах. Первичные источники – древнекитайские хроники и археологические материалы – были систематизированы и обработаны методом контент-анализа. Политическая структура, дипломатические миссии, экономические и культурные отношения династии Хань и государства Усунь анализировались с использованием сравнительных таблиц. Историко-географический подход позволил выявить основные направления Шёлкового пути, их транзитное значение и факторы безопасности. Результаты показали, что отношения между династией Хань и государством Усунь напрямую повлияли на формирование и устойчивость Шёлкового пути. Дипломатические миссии во главе с Чжан Цяном определили военную мощь и геополитическую роль Усунь, усилив стратегическое партнёрство между двумя государствами. Родственные связи и механизмы союзнничества ослабили экспансию хунну и обеспечили безопасность торговых путей. Кроме того, исследование показало, что наряду с товарами по Шёлковому пути распространялись религии, идеи, технологии и виды растений, что способствовало культурной интеграции между цивилизациями.

Ключевые слова: династия Хань, государство Усунь, Шёлковый путь, политические связи, экономическая экспансия.

Кіріспе

Хань патшалығы (б.з.д. 206 ж. – б.з. 220 ж.) мен Орталық Азиядағы көшпелі Үйсін мемлекеті арасындағы дипломатиялық, экономикалық және әскери қатынастар Еуразия кеңістігіндегі тарихи үдерістерге айрықша ықпал етті (Winancy, 2025: 40), (Keyworth, 2022). Бұл байланыстар тек аймақтық емес, халықаралық деңгейдегі сауда, мәдени және технологиялық алмасулардың бастамасы ретінде Жібек жолының қалыптасуына негіз болды (Wang & Zhao, 2011), (Liu, 2024: 140). Батыс Хань дәуіріндегі Неқін саясаты мен қалыңдық алмасу тәжірибесі мемлекеттер арасындағы сенім мен стратегиялық одақтарды нығайтып, Жібек жолының ерте кезеңдерінде сауда мен дипломатияны дамытуға жағдай жасады.

Хань патшалығының батыс аймақтарға бағытталған саясаты б.з.д. 138 жылы Чжан Цянь бастаған алғашқы дипломатиялық миссиядан басталып, б.з.д. 60 жылы Батыс өңірлер протекторатының құрылуымен институционалдық сипат алды (Shulga et al., 2021: 1167), (Akeje, 2021: 69). Чжан Цяньнің Батыс аймақтарға екі рет жасаған сапары Қытайдың орталық жазықтарын Орталық Азияның негізгі мәдени-экономикалық орталықтарымен байланыстырып, жаңа трансконтиненталдық бағыттардың қалыптасуына себеп болды (Malkov, 2014), (Xiong et al., 2022). Бұл миссиялар Хань патшалығының сыртқы саясатындағы бетбұрыс кезеңі ретінде Жібек жолының нақты бағыт ретінде қалыптасуына ықпал етті.

Жібек жолы Қытайдың орталық жазықтарын Орталық және Батыс Азиямен, сондай-ақ Оңтүс-

тік Азиямен байланыстырып, тауарлармен қатар идеялар, технологиялар мен діни ілімдердің де алмасуына жағдай жасады (Luan et al., 2022), (Komissarov et al., 2020). Бұл жолдың бойындағы сауда және мәдени алмасулар тек экономикалық байланыстарды нығайтып қана қоймай, өркениеттер арасындағы өзара ықпалдастық пен интеграциялық үдерістерді жеделдетті (Niazai et al., 2025), (Хіаоуц, 2022). Жібек жолы сондай-ақ Соғды, Парфия, Үндістан және Жетісу аймақтарындағы жергілікті саудагерлер мен дипломаттардың ықпалымен кеңейіп, олардың мәдени тәжірибелері мен шаруашылық үлгілерінің таралуына жол ашты (Toktogulova & Zhuang, 2020), (Normatov, 2020), (Pulleyblank, 1952).

Үйсін мемлекеті мен Хань патшалығы арасындағы қатынастардың тереңдеуі екі жақтың да саяси әрі экономикалық мүдделеріне сай келді. Хань империясы үшін Үйсін елі батыс шекараларындағы қауіпсіздікті қамтамасыз етуде, Хунну экспансиясына қарсы одақтас табуға және өз ықпалын Орталық Азияда кеңейтуге мүмкіндік беретін стратегиялық серіктес болды (Xiong et al., 2022). Үйсін елі болса, Хань империясымен дипломатиялық байланыс орнату арқылы өз тәуелсіздігін сақтап, көшпелі мемлекеттердің қысымынан қорғануға ұмтылды.

Сонымен қатар, Шыңжаң аймағы мен Саян-Алтай мәдениеттерінің тарихи байланыстары Жібек жолының солтүстік бағыттарының қалыптасуына алғышарт болды. Бұл бағыттар арқылы тек тауар ғана емес, әлеуметтік тәжірибелер, діни идеялар мен мемлекеттік басқару үлгілері де таралып, Еуразиядағы өркениеттердің тоғысуын қамтамасыз етті. Соғды көпестерінің Дуньхуан мен Түрпан сияқты қалалардағы рөлі Жібек жолының транзиттік маңызын арттырып, Қытай мен түркі халықтары арасындағы мәдени және экономикалық өзара ықпалдастықты күшейтті (Normatov, 2020), (Pulleyblank, 1952).

Осылайша, Хань патшалығы мен Үйсін мемлекетінің арасындағы қатынастар тек саяси және әскери мәселелермен шектелмей, Еуразия құрлығындағы мәдениеттер мен өркениеттер арасындағы өзара ықпал мен қарым-қатынастың кеңістігі ретінде Жібек жолының қалыптасуына үлес қосты. Бұл байланыстар Шығыс пен Батыс өркениеттері арасындағы сауда, мәдениет және идеялар алмасуына кеңістік ашып, Жібек жолының тарихи рөлін күшейтті. Қазіргі таңда осы қатынастарды зерттеу Еуразиялық кеңістіктегі тарихи сабақтастықты, аймақтық ынтымақтас-

тық пен интеграциялық үрдістердің бастауын түсінуге мүмкіндік береді.

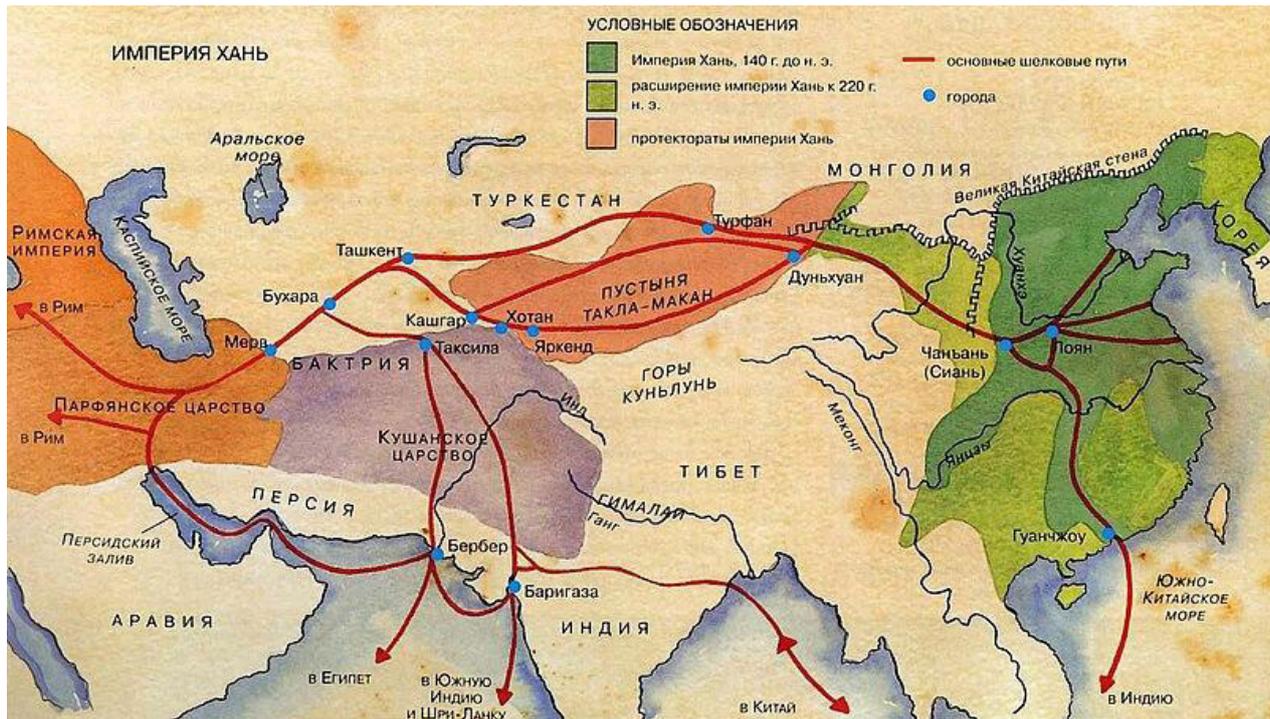
Әдебиетке шолу

Б.з.д. I ғасырдан бастап Орталық Азияда екі ірі саяси күштің – Хань патшалығы мен Үйсін мемлекетінің арасындағы қатынастар ерекше маңызға ие болды. Бұл екі мемлекеттің байланыстары тек әскери және саяси сипатпен шектелмей, мәдени және сауда-экономикалық аспектілерді де қамтыды. Хань патшалығы Қытайдың ішкі саясатын күшейтіп, сыртқы саясатында Орталық Азиямен байланыс орнатуға ұмтылды, ал Үйсін мемлекеті өзінің географиялық орналасуы мен стратегиялық маңызы арқылы Хань империясына маңызды серіктес ретінде қалыптасты.

Үйсіндер мен Хань патшалығы арасындағы қатынастар күш көрсету немесе қақтығыстармен қатар дипломатиялық келіссөздер, одақтас-тық қатынастар және сауда жолдарының қалыптасуымен де ерекшеленді. Бұл кезеңдегі тарихи деректер мен зерттеулер Хань мен Үйсіннің өзара ықпалдастығы тек саяси қатынастарды ғана емес, сонымен қатар халықтардың мәдени байланыстарын, этникалық араласуын және аймақтық тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталғанын көрсетеді.

Ежелгі Хань патшалығы б.з.д. 202–б.з. 220 жылдар аралығында Лю әулетінің билігімен Қытайда дамыған мемлекеттік құрылым болды. Қытай халқының негізгі этникалық тобының Хань атауын алуы патшалықтың тарихи орны мен маңызын дәлелдейді. Бұл кезеңдегі Хань патшалығының тарихы мен саясаты Ханьшу сияқты негізгі дереккөздерде сақталған, онда б.з.д. 206 жылдан б.з. 25 жылына дейінгі оқиғалар жүйелі түрде баяндалған (Kuner, 1961: 117-6).

Б.з.д. 141 жылы таққа отырған император Хань У Ди Хань патшалығының әскери қуатын күшейтіп, ғұндар экспансиясына қарсы стратегиялық жоспарлар құра бастады. Қытай деректерінде ғұндарға қарсы күресте мықты одақтас іздеу саясаты айқын көрінеді. Осы мақсатпен б.з.д. 138 жылы Чжан Цянь бастаған алғашқы дипломатиялық миссия ұйымдастырылып, оның нәтижесінде Хань патшалығының Батыс өңірлермен байланысын орнатуға жол ашылды. Бұл сапар барысында Жетісу мен Әмудария өңірінің көшпелі тайпалары, соның ішінде Үйсін мемлекеті туралы маңызды мәліметтер жинақталды.

1-сурет – Хан патшалығы

Б.з.д. I ғасыр мен б.з. II ғасырда Хань патшалығы мен Үйсін мемлекеті Орталық Азиядағы маңызды саяси, мәдени және сауда серіктестері ретінде танылды. Хань патшалығы өз ықпалын арттыру мақсатында Үйсіндермен дипломатиялық қатынастар орнатып, әскери және экономикалық байланыстарды нығайтты. Ал Үйсіндер өз кезегінде Хань патшалығының аймақтағы күшін мойындап, өздерінің тәуелсіздігін сақтап, тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін одақтастық келісімдер жасады.

Осылайша, тарихи деректер мен зерттеулер көрсеткендей, Хань мен Үйсін арасындағы қатынастар Орталық Азиядағы геосаяси, экономикалық және мәдени үдерістердің ажырамас бөлігі болып, аймақтық интеграция мен өркениеттік алмасулардың дамуына негіз қалады.

Әдістеме

Бұл зерттеу сапалық (qualitative) және тарихи-салыстырмалы (historical-comparative) әдістерді үйлестіре отырып жүргізілді. Біріншіден, Хань династиясы мен Үйсін мемлекетіне қатысты алғашқы дереккөздер – ежелгі қытай жылнамалары (Ханьшу, Шицзи, Сыма Цянь еңбектері) және археологиялық деректер талданды. Бұл де-

реккөздер Жібек жолының қалыптасуы мен дипломатиялық миссиялардың сипатын көрсетуге мүмкіндік берді.

Екіншіден, қазіргі заманғы зерттеушілердің еңбектері, халықаралық ғылыми мақалалар мен монографиялар (Қытай, Қазақстан және басқа елдердің авторлары) контент-талдау әдісімен қарастырылды. Бұл тәсіл тарихи оқиғаларды контекстуализациялап, саяси, экономикалық және мәдени факторлардың өзара байланысын айқындауға көмектесті.

Үшіншіден, тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы Хань патшалығы мен Үйсін мемлекетінің саяси құрылымы, дипломатиялық саясат, экономикалық және мәдени қатынастары салыстырылып, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары айқындалды. Салыстырмалы кестелер мен индикаторлар (саяси құрылым, дипломатия, экономика, мәдени байланыстар, әскери қыр, геосаяси маңызы) бойынша талдау жасалды.

Төртіншіден, зерттеу барысында тарихи-географиялық тәсіл қолданылып, Хань патшалығы мен Үйсін мемлекетінің Еуразия кеңістігіндегі стратегиялық орналасуы, Жібек жолының негізгі бағыттарындағы рөлі мен транзиттік маңызы қарастырылды. Бұл Жібек жолының дамуына ықпал еткен ішкі және сыртқы

факторларды анықтауға, сондай-ақ саяси тұрақтылық пен сауда жолдарының қауіпсіздігінің рөлін ашуға мүмкіндік берді.

Осылайша, зерттеу әдіснамасы бір мезгілде тарихи деректердің тереңдігі мен заманауи теориялық тұрғыларды біріктіріп, Хань патшалығы мен Үйсін елі арасындағы қарым-қатынастардың Жібек жолының қалыптасуындағы орнын кешенді түрде сипаттауға бағытталды.

Нәтижелер және талқылау

Орталық Азиядағы Хань патшалығы мен Үйсін мемлекетінің тарихи дамуы мен олар-

дың өзара қарым-қатынасы саяси, экономикалық және мәдени байланыстар тұрғысынан алғанда ерекше маңызға ие. Осы кезеңде екі мемлекет бір-бірімен тек әскери және дипломатиялық қатынастарды ғана дамытып қоймай, сонымен бірге аймақтық сауда, мәдени ықпалдастық және этникалық араласудың да алғышартын қалыптастырды. Хань патшалығының орталықтандырылған империялық құрылымы мен Үйсін мемлекетінің көшпелі-тайпалық жүйесі арасындағы айырмашылықтар, сондай-ақ олардың сыртқы саясатындағы ортақ үмтылыстар, аймақтағы геосаяси жағдайды айқындап берді.

1-кесте – Хань патшалығы мен Үйсін мемлекеті: Салыстырмалы талдау кестесі

Көрсеткіш/Қыр	Хань патшалығы (б.з.д. 206 – б.з. 220)	Үйсін мемлекеті (б.з.ж. I ғ. – б.з. II ғ.)	Ұқсастықтар/ Ортақ тұстар
Саяси құрылым	Орталықтандырылған империялық билік, Лю әулеті басқарады, әкімшілік жүйе дамыған (Akishev, 1963).	Көшпелі сипаттағы тайпалық-монархиялық құрылым, күнби басқарды (Bartold, 1963).	Екі мемлекетте де билік әулеттік мұрагерлікпен берілді, жоғары билік символдық маңызға ие болды.
Дипломатиялық саясат	Батысқа бағытталған миссиялар, одақтар және Неқін саясаты (Akishev, 1963).	Ханьмен одақтасу арқылы ғұндардан қорғану, сауда жолдарын қорғау (Qian & Watson, 1993).	Екі тарап та өз шекараларының қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін дипломатиялық келісімдер жасады.
Экономика және сауда	Жібек, қолөнер бұйымдары, дәрі-дәрмек экспорттады; Жібек жолы арқылы сауда кенейді (Akishev, 1963).	Мал шаруашылығы өнімдері, жылқы, терілер экспортталды; транзиттік саудаға үлес қосты (Ualikhanov, 1865)	Екі мемлекет арасындағы сауда Жібек жолының дамуына ықпал етті.
Мәдени байланыстар	Қытай жазуы мен технологиялары таралды, конфуцийлік идеялар ықпал етті (Akishev, 1963).	Үйсіндер қытай мәдениетінің кейбір элементтерін қабылдады, ал өз мәдениетін таныстырды (Ban, 1963).	Екіжақты мәдени ықпалдастық өркениеттерді жақындатты.
Әскери қыр	Ғұндарға қарсы әскери компаниялар, батыс аймақтарда гарнизондар орналастырды (Akishev, 1963).	Ғұндардан қорғану үшін одақтар жасады, атты әскер басым болды (Qian & Watson, 1993).	Қауіпке қарсы одақтасу, әскери ресурстарды үйлестіру
Геосаяси маңызы	Батыс аймақтармен транзит пен мәдени алмасуды бақылау (Akishev, 1963).	Жетісу өңіріндегі стратегиялық қақпа ретінде Хань үшін маңызды (Mingzhan, 1993).	Екі мемлекет те еуразия кеңістігіндегі транзиттік және стратегиялық маңызға ие болды.

Салыстырмалы талдау нәтижелері Хань патшалығы мен Үйсін мемлекетінің тарихи дамуы мен өзара қарым-қатынасының көпқырлы сипатын айқын көрсетті. Ең алдымен, саяси құрылым тұрғысынан екі мемлекет те биліктің әулеттік мұрагерлігін сақтай отырып, әртүрлі басқару жүйесін қолданғаны байқалады. Хань патшалығы орталықтандырылған империялық

әкімшілікке сүйенсе, Үйсін мемлекеті көшпелі тайпалық-монархиялық құрылымды ұстанды, бірақ сонымен қатар аймақтық тұрақтылықты қамтамасыз етуге үмтылды.

Дипломатиялық саясаттағы салыстыру нәтижесі Хань патшалығының Батыс өңірлермен елшілік алмасып, Неқін (қалыңдық алмасу) саясаты арқылы одақтастық байланыстарды ны-

ғайтқанын көрсетті. Ал Үйсін мемлекеті Ханьмен одақтасу арқылы ғұндардан қорғануды, сауда жолдарын қорғауды және аймақтық беделін арттыруды көздеді. Бұл екіжақты байланыстар Ұлы Жібек жолының ерте қалыптасуына және транзиттік сауданың дамуына қолайлы орта туғызды.

Экономикалық саладағы талдау да маңызды нәтижелер көрсетті: Хань патшалығы негізінен жібек, қолөнер бұйымдары мен дәрілік заттарды экспорттаса, Үйсін мемлекеті жылқы, мал өнімдері мен терілерді жеткізіп отырған. Мұндай тауарлық айырбас екі мемлекеттің өзара тәуелділігін арттырып, Жетісу өңірінің транзиттік маңызын күшейтті.

Мәдени байланыстар тұрғысынан Хань патшалығының жазу, технология және идеялары Үйсін қоғамына таралса, Үйсіндер өз тарапынан көшпелі мәдениет үлгілерін қытай жұртына таныстырды. Бұл мәдени алмасу өркениеттердің жақындасуына, этникалық араласуға және жаңа мәдени-әлеуметтік тәжірибелердің қалыптасуына ықпал етті.

Әскери саладағы салыстыру Хань мен Үйсіннің сыртқы қауіптерге қарсы одақтасып әрекет еткенін көрсетті. Хань империясы батыс аймақтарда гарнизондар орналастырып, қауіпсіздік шараларын күшейтсе, Үйсін мемлекеті атты әскерін нығайтып, аймақтық қорғаныс жүйесін күруға басымдық берді.

Жалпы алғанда, салыстырмалы талдау Хань патшалығы мен Үйсін мемлекеті арасындағы қатынастардың тек саяси немесе экономикалық байланыстармен шектелмей, геосаяси, мәдени және этникалық өлшемдерде де тереңдегенін дәлелдейді. Бұл өз кезегінде Орталық Азиядағы аймақтық интеграцияның ерте үлгісін көрсетіп, Жібек жолы дәуірінің қалыптасуына айтарлықтай үлес қосқанын айқындайды.

Жүргізілген тарихи-деректік зерттеу Хань патшалығының Қытайда біртұтас абсолюттік феодалдық мемлекет қалыптастырған Цинь династиясының (б.з.д. 221–207 жж.) мұрагері ретінде орталықтанған басқару жүйесін нығайтқанын және сыртқы саясатта Орталық Азия мемлекеттерімен байланысын дамытқанын айқындады. Хань әулеті екі кезеңнен тұрды: Батыс Хань (б.з.д. 206 – б.з. 8 жж.) және Шығыс Хань (б.з. 25–220 жж.), Қытай тарихындағы аса маңызды патшалық ретінде өзін көрсетті. Әулет билікті орталыққа шоғырландыруды жалғастырып, жергілікті жерлерді бақылауды күшейтті, «тыныстап, ес жинап етек жабу» саясатын жү-

зеге асырып, салықты азайтты, халықты ауыл шаруашылығын дамытуға ынталандырып, экономиканы қалпына келтіріп, қоғамдық тәртіпті жақсартты. Соның нәтижесінде әлеуметтік экономикасы дамып, сауда-базарлары гүлденді, қолөнер кәсібі мен қару-жарақ жасау деңгейі көтерілді, демографиясы 5 млн 291 мың адамға жетті.

Зерттеу көрсеткендей, Хань патшалығы өзінің дамуы барысында шетелге тауар экспорттауға кірісті. Алайда оның батыс-солтүстігін алып жатқан және Хань патшалығына өктемдік көрсетіп тұрған Ғұн империясы (б.з.д. 209 ж. құрылған) күшейген еді. Қытай деректеріне сәйкес, отырықшы Хань империясы мен көшпелі Ғұн империясы Азия құрлығында тұрақты текетірес жағдайында тұрды. Бастапқыда Хань патшалығы ғұндарға ханшаларын беріп, құдандалы болып, олардың шапқыншылығын азайтуды көздеді, осылайша әлеуметтік-экономикалық жағдайын дамытуға мүмкіндік алды. Бірақ кейін патшалық күшейген соң ғұндарға қарсы шабуыл жасауға көшті.

Ғұндарға қарсы соғысуға одақтас іздеген Хань билеушілері кезінде ғұндардан жеңіліп, Орталық Азияға кеткен жүзілерді есіне алды. Олар ғұндардан кегін қайтару үшін бізбен одақтасады деген үмітпен Чжан Цяньді елші етіп тағайындап, б.з.д. 138 жылы батыс өңіріне аттандырды. Чжан Цянь бастаған елшілер Жетісу жерінде болып, үйсін елі туралы алғашқы нақты хабарларды жеткізді. Оның хабарлауынша, үйсін елінің тайпаларының саны 630 мың, жеңімпаз әскері 188 800 адам болған, атты әскерлер мен шабуыл қимылдарына үйретілген садақшылардан құрылған қуатты бірлестік еді.

Зерттеу барысында анықталғандай, Хань патшалығының Сырдариядан батысқа қарайғы жерлердің билеушілерімен достық байланыс орнатуға ұмтылуы және осы өңірге үйсіндердің жері арқылы ғана жетуге болатындығы Үйсін мемлекетінің стратегиялық рөлін күшейтті. Чжан Цяньнің миссиясы Үйсін күнбиін Хань патшалығымен одақ жасауға көндіруге бағытталды, өйткені Хань билігі ғұндармен соғысты қайта жаңғыртуды көздеді. Ұлы жүздермен одақтасуды жүзеге асыра алмаған Хань патшалығы енді үйсіндермен одақтасуға көшті. Чжан Цянь У Ди патшаға берген ұсынысында үйсіндердің күшейіп, ғұндарға бағынудан бас тартқанын айтып, оларды шығыстағы атамекеніне қайтарып әкеліп, одақтастырып ғұндарға соққы беруді жоспарлады.

Алайда зерттеу көрсеткендей, Үйсін күнбиі Елжау би шығысқа көшу ұсынысын қабылдамады. Үйсіндер үшін Іле алқабы мен Жетісудың күнарлы қонысына орнығып қалу тиімді болды. Соған қарамастан, Үйсін күнбиі Хань патшалығының жай-жапсарын білу мақсатында Чжан Цяньмен бірге өз елшілерін Қытайға жіберді. Бұл елшіліктерде тарту-таралғы алмасу және өзара ақпарат алмасу дәстүрі қалыптасты.

Құдандалық байланыстар зерттеу барысында маңызды стратегиялық фактор ретінде анықталды. Үйсін күнбиі күнбидің қытай ханшайымының қолын сұрауы, ал У Ди патшаның Шижун ханшаны Үйсінге ұзатуы екі ел арасындағы қатынастарды жаңа деңгейге көтерді. Үйсіндер жүздеген жылқы тарту етсе, Хань патшалығы өз тарапынан алтын, күміс, торғын-торқа және бағалы бұйымдар жіберді. Бұл құдандалық тәжірибе Үйсін мен Хань патшалығының арасындағы әскери-саяси одақтың нығаюына, ғұндарға қарсы стратегиялық тепе-теңдік орнатуға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар зерттеу Үйсін ордасындағы ішкі билік күресі мен гуньмо билігінің бөлінуі аймақтық саяси ахуалды күрделендіргенін көрсетті. Үйсін мемлекетінің үш бөлікке бөлінуі (Далуда, Ценцоуда және ескі Гунмода 10 000 әскери бірлік болуы) биліктің тұрақсыздығын туғызды, алайда соған қарамастан олар Хань патшалығымен дипломатиялық байланысын үзген жоқ.

Зерттеу барысында анықталған тағы бір маңызды нәтиже – Хань патшалығының Жібек жолының жекелеген учаскелерін бақылайтын мемлекеттермен тығыз дипломатиялық байланыс орнатуға ұмтылысы. Бұл сауда қатынастарында тұрақтылық орнатып, жергілікті саяси жағдайды бақылауға мүмкіндік берді. Сыма Цянның жазбаларында Жібек жолымен бірге жыл сайын императорлардан ондаған елшіліктің жіберілгені, ал олардың нәтижесінде Хань империясының саяси-экономикалық ықпалы артқаны баяндалады.

Үйсіндердің Хань патшалығымен одақтасуы оларды ғұндардың ықпалынан алшақтатты. Б.з.д. 108 жылы У Ди патшаның өзінің туысы Шижун ханшаны Үйсін күнбиі Елжау биге ханымдыққа ұзатуы осы стратегиялық саясаттың айқын көрінісі болды. Бұл салтанатты тойға жүздеген нөкер, алтын-күміс, бағалы заттар тарту етілді, ал үйсіндер өз кезегінде 1000 жылқы сыйға тартты.

Зерттеу материалдары көрсеткендей, Хань патшалығының құдандалық байланысы мен дипломатиясы ғұндардың қыспағын әлсіретуге

ғана емес, Үйсіндерді стратегиялық серіктес ретінде бекітуге бағытталды. Осы саяси-дипломатиялық қадамдар нәтижесінде ғұндардың батыс өңірдегі ықпалы әлсіреп, Хань патшалығының беделі күшейді.

Үйсін елінің Хань патшалығымен байланысы нығайған сайын оның мемлекеттік беделі артты, аймақтық ықпалы кеңейді. Ғұндарға тәуелді болған көрші елдер Хань мен Үйсіннің қамқорына ұмтылды. Үйсін күнбиі Оңғай би өзінің үлкен ұлы Янгүй биге Хань ұрпағынан қалыңдық айттырып, «сүйек жаңғырту» дәстүрін жалғастырды. Бұл да Хань мен Үйсін арасындағы стратегиялық қатынастарды бекіте түсті.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері Хань патшалығы мен Үйсін мемлекетінің қарым-қатынасы саяси, әскери, дипломатиялық, мәдени және экономикалық тұрғыдан көпқырлы әрі динамикалық болғанын көрсетеді. Чжан Цянь миссиясы, елшіліктер алмасу, құдандалық байланыстар және бірлескен әскери әрекеттер екі мемлекеттің ғұндарға қарсы стратегиялық тепе-теңдік орнатуына, Жібек жолының қауіпсіздігін қамтамасыз етуіне және Орталық Азиядағы интеграциялық үдерістердің ерте үлгісін қалыптастыруына жол ашты. Бұл байланыстар тек саяси одақтасу шеңберінде қалмай, мәдени ықпалдас-тық пен этникалық араласуға, экономикалық тәуелділіктің қалыптасуына, өркениеттік тәжірибелердің таралуына негіз болды.

Талқылау

Бұл зерттеу Хань династиясы мен Үйсін елінің өзара қатынастары Жібек жолының қалыптасуы мен орнығуына жүйелі түрде ықпал еткенін көрсетеді. Ең алдымен, Хань империясының батысқа бағытталған экономикалық экспансиясы мен Үйсіндердің геосаяси орны трансконтиненттік сауда инфрақұрылымының ұйытқысына айналды: сауда жолдарын қорғау, керуен қозғалысын қамтамасыз ету және «қауіпсіздік белдеуін» қалыптастыру екі жақтың да ұзақмерзімді мүддесіне сай болды (Knutson, 2020: 619), (Blaydes & Paik, 2020: 115). Бұл тұжырым Жібек жолының тек экономикалық емес, институционалдық және саяси өлшемдерден тұратынын айқындайды.

1) Экономикалық-саяси архитектура және фрагментацияның әсері

Сауда мен саяси фрагментация арасындағы байланысқа қатысты қазіргі экономикалық-саяси талдаулар Жібек жолы кеңістігінде алмасу көлемі артқан сайын өңірлік билік орталықта-

рының да көбейгенін, алайда бұл құбылыс сауда желісін үзіп-жармай, керісінше, бәсекелі түйіндер арқылы оның орнықтылығын күшейткенін көрсетеді (Blaydes & Paik, 2020: 115). Біздің деректерде Хань–Үйсін одағы «қауіпсіздік пен транзит» пакетін ұсыну арқылы өңірлік фрагментацияның теріс салдарын жұмсартқанын байқаймыз: әскери эскорттар, дипломатиялық келісімдер мен құда-жекжаттық механизмдер (heqin) сенім капиталының жинақталуына қызмет етті (Knutson, 2020: 619), (Blaydes & Paik, 2020: 115).

2) Қауіпсіздік, одақтар және сауда ағындары

Хунну сияқты көшпелі бірлестіктердің қысымы Ханьды батыс шекараларда сенімді серіктестер іздеуге итермеледі; бұл тұрғыдан Үйсіндер геосаяси «көпір» қызметін атқарды (Xiong et al., 2022). Қауіпсіздік пен логистиканың үйлесуі (бекеттер, күзет, маусымдық маршруттар) сауда тәуекелін азайтып, транзакциялық шығындарды төмендетті. Соның нәтижесінде, Жібек жолындағы сауда ағындары тек көлем жағынан ғана емес, тауар-қызмет спектрі жағынан да күрделене түсті (Jargalsaikhan et al., 2024). Бұл – одақтық келісімдердің нарықтық интеграцияны жеделдетінін көрсететін айқын тарихи мысал.

3) Материалдық мәдениет, агроботаника және «биоалмасу»

Археоботаникалық және этноботаникалық деректер Жібек жолы арқылы экономикалық өсімдіктердің (дәнді-дақылдар, бау-бақша өнімдері, бояғыш, дәрілік өсімдіктер) екі бағытта таралғанын растайды (Wang et al., 2022). Ортағасырлық Бухара маңы (Пайкент) сияқты түйінқалалардың стратиграфиялық қабаттары сауда-егіншілік симбиозын дәлелдейді: аграрлық ассортименттің кеңеюі қала-дала өзара тәуелділігін күшейткен (Mir-Makhamad et al., 2021: 195-199). Бұл құбылыс Хань–Үйсін дәуірінен бастау алған айырбас логикасының кейінгі кезеңдерде де үзілмей жалғасқанын көрсетеді (Wang et al., 2022).

4) Идеялар, діндер және әлеуметтік-мәдени диффузия

Сауда тек тауар ғана емес, діндер мен идеялардың, технологиялық дағдылардың қозғалысына да арна ашты. Қарастырылған деректерді синтездей отырып, саудагер топтардың араласуы діни конверсиялар мен мәдени гибридизация процестерін жеделдеткенін көреміз (Bin, 2023). Торап-қалаларда пайда болған көптілді, көпдінді орта мәдени делдалдықтың (cultural brokerage) тұрақты институттарына айналды (Jargalsaikhan et al., 2024), (Bin, 2023), (G.I., S., & K., A., 2021).

Бұл, өз кезегінде, «сауда-қала-білім» үштігіндегі кумулятивті әсер арқылы Жібек жолының әлеуметтік капиталын ұлғайтты.

5) «Жібек жолы моделі» және археологиялық валидация

«Жібек жолы моделі» (Silk Road model) археологиялық материалдармен нығаяды: маршруттық инфрақұрылым, сауда-қойма орындары, шеберханалар мен тұрмыстық артефактілер, сондай-ақ биоархеологиялық деректер (астық қалдықтары, тозандары) кең ауқымды алмасудың ұзақ мерзімдік сипатын дәлелдейді (Knutson, 2020: 619). Хань–Үйсін кезеңіндегі саяси-дипломатиялық шешімдер дәл осы материалдық іздер арқылы ретроспективті түрде «өлшенеді» және аймақаралық ықпалдастықтың тегіктерін нақтылауға мүмкіндік береді (Knutson, 2020: 619), (Mir-Makhamad et al., 2021: 195-199), (Wang et al., 2022).

6) Тарихи сабақтастық және кеңістік-уақыттық трансформация

Моңғол даласы мен Орталық Азия кеңістігінің кейінгі экономикалық тарихына арналған еңбектер (сауда бағыттарының эволюциясы, түйін-қалалардың мәртебесінің өзгеруі) ерте қалыптасқан қауіпсіздік-сауда режимдерінің ұзақ мерзімдік инерциясын байқатады (Jargalsaikhan et al., 2024). Осыдан Хань–Үйсін серіктестігінің мәні тек «локальды» немесе «қысқа кезеңдік» емес, аймақтық экономикалық географияны қайта құраған құрылымдық фактор болғанын түйеміз (Blaydes & Paik, 2020: 115), (Jargalsaikhan et al., 2024), (Bin, 2023).

7) Шектеулер және болашақ зерттеу бағыттары

Тарихи-археологиялық деректердің біркелкі бөлінбеуі (тарихи жазбалардың «орталық» көзқарасқа бейімділігі, далалық зерттеулер тығыздығының әркелкілігі) интерпретацияда абай болуды талап етеді. Генетикалық-демографиялық деректер (миграция, популяциялық араласу) саяси-экономикалық оқиғалармен бірге қарастырылғанда ғана толық картина қалыптасады (Xiong et al., 2022). Болашақта көпсалалы (археоботаника, изотоптық талдау, кеңістік-уақыттық эконометрика) деректерді біріктіру Хань–Үйсін кезеңіндегі алмасудың қарқындылығы мен бағыттарын жоғары дәлдікпен картаға түсіруге мүмкіндік береді (Knutson, 2020: 619-630), (Mir-Makhamad et al., 2021: 195-199), (Wang et al., 2022).

Осылайша, Хань патшалығы мен Үйсіндер арасындағы қарым-қатынастар – Орталық Азия тарихының маңызды кезеңі болып табылады.

Олар тек қана саяси және экономикалық тұрғыдан емес, сонымен қатар мәдени тұрғыдан да үлкен ықпал етіп, кейінгі ұрпақтарға осы тарихтың мәнін көрсетеді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижелері Хань патшалығы мен Үйсін мемлекеті арасындағы қарым-қатынастардың Орталық Азия мен Қытай арасындағы ықпалдастықтың кеңеюіне шешуші рөл атқарғанын көрсетті. Бұл байланыстар тек саяси және әскери мақсаттармен шектелмей, мәдени, экономикалық және дипломатиялық өлшемдерге дейін таралып, Ұлы Жібек жолының қалыптасуы мен дамуына берік негіз қалады.

Хань патшалығы мен Үйсін мемлекетінің сыртқы қауіптерге қарсы тұру үшін жасаған стратегиялық одақтары аймақтық тұрақтылықты қамтамасыз етті. Бұл одақтар – хуннулардың қысымын әлсіретіп, Жібек жолы бойындағы сауда және мәдени алмасуды қауіпсіз етуге бағытталған тарихи қадамдар болды. Қалыңдық алмасу, елшіліктер жіберу және дипломатиялық миссиялар арқылы сенім орнап, байланыстардың тұрақтылығы қамтамасыз етілді.

Экономикалық тұрғыдан алғанда, Ұлы Жібек жолы арқылы жібек, дәрі-дәрмек және жоғары сапалы қолөнер бұйымдарының тасымал-

дануы Хань патшалығы мен Үйсін елінің өзара саудасын жандандырып, екі жақтың да экономикалық тұрақтылығын арттырды. Үйсіндер ұсынған мал шаруашылығы өнімдері мен көшпелі қоғамға тән тауарлар Қытайға транзиттік маңызды шикізат ретінде жеткізіліп, олардың әлеуметтік-мәдени дамуына да ықпал етті.

Хань–Үйсін қатынастарының геосаяси маңызы да айқындалды: олар Орталық Азиядағы халықаралық саясаттың, қауіпсіздік архитектурасының және транзиттік дәліздердің қалыптасуына әсер етті. Бұл стратегиялық қадамдар тек екі елдің ғана емес, Еуразия кеңістігінің көпжақты байланыстарын күшейтіп, өркениеттердің өзара ықпалдасуын тездетті.

Жалпы алғанда, Хань патшалығы мен Үйсін мемлекетінің арасындағы қарым-қатынастар Орталық Азия тарихындағы маңызды кезеңдердің бірі ретінде саяси, экономикалық және мәдени ықпалдастықтың ерте үлгісін көрсетті. Бұл байланыстардың сабақтастығы кейінгі дәуірлердегі аймақтық ынтымақтастыққа жол ашып, Шығыс пен Батыс өркениеттері арасындағы идеялар мен технологиялардың таралуына негіз болды. Осылайша, зерттеу көрсеткендей, Хань мен Үйсін арасындағы тарихи байланыстар тек өткеннің шындығы емес, бүгінгі интеграциялық процестерді түсінуге мүмкіндік беретін құнды тәжірибе болып табылады.

Әдебиеттер

- Winancy W. (2025) Heqin policy during the Western Han Dynasty contributed accidentally to the Silk Road trade development // *Communications in Humanities Research*. 56(1), p. 40. <https://doi.org/10.54254/2753-7064/2024.21068> (Ағылшын)
- Keyworth G. A. (2022) Did the Silk Road(s) extend from Dunhuang, Mount Wutai, and Chang'an to Kyoto, Japan? // In: *Silk Roads Studies*. https://doi.org/10.1163/9789004508446_003 (Ағылшын)
- Wang X., Zhao J. (2011) The cultural exchange between Sino-Western: Silk trade in Han Dynasty // *Asian Culture and History*. 4(1). <https://doi.org/10.5539/ach.v4n1p13> (Ағылшын)
- Liu C. (2024) The Silk Road: A modern analogy of globalization and cultural exchange // *Communications in Humanities Research*. 28(1), p. 140. (Ағылшын)
- Shulga P. I., Shulga D. P., Hasnulina K. A. (2021) Genesis of the Silk Road and its Northern directions // *Journal of Siberian Federal University Humanities & Social Sciences*. 14(8), pp. 1167. <https://doi.org/10.17516/1997-1370-0807> (Ағылшын)
- G.I. S., Akeje K. (2021) Developmental historiography of the ancient Silk Road // *African Journal of Culture, History, Religion and Tradition*. 4(1), p. 69. <https://doi.org/10.52589/ajchrt-a7od6ndn> (Ағылшын)
- Malkov A. (2014) The Silk Roads: a mathematical model // *Cliodynamics The Journal of Quantitative History and Cultural Evolution*. 5(1). P. 10-22. (Ағылшын)
- Xiong J. et al. (2022) Sex-biased population admixture mediated subsistence strategy transition of Heishuiguoguo people in Han Dynasty Hexi Corridor // *Frontiers in Genetics*. P. 1-13. (Ағылшын)
- Luan S., Li Y., Ma X. (2025) Defense layout characteristics of Tang dynasty military sites in Aksu prefecture of China // *Tang Military Studies*. (Ағылшын)
- Комиссаров С. А., Tang C., Soloviev A. I., Kudinova M. A. (2020) Silk Road as a space of Eurasian cultural communication and transmission. (Ағылшын)
- Niazai M., Yar F. G. M. (2025) The Silk Road and Afghanistan: a nexus of trade, culture, and geopolitical exchange // *Central Asian Studies*. (Ағылшын)
- Xiaoyu H., Peixin Y., Zhengqing Z., Xiaoqing J. (2022) The Silk Road: Boosting the textile industry in Tang Dynasty // *Textile History*. (Ағылшын)

- Toktogulova D., Zhuang W. (2020) A critical analysis of the Belt and Road Initiative in Central Asia // *Central Asian Policy Review*. (Ағылшын)
- Normatov S. M. (2020) Analysis of new approaches to foreign economic relations of Sogdiana // *Sogdiana Economic Review*. (Ағылшын)
- Pulleyblank E. G. (1952) A Sogdian colony in Inner Mongolia // *Inner Asia Historical Studies*. (Ағылшын)
- Кунер Н. В. Chinese news about the peoples of Southern Siberia, Central Asia and the Far East. – Москва, 1961. – С. 117–6. (Орыс)
- Мұқаметханұлы Н. (2010) Үйсін мемлекеті//Қазақ тарихының өзекті мәселелері. – Павлодар: Brand Print. 7–43 бб. (Қазақ)
- Акишев К. А. (1963) Древняя культура саков и усуней долины реки Или [Ancient culture of Saka and Usun in the Ili River Valley] – Алматы, 320 стр. (Орыс).
- Бартольд В. В. (1963) Очерк истории Семиречья (Essay on the history of Semirechye), Соч., т. II, ч. I, – Москва, 104 стр. (Орыс).
- Мыңжан Н. (1993) Қазақтың көне тарихы (The ancient history of the Kazakhs) – Алматы: Жалын. 400 бет. (Қазақ).
- Сыма Цянь.(1997) Ши цзи (Records of the Grand Historian). – Beijing : Zhong hua shu ju. 1 т., – 854 б. (Қытай)
- Уалиханов Ш. (1865) Киргизский родословие [Kyrgyz genealogy]. // Санкт-Петербург. 148-166 стр. (Орыс).
- Van Gu. Han Shu [Han History] // *Chronicle of the Han Dynasty*. (Қытай)
- Knutson S. A. (2020) Archaeology and the Silk Road model // *World Archaeology*. 52(4), pp. 619. <https://doi.org/10.1080/00438243.2021.1940268> (Ағылшын)
- Blaydes L., Paik C. (2020) Trade and political fragmentation on the Silk Roads: the economic effects of historical exchange between China and the Muslim East // *American Journal of Political Science*. 65(1), p. 115. <https://doi.org/10.1111/ajps.12541> (Ағылшын)
- Xiong J., Du P., Chen G., Tao Y., Zhou B., Yang Y., Wang H., Yu Y., Chang X., Allen E., Sun C., Zhou J., Zou Y., Xu Y., Meng H., Tan J., Li H., Wen S. (2022) Sex-biased population admixture mediated subsistence strategy transition of Heishuiguo people in Han Dynasty Hexi Corridor // *Frontiers in Genetics*. 13. <https://doi.org/10.3389/fgene.2022.827277> (Қытай)
- Jargalsaikhan T., Rychen S., Selenge T., Ulzii-Ochir N. (2024) Mongolian foreign trade history from the Silk Road // *Mongolian Diaspora Journal of Mongolian History and Culture*. <https://doi.org/10.1515/modi-2023-0004> (Ағылшын)
- Mir-Makhamad B., Mirzaakhmedov S., Rahmonov H., Stark S., Omelchenko A., Spengler R. N. (2021) Qarakhanids on the edge of the Bukhara Oasis: Archaeobotany of medieval Paykend // *Economic Botany*. 75, p. 195. <https://doi.org/10.1007/s12231-021-09531-6> (Ағылшын)
- Bin, Song. (2023) The social and cultural exchange and the conversions of different religions along the trade routes when the trading groups intermingled // *SHS Web of Conferences*. 163, 1033. <https://doi.org/10.1051/shsconf/202316301033> (Ағылшын)
- Wang G., Chen Q., Yang Y., Duan Y., Yang Y. (2022) Exchanges of economic plants along the land Silk Road // *BMC Plant Biology*. 22(1). <https://doi.org/10.1186/s12870-022-04022-9> (Ағылшын)
- G.I. S., Akeje K. (2021) Developmental historiography of the ancient Silk Road // *African Journal of Culture, History, Religion and Tradition*. 4(1), p. 69. <https://doi.org/10.52589/ajchrt-a7od6ndn> (Ағылшын)

References

- Winancy W. (2025) Heqin policy during the Western Han Dynasty contributed accidentally to the Silk Road trade development // *Communications in Humanities Research*. 56(1), p. 40. <https://doi.org/10.54254/2753-7064/2024.21068> (In English)
- Keyworth G. A. (2022) Did the Silk Road(s) extend from Dunhuang, Mount Wutai, and Chang'an to Kyoto, Japan? // In: *Silk Roads Studies*. https://doi.org/10.1163/9789004508446_003 (In English)
- Wang X., Zhao J. (2011) The cultural exchange between Sino-Western: Silk trade in Han Dynasty // *Asian Culture and History*. 4(1). <https://doi.org/10.5539/ach.v4n1p13> (In English)
- Liu C. (2024) The Silk Road: A modern analogy of globalization and cultural exchange // *Communications in Humanities Research*. 28(1), p. 140. (In English)
- Shulga P. I., Shulga D. P., Hasnulina K. A. (2021) Genesis of the Silk Road and its Northern directions // *Journal of Siberian Federal University Humanities & Social Sciences*. 14(8), pp. 1167. <https://doi.org/10.17516/1997-1370-0807> (In English)
- G.I. S., Akeje K. (2021) Developmental historiography of the ancient Silk Road // *African Journal of Culture, History, Religion and Tradition*. 4(1), p. 69. <https://doi.org/10.52589/ajchrt-a7od6ndn> (In English)
- Malkov A. (2014) The Silk Roads: a mathematical model // *Cliodynamics The Journal of Quantitative History and Cultural Evolution*. 5(1). P. 10-22. (In English)
- Xiong J. et al. (2022) Sex-biased population admixture mediated subsistence strategy transition of Heishuiguo people in Han Dynasty Hexi Corridor // *Frontiers in Genetics*. P. 1-13. (In English)
- Luan S., Li Y., Ma X. (2025) Defense layout characteristics of Tang dynasty military sites in Aksu prefecture of China // *Tang Military Studies*. (In English)
- Komissarov S. A., Tang C., Soloviev A. I., Kudina M. A. (2020) Silk Road as a space of Eurasian cultural communication and transmission // *Eurasian Cultural Communication*. (In English)
- Niazai M., Yar F. G. M. (2025) The Silk Road and Afghanistan: a nexus of trade, culture, and geopolitical exchange // *Central Asian Studies*. (In English)
- Xiaoyu H., Peixin Y., Zhengqing Z., Xiaoqing J. (2022) The Silk Road: Boosting the textile industry in Tang Dynasty // *Textile History*. (In English)

- Toktogulova D., Zhuang W. (2020) A critical analysis of the Belt and Road Initiative in Central Asia // *Central Asian Policy Review*. (In English)
- Normatov S. M. (2020) Analysis of new approaches to foreign economic relations of Sogdiana // *Sogdiana Economic Review*. (In English)
- Pulleyblank E. G. (1952) A Sogdian colony in Inner Mongolia // *Inner Asia Historical Studies*. (In English)
- Kuner N. V. (1961) Chinese news about the peoples of Southern Siberia, Central Asia and the Far East // *Moscow*. p. 117-6. (In English)
- Muhamethanuly N. (2010) **The Usun State**. In: *Topical Issues of Kazakh History*. – Pavlodar: Brand Print, 2010. – pp. 7–43. (In Kazakh)
- Akischev K. A. (1963) Drevnyaya kultura sakov i usuney doliny reki Ili [Ancient culture of Saka and Usun in the Ili River Valley]. *Almaty*. P 320. (In Russian)
- Bartold V. V. (1963) Ocherk istorii Semirech'ya [Essay on the history of Semirechye] // “Collected Works, Vol. II, Part 1. – Moscow, 104 pp. (In Russian). (In Russian).
- Mingzhan N. (1993) Qazaqyń köne tarihy [The ancient history of the Kazakhs] // *Almaty*. “Almaty: Zhalyn Publishing. P. 400. (In Kazakh).
- Sima Qian. (n.d.) Shiji [Records of the Grand Historian]. Beijing : Zhong hua shu ju. 1 т., – 854 б. (In Chinese)
- Ualikhanov Sh. (1865) Kirgizskiy rodoslovie [Kyrgyz genealogy] // *St. Petersburg. 148-166* (In Russian).
- Ban Gu. Han Shu [Han History] // *Chronicle of the Han Dynasty*. (In Chinese)
- Knutson S. A. (2020) Archaeology and the Silk Road model // *World Archaeology*. 52(4), pp. 619. <https://doi.org/10.1080/00438243.2021.1940268> (In English)
- Blaydes L., Paik C. (2020) Trade and political fragmentation on the Silk Roads: the economic effects of historical exchange between China and the Muslim East // *American Journal of Political Science*. 65(1), p. 115. <https://doi.org/10.1111/ajps.12541> (In English)
- Xiong J., Du P., Chen G., Tao Y., Zhou B., Yang Y., Wang H., Yu Y., Chang X., Allen E., Sun C., Zhou J., Zou Y., Xu Y., Meng H., Tan J., Li H., Wen S. (2022) Sex-biased population admixture mediated subsistence strategy transition of Heishuiguo people in Han Dynasty Hexi Corridor // *Frontiers in Genetics*. 13. <https://doi.org/10.3389/fgene.2022.827277> (In Chinese)
- Jargalsaikhan T., Rychin S., Selenge T., Ulzii-Ochir N. (2024) Mongolian foreign trade history from the Silk Road // *Mongolian Diaspora Journal of Mongolian History and Culture*. <https://doi.org/10.1515/modi-2023-0004> (In English)
- Mir-Makhamad B., Mirzaakhmedov S., Rahmonov H., Stark S., Omelchenko A., Spengler R. N. (2021) Qarakhanids on the edge of the Bukhara Oasis: Archaeobotany of medieval Paykend // *Economic Botany*. 75, p. 195. <https://doi.org/10.1007/s12231-021-09531-6> (In English)
- Bin, Song. (2023) The social and cultural exchange and the conversions of different religions along the trade routes when the trading groups intermingled // *SHS Web of Conferences*. 163, 1033. <https://doi.org/10.1051/shsconf/202316301033> (In English)
- Wang G., Chen Q., Yang Y., Duan Y., Yang Y. (2022) Exchanges of economic plants along the land Silk Road // *BMC Plant Biology*. 22(1). <https://doi.org/10.1186/s12870-022-04022-9> (In English)
- G.I. S., Akeje K. (2021) Developmental historiography of the ancient Silk Road // *African Journal of Culture, History, Religion and Tradition*. 4(1), p. 69. <https://doi.org/10.52589/ajchrt-a7od6ndn> (In English)

Авторлар туралы мәлімет:

Мұқаметханұлы Нәбижан – ҚР ҰҒА Құрметті академигі, тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Шығыстану кафедрасының профессоры. (Алматы қ., Қазақстан, эл.пошта: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com);
Жазира Құрбанәлі – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Шығыстану кафедрасының докторанты. (Алматы қ., Қазақстан, эл.пошта: zhazi1981@inbox.ru).

Information about the authors:

Nabizhan Muhametkhanuly – Professor, Department of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Honorary Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. (Almaty, Kazakhstan, e-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com);
Zhazira Kurbanali – Doctoral Student, Department of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University. (Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhazi1981@inbox.ru).

Сведения об авторах:

Нәбижан Мұқаметханұлы – профессор кафедрасы востоковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, доктор исторических наук, почетный академик НАН РК (Алматы, Казахстан, e-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com);
Жазира Құрбанғали – докторант кафедрасы востоковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: zhazi1981@inbox.ru).

Келін түсті: 27.09.2025
Қабылданды: 25.11.2025

Д.К. Сулейменова^{1*} , К.Ж. Кыдырбаев²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

*e-mail: Suleimenova911@gmail.com

ТУКАТИМУРИДЫ В ТАВАРИХ-И ГУЗИДА-ЙИ НУСРАТ-НАМЕ

История династии Тукатимуридов остаётся одной из наименее изученных тем в историографии Золотой Орды, хотя её представители сыграли значительную роль в политической жизни XIII–XIV вв. Особое значение для реконструкции данной линии имеет памятник XVI в. «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме» (рукопись № 3222, Британский музей, Лондон). Цель исследования заключается в выявлении особенностей изображения Тукатимуридов в «Нусрат-наме» и определении значения фигуры Тохтамыш в контексте династической легитимации. Для достижения цели анализируются генеалогические сведения о происхождении и владениях потомков Тукая-Тимура, их сопоставление с другими источниками, а также уточняется роль династии в политических процессах Золотой Орды. Научная и практическая значимость. Работа вносит вклад в исследование золотоордынской историографии, позволяя по-новому оценить значение боковых линий Джучидов. Практическая ценность заключается в использовании перевода «Нусрат-наме» как прямого источника, что создаёт основу для дальнейших сравнительных и междисциплинарных исследований. Методология. Основным источником выступает перевод «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме». Привлечены восточные хроники («Джами ат-таварих», «Чингиз-наме», «Умдат ал-ахбар», «Муизз ал-ансаб»), а также нумизматические материалы и данные популяционной генетики. Методологическая база исследования включает сравнительно-источниковедческий анализ и междисциплинарный подход. Результаты и выводы. Анализ показал, что Тукатимуриды контролировали ключевые регионы – Крым, Нижнее Поволжье и Мангышлак, и к XIV в. стали одной из ведущих династических линий Орды. Хроника подчёркивает их династическую правоту через брачные связи с найманами и кунгратами, а фигура Тохтамыш представлена как законный наследник и объединитель ордынских земель. Ценность исследования. Проведённая работа позволяет рассматривать Тукатимуридов не как периферийную ветвь Джучидов, а как центральную политическую силу Золотой Орды. Вклад исследования заключается в уточнении их династической легитимации и выявлении роли Тохтамыш как кульминационного представителя династии.

Ключевые слова: Золотая Орда, Тука-Тукатимуриды, Тохтамыш, Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме.

D.K. Suleimenova*, K.Zh. Kydyrbayev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, Astana, Kazakhstan
*e-mail: Suleimenova911@gmail.com

The Tuka-Timurids in the «Tavarikh-i guzida-yi Nusrat-name»

The history of the Tuka-Timurids remains underexplored in Golden Horde historiography, despite their significant role in the political life of the 13th–14th centuries. A key source for reconstructing this dynasty is the 16th-century chronicle «Tavarikh-i guzida-yi Nusrat-name» (manuscript No. 3222, British Museum, London).

The study aims to analyze the representation of the Tuka-Timurids in the «Nusrat-name» and to determine the role of Tokhtamysh within the framework of dynastic legitimacy. The tasks include examining genealogical data on the origins and possessions of Tuka-Timur's descendants, comparing them with other sources, and clarifying the political significance of the dynasty in the Golden Horde. Scientific and practical significance. This research contributes to Golden Horde studies by reassessing the importance of collateral Jochid branches. Its practical value lies in using the translation of the «Nusrat-name» as a primary source, which provides a basis for further comparative and interdisciplinary investigations. Methodology. The main source is the translation of the «Tavarikh-i guzida-yi Nusrat-name». Additional materials include Eastern chronicles («Jami' al-tavarikh», «Chingiz-name», «Umdat al-akhbar», «Muiz al-ansab»), numismatic data, and population genetics studies. The methodological framework combines comparative source analysis with interdisciplinary approaches. Results and conclusions. The

Tuka-Timurids controlled key regions such as Crimea, the Lower Volga, and Mangyshlak, and by the 14th century became one of the leading branches of the Jochid dynasty. The chronicle emphasizes their dynastic legitimacy through marital alliances with the Naiman and Qongrat tribes and portrays Tokhtamysh as the rightful heir and unifier of the Horde. Value of the research. The study shows that the Tuka-Timurids were not a peripheral branch of the Jochids but a central political force of the Golden Horde. Its contribution lies in clarifying their dynastic legitimacy and highlighting Tokhtamysh's role as the culmination of this lineage's political trajectory.

Keywords: Golden Horde, Tuka-Timurids, Tokhtamysh, Tavarikh-i guzida-yi Nusrat-name.

Д.К. Сүлейменова*, К.Ж. Қыдырбаев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Ұлыс Жошы ғылыми зерттеу институты, Астана, Қазақстан

*e-mail: Suleimenova911@gmail.com

«Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме» еңбегіндегі Тоқай-Темір әулеті

Туқа-Темір әулетінің тарихы Алтын Орда кезеңінде айрықша саяси рөл атқарғанына қарамастан, зерттеулерде жеткілікті деңгейде қарастырылмаған. Бұл әулеттің тарихын қалпына келтіруде XVI ғасырдағы «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме» дерегі (№ 3222 қолжазба, Британ музейі, Лондон) маңызды орын алады.

Зерттеудің мақсаты – «Нусрат-наме» деректеріндегі Туқа-Темір әулетінің бейнесін талдау және Тоқтамыстың династиялық легитимдік тұрғысындағы орнын анықтау. Міндеттерге әулеттің шығу тегі мен иеліктерін зерделеу, деректерді салыстыру және әулеттің Алтын Орда саяси өміріндегі рөлін нақтылау кіреді. Ғылыми және практикалық маңызы. Жұмыс Алтын Орда тарихнамасында бүйірлік Жошы тармақтарының маңызын қайта қарауға мүмкіндік береді. Практикалық тұрғыдан «Нусрат-наме» аудармасын тікелей дерек ретінде пайдалану болашақ салыстырмалы және пәнаралық зерттеулерге негіз қалайды. Әдіснама. Негізгі дерек – «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме» аудармасы. Қосымша деректер ретінде шығыс жыланамалары («Жами ат-таварих», «Шыңғыс-наме», «Ұмдат ал-ахбар», «Муизз ал-ансаб»), нумизматикалық материалдар және популяциялық генетика деректері пайдаланылды. Әдіснамалық негізі – салыстырмалы деректану және пәнаралық талдау.

Туқа-Темір әулеті Қырымды, Еділ бойын және Маңғыстауды бақылауда ұстап, XIV ғасырда Алтын Ордадағы жетекші әулеттік тармақтардың біріне айналды. Хроника олардың легитимдігін найман және қоңырат әулеттерімен некелік байланыстар арқылы көрсетеді, ал Тоқтамыс заңды мұрагер әрі билікті біріктіруші ретінде бейнеленеді. Зерттеудің құндылығы. Жұмыс Туқа-Темір әулетін Жошы ұрпақтарының шеткі тармағы емес, Алтын Орданың орталық саяси күші ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Зерттеудің үлесі – әулеттің династиялық легитимдігін нақтылау және Тоқтамыстың тарихи рөлін айқындау.

Түйін сөздер: Алтын Орда, Туқа-Темір әулеті, Тоқтамыс, Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме.

Введение

Изучение династии Тукатимуридов представляет собой важное направление в исследовании политической истории Золотой Орды XIII–XIV вв. Эта ветвь потомков Джучи сыграла значительную роль в формировании внутрдинастических отношений, контроле над Крымом и Нижним Поволжьем, а также в политических процессах периода «великой замятни». Вместе с другой влиятельной ветвью джучидов, Шибанидами, Тукатимуриды стали главными действующими лицами в борьбе за престол Золотой Орды во второй половине XIV века. После пресечения прямой линии потомков Батия, именно эти две династии выдвигали основных претендентов на ханский трон.

Кульминацией влияния Тукатимуридов стало правление Тохтамыша, чье восхождение и

борьба с Тимуром определили дальнейшую судьбу Орды.

Актуальность исследования определяется необходимостью более глубокого анализа сведений о Тукатимуридах в малоизученных источниках. В центре внимания данной статьи находится исторический памятник «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме», созданный на чагатайском языке в начале XVI в. и завершённый, вероятно, около 1505 года. Летопись посвящена хану Мухаммату Шейбани и содержит предысторию правления, но одновременно включает значительный пласт сведений о потомках Джучи, включая Тукатимуридов.

Существует несколько копий «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме», среди которых основное значение имеет рукопись под номером № 3222 из собрания Британского музея (Лондон).

Именно эта копия легла в основу настоящего исследования. В статье использован её полный перевод с чагатайского языка, выполненный в рамках проекта грантового финансирования молодых учёных Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Лингво-исторический анализ “Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме”» (регистрационный номер: АР 19574484). Перевод применялся в качестве первоисточника для анализа генеалогических и политических сведений о Тукатимуридах и фигуре Тохтамышша.

Цель статьи заключается в выявлении особенностей изображения Тукатимуридов в «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме» и определении места Тохтамышша как представителя этой династической линии. Задачи исследования включают анализ генеалогических сведений, характеристику уделов и внутрдинастической борьбы, а также сопоставление данных хроники с другими источниками и современными междисциплинарными подходами.

Научная новизна работы заключается в том, что впервые в качестве прямого источника по истории Тукатимуридов был использован полный перевод «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме». Несмотря на то, что в историографии накоплен значительный опыт исследования генеалогии чингизидов, вопросы, связанные с локализацией владений Тука-Тимура и его потомков, их политическим весом в системе Улуса Джучи и внутренними династическими связями, до сих пор остаются дискуссионными.

Это позволило уточнить их династическую легитимацию и политическое значение в истории Золотой Орды.

Кроме того, значимость темы обусловлена и современными междисциплинарными исследованиями: данные популяционной генетики, соотносимые с генеалогией Тукатимуридов, подтверждают или корректируют письменные источники, открывая новые перспективы для верификации традиционной исторической реконструкции.

Наконец, обращение к фигуре Тохтамышша как к наиболее яркому представителю династии придаёт исследованию особую актуальность. Его правление стало кульминацией политической активности Тукатимуридов и определило дальнейшую судьбу Золотой Орды, включая её конфронтацию с Тимуром и формирование новых центров власти в степи.

Обзор литературы

Вопросы, связанные с историей Тукатимуридов, долгое время оставались на периферии золотоордынских исследований. Советская историография (Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский) концентрировала внимание прежде всего на Батуидах, уделяя мало внимания боковым ветвям династии Джучидов.

Перелом в изучении произошёл в постсоветский период. Значительный вклад внёс А.К. Алексеев, который на основе персидского сочинения «Бахр ал-асрар» показал, что Тукай-Тимуриды были не второстепенной линией, а одной из ключевых династических ветвей, игравших заметную роль в Крыму, Хаджи-Тархане и на Мангышлаке (Алексеев, 2006). Ж.М. Сабитов предложил системную реконструкцию уделов Тука-Тимура и его потомков, локализовав их владения и показав эволюцию этой линии в XIII–XIV вв. В его исследованиях особое внимание уделяется источникам – «Нусрат-наме», «Му‘изз ал-ансаб», нумизматике и современным генетическим данным (Сабитов, 2009 а Сабитов; 2009 б). В.П. Костюков рассмотрел Тукатимуридов в контексте политической борьбы второй половины XIV в., подчеркнув, что именно эта линия вместе с Шибанидами стала ведущей в борьбе за престол после ослабления Батуидов (Костюков, 2009).

Источниковедческие вопросы затрагивались в работах Р.Ю. Ревы, К.К. Хромова и В.Н. Настича, анализировавших данные «Нусрат-наме», «Му‘изз ал-ансаб» и нумизматики. Отдельные аспекты политической истории Тукатимуридов рассматривались также И.М. Миргалеевым, Д.М. Исхаковым и И.А. Мустакимовым.

Таким образом, в историографии закрепились понимание Тукатимуридов как одной из ключевых политических ветвей Джучидов, чья роль проявилась как на региональном уровне (Крым, Нижнее Поволжье), так и в общегосударственном масштабе, кульминацией чего стало правление Тохтамышша.

Важное направление историографического анализа связано с изучением источников. «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме» (далее «Нусрат-наме») рассматривалась как значимый памятник шейбанидской историографии, но при этом сохраняющий собственную традицию передачи династических сведений. Сравнительный анализ «Нусрат-наме» с «Му‘изз ал-ансаб»

и нумизматическими материалами был проведён Р. Ревой и соавторами, что позволило выявить расхождения и уточнить династическую схему правителей Улуса Джучи. (Рева, Сабитов, 2016).

Таким образом, в современной науке наметилось понимание, что Тукатимуриды не были периферийной ветвью, а играли ключевую роль в политической истории Золотой Орды, кульминацией которой стало правление Тохтамыша. Однако до настоящего времени исследование «Нусрат-наме» в контексте этой династии носило фрагментарный характер, что определяет необходимость специального анализа.

Методология

Основным источником послужил перевод исторического памятника XVI века «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме» (рукопись № 3222, Британский музей, Лондон). Хроника представляет собой комплексный нарратив, включающий генеалогические сведения, описание политических событий и характеристики правителей. В исследовании использован полный корпус перевода текста, что обеспечивает качественную полноту анализа. Количественно материал включает десятки династических упоминаний о потомках Тукая-Тимура, их владениях и союзах, что позволяет выявить устойчивые закономерности в их политической деятельности. Дополнительно привлечены восточные хроники («Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина, «Чингиз-наме» Утемиш-хаджи, «Умдат ал-ахбар» Абд ал-Гаффара Кырыми, «Муизз ал-ансаб»), а также данные нумизматики и современные междисциплинарные исследования, включая генетические реконструкции генеалогии чингизидов.

В центре анализа находится проблема династической легитимности Тукатимуридов и их политической роли в структуре Золотой Орды XIII–XIV вв., с особым акцентом на восхождение Тохтамыша.

Предполагается, что «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме» формирует специфическую модель легитимации Тукатимуридов, основанную на соединении генеалогической правоты и региональной политической базы, что позволяет рассматривать их не как периферийную ветвь Джучидов, а как центральный фактор позднеордынской истории.

Этапы исследования.

1. Идентификация и характеристика источникового корпуса (рукописи, переводы, дополнительные хроники и нумизматика).

2. Систематизация генеалогических и политических сведений о Тукатимуридах.

3. Сравнительный анализ данных «Нусрат-наме» с иными источниками и междисциплинарными материалами.

4. Интерпретация полученных результатов в контексте историографических подходов и выявление новизны.

В работе использованы сравнительно-источниковедческий метод, позволяющий сопоставить сведения разных хроник; историко-генеалогический метод для реконструкции династических линий; нумизматический анализ как способ уточнения хронологии и атрибуции правителей; а также междисциплинарный подход с привлечением данных популяционной генетики. Новизна методологической части заключается в комплексном сочетании классических источниковедческих приёмов и новых междисциплинарных данных, что повышает достоверность и воспроизводимость выводов.

Результаты и обсуждение

Исторический памятник «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме», написанный на чагатайском языке, датируется XVI веком и, по всей вероятности, был завершён около 1505 года. Летопись посвящена хану Мухаммаду Шейбани и содержит предысторию правления Абулхаир-хана – главы государства кочевых узбеков. Помимо династической линии Шейбанидов, в тексте приводятся ценные сведения о потомках Джучи, включая Тукатимуридов. До настоящего времени известно несколько копий данного произведения. Основная рукопись под номером № 3222 хранится в Британском музее (Лондон), и именно она легла в основу настоящего исследования. Вторая копия, находящаяся в Институте восточных рукописей РАН (Санкт-Петербург, №В-745), неполна: в ней отсутствуют листы, связанные с историей Чингисхана. Третья рукопись (№ 4347) хранится в Институте Востоковедения имени Абу Райхана Бируни Академии наук Республики Узбекистан. Кроме того, сохранились второстепенные списки источника – в Институте восточных рукописей РАН (№ В-1892, С-139, 2-281) и в Институте Востоковедения АН РУ (№ 7412/V, № 185/VI, 606/II–III) (Акрамов, 1965).

В тексте содержатся сведения о владениях Тука-Тимура и его потомков, что позволит сопоставить их с данными других восточных хроник. Так, Рашид ад-Дин в «Джами ат-таварих» фиксирует включение улуса Тукай-Тимура в левое

крыло Улуса Джучи, тогда как Махмуд бен Вали в «Бахр ал-асрар» помещает его потомков западнее, связывая с Крымом, Мангышлаком и Хаджи-Тарханом (Рашид-ад-Дин, 1960).

Важное значение имеют и современные междисциплинарные исследования, в частности генетические реконструкции, соотносимые с письменными источниками, которые дают возможность проверить достоверность традиционной генеалогии.

Кроме того, данную хронику следует рассматривать в контексте более широкой традиции позднеордынских и постордынских сочинений. Так, «Му‘изз ал-ансаб» использовался для фиксации династической легитимности, а труды Утемиш-хаджи и Абд ал-Гаффара Кырыми отразили параллельные версии происхождения и роли Тукатимуридов (Утемиш-хаджи, 1992; Рева, Сабитов, 2016:54).

Наконец, междисциплинарные подходы, включая данные популяционной генетики, позволяют сопоставить источниковую генеалогию с биологической. Исследования Ж.М. Сабитова и соавторов выявили, что в ряде случаев юридическая линия Тукатимуридов расходится с генетическими данными, что открывает новые перспективы для критики источников.

Тука-Тимур, тринадцатый сын Джучи, считается родоначальником одной из наиболее значимых ветвей династии -Тукатимуридов. Согласно сообщениям «Джами‘ ат-таварих» Рашид ад-Дина и «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме», изначально его улус находился в левом крыле Улуса Джучи, однако уже в 1250-е годы он был перемещён в западные области, что отражает перераспределение уделов между потомками Джучи (Рашид-ад-Дин, 1960).

В «Нусрат-наме» Тука-Тимур представлен как один из ключевых сыновей Джучи. Хроника сообщает:

«...За Иченом следовали Мухаммад, Удур, Тукай-Тимур, Сангум. Половина войска Джучи-хана была у Орды, половина – у Бату-хана».

Таким образом, автор летописи фиксирует включение улуса Тукай-Тимура в состав левого крыла Улуса Джучи, следуя Орда-ичену. Эти сведения перекликаются с данными Рашид ад-Дина, однако в более детализированной форме.

Исследования А.К. Алексеева и Ж.М. Сабитова показывают, что Тука-Тимур получил в управление земли в Крыму, Хаджи-Тархане (Астрахань), на Мангышлаке, а также «вилайет асов» на Северном Кавказе. Эти данные под-

тверждаются нумизматическими свидетельствами: в 1260–1262 гг. Тука-Тимур чеканил монету в Крыму, что прямо указывает на его реальную власть в регионе (Рева, Сабитов, 2016:54-55).

После смерти Тука-Тимура его владения перешли сыну Уран-Тимуру, чья ставка располагалась в Астрахани. Последним правителем Крыма в XIII в. из этой линии был Ачик, сын Уран-Тимура, участвовавший в конфликтах Ногай и Тохты. Другой сын, Кай-Тимур, получил в управление часть туркмен на Мангышлаке, а его потомок Нумкан во времена Узбек-хана или Джанибека управлял улусом Хаджи-Тархан. Потомки Тука-Тимура также владели землями в Булгарском улусе - известен Кара-Хусейн, отец сыгнакского хана Кара-Ногай (Акрамов, 1965).

Особое значение имели брачные и родовые связи Тукатимуридов. По наблюдениям А.К.Алексеева, династия закрепляла своё положение через браки с найманами и кунгратами, что усиливало их легитимность и политические позиции. Эти линии родства имели важное значение для последующего возвышения Тохтамыш (Алексеев, 2006:56).

По данным В.П. Костюкова, к середине XIV века, в условиях кризиса, именно потомки Тука-Тимура наряду с шибанидами стали основными претендентами на сарайский престол. Причиной этого было вымирание или ослабление других линий Джучидов (Орда-ичена, Удура, Шингкума). Таким образом, Тукатимуриды превратились в один из ключевых политических кланов Орды, сумев сохранить и укрепить свои позиции в Крыму и Нижнем Поволжье (Костюков, 2009:43).

Таким образом, Тука-Тимур был не только родоначальником династии, но и основателем политической традиции, в которой Крымский улус и нижневолжские земли стали опорной базой для возвышения его потомков.

В рукописи особое внимание уделено потомкам Тука-Тимура, которые закрепились в ключевых регионах Улуса Джучи. Хроника указывает:

«...Уран-Тимур, сын Тукай-Тимура, стал правителем Крыма. После него правил его сын Ачик, который участвовал в войнах Ногай с Тохтой».

Эти сведения подтверждают, что уже во второй половине XIII в. Тукатимуриды превратились в одну из ведущих династических линий Золотой Орды.

По данным А.К. Алексеева и Ж.М. Сабитова, уделы Уран-Тимура включали Крым и Нижнее

Поволжье, а его ставка находилась в Астрахани (Сабитов, 2009 b:256-257). Монетный чекан Тука-Тимура и его сыновей в Крыму подтверждает их власть. Другая линия потомков -Кай-Тимур и его наследники – контролировала Мангышлак и Хаджи-Тархан. Так, Нумкан во времена Узбек-хана или Джанибека управлял улусом Хаджи-Тархан. Эти сведения перекликаются с данными «Нусрат-наме» о широкой географии владений Тукатимуридов.

Анализ данных «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме» в сопоставлении с другими восточными хрониками и исследованиями позволяет более точно очертить владения отдельных представителей Тукай-Тимуридов. В ранний период (середина XIII в.) улус Тукай-Тимура локализуется в левом крыле Улуса Джучи, в зоне восточного Дешт-и Кыпчака, что корреспондирует с данными Рашид ад-Дина и корпуса сведений, собранных В.Г. Тизенгаузенем. В «Нусрат-наме» эта линия прослеживается через указания на участие потомков Тукай-Тимура в делах степи и на их связь с областями, примыкающими к Сырдарьинскому региону.

Уже во второй половине XIII – начале XIV вв. источники фиксируют смещение центра владений Тукай-Тимуридов в западном направлении. Отдельные представители династии контролировали Крым, нижнее Поволжье с Хаджи-Тарханом (Астраханью) и часть Прикаспия, включая Мангышлак. Нумизматические данные, привлечённые К.К. Хромовым и В.Н. Настичем, подтверждают участие Тукай-Тимуридов в монетной чеканке в Крыму и нижнем Поволжье, что говорит не только о военно-административном, но и о финансовом контроле над ключевыми центрами. И уже к XIV в. в составе династии чётко выделяются несколько владетельных линий: крымская, поволжско-астраханская и прикаспийская (мангышлакская).

Укрепление позиций Тукай-Тимуридов в Крыму, нижнем Поволжье и на Мангышлаке определялось не только династическими факторами, но и политико-экономической спецификой этих регионов. Крымские владения обеспечивали контроль над черноморскими коммуникациями Золотой Орды и посредничество в торговле с генуэзскими и венецианскими колониями. Через крымские порты проходили значительные потоки серебра, тканей, рабов и ремесленных изделий, что превращало местный центр власти в важный финансовый ресурс династии.

Нижнее Поволжье с узлом Хаджи-Тархан, Итиль, Укек выступало ключевым транзитным коридором, связывавшим степь, Русь, Кавказ и Иран. Контроль Тукай-Тимуридов над этим участком означал возможность влиять на сбор пошлин, регулировать транзитные потоки и обеспечивать снабжение ордынской столицы. «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме», хотя и не даёт развёрнутого экономического описания, неоднократно подчёркивает значимость этих центров как опорных пунктов власти.

Мангышлак и сопредельные прикаспийские области играли роль «западных ворот» для связей с Хорезмом и Ираном. Наличие в руках Тукай-Тимуридов как крымских, так и поволжско-прикаспийских владений создавало своеобразный дугообразный «коридор» от Чёрного до Каспийского моря, что обеспечивало династии устойчивую ресурсную базу и делало её одним из наиболее влиятельных акторов внутри Улуса Джучи.

Устойчивость этой политико-территориальной структуры была напрямую связана с династическими стратегиями рода, среди которых особое место занимали брачные союзы. Именно через систему династических браков Тукай-Тимуриды укрепляли свои позиции в степной аристократии, расширяли сеть союзов и подтверждали легитимность власти. В этом контексте «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме» подчёркивает значимость женских линий в их политической истории. В хронике прямо указано:

«...У Тукай-Тимура было четыре сына от Куркрук-бик, дочери правителя найманов».

Эта деталь указывает на важнейший аспект степной политики. Династическая легитимность и прочность власти в значительной мере зависели от родовых союзов, заключённых посредством браков. Союз с найманами – одним из самых влиятельных племён Центральной Азии – укрепил статус Тукатимуридов и сделал их частью широкой системы степной аристократии (Акрамов, 1967).

Исследователи отмечают, что брак с дочерью найманского правителя обеспечивал династии не только политический престиж, но и союзнические связи, которые помогали удерживать позиции в условиях конкуренции между различными ветвями чингизидов (Сабитов и др., 2011:121).

Позднее Тукатимуриды также связывали себя с кунгратами – племенем, известным как традиционный союзник чингизидской элиты. Эти брачные связи оказались особенно важны в

период возвышения Тохтамыша. Женская линия через кунгратов усиливала его притязания на ханский престол, что фиксируется и в ряде восточных хроник (Акерев, 2017; Утемиш-хаджи, 1992). Выделение брачных линий (найманская и, в дальнейшем, кунгратская) как инструмента легитимации. Эта оптика принципиально важна - в универсальных хрониках женские линии чаще маркированы формально, тогда как в хронике показывают их функционально - как механизм включения Тукатимуридов в «высокую» степную аристократию и укрепления их прав на уделы. Сопоставление с позднейшими тюрко-персидскими сочинениями (например, с «Бахр ал-асрар» Махмуда бен Вали) подтверждает устойчивость представления о крымско-поволжском «гнезде» этой династии и стратегической роли брачных связей (Алексеев, 2006:58).

Таким образом, женские линии в династии Тукатимуридов были не только вопросом родословной, но и инструментом политической стратегии. Союзы с найманами и кунгратами позволили им встроиться в сложную систему ордынской знати, а в XIV веке обеспечили их представителям – включая Тохтамыша – реальную династическую легитимность и поддержку степных элит.

В период дестабилизации, «Великая замятня», 1360-е-1370-е гг., упомянутая хроника помещает Тукатимуридов среди тех линий Джучидов, которые реально борются за верховную власть. Здесь важно сопоставление с «генеалогической» традицией позднесредневековых списков, последние иногда схематизируют или «приглаживают» линии преемства в пользу позднейшей легитимационной логики, тогда как Нусрат-наме сохраняет более «нарративный» рисунок с конкретными эпизодами вмешательства крымско-поволжской ветви в сарайские дела. Разночтения касаются, прежде всего, атрибуции ряда претендентов (напр., происхождение отдельных «коротких» правителей середины XIV в.) и приоритетов внутри коалиций; часть этих узлов уточняется по данным монетного дела и сопоставлением с региональными хрониками.

В сравнительном источниковедческом ракурсе образ Тукатимуридов в Нусрат-наме - это траектория от «региональной гегемонии» к имперской претензии конца XIV в., кульминацией которой становится фигура Тохтамыша. Тогда как персидская «история побед» Тимура (Зафар-наме) смещает акцент на зависимость и поражение Тохтамыша, Нусрат-наме удерживает

линию его династической правоты и «естественности» восшествия как наследника Тука-Тимуридов (Шараф ад-Дин Али Йазди, 1972). Русские летописи, фиксируя последствия его походов, дают внешний ракурс силы этой линии (через воздействие на северо-восточных соседей), но почти не передают внутренней династической логики, подробно реконструируемой именно по Нусрат-наме (Мустакимов, 2010:22). Политическая роль Тукатимуридов предстает как системная. Они были не периферией Батуидского мира, а важным крымско-поволжским центром власти, который во многом определил позднеордынскую конфигурацию и подготовил почву для возвышения Тохтамыша.

Перевод «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме» фиксирует, что представители линии Тукай-Тимура были активными участниками внутрдинастических конфликтов, получивших в историографии название «Великая замятня» (1360-1380-е гг.). Уже в середине XIV века Тукатимуриды занимали престол в Сарае – среди них упоминаются Орду-Малик и Кельдибек, которые фигурируют как временные правители. Их деятельность подтверждается и нумизматикой, фиксирующей чеканку от их имени.

Источники различаются в атрибуции этих фигур. Так, Му'изз ал-ансаб относит Орду-Малика к потомкам Тукай-Тимура, тогда как в других хрониках его происхождение трактуется иначе. Однако сопоставление данных Нусрат-наме, «Чингиз-наме» и нумизматических серий убеждает, что именно Тукатимуридская линия стояла за рядом кратковременных правлений второй половины XIV в. (Утемиш-хаджи, 1992; Костюков, 2007:470).

Рукопись также акцентирует внимание на фигуре Тохтамыша, сына Туй-ходжи и внука Тукай-Тимура. В хронике говорится:

«...Тохтамыш, сын Туй-ходжи, внука Тукай-Тимура, был возведён на трон благодаря праву потомка Чингиз-хана».

Таким образом, его легитимность выводилась прямо из линии Тукай-Тимура.

Хроника подробно описывает его изгнание в борьбе с Урус-ханом и последующую помощь Тимура:

«...Когда Урус-хан выступил из Сыгнака, Тохтамыш, не имея сил противостоять, ушёл к Тимуру».

«...Тохтамыш с войском Тимура пришёл и завладел Сараем, и власть его распространилась на весь Дешт-и Кыпчак».

Важным элементом его легитимации были женские линии- через брачные связи с найманами и кунгратами его династический статус получал дополнительное укрепление. Современные исследователи отмечают, что именно эти союзы позволили Тохтамышу опереться на широкую поддержку степной знати (Сабитов, 2009 а; Костюков, 2009:42).

Таким образом, возвышение Тохтамыша следует рассматривать как кульминацию политической траектории Тукатимуридов. Их контроль над Крымом и Нижним Поволжьем, участие в смутах XIV века, а также династическая и брачная легитимация подготовили основу для того, чтобы именно представитель этой линии смог восстановить единство Орды в конце XIV века.

Перевод «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме» выводит происхождение Тохтамыша из линии Тука-Тимура через Туй-ходжу, подчёркивая тем самым его принадлежность к династическому стволу Тукатимуридов и «право потомка Чингиз-хана» на верховную власть. Для автора Нусрат-наме важен сам факт законной чингизидской линии и связанная с ним легитимность претензий Тохтамыша, а не исчерпывающая поимённая лестница поколений между Тукай-Тимуром и Туй-ходжей. Эта установка согласуется с практикой позднесредневековых тюрко-персидских хроник, где генеалогический блок служит прежде всего легитимационным основанием власти.

Нарратив хроники фиксирует ключевые повороты судьбы Тохтамыша: поражение в борьбе с Урус-ханом и отход «к Тимуру»; военную поддержку со стороны Тимура; возвращение в степь и овладение Сараем с последующим распространением власти на Дешт-и Кыпчак. В этом изложении причинно-следственная связь показана достаточно ясно: принадлежность Тохтамыша к линии Тука-Тимура обеспечивала ему династическую правоту, а союз с Тимуром дал необходимые ресурсы для восстановления верховной власти в пределах Улуса Джучи. При этом хроника не сводит его роль лишь к зависимому положению от Тимура, а подчёркивает его собственную династическую легитимность и способность консолидировать ордынское пространство после смут.

Сопоставление «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме» с другими корпусами источников позволяет выявить характерные особенности её нарратива. В «Зафар-наме» Шараф ад-дина Йазди центральное место занимает прославление побед Тимура. В этом контексте фигура Тох-

тамыша предстает преимущественно как образ противника, некогда союзного, но впоследствии побеждённого. Его династическая легитимность оказывается затенена морально-политической повесткой тимуридского двора, где акцент сделан на наказании за «вероломство» и утверждении власти законного повелителя Мавераннахра и Хорасана (Шараф ад-Дин Али Йазди, 1972; Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008).

Иное представление даёт «Чингиз-наме» Утемиш-хаджи, написанное в степной традиции. Здесь в центре внимания эпико-генеалогическая линия, и Тохтамыш выступает как «свой» чингизид, стремящийся восстановить порядок в Орде. Конфликт с Тимуром изображается не как личное поражение, а как столкновение двух равных и легитимных систем власти -ордынской и тимуридской (Утемиш-хаджи, 1992).

В «Умдат ал-ахбар» Абд ал-Гаффара Кырми акценты смещаются в сторону крымско-поволжской перспективы. Здесь сильнее выражена внутренняя логика ордынской власти, а особое значение придаётся крымско-астраханской базе, обеспечивавшей династическую претензию Тукатимуридов и, в частности, Тохтамыша.

Поздние генеалогические своды, такие как «Муизз ал-ансаб», стремятся упорядочить и «выпрямить» династическое древо, подчиняя его задачам легитимации претендентов более позднего времени. В результате излагаемые события утрачивают конфликтный и драматический характер (Рева, Сабитов, 2016:55-57). На этом фоне «Нусрат-наме» сохраняет динамичный и событийный нарратив: изгнание Тохтамыша, поиск союзников, возвращение в степь и овладение Сараем, что делает хронику особенно ценной для реконструкции реальной политической борьбы конца XIV века.

Общая картина такова: в то время как Зафар-наме несёт на себе печать «тимуридской телеологии», Нусрат-наме и тюрко-татарские хроники удерживают для Тохтамыша статус законного джучида, чья попытка реинтеграции Орды имеет внутреннюю династическую правоту.

Данная хроника подчёркивает не только мужскую линию Тохтамыша, но и роль женских линий как инструмента политической интеграции и утверждения прав на власть. В рамках степной политической культуры браки с крупными родоплеменными союзами выступают механизмом «скрепления» элиты и конвертации родового престижа в реальную поддержку. Для Тохтамыша это означало расширение коалици-

онной базы при возвращении в степь и овладении ключевыми центрами (Сабитов, Камбарбекова, 2018).

Дополнительный, «материальный» слой легитимации демонстрирует нумизматика. По наблюдениям исследователей монетного дела Золотой Орды, крымско-нижневолжская зона чеканки XIII–XIV вв. отражает именно те траектории власти, которые Нусрат-наме связывает с Тукатимуридами- ранние выпуски в Крыму и последующая чеканка в узловых пунктах Нижней Волги коррелируют с «поясами власти» династии (Хромов, Настич, 2003:97-98). Для периода самого Тохтамыша и сразу после него серия выпусков и легенд фиксирует быстро меняющуюся политическую конъюнктуру, но при этом подтверждает его реальное господство в «сердцевине» ордынского пространства. В совокупности данные рассматриваемой хроники и нумизматики дают согласованную картину династической легитимации Тохтамыша как кульминации политической траектории Тукатимуридов.

Источники подтверждают, что Тукатимуриды с середины XIII в. занимали стратегические регионы – Крым, Хаджи-Тархан, Мангышлак, а также имели связи с Булгарским улусом. Эти владения сделали их важными фигурами в структуре. В период «Великой замятни» представители этой линии, наряду с Шибанидами, стали одними из главных претендентов на власть в Сарае. Их успех объяснялся не только династическим происхождением, но и умением избегать открытой оппозиции Батуидам, сохраняя лояльность и тем самым выживая в условиях массовых репрессий.

Вопрос о роли отдельных представителей Тукай-Тимуридов в политической и военной истории Золотой Орды XIII–XIV вв. находит отражение как в «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме», так и в сопоставляемых с ней источниках. Хроника фиксирует участие потомков Тукай-Тимура в борьбе за власть в период «Великой замятни», подчёркивая, что представители этой линии неоднократно занимали престол в Сарае, контролировали ключевые регионы и выступали союзниками или противниками других ветвей джучидской знати.

Характерно, что в рассматриваемых источниках Тукай-Тимуриды не предстают как единый «монолитный» род. Отдельные представители династии оказываются вовлечены в разные политические комбинации: часть ориентируется на сохранение баланса с Батуидами, часть под-

держивает шибанидскую линию, часть вступает в сложные отношения с тимуридским окружением. Это хорошо проявляется в сюжетах о внутрдинастических конфликтах второй половины XIV в., когда в борьбе за верховную власть в Сарае ключевую роль играют региональные центры – Крым, Хаджи-Тархан, степные области Дешт-и Кыпчака.

На этом фоне фигура Тохтамыша, потомка Тукай-Тимура, приобретает характер своеобразного «результата» многолетнего перераспределения влияния внутри династии. «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме» подчёркивает его принадлежность к этой линии и прослеживает путь от изгнания и поиска поддержки у Тимура до овладения Сараем и восстановления единства ордынских земель. В этом процессе сочетаются несколько уровней: династическая легитимность потомка Чингис-хана; опора на крымско-поволжскую базу, сформированную предыдущими поколениями Тукай-Тимуридов; использование внешней военной поддержки.

Восхождение Тохтамыша не выглядит в источниках как случайный эпизод или исключительно результат вмешательства Тимура. Напротив, оно может быть интерпретировано как кульминация длительного процесса усиления Тукай-Тимуридов в ключевых регионах Улуса Джучи и закрепления за ними роли одной из центральных политических сил Золотой Орды.

Таким образом, Тукатимуриды были не периферийной, а активной силой внутри Улуса Джучи. Их владения на пограничных территориях, династические союзы и относительная осторожность в политике позволили им сохранить династическую значимость и вывести на историческую арену фигуру Тохтамыша, чьё возвышение стало апогеем роли этой ветви чингизидов.

Заключение

Проведённое исследование позволяет уточнить и переосмыслить место Тукай-Тимуридов в политической системе Улуса Джучи, опираясь на анализ «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме» и сопоставление сведений этой хроники с данными других восточных источников, нумизматикой и современными реконструкциями. Полученные результаты показывают, что династия занимала важные и структурно связанные позиции в Крыму, Нижнем Поволжье и прикаспийском регионе. Эти территории не только обеспечивали военную и административную опору, но и обла-

дали стратегическим экономическим потенциалом: крымские центры контролировали выход к торговым маршрутам Средиземноморья, поволжские – транзит между северными и южными регионами Евразии, а Мангышлак связывал степь с Хорезмом и Ираном.

Такое распределение владений формировало устойчивую политико-территориальную сеть, которая укрепляла позиции Тукай-Тимуридов внутри Золотой Орды. Их региональная власть была дополнена широкой системой межродовых связей. Характерные для «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме» акценты на женских линиях, прежде всего на союзе Тукая-Тимура с Курклубики, дочерью правителя найманов, а также на последующих союзах с кунгратскими родами свидетельствуют о том, что династия последовательно опиралась на механизмы брачной политики в укреплении собственной легитимности, расширении социальной базы и конструировании долговременных союзов. Роль отдельных представителей династии проявляется в их активном участии в политической жизни XIII–XIV вв. Они контролировали стратегические центры, выступали посредниками между различными политическими группами, участвовали в борьбе за власть и играли важную роль в поддержании регионального баланса. На этом фоне восхождение

Тохтамыша предстает как кульминационный результат многолетних процессов консолидации династии. Через соединение территориальной опоры, сети степных союзов и династической легитимности он смог представить себя в качестве наследника традиции Тукая-Тимура и восстановить власть над Сараем.

Таким образом, «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме» раскрывает династию Тукай-Тимуридов как одно из ключевых политических направлений внутри Улуса Джучи, влияющее на формирование позднеордынской политической конфигурации. Изучение этого источника, в сочетании с нумизматическими и междисциплинарными данными, существенно уточняет понимание механизмов легитимации, распределения власти и региональной динамики Золотой Орды. Дальнейшая работа с чагатайскими и персидскими хрониками имеет потенциал дополнительно углубить реконструкцию политической истории Джучидов и выявить новые аспекты династической эволюции.

Благодарность: Исследование финансировалось Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (BR24993173) Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана.

Литература

- Алексеев А.К. (2006). Политическая история Тукай-Тимуридов: по материалам персидского исторического сочинения «Бахр ал-асрар». Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.
- Акрамов А.М. (1965). Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме: сочинение анонимного автора XVI в. Диссертация кандидата филологических наук. Ташкент: Институт востоковедения им. Абу Райхана Бируни АН УзССР. 190 с.
- Акрамов А.М. (1967). Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме. Исследование, критический текст, аннотированное оглавление и таблица сводных оглавлений. Ташкент: Фан. 644 с.
- Акерев Т.А. (2017). Маджму ат-Таварих как исторический источник: полный перевод, анализ и комментарии. Бишкек. 348 с.
- Арсланова А.А. (2020). Из истории изучения персоязычных историков тимуридского периода: Низам ад-Дина Шами и Шараф ад-Дина Али Йазди. Средневековые тюрко-татарские государства, № 12, 5–12.
- Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. (1950). Золотая Орда и её падение. Москва: Издательство Академии наук СССР. 478 с.
- Костюков В.П. (2007). Улус Джучи и синдром федерализма. Вопросы истории и археологии Западного Казахстана, № 1, 169–207.
- Костюков В.П. (2009). Шибаниды и Тукай-Тимуриды во второй половине XIV века. Вестник Челябинского государственного университета. История, № 28 (166), вып. 34, 39–43.
- Мустакимов И.А. (2010). Владения Шибана и Шибанидов в XIII–XV вв. по данным некоторых арабграфических источников. Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История, № 3, 21–32.
- Нагаминэ Х. (2023). Тукай-Тимуриды, Шибаниды и Крымское ханство в сочинении Кадыр Али-бека: как позднеджучидские источники представляли реорганизацию Улуса Джучи. Золотоордынское обозрение, т. 11, № 2, 349–370. DOI: 10.22378/2313-6197.2023-11-2.349-370.
- Рашид ад-Дин Ф. (1960). Джамии ат-таварих. Сборник летописей. Т. 2. Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР. 213 с.
- Рева Р.Ю., Сабитов Ж.М. (2016). Сравнение сведений «Муизз ал-ансаб» и «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме» о ханах Улуса Джучи с данными нумизматики. [Электронный ресурс]// Золотоордынское обозрение, № 1. 102–114. <https://goldhorde.ru/wp-content/uploads/2016/04/%D0%97%D0%9E-1-2016-102-114.pdf>

- Сабитов Ж.М. (2009). Таварих-и гузида-йи Нусрат-нама как источник по генеалогии джучидов. Золотоордынская цивилизация, №2. 108–116.
- Сабитов Ж.М. (2017). Улусы Тукай-Тимура и Тукай-Тимуридов в 1227–1359 годах. Золотоордынская цивилизация, № 10, 256–260.
- Сабитов Ж.М. (2011). Улусы джучидов в 1242–1266 годах. Национальная история татар: теоретико-методологические проблемы, вып. 2, 46–63.
- Сабитов Ж.М., Жабагин М.К., Балановский О.П., Балановская Е.В., Тажигулова И.М. (2011). Генеалогия казахстанских чингизидов Тука-Тимуридов и Шибанидов в контексте данных популяционной генетики. Вестник РГНФ, № 4, 121–125.
- Сабитов Ж.М., Камбарбекова Г.А. (2018). Сведения о Тохтамыш-хане из «Маджму ат-Таварих». Тюркологические исследования, т. 1, № 4, 67–82.
- Сафаргалиев М.Г. (1960). Распад Золотой Орды. Саранск: Мордовское книжное издательство. 276 с.
- Тизенгаузен В.Г. (1941). Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР. 308 с.
- Тулибаева Ж.М. (2011). «Улус-и арба-йи Чингизи» как источник по изучению истории Золотой Орды. Золотоордынская цивилизация, № 4, 79–100.
- Тулибаева Ж.М., Тулибаев Т.Е. (2022). Правители и ислам в Золотой Орде по материалам тимуридских источников первой половины XV в. Вопросы истории, № 5(2), 67–77.
- Утемиш-хаджи. (1992). Чингиз-наме. Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания и исследование В.П. Юдина. Алма-Ата: Гылым. 296 с.
- Хромов К.К., Настич В.Н. (2003). Два редких типа серебряных монет Крыма золотоордынского периода. Одиннадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург, 77–79.
- Шараф ад-Дин Али Йазди. (2008). Зафар-наме. Книга побед Амира Темура. Перевод, комментарии и указатели А. Ахмедова. Ташкент: Институт востоковедения АН РУз; San'at. 486 с.

References

- Alekseev, A.K. (2006). *Politicheskaya istoriya Tukai-Timuridor: Po materialam persidskogo istoricheskogo sochineniya "Bakhr al-asrar"* [Political history of the Tukai-Timurids: Based on the Persian historical work "Bahr al-asrar"]. St. Petersburg: St. Petersburg University Press. (in Russian)
- Akramov, A.M. (1965). *Tavarikh-i guzida-yi Nusrat-name: Sochinenie anonimnogo avtora XVI v.* [Tavarikh-i guzida-yi Nusrat-name: Work of an anonymous author of the 16th century]. PhD thesis. Tashkent: Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences of the Uzbek SSR. (in Russian)
- Akramov, A.M. (1967). *Tavarikh-i guzida-yi Nusrat-name. Issledovanie, kriticheskii tekst, annotirovannoe oglavlenie i tablitsa svodnykh oglavlenii* [Tavarikh-i guzida-yi Nusrat-name: Study, critical text, annotated table of contents]. Tashkent: Fan. (in Russian)
- Akerov, T.A. (2017). *Madzhmu at-Tavarikh kak istoricheskii istochnik* [Majmu' al-Tavarikh as a historical source]. Bishkek: B. (in Russian)
- Arslanova, A.A. (2020). Iz istorii izucheniya persoyazychnykh istorikov timurid-skogo perioda: Nizam ad-Dina Shami ("Zafar-name") i Sharaf ad-Dina 'Ali Yazdi ("Zafar-name", "Muqaddima") [On the study of Persian historians of the Timurid period: Nizam al-Din Shami ("Zafar-name") and Sharaf al-Din 'Ali Yazdi ("Zafar-name", "Muqaddima")] // *Srednevekovye tyurko-tatarskie gosudarstva* [Medieval Turko-Tatar States]. No. 12, pp. 5–12. (in Russian)
- Grekov, B.D., Yakubovskii, A.Yu. (1950). *Zolotaya Orda i ee padenie* [The Golden Horde and its decline]. Moscow: Academy of Sciences of the USSR. (in Russian)
- Kostyukov, V.P. (2007). Ulus Dzhuchi i sindrom federalizma [The Ulus of Jochi and the syndrome of federalism] // *Voprosy istorii i arkheologii Zapadnogo Kazakhstana* [Issues of History and Archaeology of Western Kazakhstan]. No. 1, pp. 169–207. (in Russian)
- Kostyukov, V.P. (2009). Shibanidy i Tukai-Timuridy vo vtoroi polovine XIV veka [The Shibanids and Tukai-Timurids in the second half of the 14th century] // *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of Chelyabinsk State University]. No. 28 (166). Istoriya. Issue 34, pp. 39–43. (in Russian)
- Mustakimov, I.A. (2010). Vladeniya Shibana i Shibanidov v XIII–XV vv. po dannym arabografichnykh istochnikov [Territories of Shiban and the Shibanids in the 13th–15th centuries according to Arabographic sources] // *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Ser. 2: Istoriya* [Bulletin of St. Petersburg University. Ser. 2: History]. No. 3, pp. 21–32. (in Russian)
- Nagamine, H. (2023). Tukai-Timuridy, Shibanidy i Krymskoe khanstvo v sochinenii Kadyr Ali-beka: kak pozdnedzhuchidskie istochniki predstavlyali reorganizatsiyu Dzhuchieva Ulusa? [The Tukai-Timurids, the Shibanids, and the Crimean Khanate in the work of Qadir 'Ali-bek: How late Jochid sources represented the reorganization of the Ulus of Jochi] // *Zolotoordynskoe obozrenie* [Golden Horde Review]. Vol. 11, No. 2, pp. 349–370. DOI: 10.22378/2313-6197.2023-11-2.349-370. (in Russian)
- Rashid al-Din, F. (1960). *Dzham'i' at-tavarikh. Sbornik letopisei* [Jami' al-Tavarikh. Collection of chronicles]. Vol. 2. Moscow; Leningrad: Academy of Sciences of the USSR. (in Russian)
- Reva, R.Yu., Sabitov, Zh.M. (2016). Sravnenie svedenii "Muizz al-ansab" i "Tavarikh-i guzida-yi Nusrat-name" o khanakh Ulusa Dzhuchi s dannymi numizmatiki [Comparison of "Muizz al-ansab" and "Tavarikh-i guzida-yi Nusrat-name" on the Khans of the Jochid Ulus with numismatic data] // *Zolotoordynskoe obozrenie* [Golden Horde Review No. 1, pp. 102–114. (in Russian)

Sabitov, Zh.M. (2009). Tavarikh-i guzida-yi Nusrat-name kak istochnik po genealogii dzhuchidov [Tavarikh-i guzida-yi Nusrat-name as a source on the genealogy of the Jochids] // *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya* [Golden Horde Civilization]. No. 2, pp. 108–116. (in Russian)

Sabitov, Zh.M. (2017). Ulusy Tukai-Timura i Tukai-Timuridor v 1227–1359 godakh [The Uluses of Tukai-Timur and the Tukai-Timurids in 1227–1359] // // *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya* [Golden Horde Civilization]. No. 10, pp. 256–260. (in Russian)

Sabitov, Zh.M. (2011). Ulusy dzhuchidov v 1242–1266 godakh [The Jochid uluses in 1242–1266] // *Natsionalnaya istoriya tatar: teoretiko-metodologicheskie problemy* [National History of the Tatars: Theoretical and methodological problems]. Issue 2. Kazan, pp. 46–63. (in Russian)

Sabitov, Zh.M., Zhabagin, M.K., Balanovskii, O.P., Balanovskaya, E.V., Tazhygulova, I.M. (2011). Genealogiya kazakhstanskikh chingizidov Tuka-Timuridor i Shibanidov v kontekste dannykh populyatsionnoi genetiki [The genealogy of Kazakh Chinggisids of the Tuka-Timurids and Shibanids in the context of population genetics data] // *Vestnik RGNF* [Bulletin of the Russian Humanitarian Science Foundation]. No. 4, pp. 121–125. (in Russian)

Sabitov, Zh.M., Kambarbekova, G.A. (2018). Svedeniya o Tokhtamysh-khane iz Madzhmu at-Tavarikh [Information on Tokhtamysh Khan from the Majmu' al-Tavarikh] // *Tyurkologicheskie issledovaniya* [Turkological Studies]. Vol. 1, No. 4, pp. 67–82. (in Russian)

Safargaliev, M.G. (1960). Raspad Zolotoi Ordy [The collapse of the Golden Horde] // *Uchenye zapiski Mordovskogo gosudarstvennogo universiteta* [Proceedings of Mordovian State University]. Issue 11. Saransk: Mordovian Book Publishing, pp. 276 + II app. (in Russian)

Tizengauzen, V.G. (1941). *Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoi Ordy. T. II. Izvlecheniya iz persidskikh sochinenii* [Collection of materials relating to the history of the Golden Horde. Vol. II. Extracts from Persian works]. Moscow; Leningrad: Academy of Sciences of the USSR. (in Russian)

Tulibaeva, Zh.M. (2011). “Ulus-i arba-yi Chingizi” kak istochnik po izucheniyu istorii Zolotoi Ordy [“Ulus-i arba-yi Chingizi” as a source for studying the history of the Golden Horde] // *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya* [Golden Horde Civilization]. No. 4, pp. 79–100. (in Russian)

Tulibaeva, Zh.M., Tulibaev, T.E. (2022). Pravitelii i islam v Zolotoi Orde: po materialam timurid-skikh istochnikov pervoi poloviny XV v. [Rulers and Islam in the Golden Horde: Based on Timurid sources of the first half of the 15th century] // *Voprosy istorii* [Issues of History]. No. 5(2), pp. 67–77. (in Russian)

Utemish-khadzhi. (1992). *Chingiz-name* [Chingiz-name]. Facsimile, translation, transcription, textual notes and study by V.P. Yudin; ed. by Yu.G. Baranov; commentary and indexes by M.Kh. Abuseitova. Alma-Ata: Gylm. (in Russian)

Khromov, K.K., Nastich, V.N. (2003). Dva redkikh tipa serebryanykh monet Kryma zolotoordynskogo perioda [Two rare types of Crimean silver coins of the Golden Horde period] // *XI Vserossiiskaya numizmaticheskaya konferentsiya* [XI All-Russian Numismatic Conference]. St. Petersburg, pp. 77–79. (in Russian)

Sharaf al-Din 'Ali Yazdi. (2008). *Zafar-name. Kniga pobed Amira Temura* [Zafar-name. The Book of Victories of Amir Timur]. Preface, trans. from Old Uzbek, commentary, indexes, map by A. Akhmedov. Tashkent: Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences of Uzbekistan; San'at Publishing. (in Russian)

Сведения об авторах:

Динара Кайсаровна Сулейменова – PhD, докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан, e-mail: Suleimenova911@gmail.com);

Қыдырбаев Қуаныш Жексембайұлы – научный сотрудник НИИ изучения Улуса Джучи (Астана, Казахстан, e-mail: 6660677@gmail.com).

Information about the authors:

Dinara Kaisarovna Suleimenova – PhD., doctoral student at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan. E-mail: Suleimenova911@gmail.com)

Қыдырбаев Қуаныш Жексембайұлы – Research fellow at the Research Institute for the Study of the Ulus of Jochi (Astana, Kazakhstan. E-mail: 6660677@gmail.com)

Авторлар туралы мәлімет:

Динара Қайсарқызы Сулейменова – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты (Астана, Қазақстан. E-mail: Suleimenova911@gmail.com)

Қыдырбаев Қуаныш Жексембайұлы – Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері (Астана, Қазақстан. E-mail: 6660677@gmail.com)

Келін түсті: 17.09.2025

Қабылданды: 25.11.2025

Ұ.Ш. Исмагулов* , Д.М. Исмагулова

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
*e-mail: uzakbai_is@mail.ru

1924–1925 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚҰРҒАҚШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ АҚТӨБЕ ӨҢІРІНДЕГІ САЛДАРЫ

Мақалада 1924–1925 жылдары ҚазАКСР-да, оның ішінде Ақтөбе өңірінде орын алған қуаңшылық мәселесіне, оның шаруашылық жағдайына және халықтың тұрмыс – тіршілігіне тигізген әсері қарастырылады. Бұрынғы кеңестік, сондай-ақ отандық тарихнамада бұрын-соңды зерттеле бермеген сол кезеңде халық тағы да ауыр жағдайға ұшыраған еді. 1921–1922 жылдардағы аштық қасіретінен оңа алмай жатқан тұрғындар басына жаңа сынақ азабы үйірілді.

Авторлар қалыптасқан жағдайдың жай ғана қуаңшылық деп бағаланған сол жылдары азық – түлік жоқтығынан тұрғындар түрлі суррогат, өсімдік тамырларын, т.б. пайдаланғандарын атап көрсетеді. Дұрыс тамақтанбау және аштық әсерінен түрлі жұқпалы аурулар тарады және тұрғындар арасында адам өлімі кездесті. Архив материалдарында бүтін бір отбасыларының аштықтан өлу фактілері тіркелген.

Білік орындары қалыптасқан ауыр жағдайларды реттеуге барынша әрекет етті. Дегенмен олардың түрлі көмек беру, қаржы бөлу жұмыстарында кемшіліктер орын алды.

Мақала мақсаты архивтік деректер негізінде Ақтөбе өңірінде орын алған аштықтың себеп – салдарын, соған байланысты үкімет пен партия тарапынан реттеу үшін қолға алынған іс – шараларды, нәтижелерді ашып көрсету.

Мақалада тарих ғылымының объективтілік, тарихилық принциптері негізге алынды, зерттеудің салыстырмалы әдіс-тәсілдері пайдаланылды.

Зерттеу қорытындысы нәтижесінде авторлар ауқымы төмен деп есептелген 1924–1925 жылдардағы қуаңшылықтың Ақтөбе өңірі тұрғындары үшін қайғы-қасіреті зор болғандығы жайында тоқтамға келеді.

Түйін сөздер: қуаңшылық, шаруашылық күйзеліс, азық-түлік дағдарысы, аштық, ашыққандарға көмек, арнайы комиссиялар.

U.Sh. Ismagulov, D.M. Ismagulova

Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan
*e-mail: uzakbai_is@mail.ru

The drought of 1924-1925 and its consequences in the Aktobe region

This article examines the drought that occurred in 1924–1925 in the Kazakh ASSR, including the Aktobe region, and its impact on the economic situation and lives of the population. During this period, previously understudied in Soviet and Russian historiography, the people again found themselves in dire straits. Residents, still recovering from the famine of 1921–1922, faced a new challenge.

The author notes that during the years when the situation was considered a mere drought, food shortages led residents to resort to various substitutes, plant roots, and the like. As a result, poor nutrition and hunger led to the spread of various infectious diseases, and there were several deaths among the population. Archival materials document instances of entire families dying from starvation.

The authorities made every effort to address the dire situation. However, their approach to providing various aid packages and distributing funds was flawed.

This article aims to use archival data to reveal the causes and consequences of the famine that occurred in the Aktobe region, as well as the measures taken by the government and the party to address it, and their results.

This article utilizes comparative research methods, as well as principles of objectivity and historicism.

As a result of this research, the author concludes that the drought of 1924–1925, considered minor in scale, brought enormous suffering to the residents of the Aktobe region.

Keywords: drought, food crisis, famine, assistance to the hungry, special commissions.

У.Ш. Исмагулов*, Д.М. Исмагулова

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актөбе, Казахстан

*e-mail: uzakbai_is@mail.ru

Засуха 1924–1925 гг. и ее последствия в Актюбинском регионе

В статье рассматривается проблема засухи, произошедшей в 1924–1925 годах в Казахской АССР, в том числе в Актюбинском регионе, и ее влияние на хозяйственное положение и жизнь населения. В этот период, ранее недостаточно изученный в советской и отечественной историографии, народ вновь оказался в тяжелом положении. Жители, еще не оправившиеся от голода 1921–1922 годов, столкнулись с новым испытанием.

Авторы отмечают, что в те годы, когда сложившаяся ситуация оценивалась лишь как засуха, из-за нехватки продовольствия жители употребляли различные суррогаты, растительные корни и тому подобное. В результате из-за неправильного питания и голода распространились различные инфекционные заболевания, и среди населения встречались случаи смерти людей. В архивных материалах зарегистрированы факты, когда целые семьи погибали от голода.

Органы власти приложили максимум усилий для урегулирования сложившейся тяжелой ситуации. Тем не менее, в их работе по оказанию различной помощи и распределению финансов были неправильные подходы.

Целью статьи является на основе архивных данных раскрыть причины и последствия голода, произошедшего в Актюбинской области, а также меры, принятые правительством и партией для его урегулирования, и их результаты.

В статье были использованы сравнительные методы исследования, а также принципы объективности и историзма.

В результате проведенного исследования авторы приходят к выводу о том, что засуха 1924–1925 годов, считавшаяся незначительной по масштабу, принесла огромные страдания жителям Актюбинского региона.

Ключевые слова: засуха, продовольственный кризис, голод, помощь голодающим, специальные комиссии.

Кіріспе

XX ғасырдың 20–30 жылдары ҚазАКСР үшін аса бір ауыр жағдайларға толы болғаны белгілі. Түрлі зұлмат, нәубеттер ішінде әр жылдары келіп отырған табиғи апаттар республика тұрғындары басына орасан зор қайғы-қасіретті жағдай тудырғаны жасырын емес. Әдетте, осы мәселе бойынша сөз қозғағанда зерттеушілер негізінен екі кезеңдегі, яғни 1921–1922 және 1931–1933 жылдары орын алған аштыққа ерекше көңіл бөледі және олар жайында арнайы еңбектерде жан-жақты қарастырылды. Ол рас, ауқымы, қайғы-қасіреті жағынан кең, тереңірек болып келетін осы екі ашаршылық кезеңнің зерттеу нысаны ретінде алынуы заңды және қажет болып табылады.

Дегенмен, көрсетіліп отырған екі кезең аралығындағы жылдары да қуаңшылық кесірінен егіннің шықпай қалуы, мал азығының күйіп кетуі болғандығы, соған байланысты шаруашылықтың дамуына, тұрғындар жағдайына кері әсері берілгенін де ескеруіміз қажет. Осы жағдай Қазақстанның батыс бөлігінде, оның ішінде Ақтөбе өңірінде де орын алған еді. Өкінішке қарай, осы аралықтағы мәселелер зерттеу жұмыстарында арнайы қарастырылмай жатыр. Әсіресе,

1924–1925 жылғы жағдай басқа жылдарға қарағанда күрделімен ерекшеленеді. Осы жылдары тұрғындар арасында азық-түлік тапшылығынан аштықтан өлу фактілері де тіркелген еді. Сол себепті де сол кезеңдегі ауыр жағдайды жан-жақты зерттеу өзекті мәселе болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Ғылыми мақаланы дайындау барысында архив материалдары кеңінен пайдаланылды. Мақалаға қажетті материалдар мен деректер Ақтөбе облысы мемлекеттік архиві қорларынан алынды. Зерттеу жұмысына пайдаланылған құжаттардың барлығы дерлік жаңа, тың деректер болып табылады. Мақалаға сондай-ақ түрлі құжаттар мен материалдар жинақтарындағы тақырыпқа қатысты деректер пайдаланылды.

Зерттеу әдісіне тарихилық, объективтілік принциптері негізге алынды. Объективтілік принцип бойынша қуаңшылықтың тұрғындар арасына аштық туғызуы факторлары талданды. Мәселені кеңінен ашу бағытында зерттеудің анализ, синтез, статистикалық сияқты жалпығылымилық және тарихи-салыстырмалы, тарихи – типологиялық, тарихи –жүйелілік сияқты арнайы-тарихилық тәсілдері қолданылды.

Талдаулар

1924-1925 жылдары ҚазАКСР орын алған аштық жөнінде кеңестік кезең түгілі, тәуелсіздіктен кейін де арнайы зерттеулер болмады. Бұл тақырып бұрынғы Одақ деңгейінде КСРО ыдырағаннан кезден РФ, кей жағдайда шетел зерттеушілері назарына іліге бастады. Қасірет ауқымына байланысты аса мән берілмеген осы мәселе 1931-1933 жылдардағы аштықты зерттеу барысында қарастырылғаны байқалады. Бір өкініштісі зерттеу жұмыстарында Қазақстандағы жағдай қозғалмай негізінен РКФСР, Украина губернияларындағы аштық көрсетіле бастайды.

Неміс зерттеушісі М. Венер 1924 жылғы құрғақшылыққа орталықтың аса көңіл бөле қоймағандығы, дегенмен оның салдары жедел шаралар қолдануға мәжбүр еткендігі жайында жазады. Мақалада төніп келе жатқан қатерге қырын қарауға байланысты маусым айларында құрғақшылық тек қана 5 млн. дес. жерді және сол аймақтарда өмір сүретін 5,5 млн. жанды қамтиды деген болжам жасалғаны айтылады. Дегенмен тамыз айының ортасындағы жаңа есепте құрғақшылықтан егін алқаптарың 11%-і бүлінгені, ол 1921 жылғы көрсеткіштің 25%-н құрайтындығын, нәтижесінде 8 млн. жан жапа шеккендігі көрсетіледі (М. Венер, 1993: 88-90).

М. Таугер «Зерновой кризис или голод?» мақаласында 1928-1929 жылдардағы аштық және оның Украинаға әсері жайында жазады. Бір көңіл аударарлық мәселе мақалада И. Сталин 1927 жылдың өзінде 1924-1925 жылғы аштықтың әлі күнге шейін ызғары сезіліп тұрғаны жайында айтқаны келтіріледі (М. Таугер). Бұл мәліметтен немқұрайы қаралған құрғақшылықтың елдің әлеуметтік-шаруашылық жағдайына келтірген салдары зор болғандығын байқаймыз.

Джордж Ренко өзінің мақаласында тарихшы – ғалым В.В. Кондрашиннің кезінде КСРО жүргізілген жаппай ұжымдастыру саясатының 90 жылдығына арналған бас қосуда сөйлеген сөзінде 1924–1925 жылдары болған ауыр аштықтың айтылмай жүргенін ескертуін келтіре отырып, 1924 жылғы құрғақшылық ауқымының барынша төмендетілгенін, егер 1921 жылғы құрғақшылық жалпы егістік көлемінің 22,8 млн. дес. (47,4 млн. ауыл тұрғындары) қамтыса, ол көрсеткіш 1924 жылы 40 млн. дес. жер (49,2 млн. жан) болғанын келтіреді. Жалпы 1924 жылдың маусымы -1925 жылдың шілде айлары аралығында аштыққа ұшырағандар (тұрғындардың 20-50%) КСРО-н 22 губерниясы мен автономия-

лық республикаларда тіркелген. Мақалада Тула губерниясы бойынша мысал ретінде берілген хат мәтінінде «Я вам сообщаю об нынешнем голоде, был 1921 голод, а 1925 еще голоднее, хлеба у нас нет...» деген сөздер келтіріледі және осындай жағдайлар басқа да губерниялармен бірге Ақтөбе губерниясында да тіркелгені айтылады (Джордж Ренко, 2020).

И.В. Кочетковтың мақаласында 1924-1925 жылғы жағдай талданады. Оның айтуынша 1921-1922 жылдары ашығушылар қатарына астық өнімі жан басына шаққанда 6 пұттан аспайтын территорияда тұратын тұрғындар енгізілген. Ондай жандар саны 22 млн. адамды құрайды. Ал 1924-1925 жылдары «аштық», «ашыққандар» түсінігі тіпті үкіметтік құпия құжаттардың өзінде қолданылмайды. Астық жинау жан басына шаққанда 6 дес. кем келетін аймақтар «құрғақшылық аймақтар» деп аталды. 1925 жылдың көктем айы қарсаңында Рыков комиссиясы 12.254 мың тұрғыны бар 21 губернияны осындай аймақтарға жатқызады. Бұл жерлерде астық көлемі бір адамға 4,1 дес. келген. 1921 жылғы есепте осы 12.254 мың адам «ашығушылар» қатарында болар еді. Ал ҚазАКСР келер болсақ, ол көрсеткіш жан басына шаққанда 4,6 пұт болған (Кочетков).

Гровер Ферр 1924 жылғы аштыққа көңілдегідей мән берілмегені, назар аударғанның өзінде оны «өңірлік және жергілікті жердегі мәселелер» ретінде қаралғандығын айтады (Гровер Ферр, 2020:41).

Ю.А. Поляковтың мақаласында 1924 жылы КСРО қазан революциясынан кейінгі кездері ең ірі құрғақшылықты басынан кешіргені, 1924-1925 жылдарғы құжаттарда осы құрғақшылықты жою жайында материалдар көптеп кездесетіндігі, алайда тарихи еңбектерде қаралмай жатқандығы көрсетіледі (Поляков, 1958: 52).

А.С. Соколов өзінің мақаласында 1924-1925 жылдардағы қуаңшылық, оның одақтағы губернияларға тигізген зардаптары және оны реттеу бағытындағы билік пен партияның атқарған қызметтері жайында баяндайды (Соколов, 2024:29-35).

Назар аударарлық жай, зерттеулерде көптеген губерниялардағы құрғақшылық тұрғындардың аштан өлулеріне соқтырғаны жайында деректер келтіріледі.

Нәтижелер

1925 жылдың қарсаңында Ақтөбе губерниясы Ақтөбе, Шалқар (бұрынғы Ырғыз), Темір,

Торғай уездерінен тұрды. Жер көлемі тиісінше 53.445 ш.ш., 127.307 ш.ш., 63.420 ш.ш., 146.860 ш.ш., барлығы 391.032 ш.ш. құраған. Губерния территориясында 1923 жылғы есеп бойынша 361,3 мың жан өмір сүрген. Оның 329 мыңы ауыл, 32,3 мыңы қала тұрғындары болған. Халықтың 75% қазақтар, 23 % орыстар (украиндықтармен бірге), 2% басқа ұлт өкілдері болып табылған. Тұрғындар саны уездер бойынша тиісінше 175,2 мың, 53,8 мың, 73,9 мың, 58,4 мың болған (АОМА 155-қ., 1-т., 13-іс, 1-п.).

Жоғарыда атап көрсеткендей 1924–1925 шаруашылық жылы Ақтөбе өңірі үшін ауыр болды. Аяздың ерте түсуінен, қатты ыстықтан, құрғақшылықтан жанға, малға қажетті дәнді дақылдардың шықпай қалуы, күйіп кетуі өңір тұрғындарының шаруашылығына, тұрмыс – тіршілігіне айтарлықтай зардабын тигізді.

Көп жағдайда зардап шеккендер Ақтөбе уезінің батыс бөлігіндегі барлық орыс және аздап егін салатын қазақ шаруашылықтары болады. Сондай-ақ Темір уезінің солтүстік жағындағы шаруашылықтар да осындай жағдайға түскен.

1924-1925 жылғы жағдай революцияға дейінгі, тіпті революциядан кейінгі жылдардан да өте күрделі шамада көрінеді. 1925 жылғы егіннің шықпай қалуын революцияға дейінгі кездердегі жағдайлармен салыстыра қарастырсақ оның зардабы анағұрлым деңгейде болғанын байқаймыз. Революцияға дейінгі құрғақшылықтардан (1891,

1911 жылдар) зардап шеккен шаруашылықтар дер кезіндегі көмектер арқасында екі-үш жылдан кейін қайта қалыптарына келе алды. Себебі, сол құрғақшылықтар алдында егіннің бітік шығып, астық қорларының болуына байланысты аса қиыншылық тудыра қоймаған еді. Ал 1925 жылғы жағдайдан шығып кетуге оның алдындағы жылдары да болған жұт, ашаршылық ешқандай мүмкіншілік бермеді.

Расында да, 1920-1924 жылдардың әр жылы ауыр жағдайларда өтіп жатты. Ресми санақтарда бұл кезеңдегі губерния тұрмыс-тіршілігі жалпы қалыпты жағдайда өрбуге деп негізделген еді. Мысалы, Орталық санақ Басқармасы (ЦСУ) РКП (б) XIII съезіне дайындаған анықтамасында 1923 жылы 100 адамға шаққанда КСРО-да егістік 59,8 дес., мал басы 56,9, ал Ақтөбе губерниясында (Торғай уезін қоспағанда) тиісінше 78,9 дес., 62,7 бас малдан келгендігі көрсетілді (АОМА 155-қ., 1-т., 13-іс, 32-п.). Ал бұған жеке есептелген Торғай уезіне қатысты 2,9 дес. егістікті, 163,9 мал басы санын қосып есептегенде ешқандай мәселе туындауы мүмкін еместей көрінеді. Алайда губернияның жағдайы шындығына келгенде тым ауыр болған. Егін өнімділігі КСРО-мен салыстырғанда төменгі деңгей көрсеткен. 1905-1914 жж. 1 дес. орташа алғанда дәнді дақылдардың қандай мөлшерде жиналғанын төмендегі кестеден байқауға болады: (АОМА 155-қ., 1-т., 13-іс, 32-п.).

1-кесте – 1 дес. жиналған дәнді дақылдар мөлшері:

	Қара бидай	Бидай	Арпа	Сұлы	Тары
КСРО бойынша	47	42	52	50	43
Ақтөбе губ. бойынша	30,3	35,5	31,0	31,0	35,9

Қазақстандағы табиғи-тарихи, тұрмыстық жағдай қалыпты шаруашылық жүргізу үшін мал басы санының көбірек болуын қажет етті. 1920 жылдан бастап мал шаруашылығының да, егін-

шіліктің де құлдырауы болғандығын білеміз. Ол жағдайды ҚазАКСР ОСБ (ЦСУ) төмендегі берілген мәліметтерінен байқаймыз: (АОМА 155-қ., 1-т., 13-іс, 32-п.).

2-кесте – ОСБ ұсынған мәліметтер көрсеткіші:

Губерния бойынша мәліметтер	1917 ж.	1920 ж.	1923 ж.
1 шарш. мал басы саны	42,0	13,7	7,9
Малы жоқ шарш. %	2,5	2,5	27,3
Жұмыс малы жоқ шарш. %	4,5	16,6	48,1
Егін егетін 1 шарш. дес.	10,4	6,5	4,4

Кестеден ауыл шаруашылығының негізгі капитал көздері деңгейлерінің құлдырау барысын көреміз. Бір қызығы, революцияға дейінгі Қоныстандыру Басқармасының белгілеген мәліметтерден сол көрсеткіштердің қуаңшылық жылдарын еш қиыншылықсыз көтеріп шығуға негіз болатындығын байқаймыз. Ал 1924-1925 жылдардағы қалып осы мәселені шешуге келмейтіндігі айтпаса да түсінікті. 1920 жылы жұттан малдың 3/4 шығынға ұшырады. 1921 жылы аштық келді. 1922 жылы астық аз жиналды. 1923 жылы ОСБ (ЦСУ) мәліметі бойынша 1 дес. 11 п.32 фунт астық алынды. Ал 1924 жылы астық өнімділігі 1 дес. бар болғаны 7,4 п. құрады. Кетер қателікті ескеріп, 30% қосып есептегеннің өзінде 1923 жылы 1 дес. 15 п., 1924 жылы 1 дес. 10 п. астық алынуы мүмкін еді. Ескерер жай, 1923 жылы да, 1924 жылы да егіннің 2/3 құрғақшылықтан күйіп кетеді. Құрғақшылықтың зардабы сондай қара бидай түгелге жуық күйіп кеткен («Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.), 2001: с.118-119).

Тұрғындарда астық қоры болмады. Кедейлердің басым бөлігі азық-түліксіз қалды. Диірмендерге тартуға әкелінген астықтың қоспалары көп болды. Кеңестердің Ақтөбе уездік съезінде делегаттар ауыл, поселкелердегі тұрғындардың басым бөлігі дәрменсіз жағдайда қалғандары, шаруашылықтардың жаппай күйзеліске ұшырауы, губернияға 1921 жылдың елесі туып жатқандығы жайында айтады. Осындай хабарлар қалаға немесе болыстарға барған жандар ауыздарынан естіліп жатады (АОМА 516п-қ., 1-т.,844-іс,6-п және келесі жағы.).

Мысалы, 1921-1922 жылдардағы аштықты айтпағанда 1923-1924 жылдың өзінде Орал, Ақмола губернияларымен қатар Ақтөбе губерния-

сы да азық-түлікке зәру губерниялар қатарына жатқызылады. 1923 жылы 10 желтоқсандағы өткен БОАК жанындағы ауыл шаруашылығына көмек комитеті (АШКК) Ерекше секциясының ведомостаралық мәжілісінде көмекке зәру аудандар есебінде Темір және Ырғыз аудандары аталады (АОМА 3-қ., 1-т., 59-іс, 7-п.).

1924 жылы губернияда егістік жер ауданы 188 мың гектар есебінде көрсетілді. Алайда ол кішірейтіліп берілген деген уәжбен, оны 200 мың гектар деп қарастыру айтылады. Акт бойынша күйіп кеткен егістік көлемі 121 мың га болды. Яғни, ол жалпы егіс көлемінің 60% құрайды.

Егілген дәнді дақылдардың ішінде тек тарыдан бір дес. 20 пұттан өнім алынады. Ал басқаларынан (бидай, арпа, сұлы,т.б.) өнім өте төмен болады. Тіпті, сол жарамды 80 мың дес. егістіктен алынбай қалды деп есептелген 25%-н қосып қарағанның өзінде алынар өнім мөлшері 2.000.000 пұтты көрсетер еді. Онда бар болғаны 1 дес. 10 пұттан ғана өнім беретін болды. Егер, өткен 1923 жылғы көрсеткішке ресми цифрларына сондай түзетулер енгізе отырып қарасақ, онда сол жылы 3.000.000 пұт астық жиналғанын байқаймыз. Көңіл аударарлық жай, осы астық мөлшерінің өзі бүлінген шаруашылықты қалпына келтіруге де жарамаған. Олай болса 2.000.000 пұт ешқандай көңіл жұбатарлық көрсеткіш емес-ті.

Міне, сондықтан да 1924 жылдары губерния диірмендеріне әкелініп жатырған шаруалар астығы бірыңғай қоспалардан тұруы сол жылғы аштықтың қаншалықты ауыр болғанын көрсеткендей еді.

Губерниялық қаржы бөлімінің ауыл шаруашылығы салығына байланысты есебінде егін салатын шаруашылықтардағы егістік көлемі былай берілген: (АОМА 155-қ., 1-т., 13-іс,29-п.).

3-кесте – Губерниялық қаржы бөлімінің ауыл шаруашылығы салығы негізінде анықтаған егін салатын шаруашылық деңгейі:

	Егін салмайындар	Егін салатындар (1 жанға)			
		1/4дес.дейін	1/4-1/2дес. дейін	1/2-3/4 дес.дейін	3/4-1дес.дейін
Өз астығы жиналды-1 жанға	-	1	4	6	9
Ақтөбе уезі және Темір уезіндегі орыс тұрғындары:					
1 жанға норма	10	10	10	10	10
1 жанға жетпейді	10	9	6	4	1
Темір уез. қазақ шаруашылығы:					
1 жанға норма	8	8	8	8	8
1 жанға жетпейді	8	7	4	2	-

Кестеден құрғақшылық әсерінен норма бойынша тиісілі азық-түліктің қаншалықты төменгі деңгейде болғандығын көреміз.

Қолда бар деректерді саралай келгенде 1924 жылы Ақтөбе уезінің қазақ шаруашылықтарында 325.689 пұт, орыс шаруашылықтарында 180.670 пұт, егін салмайтын шаруашылықтарда 99.410 пұт, Темір уезінің қазақ шаруашылықтарында 183.628 пұт, орыс шаруашылықтарында 16.420 пұт, осы уездегі егін салмайтын шаруашылықтарда 6.420 пұт, барлығы 812.247 пұт астық жетіспеді (АОМА 155-қ., 1-т., 13-іс,29-п.).

Астық жинау науқанының 1924 жылдың 1 қыркүйегіне таман аяқталуына орай жоғарыда көрсетілген мәліметтің қараша айының ортасында дайындалғанын ескерсек, арадағы 2,5 айға келетін 1/4 дес.егіс көлемін алып тастауымыз керек. Олай болса жоғарыдағы цифр 735.863 пұт болады (АОМА 155-қ., 1-т., 13-іс,30-п.).

Көшпелі мал шаруашылығымен айналысатындар жағдайы тіпті ауыр болды. Ірі қараға шаққанда 5 бас малы барларды алып қарағанда Темір уезінде 6.489 жанға 1545, Шалқар уезінде 36.868 жанға 8778, Торғай уезінде 36.683 жанға 8734, барлығы 80.040 жанға 19.057 бас мал келген жетіспеді (АОМА 155-қ., 1-т., 13-іс,29-п.).

Бір жанға 6 пұт астық керектігін және санақтық мерзімнен 3 ай өткенін ескере отырып, 80.040 жанға 4,5 пұттан есептегенде 360.180 пұт тиістігі шығады. Ал, жалпы отырықшы және мал шаруашылығымен айналысатындарға 1.096.043 пұт азық-түлік керек болады (АОМА 155-қ., 1-т., 13-іс,29-п.).

Ескерер жай, губерния тұрғындарына жетіспейтін азық-түлік мөлшерін анықтауда Ақтөбе уезі және Темір уезінің егін салатын шаруашылық топтарындағы 1 жанға астық тұтыну бір жылға 10 пұт, Темір уезінің егін салатын қазақтарына (жартысы мал шаруашылығымен айналысады есебімен) 8 пұт, таза мал шаруашылығымен айналысатындарға 6 пұт белгіленуі мүмкіндігі қарастырылады.

Егіннен 1 дес. 10 пұттан астық шығуы мүмкіндігі кезінде тұрғындар орташа алғанда 4,7-5 дес. пұттан астық алады деп есептелді.

Тұтынуға қажетті азық-түлік болмаса, онда тұқымдық астық та болмайтындығы себепті губерниялық жер басқармасы тұқымдыққа 200.757 пұт дәнді дақыл бөледі. Сонда осы санды жоғарыда көрсетілген азық-түлік қажеттілігіне белгіленген санға (1.096.043 пұт) қосқанда, барлығы 1.296.800 пұт шығатынын көреміз.

Келесі бір деректер бойынша 1924 жылдың қыркүйегі мен желтоқсан айлары арасында егін салатын тұрғындарға 90.212 пұт, жартылай егін салатындарға 18,884 пұт, мал шаруашылығымен айналысатындарға 160,080 пұт, барлығы 269,176 пұт азық – түлік керек болса, 1925 жылдың қаңтар – тамыз аралығында тиісінше 538,407 пұт, 164,744 пұт, 320,160 пұт, барлығы 1.023.311 пұт қажет болған. Ал жалпы қажетті азық-түлік мөлшері 1.292.487 пұтты құраған(АОМА 3-қ., 1-т., 143-іс, 27-п.).

Көрсетіліп отырған азық-түлік мөлшері ашыққан тұрғындарға өкімет тарапынан берілер көмекке негізделген еді. Сондай-ақ шаруашылықтардың өздері де күн көріс әрекеттерін жасай алады деп есептелді. Дегенмен оның оң шешілетініне кепілдік болмады. Әрекеттің екі жолы тұрды: соңғы малын сату және шаруашылығы берік көршілеріне кіріптар болу. Бірінші жағдайда шаруашылықтардың басым бөлігінің кедейленуі, оларды егін салмайтындар қатарына көшіру; Екіншісі, кулак қанауына түсу. Сондықтан сол мезеттегі жағдайда көмек көрсетпеу шаруашылықтардың күйзелуіне және кулактардың күшеюіне әкеп соқтыратын болды. Дегенмен үкімет тарапынан көмектер барлық мәселені шешіп те береді деп айтуға болмады. Ал көмектің берілмеуі келесі жылы губернияда көмекке зәру 230 мың жанның көп бөлігінің опат болуына, егістік жер көлемінің, мал басы санының күрт қысқаруына, губерниядағы онсыз да ауыр жағдайда қалған өндіргіш күштердің төмендеуіне соқтырары сөзсіз еді.

Мемлекеттік те, қоғамдық та ұйымдардың егістік жерлердің күйіп кетуімен күресуге материалдық-қаржылық мүмкіншіліктері болмады. Банкілік несие де шектеулі еді, олар ұзақ мерзімге ссудалар бере алмады. Кооперацияларда көмек-жәрдем беретіндей қарымы жоқ еді. Шаруалардың қоғамдық өзара көмек комитеттері әлі жас, сондықтан ресурстары да мардымсыз болды. Ал тұрғындар жағдайы өте ауыр қалыпта екендігі айтпаса да түсінікті. Сондықтан сырттан, яғни республикалық орындардан, Орталықтан көмек күтілді. Губерниялық атқару комитеті бірнеше рет өлкелік және одақтық орындарға өтініштермен шығады. Өлкелік ұйымдар түсінушілікпен қарағанмен көмек көрсете алмады. Ашаршылыққа қарсы күрес үшін құрылған Ерекше комитет тарапынан көңілден шығарлық жәрдем берілмеді. Ол тек сауалнама, зерттеу жүргізу жұмыстарымен айналысты, қаржылық қоры болмағандықтан нақты жәрдем бере алма-

ды. Сол себепті таратылып, жұмысы ауыл шаруашылығына жәрдемдесу комитетіне (АШЖК) жүктеледі.

Көмектен үміт үзген губерниялық атқару комитеті аштыққа ұшыраған аймақтар мен оның көлемі жайында нақты мәліметтер жинауға күлшына қоймады. Олар еш зерттеусіз келіп түсіп жатқан жалпы мәліметтер жарайды деп есептеді. Себебі ресми зерттеулер көп қаржы қажет етті, екінші жағынан зерттеу жүргізу аштыққа ұшырағандарға үміт берер еді. Ал қаржыға тапшы губерниялық атқару комитеті оны орындай алмайтындығы айқын. Сондықтан нақты көмек берілуі шешілмей аштыққа ұшыраған елді мекендерді, ондағы азық-түлікке зәру тұрғындар санын беру міндетті емес деп саналды.

Осы мәселе билік орындарының губернияға көмек беру әрекеттеріне тұсау болады. Себебі олар нақты деректер болмағандықтан жан-жақтан түсіп жатқан мәліметтерді қабылдай алмады. Көп жағдайда губерниялық, уездік, болыстық атқару комитеттерінің осы бағыттағы жұмыстарына сенімсіздікпен қарады.

Арнайы зерттеу жүргізілмегендіктен губерниялық жер бөлімі, АШЖК арқылы болыстық, уездік атқару комитеттерінен, басқа да орындардан қуаңшылық, аштық, азық-түлікке мұқтаж жандар саны жөнінде әртүрлі мәліметтер түсіп жатады. Мысалы, соңғы мәліметтерде азық-түлікке мұқтаждар саны немесе алдағы уақытта мұқтаж болатындар саны 107 мың деп беріледі. Ал қараша айының ортасында губерниялық жоспарлау бөлімінің дерегі бойынша 32 мың деп көрсетіледі. Қалай көрсетсек те жағдайдың ауыр екендігі анық еді.

Губерниялық атқару комитеті 1924 – 1925 жылғы көмекке зәру жандар санын төмендегідей қалыппен көрсетеді: қыркүйекте – 90.624, қаңтарда – 156.431, сәуірде – 202.701, тамызда – 235.594. Жалпы, осы жандарға 8 айға 1.100.322 пұт астық қажет болады (АОМА 3-қ., 1-т., 59-іс, 370-п. және келесі жағы.).

Ал губерниялық жоспарлау бөлімі бойынша қаңтар айы мен егін жинау аралығында тұрғындарға қажетті азық-түлік мөлшері 1.100.322 және тұқымдық дақылдар 250.995 пұт, барлығы 1.351.17 пұт есебінде белгіленеді (АОМА 155-қ., 1-т., 21-іс, 16-18-пп.).

1924-1925 жылғы қуаңшылықпен нақты күрес 1924 жылдың тамыз айында Жайсаң жағында Ащылысай болысы мен Харьковский поселкесінде тұрғындардың аштыққа ұшырау фактілерінің тіркелуімен басталған. Өкінішке орай

жыл басынан Орталық губернияны тұрғындары ашығушылар қатарындағы губерния ретінде мойындай қоймайды. Тек 1924 жылы 19 қыркүйекте ғана ҚазАКСР өкілдігі БОАК АШЖК Секциясы жанындағы ведомствоаралық Комиссия мәжілісіне Орынбор, Бөкей, және Ақтөбе губернияларының аудандарына көмек беру ұсынысымен шығады. Соған байланысты құрғақшылықтан зардап шеккен аудандар қатарына Орынбор губерниясы бойынша Орынбор және Орск, Ақтөбе губерниясы бойынша Ақтөбе және Темір, Бөкей губерниясының егін салатын аудандары жатқызылады және көмек беру мәселелері қарастырылады (АОМА 3-қ., 1-т., 59-іс, 311-п.).

1924 жылдың 5 желтоқсанында ҚазАКСР ХКК төрағасы Нұрмақовтың атынан Ақтөбе губерниялық атқару комитетіне ресми қағаз түседі. Онда құрғақшылыққа қарсы жоспарлы түрде жұмыс жүргізу, сондай-ақ Орталыққа сол құрғақшылыққа ұшыраған аудандар жайында жан-жақты мәлімет беру үшін 15 желтоқсанға дейін 1 тамыздан 1 қараша аралығын қамтитын жазбаша есеп тапсырулары көрсетіледі. Мәселенің маңыздылығына байланысты жолданған нұсқауда нақты ұсыныс беріледі: «Признавая данную работу особо важной Кирсовнарком предлагает и на будущее время представлять ежемесячные отчетные доклады по формам, которые будут высланы дополнительно» (АОМА 3-қ., 1-т., 59-іс, 367-п. және келесі жағы.).

Орталықтан көрсетілген жәрдем, ол губерния сұратқан 44.532 пұт күздік тұқымдық ссудалар бөлуінен көрінді. Алайда ауыр климаттық жағдайларға, яғни құрғақшылық, қатты жел әсерлері, аязға ұрынуға байланысты егіс көлемі 40 % қысқарып кетеді.

Күзгі егін егу науқаны аяқталғаннан кейін тұрғындарға көмек көрсету ісі де тоқтайды. Тек 1924 жылдың желтоқсан айында АШЖК тарапынан 1925 жылдың тамыз айында қайтару міндетімен 13.000 сом бөлінеді. Ол сома болыстарға бөлініп беріледі.

1925 жылы 20 қаңтарда Қазхалком жанындағы қуаңшылық зардаптарына қарсы күрес жөніндегі өлкелік комиссия мәжілісінде Ақтөбе губатком өкілі Ақтөбе губерниясындағы 1924 жылғы егіннің шықпай қалуының зардаптары жайында баяндама жасайды. Баяндама негізінде мәжілісте Рыков комиссиясы алдына Ақтөбе губерниясын тұрғындары аштыққа ұшыраған губерния қатарына қосуға ұсыныс беруге қаулы қабылдайды. Сонымен қатар қаулыда Ақтөбе губаткомының аштық мәселесін нақты анық-

тауда енжарлық көрсеткендері атап көрсетіледі (АОМА 3-к., 1-т., 117-іс, 1-п.).

Комиссияның бұл шешімі қалыптасқан ауыр жағдай губерния басшылығының әрекетсіздігінен деген ой туғызғандай-ды.

Ақтөбе губаткомы комиссияның аштыққа байланысты жұмыстарына күмән келтірілуі мәселесіне үзілді-кесілді қарсылықтарын білдіреді. ҚазОАК мен Қазхалком төрағасына жіберілген мәлімдемесінде (7.02.25 ж.) өздерінің жұмыстарына беріліп отырған бағаның ақиқаттан алшақ жатқандықтарын айта келіп, жұмыстарының бағыттарын былайша көрсетеді: «А действительность такова: последних числа августа месяца 24 года губисполком, закончив работу по выявлению неурожая в губернии, командировал председателя плановой комиссии в Центр на предмет ходатайства о признании губернии неурожайной.

В результате нашей работы мы уже в конце августа 24 года имели постановление Краевой комиссии и обкома РКП (б) о том, что наша губерния является действительно неурожайной.

10-го сентября 24 года Комиссия тов. Рыкова по возбужденному нами ходатайству признала экономическое положение губернии тяжелым. Мы не будем перечислять всю работу, так как она КирЦИКу известна полностью и конечно нужно ничего не знать об этой работе, что-бы назвать ее «пассивной».

Совнарком утвердив постановление Краевой Комиссии, тем самым сказал, что наша работа в одной из чрезвычайно-серьезных областей является не только неудовлетворительной, а просто негодной. Мы считаем (и можем доказать), что упомянутое постановление Совнаркома является голословным, не имеющим никаких реальных обоснований, а потому просим Президиум КирЦИКа отменить постановление Совнаркома от 21. 01.25 года №4, §2 в части констатирующей нашу пассивность в работе по выявлению неурожайности губернии» (АОМА 3-к., 1-т., 117-іс, 4-п. және келесі жағы.).

Осы кезде Губсельсклад және Кирсельхозкредит (Кирсельхозбанк) тұрғындарға қысқа және ұзақ мерзімдік несиелер бере бастайды. Ақпан айында республика ХКК губернияға КСРО ХКК бөлген 200.000 сомды жібереді. Губернияға құрғақшылық салдарымен күрес және шаруашылықты қалпына келтіру, кеңейту үшін бар болғаны 877.216 сом бөлінеді. Сол 1925

жылдың 15 наурыз қарсаңында көмекке зәру тұрғындар саны 200.000 асады.

Ақпан айында, губернияның халық – шаруашылығы балансын анықтау кезінде 2.300.000 сом дефицит шығады. Оның 50%-н тұрғындардың өздері негізгі капитал көзі малмен жабады деп есептелді. Сонда нақты дефицит 1.150.000 сом болады. Көрсетілген көмек мөлшері 877.216 сом екенін және тұтынуға қажетті азық – түлік дефициті 1.150.000 сом құрайтынын ескере отырып қарастырсақ, алынған көмек мөлшері 72% болып шығатындығын байқаймыз. Сонда үкімет 1924 жылы құрғақшылықтан зардап шеккен тұрғындар қажеттілігінің 3/4 ғана орындаған болып шығады. Сонымен, егіні күйіп кеткен барлық шаруашылық саны 54.000, тұрғындар саны 212.843 жан болған (АОМА 155-к., 1-т., 21-іс, 16-18-пп.).

Ақтөбе губерниялық атқару комитеті 1925 жылдың 1 қаңтарында ҚазАКСР ОАК (көшірмесі БОАК) жіберген ақпаратында КСРО, РКФСР және ҚазАКСР Орталық Атқару Комитеттеріне сол жылғы қуаңшылықтың зардаптары жайында бірнеше рет хабарланғанын мәлімдейді. Онда зардап көлемі тұрғындардың, губерния мекемелері мен ұйымдардың әрекеттерімен еш шешілмейтіндігі, оған күштері келмейтіндігі, оны тек Орталықтың кеңінен қолдауымен ғана реттеуге болатындығы және қажетті көмек мөлшері 1.100.000 пұт астық құрайтыны айтылады. Алайда әлі де болса көмек келмей жатқандығы, тек қана АШЖК (КССХ) тарапынан 10 мың сом ғана бөлінгені ескертіледі.

Қажетті көмек көрсетілмесе ауыр жағдайдан 235 мыңға дейін жан көмекке зәру болады деп саналды. АШЖК губерниялық атқару комитетіне жіберген тіпті губернияның жартысын да қамтымаған толық емес мәліметінде көмекке зәру жандар саны 160.288 құраған. Олардың ішінен желтоқсан-қаңтарда 83032 жанда азық болмаған. Бір ғана Ақтөбе уезінде нан азығы болмағандар саны 56.133 жанды құраған. Оның өзінде уездің барлық болысы қамтылмаған.

Ал Темір уездік аткомының төрағасы Ділановтың 1925 жыл 10 ақпандағы мәліметі бойынша осы кезеңге шейін уездегі 33.659 жанның (7468 шаңырақ) 7222 (1949 шаңырақ) аштыққа ұшыраған. Ал алты айдан кейінгі уақыттары олардың саны 28 мыңдай (6437 шаңырақ) болды деп болжам айтылады (АОМА 3-к., 1-т., 143-іс, 93-п.).

4-кесте – 1925 жылдың 5 наурызы қарсаңында Ақтөбе губерниясының уездері мен артелдері бойынша ашыққандар саны төмендегідей деңгейде болған: (АОМА 155-қ., 1-т., 21-іс, 6-п.).

Уездер аталуы	Ашыққандар			Ескертпе
	барлығы	өте-мөте	балалар	
Ақтөбе	100871	61460	8366	
Шалқар	65546	25924	378	
Темір	33659	11983	-	
Торғай	10812	7065	1352	
Артельдер	1042	1042	301	
Барлығы	211930	107464	10397	

Ал АШЖК (КССХ) мәліметі бойынша Ақтөбе уезінде 1925 жылдың 1,2 кварталдарында аштыққа ұшырағандар саны – 102.427 жан құраған. Оның 62.502 көмекке өте зәру жандар, ал 15.731 балалар болған (АОМА 32-қ., 1-т., 106-іс, 76-п. және келесі жағы.).

Ақтөбе және Темір уездеріндегі ашыққандарға азық – түлік көмегі үшін Орталықтан 1924 жылдың желтоқсанында 9902, 1925 жылдың 25 ақпанында 2994 сом алынған. Осы соманың ішінен Темір уезіне 3200 сом берілген.

Жоғарыда атап көрсетілгендей қуаңшылық зардаптарын жою қажеттілігіне байланысты 1925 жылдың наурыз айында Ақтөбе губерниясына аударылуы тиіс 200.000 сом төмендегідей ретпен бөлінетін болады: суландыру жұмыстарына – 140.000 сом (оның 120.000 сомы қайтарымысыз, 20.000 сомы ссуда түрінде), зиянкестерге қарсы күресуге – 30.000 сом, қуаңшылықтан жапа шеккендерге – 30.000 сом (АОМА 3-қ., 1-т., 143-іс, 94-п.).

Ашығушыларға көмек ұйымдастыру жөніндегі қалалық комиссия өзінің 1925 жыл 16 ақпандағы отырысында сол аштыққа ұшыраған жандарға ақшалай жәрдем беру мәселесін қарастырады. Ай сайын балаларға 2 сом, ересектерге 1 сом, ал асыраушысы жоқ кәрілер мен мүгедектерге 3 сомнан беріп тұру жөнінде шешім қабылданады (АОМА 516п-қ., 1-т., 844-іс, 6-п. және келесі жағы.).

Айта кететін жай, губернияға қажетті дәнді дақылдарды бөлуде биік орындары арасында түрлі қайшылықтар орын алады. Ақтөбе губерниясына 1925 жылға жазда себетін дәнді дақылдардың барлық түріне 251.895 пұт тұқымдық керек болады. Дегенмен ҚазАКСР Егіншілік Халық Комиссариаты губернияның осы көлемдегі сұраныстарын толық қанағаттандырмайды.

Түрлі дақылдан сырттан бөлінгені 70.000 пұт, губерния ішінен 45.000 пұт, барлығы 115.000 пұт дайындалады. Жазда себетін тұқымдық тапсырыс мөлшерінен 55.000 пұт кем беріледі. Бұл 20.000 дес.жерге дән себілмейтінін көрсететін еді. Ал жалпы, губернияда 30.000 дес. жерге егін салынбайтын болады, мұның өзі шаруашылықтың 15% күйрейді деп есептелді (АОМА 3-қ., 1-т., 143-іс, 138-п. және келесі жағы).

Сондай-ақ ашыққандарға көмек беру жөніндегі Рыков комиссиясының бөлген 75 мың пұт тұқымдық дақылдары да республиканың басқа аймақтарына ескертусіз беріп жіберіледі. Бір сөзбен айтқанда губернияға қажетті көмек беру мәселесі ойдағыдай шешіле қоймайды.

Ақтөбе губаткомның Қазхалкомға жіберген жазбаша баяндамасында ашыққандарға көмек берілмеудің қандай салдары болуы мүмкіндігі айтылады: «Отсутствие помощи означает дальнейший распад хозяйств, чрезвычайно повышенную смертность особенно киргизской части населения. Помощь не может получена из – за пределов самой губернии. Поэтому губисполком должен признать, что единственным пока плановым заданием в деле оказания помощи пострадавшему хозяйству для него является получение средств. До тех пор, пока надежды на них получение будут слабы – ГИК не сможет считать целесообразным ни составление плана дальнейших работ, ни проведение каких либо особых мер. ГИК к этому считает нужным добавить, что в отношении центральных, а может и краевых органов к Актюбинской губернии существует некоторая неправильность, которая заставляет эти органы расценивать положение губернии выше, чем оно существует в действительности» (АОМА 3-қ., 1-т., 59-іс, 371-п.).

Шынымен де көмек беру мәселесінің тыңғылықты шешілмеуі губерния тұрғындары жағдайының нашарлай түсуіне соқтырған еді.

Жоғарыда атап көрсетілгендей, көп жағдайда ашаршылық жайындағы губатком мәліметтері жер-жерден түскен жалпы материалдарға негізделсе, 1924-1925 жылдың желтоқсан-қаңтар айындағы мәліметтер губатком төрағасы, учаскілік агроном, РКП (б) губком бөлім меңгерушісінің Ақтөбе уезінің солтүстік-батысында бірігіп жүргізген зерттеулер, кейін губатком төрағасы, қаржы бөлімінің меңгерушісі, партия нұсқаушысының уездің оңтүстігі мен Шалқар уезінің Қарабұтақ аумағында жүргізген зерттеу жұмыстары нәтижелеріне байланысты жасакталады. Басты мақсаты құрғақшылық пен ашаршылық мәселесі болған осы зерттеулер нәтижелері АШЖК берген мәліметтердің дұрыстығын айғақтайды. Бұл зерттеулер жалпы жағдайға одан да ауыр қасірет беретін жайттарды көрсетіп береді. Бұрын жағдайды 1921 жылғы жағдаймен салыстыра қарастырудың өзі қорқынышты болса, енді сол кездегі қасірет қайта оралып келгендей әсер береді. Губерниядағы аштық бұрынғы аштықтың елесі емес, дәл өзі болады. Аштықтан өлу жағдайы туады. Түрлі қоспадан тұратын азықты пайдалану күшейеді, қоспасыз таза нан сирек көрінетін болады. Нанға түрлі қоспаларды қосу жиілеп кетті. Мысалы, жақында ғана болыстар арасында ауқатты болып саналған 254 шаңырағы бар Ново-Алексеевский поселкесінде дән себілген 1.501 дес. егістігінің құрғақшылықтан тек 68 дес. ғана аман қалады. Желтоқсан айының аяқ жағына таман астығы жоқ шаруашылық саны 51 болған. Зерттеулер кей шаруашылықтардағы жағдайды көрсетіп берді: Федоренко – шаңырағында 10 жан, 20 дес. дән сепкен, жинағаны 10 пұт, тұтынуға жетпейтін болғасын 20 пұт астық сатып алған, Медведев – шаңырағында 4 жан, 2 дес. дән сепкен, ештеңе алмаған. Ауыл шаруашылығы салығы 1196 сом 56 тиын құраған. Өтелгені 792 сом 58 тиын. Салықты өтеу үшін 75 шаруашылық малдарын сатқан. Зерттеушілердің ескертпесі бойынша бұл көріністер ауқаттылау болып саналған поселкедегі жағдай. Басқа поселкелерде жағдай тіптен нашар болған. Мысалы, Бегалы (Преображенский), Ново – Михайловский поселкелерінде, барлық қазақ ауылдарындағы тұрғындар азық – түлік көмегіне түгелдей зәру болған. Осындай жағдай Қарақобда, Қарағанды, Қобда, Түзтөбе, Астрахань, Сазды, Мағаджан, Қос-Естек, Аралтөбе, Қарабұтақ және т.б. болыстықтарында да орын

алды. Данишевский поселкесіндегі 110 шаруашылық келесі егін жинау науқанына дейін астықпен, сондай-ақ тұқыммен қамтамасыз етілмеген. Осы жағдай 250 шаңырағы бар Сухиновский поселкесіне тән еді. Аштықтан өлім тіркелген Түзтөбе болысының №9 ауылында 3 қаңтар қарсаңында 2.195 жанда азығы болмаған. Қарағанды болысы №4 ауылының 111 шаруашылығының 71-і азық-түлік тапшылығына ұрынған. Қарақобда болысының тұрмыс жағдай жақсы деп есептелетін №6 ауылының 401 дес. егінінің 70 дес. күйіп кетеді.

Жергілікті жерлердегі ауыр жағдайды көзбен көрген губерния өкілдері өз пікірлерін былайша түйіндейді: «...Голод охватывает и городское население, где возможности заработка несравненно шире, чем в ауле или поселке. В губисполком и КССХ все больше и больше появляется требований голодающих.

В том положении, которое создалось, неизбежное совершенное разорение половины хозяйств губернии, большая смертность. От 21-го года осталось немного и это немногое обречено на гибель. Гибель неизбежна, если помощь большая, широкая помощь не будет оказана.

...Наша губерния слаба и мала. В ней всего 350 тыс. жителей. Зажиточные населения исчезла с роковыми годами гражданской войны, бескормицы скота и голода. Последнее пятилетие было неудачными для сельского хозяйства.

...К этим бедам прибавляется еще сельхозналог, который уплачивалось со всей / т.е. и погибшей / площади и который чрезвычайно тяжело отозвался особенно на русской части хозяйства (АОМА 3-к., 1-т., 143-іс, 26-п. және келесі жағы).

1924 жылы жаз бойы Ново – Российский болысында егістік жағдайы жайында мәліметтер жиналып келген. Егін өнімділігі барлық поселкелер үшін (24 пос.) орташа деп есептеледі. Бірақ егін шығымы поселкелерде әртүрлі дәрежеде болады. Соған қарамастан барлық поселке бір разрядқа тіркеледі. Болыстың Сухиновский, Черкасский және Сарсайский поселкелерінің селолық кеңестері разрядты төмендету жайында өтініш білдіреді. Губерниялық жер комитеті мен салық басқармасы астықтың күйіп кету дәрежесін анықтау үшін өз өкілдерін іссапарға жібереді. Өкілдер селолық кеңестердің айтқандарын растап, салық мөлшерін түсіру мәселесін қуаттайды. Алайда салық басқармасы бұл ұсынысты қабылдамай тастайды. Нәтижесінде Сухиновский және Черкасский поселкелерінің 40% жуық тұрғындары аштыққа ұшырайды және далалық

жұмыстар басталған кезде олардың саны 50-70 % көтеріледі, егістік жер ауданы күрт қысқарып кетеді деп есептеледі (АОМА 32-қ., 1-т., 106-іс, 4-п.).

Болыстықтарда, ауылдық жерлерде, поселкелерде құрғақшылықтың әсерінен тұрғындардың қаншалықты дәрежеде қасіретке ұшырап жатқандарын растайтын ресми құжаттар толтыру етек алады. Сондай жағдайды көрсететіні мына бір актіге назар аударуға болады:

Акт

1924 года августа 20 дня, я председатель №1 аула Актюбинской волости Таскарин Жилкаман в присутствии двух понятых №1 аула Баракова Даута и Имангазина Нургазы производил осмотр погибшего посева №1 аула посеянного... по прилагаемому при сем списку на 13 десятин погибшие. При чем оказалось вследствие засухи, мороза погибли посев в количестве 13 десятин, что составляет 96% всего фактического посева таковой поврежден в такой степени, что не дает затраченных семян о чем составили настоящий акт в трех экземплярах. Один останется при аульсовета, а два экз. копии направляются на заключение в волисполком.

Правильность оценки погибших посевов удостоверяем (АОМА 1-қ., 1-т., 252-іс, 228-п.).

Осындай акт осы болыстың №2 ауылында құрғақшылықтан күйіп кеткен 257 дес. егістік жерге де толтырылады. Ол барлық егістік көлемінің 60% құраған. Ал №3 ауылда егістіктің 77%, ал №4 ауылда тіпті егістік жердің 100% күйіп кеткен (АОМА 1-қ., 1-т., 252-іс, 235, 244-пп.).

1925 жыл 4 қаңтарда Мартук болысы атқару комитетінің төрағасы Мягченко болыстарда бірыңғай ауыл шаруашылығы салығының орындалуын тексеру барысында Рыбаковский поселкесіндегі ашығып жатқан бірнеше шаруашылықты аралайды. Тексеру барысында Береза деген азаматтың балалары аштықтан ісініп кеткендерін көреді. Көп ұзамай бір баласы аштықтан өледі. 10 ақпанда жоғарыда аталған азамат Березаның жұбайының және бір қызының аштықтан өлгені тіркеледі (АОМА 32-қ., 1-т., 106-іс, 19-п.).

1925 жыл 8 қаңтардағы зерттеуде Мартук поселкесінде 32 шаңырақта 183 жан өте – мөте көмекке зәру болып отырғандығы көрсетіледі.

Қаратау, Дмитриевский поселкелерінің өкілдері АШЖК жазған мәлімдемелерінде тұрғындардың аштықтан ісініп жатқандықтары, уақытында көмек берілмесе өліп кетулері мүмкіндігі жайында хабарлайды (АОМА 32-қ., 1-т., 106-іс, 6-п.).

Ақбұлақ болысында аштыққа ұшыраған шаңырақ саны 2357, жан саны 5300 құраған. АШЖК тарапынан көмекке 300 сом берілген. Кооперация арқылы 243 пұт 34 фунт ұн дайындалып, әр поселкедегі жандар санына қарай бөлінген. Бұл көмек 1925 жылдың 1 мамырына дейін ғана жетеді деп есептелді. Жалпы, қорының аздығынан тұрғындарға берілген тұқымдық ссуда қанағаттандырмайды. Ақбұлақ болысына ауыр жағдайларын тұрақтандыру үшін 5 мың сомға жуық қаржы керек болған (АОМА 32-қ., 1-т., 106-іс, 17-п. және келесі жағы).

Ақтөбе уезінің Родниковский поселкесінде 1925 жылдың 8 қаңтары қарсаңында 1200 шаңырақ немесе 6.631 жан болған. Оның 2610 жаны немесе тұрғындардың 40% аштыққа ұшыраған. Әсіресе, Морозов поселкесінде егіннің күйіп кетуі тым жоғары деңгейді көрсеткен. Поселкеде аштықтан өлу фактілері тіркелген, 5 – 6 шаруашылықтан басқалары түрлі қоспадан тұратын азықтармен қоректенген.

Жайсаң болысында 1625 шаңырақта 7613 жан тұрған. Азық – түліктен тарыққандар саны 3423 жанды немесе тұрғындар санының 45% құраған. Тұрғындар арасында аштықтан ауырып жатқандар тіркелген.

Ақбұлақ болысында 1897 шаңырақта 11.182 жан тұрған. Жыл бойында болыста 10.728 жан немесе тұрғындардың 96,6% азық – түлік жетіспеушілігіне ұшыраған.

Елек болысында 964 шаңырақ, онда 4.547 жан тіркелген. 2976 тұрғын немесе тұрғындардың 66 % азық – түлік тапшылығына ұшырағандықтары тіркелген.

Түзтөбе болысында шаңырақ саны 1729, ондағы тұрғындар саны 5.712 жан болған. Көмекке зәрулер саны 3.725 жан немесе тұрғындар санының 65,5 % құраған. Болыс 1924 жылғы егіннің шықпай қалуынан қатты жапа шеккен және басқа болыстарға қарағанда соңғы 5 жыл бойы қуаңшылықтан көз аспаған (АОМА 32-қ., 1-т., 106-іс, 33-35-пп.).

1925 жылдың басында Астрахань болысының атқару комитетінің басшысы губерниялық жер бөліміне жіберген баяндамасында осы болыстағы аштыққа ұшыраған тұрғындар жағдайын жан – жақты баяндап береді. Онда жағдай былай көрсетіледі: « В настоящее время число голодающих достигло 221 дворов с 826 душами. Указанные хозяйства взяты как самые крайне нуждающиеся, большинство бесскотные хозяйства, некоторые с обеспеченностью в 1 продуктивную голову или одной рабочей, питающие

исключительно хлебными суррогатами вроде просяной муки или просто картошкой, капустой и т.п. ерундой. Благодаря неурожайностью 2-х последних годов результатом чего появилась безработица оставившая в безвыходное положение бедняцкий слой крестьянства, а потому силу вышеуказанного в целях улучшения положения этого слоя крестьянства необходимо было дать или госработу или взять таковое на госснабжение. Но ввиду ограниченности госсредств, на госснабжение были только остроноуждающие, т.е. пухнувшие с голода, токовых по волости нашлось 500 душ, коим и была оказана самая минимальная поддержка выразившаяся выдаче по 25 ф. просяно – ржаной муки... Всего на душу в среднем за все время с 15 февраля по 5 мая пришлось пр 25 ф., что дало просуществовать голодающим около месяца. Для того, чтобы дотянуть до нового урожая т.е. 3 месяца считая 500 душ самых остроноуждающихся, необходимо 1500 п. муки...

Волисполкомам при раздаче семсуды последняя дана была от 1 дес. до 3, при чем на 1 дес. без всякого ручательства, а на остальные ручательства со стороны посевищиков. Исходя из вышеизложенного можно вывести заключение о жизни голодающих, влачающих существование 1921 г. По сведениям с/советов и сельККОВ посев ими произведен полностью на выданное количество семзерна. такая выдача вызвала недовольство средняцкого и кулацкого элементов перевозивших бесплатно семсуду из Ак., не получивших ее (АОМА 32-к., 1-т., 106-іс, 76-п. және келесі жағы).

БМСБ (ОГПУ) Ақтөбе губерниялық бөлімінің басшысы Альшанскийдің 1925 жылдың 27 қаңтарында Ақтөбе губерниялық атқару комитетіне жіберген аса құпиялы мәліметінде Мартук болысы Рыбаковский поселкесінде жалпы тұрғындар арасында 22 кедей отбасының ашаршылыққа ұшырап жатқандығы, 50 жастағы ер адам мен 14 жастағы қыз баланың аштықтан қайтыс болғандығы айтылады. Сондай-ақ поселкелік Кеңес пен шаруалардың қоғамдық өзара көмек комитеттері (ШҚӨКК) тарапынан аштыққандарға еш көмек болмай жатқандығы көрсетіледі. Осы мәселелерге назар аударып отырып, БМСБ (ОГПУ) губерниялық бөлімі «Независимо от этого, просьба сделать всем волостным исполкомам, сельаулсоветам, а также ККОВ распоряжение о том, чтобы последние усилили работу по борьбе с голодом, в местностях пораженных неурожаем и не допускали бы случаев смерти от

голода, которые, как видно из донесений полученных нами, происходят от халатного отношения местных сельских властей» (АОМА 516п-к., 1-т., 844-іс, 16-п.).

Осы мәлімдемеге байланысты Ақтөбе губерниялық атқару комитетінің төрағасы Хангереевтің тікелей нұсқауымен жедел түрде жергерге аштықпен күрес және мұқтаж жандарға жан-жақты көмек беру жөнінде тапсырмалар беріледі (АОМА 32-к., 2-т., 45-іс, 49-п. және келесі жағы).

1925 жылы 28 қаңтарда арнайы комиссия тарапынан Ново – Российский болысының Маковский және Сухиновский поселкелерінде тұрғындар жағдайлары тексеріледі. Поселке тұрғыны отбасы 8 жаннан тұратын Андрей Метконың иелігінде бір сауынды сиыры, 1,5 пұт бидай, 20 ф. тары, картоп, тұздалған капуста ғана болған. Отбасында 6 жаны бар Варвара Девиченкованың иелігінде ешқандай азық – түлігі, киерге киімі, қорасында бір де бір бас малы болмаған. Дәл осындай жағдайлар Д. Самсонованың, Ф. Луценкованың, И. Литвиновтың отбасыларының болғандығы анықталады (АОМА 32-к., 1-т., 106-іс, 5-п.).

Ново-Российский болысының ШҚӨКК (ККОВ) төрағасы Черенковтың Ақтөбе қаласына АШКК жіберген мәлімдемесінде (5.02.1925 ж.) болыс бойынша ашығушылар саны 40% құрап отырғандығы, оларға 50 пұт астық бөлінгендігі, жарты айдан кейін бұл жандардың ашықтан өлулері мүмкіндіктерін алға тартып, АШКК азық-түлік жәрдемдерін берулерін сұрайды және осы бір аянышты жағдайға губерниялық жер комитетінің агенті Проскуряков куә болғандығын келтіреді (АОМА 32-к., 1-т., 106-іс, 3-п.).

1925 жылы 10 ақпанда Мартук болысы Рыбаковский поселкесінің 328 жаннан тұратын 70 отбасы ішінен 49 жаны бар 8 шаруашылық бөлек зерттеледі. Зерттеу нәтижесі жасалған актіде былай көрсетіледі: а) Аталған шаруашылықтар егін салған жерлерінен ешқандай мөлшерде астық жинай алмаған; б) Шаруашылық жандарынан өнімдерінің жоқтығынан кезкелген қоспалардан дайындалған азықтарды пайдаланып келген, оның өзі 3 күнге, әрі кетсе 1-2 аптаға ғана жетеді. Кейінгі өмірлері мемлекет көмегіне байланысты болады; в) Түрлі қоспалардан тұратын азықты пайдалану нәтижесінде жүрек айну және басқа да аурулар пайда болған; г) Аталған 8 шаңырақ жандары қоспадан тұратын азықты өткен жылдың желтоқсан айынан пайдаланып келген, мұның өзі астықтың әлдеқашан күйіп

кеткендігін көрсетеді; д) ШҚӨКК өте мұқтаж жандарға беріп жатқан көмегі мардымсыз, қоғамдық көмекті барынша күшейту қажет, себебі егістік жердің 94% күйіп кеткен. 733 жанға ауыл шаруашылығы салығы салынғанда 289 бас мал саны 210 қысқарып кеткен. Қалған 79 бас мал азық-түлік қажеттілігіне және салық өтеу үшін сатылған. Сатылған малдың басым бөлігі кедейлер үлесіне келген; ж) Поселке тұрғындарының 43 шаңырағын оралғандар (1921 жылғы аштықтан қашқандар) құрайды. Олардың ішінде бір де бір бас малы жоқтар, егін салмағандар кездеседі. 43 шаңырақтың барлығы көмекке өте-мөте зәру болып табылады (АОМА 32-к., 1-т., 106-іс, 10-п. және келесі жағы).

Наурыз айының бас кезіндегі мәліметтерде аталмыш поселкедегі жалпы тұрғындардың 75% аштыққа ұшыраған (АОМА 3-к., 2-т., 45-іс, 110-п.).

Келесі бір деректе 10 наурызда жүргізілген дәрігерлік тексеріс поселкеде 15 отбасы аштықтан ауыр халде екендігін, болыстық ШҚӨКК қажетті көмек көрсетпей жатқандығын тіркейді (АОМА 3-к., 2-т., 45-іс, 154-п.).

Келіп түскен мәлідемелерде сол Мартук болысына қарасты Қаратоғай поселкесінде аштықтан 18 адам ісініп жатқандығы, ал Рыков болысындағы Хлебодаров поселкесінде партия мүшесі аштықтан өлгені жөнінде хабарланады. Жоғарыда көрсетілген Қаратоғай болысының № 2 ауылында наурыз айының соңғы күндеріндегі мәліметте азық-түліктің жоқтығынан ашыққан 7 қазақ тұрғыны қайтыс болғандығы айтылады (АОМА 3-к., 2-т., 45-іс, 490-п.).

1925 жылдың 2 наурызында Ақкемер болысындағы Ново – Украинск поселкесінің тұрғынына қатысты акт жасалады. Онда поселкеде орын алған қайғылы оқиға жайында айтылады: «Гражданин названного пос. и волости Коркишко Лука Иванович, 70 л., бедняк, проживающий при четырех душ семьи детей в возрасте от 16 до 8 лет сего числа умер.

По наблюдении смертность такового проишошла ввиду его крайне бедного состояния, слабого здоровья и плохого питания получаемого от Комитета Взаимопомощи в количестве одного пуда проса на душу.

Приложение: Комиссия предусматривает, что для слабых гр-н такое питание, как пуд проса на душу не удовлетворительно, а для того, чтобы избежать в дальнейшем смертных случаев нужно выдавать таковым более качественные продукты т.е. пригодные для слабых. В

чем постановили настоящий акт и подписуемся (АОМА 3-к., 2-т., 45-іс, 116-п.).

1925 жылдың 10 наурызы күні ауыл шаруашылығына көмек комитетіне Богословский болысына қарасты Луговой поселкесінің аштыққа ұшырап жатқан тұрғындары атынан арыз түседі. 132 жаннан тұратын 25 отбасының ашығып жатқандығы айтылады. 1924 жылғы егіннің шықпай қалуы қуаты төмен шаруашылықтарды күйзеліске ұшыратқан. Қыркүйек айынан бастап тұрғындар тарымен, өсімдік тамырларымен, қоспалармен қоректене бастаған. Қараша айында Всесвят ауылдық кеңесіне ашыққандар тарапынан тізімдер жасалып жіберілген, бірақ нәтиже болмаған.

Отбасы мүшелері түгелдей аштықтан ісініп жатқандығы жайында мәліметтер шығып жатырған. Тихон дегеннің 5 жаннан тұратын отбасы 2 ай бойы бір үзім нанға зәру болып, өсімдік тамырларымен, қоспалармен қоректенгеннен ісініп жатып қалған. 7 жаннан тұратын келесі бір отбасы қолында жоғарыда көрсетілген талғажу етерлік қоспалар да қалмаған. М.Мунтян дегеннің 5 жаннан тұратын отбасы аштықтан ісініп кеткен. Қалған 22 отбасы да азық-түлік орнына түрлі қоспа, шөп тамырларымен қоректенген, оны өзі таусылуға жақын қалған. Осындай мәселелерді келтіре отырып, арыз иелері: «Если не будет оказана скорая помощь, то таковые должны помереть мучительной смертью» деп көрсетеді (АОМА 3-к., 1-т., 143-іс, 90-п. және келесі жағы).

Сөйтіп, құрғақшылық әсерінен, орын алып отырған осы жағдайларды шешуде биліктің дәрменсіз әрекеттерінен тұрғындар басына ауыр да қасіретті жағдай туындаған еді.

Билік тарапынан орын алған әрекетсіздік одан әрі жалғасын тапты деп айтуға болады.

Осы кездері көрші губернияларда да жағдай ауыр болды. БМСБ СӨ (ПП ОГПУ) 1924 жылдың 1 шілдесіндегі хабарламасында Ақмола губерниясындағы ашығушылар саны 50-60 мыңға дейін жеткендігі, Қараралы болысында мамыр айында 30 адам аштан өлгендігі тіркелгенін көрсетеді (Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, 2000: 228-229).

Ал, осы мекеменің келесі бір мәліметі бойынша 1924 жылдың 15–22 шілде аралығында Орынбор губерниясында кей жерлерде түгелімен егін шықпай қалғандығы, аш адамдар ветеринар-дәрігерлердің тиым салуына қарамастан көмілген малдардың өлекселерін қазып алып, азыққа пайдаланғандары жайында хабарлайды

(Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, 2000: 230).

Түрлі жұқпалы аурулар да шыққан. Ақтөбе губерниясында кей поселкелерде безгек ауруына шалдыққандар тұрғындардың 60-70% құраған[с.124].(«Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину О положении в стране (1922-1934 гг.), 2001: с.124).

1925 жылдың 4 қарашасында Ақтөбе губерниялық жоспарлау бөлімінің мәжілісінде алдағы уақыттардағы құрғақшылықпен күрес жұмысының жоспарын алғаш талқылау барысында губерниялық жер басқармасына КСРО бөлген қаржыға байланысты губернияға тиісілі қаржы көлемі негізінде жоспарды қайта құру ұсынылады. РКФСР құрғақшылыққа ұшыраған 12 губернияға 59.000.000 сом бөлінгені есепке алғанда Ақтөбе губерниясына 5.000.000 сом тиісілі болар еді. Соған байланысты губерниялық жер басқармасы губернияға тиісілі соманы 5.700.000 сом деңгейінде қайта жоспарлайды. Алайда губерниялық жоспарлау бөлімінің 10 қарашадағы мәжілісінде ол қаржы көлемі 1.800.000 сомға азайтылады. Бұл шешім үлкен қателік болып саналды. Мұнда барлық қажетті жағдайлар, туындар зардаптары ескерілмеген деп есептелді.

Шындығында, құрғақшылық КСРО басқа аймақтарына қарағанда Ақтөбе губерниясы үшін өте-мөте қауіпті еді. Егер Еділ өзенінің орта және төменгі бойларында атмосфералық ылғалдылық 300 – 400 мм. құраса, губернияда ол көрсеткіш 260-120 мм. болды. Он жыл сайын қайта соғып тұратын құрғақшылық және жұттан миллиондаған мал ғана емес, тіпті мындаған адам шығыны болып тұрды. Мысалы, 1921 жылғы қуаңшылық, аштық кезеңінде 3.000.000 мал өлімі болады, егістік жер көлемі 60% қысқарып, шаруашылықтың 75% толықтай күйзеліске түскен. Қуаңшылық қауіпінің қайталануы мүмкін кезінде бүкіл күш, қаражат оны болдырмау ісіне жұмылдырылуы керектігі айтпаса да түсінікті еді. Сондықтан губерниялық жоспарлау бөлімінің бөлінер қаржы көлемін қысқарту әрекеті дұрыс емес ретінде саналды.

Соған байланысты ауыл шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі Озолиннің губатком төрағасына жіберген жазбасында осы мәселе былай көрсетіледі: « В нашей губернии где каждое десятилетие погибает на десятки миллионов рублей народного достояния, где тысячи стариков, женщин и детей умирают в зимнюю стужу от голодной смерти, скрывать свои потребности в средствах по борьбе с засухой не только чрез-

вычайно не целесообразно, но и преступно и этот шаг губплана нужно признать крайне недуманным и ничем не обоснованным» (АОМА 3-қ., 1-т., 143-іс, 568-п. келесі жағы).

Өте ауыр жағдайдағы губернияға мемлекеттің көмек көрсетер қауқары болмай шықты. Онсыз да азық-түлікке зәру тұрғындар кезінде қарызға алған тұқымдыққа қажетті дақылдарды тез арада қайтаруға мәжбүр болады. Бұл жағдай еңсесін көтеріп, оңала алмай жатырған тұрғындарға үлкен соққы болды.

1925 жылы қараша айында РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы Рыковтан республика басшылығына №10250 тіркеуімен жедел хат жіберіледі. Онда тұқымдық ссудалар бөлуге қаражат жетпеуіне байланысты мемлекеттен көмек болмайтындығын, көмек жағдайлары тұрақты аудандардан қарыздарды жинап алудан шығатындығы айтылады. Жеделхатта осы күнге шейін республикада қарыздарды қайтарып алу жұмыстары тым баяу жүріп жатқандығы, бұл жағдай алға қойған міндеттердің орындалуына қауіп төндіріп тұрғандығы, осы бағыттағы жұмыстың дұрыс еместігі ескертіледі. Сол себепті, Екіншілік Халық Комиссариатының жұмысын ширату, қарызды қайтарып алу жұмыстарына әкімшілік және партиялық қызметкерлерді кеңінен тарту, алдағы айларда осы жұмыс екпінді түрде жүруі мәселелері тапсырылады (АОМА 3-қ., 1-т., 143-іс, 581-п.).

Осы жеделхат негізінде Қазхалком атынан барлық губаткомдарға және Адай ревкомына нұсқаулар жіберіледі. Онда мемлекет тарапынан көмек берілуі және егін егу науқанының ойдағыдай өтуі осы қарыздарды қайтарып алу жұмыстарының нәтижесіне байланысты екендігі баса айтылады және қарыз жинау жұмысын таяу арада аяқтау тапсырылады (АОМА 3-қ., 1-т., 143-іс, 580-п.).

1925 жылдың 1 желтоқсанында губерниялық жедел үштік уездік жедел үштіктерге тұқымдық ссудаларды жинап алуға тапсырма береді. Науқанның маңыздылығына тоқтала отырып, осы жұмыстың дер кезінде орындалуын қадап көрсетеді: «Предупреждаем, что отступление от принятого календарного плана нами будет рассматриваться как срыв кампании по сбору семенной ссуды и административные органы или лица допустившие подобное разгильдяйство будут привлечены к суровой ответственности по суду. ...Работа по сбору семенной ссуды и на основании телеграммы предсовнаркома тов. Рыкова проводится в боевом порядке всвязи с чем все

Ваши распоряжения должны быть четки, решительны, тверды, подлежащие немедленному безоговорочному выполнению» (АОМА 3-к., 1-т., 143-ис, 584-п.).

Қорытынды

Сонымен, қорыта келгенде 1921–1922 жылғы аштықтан кейінгі кезеңдерде де қуаңшылық жылдар болғанын көреміз. Әсіресе 1924–1925 шаруашылық жылы аяздың ерте түсуі, жауын-шашынның болмауы, егістік жерлердің күйіп кетуі губерния тұрғындары басына зор апат әкелді. Өкінішке орай республикалық билік, Ор-

талық тарапынан дер кезінде қажетті деңгейдегі көмек-жәрдем бола бермеді. Нәтижесінде тұрғындардың аштықтан өлулері орын алды. Билік алдағы уақыттарда да мәселенің одан әрі шиеленісуіне жол бермеу мақсатында құрғақшылықпен күрестің 3 жылдық жоспарын жасақтауға мәжбүр болды. Дегенмен оны жүзеге асыруға қажетті ресурстарды онсыз да бастарына төнген қасіреттен оң алмай жатқан тұрғындардың өздерінен жинап алуды қолға алды. 1924–1925 жыл губернияның әлеуметтік-экономикалық тарихында тұрғындарды аштыққа соқтырған тағы да бір ауыр да қасіретті кезең болып қалатындығы сөзсіз.

Әдебиеттер

- АОМА (Ақтөбе облысының мемлекеттік архиві)155-к., 1-т., 13-ис,1-п.
АОМА 1-к., 1-т., 252-ис, 228-п.
АОМА 3-к., 1-т.,59-ис,7-п.
АОМА 3-к., 1-т., 117-ис,1-п.
АОМА 3-к., 1-т., 143-ис, 27-п.
АОМА 32-к.,2-т.,45-ис, 49-п. және келесі жағы
АОМА 32-к., 1-т., 106-ис, 76-п. және келесі жағы.
АОМА 155-к., 1-т.,21-ис,16-18-п.п.
АОМА 516п-к., 1-т.,844-ис,6-п және келесі жағы
Венер М. (1993) Лицом к деревне: советская власть и крестьянский вопрос (1924–1925 гг.) // Отечественная история. №5. С.86-108
Гровер Ферр (2020) «Красная империя зла». Запад против Сталина. Монография.-Москва: Изд.Родина, 363 с.
Кочетков И. В. Неурожай 1924 года: масштабы, причины, последствия [Электронный ресурс] – URL:<https://secrethistory.su/941-neurozhay-1924-goda-masshtaby-prichiny-posledstviya.html>(дата обращения 27.09.2025)
Поляков Ю. А. (1958) Недород 1924 г. и борьба с его последствиями // История СССР.№1. – 52 – 82.
Ренко Д. (2020) Империя лжи. НЭП. Эволюция деревни [Электронный ресурс] – URL: https://zhurnal.lib.ru/d/dzhordzh_r/imperiya_lzhi_nep_evolutsiya_derevni.shtml; (дата обращения 27.09.2025)
«Совершенно секретно»:Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). (2001) т.2.Сб.документов-Москва: Изд. Центр ИРИ РАН.- 424 с.
Соколов А. С. (2024) Хозяйственный кризис 1924-1925 годов и его влияние на аграрную политику в советской деревне // Вестник Рязанского государственного университета имени С.А.Есенина. №3 (84). С.29-35
Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. (2000). Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 2. 1923–1929 / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН). 1168 с.
Таугер М. Голод, голодомор, геноцит [Электронный ресурс] – URL: <https://istmat.org/files/uploads/66067/tauger.pdf> (дата обращения 27.09.2025)

References

- АОМА (Aqtöbe oblysynyñ memlekettik arhivi) 155-q.,1-t.,13-ıs,1-p.
АОМА 1-q.,1-t., 252-ıs, 228-p.
АОМА 3-q.,1-t.,59-ıs,7-p.
АОМА 3-q.,1-t.,117-ıs,1-p.
АОМА 3-q.,1-t.,143-ıs, 27-p.
АОМА 32-q.,2-t.,45-ıs, 49-p. және kelesi jaǵy
АОМА 32-q.,1-t.,106-ıs, 76-p. және kelesi jaǵy.
АОМА 155-q.,1-t.,21-ıs,16-18-p.p.
АОМА 516p-q.,1-t.,844-ıs,6-p және kelesi jaǵy
Vener M. (1993) Lizom k derevne: sovetskaya vlast' i krest'yanskij vopros (1924–1925 gg.) [Facing the Village: Soviet Power and the Peasant Question (1924–1925)] // Otechestvennaya istoriya. №5. S.86-108 (in Russian)

Grover Ferr (2020) «Krasnaya imperiya zla». Zapad protiv Stalina [“The Red Empire of Evil.” The West against Stalin]. Monografiya -Moskau: Izd.Rodina, 363 s. (in Russian)

Kochetkov I. V. Neurozhaj 1924 goda: masshtaby, prichiny, posledstviya [Crop failure of 1924: scale, causes, consequences]. [Elektronnyj resurs] – URL:<https://secrethistory.su/941-neurozhay-1924-goda-masshtaby-prichiny-posledstviya.html>(data obrashcheniya 27.09.2025)

Polyakov YU. A. (1958) Nedorod 1924 g. i bor’ba s ego posledstviyami [The crop failure of 1924 and the struggle against its consequences] // Istoriya SSSR.№1. – 52 – 82. (in Russian)

Renko D. (2020) Imperiya lzhi. NEP. Evolyuciya derevni [Empire of Lies. NEP. Evolution of the Village] [Elektronnyj resurs] – URL: https://zhurnal.lib.ru/d/dzhordzh_r/imperiya_lzhi_nep_evolutsiya_derevni.shtml; (data obrashcheniya 27.09.2025) (in Russian)

«Sovershenno sekretno»: Lubyanka – Stalinu O polozhenii v strane (1922-1934 gg.) [“Top secret”:Lubyanka – Stalin on the situation in the country (1922-1934)]. (2001) t.2.Sb.dokumentov-Moskau: Isd-vo IRI RAN. – 424 s. (in Russian)

Sokolov A. S. (2024) Hozyajstvennyj krizis 1924-1925 godov i ego vliyanie na agrarnuyu politiku v sovetskoj derevne [The economic crisis of 1924-1925 and its impact on agrarian policy in the Soviet village.] // Vestnik Ryazanskogo gosudarstvennogo universiteta imeni S.A.Esenina. №3 (84). S.29-35 (in Russian)

Sovetskaya derevnya glazami VCHK–OGPU–NKVD. (2000). Sovetskaya derevnya glazami VCHK–OGPU–NKVD. 1918–1939[Soviet Village Through the Eyes of the Cheka–OGPU–NKVD. 1918–1939]. Dokumenty i materialy. V 4-h t. / T. 2. 1923–1929 / Pod red. A.Berelovicha, V.Danilova. – M.: «Rossijskaya politicheskaya enciklopediya» (ROSSPEN). 1168 s. (in Russian)

Tauger M. Golod, golodomor, genocit [Famine, Holodomor, Genocide] [Elektronnyj resurs] – URL: <https://istmat.org/files/uploads/66067/tauger.pd> (data obrashcheniya 27.09.2025)

Авторлар туралы мәлімет:

Исмагулов Ұзақбай Шаукерұлы – тарих ғылымдарының докторы, «Тарих» кафедрасының профессоры, Қ.Жұбанов атындағы АӨУ (Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: uzakbai_is@mail.ru)

Исмагулова Динара Муратқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің PhD студенті (Астана қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: dinara-muratovna@inbox.ru)

Information about authors:

Ismagulov Uzakbay Shaukerovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov (Aktobe, Republic of Kazakhstan, e-mail: uzakbai_is@mail.ru)

Ismagulova Dinara Muratovna – PhD student L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: dinara-muratovna@inbox.ru)

Сведения об авторах:

Исмагулов Узакбай Шаукерович – доктор исторических наук, профессор кафедры истории АРУ им. К. Жубанова (Актөбе, Казахстан, e-mail: uzakbai_is@mail.ru);

Исмагулова Динара Муратовна – PhD-студент Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан, e-mail: dinara-muratovna@inbox.ru).

Келіп түсті: 03.10.2025

Қабылданды: 25.11.2025

D.K. Kundyzbay Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: diana.krmu@mail.ru

THE ISSUE OF KAZAKH REFUGEES IN THE 1920S–1930S IN FOREIGN HISTORIOGRAPHY

This article presents a comprehensive analysis of the reflection of the Kazakh refugee crisis during the 1920s–1930s, caused by the Soviet collectivization policy, in foreign historiography. The Objective of the article is to analyze how this historical episode is represented in the works of American, European, Japanese, Chinese, and Russian scholars and to explore how these perspectives may enhance Kazakhstan's domestic historiography.

The author classifies the literature into four categories: Anglo-American scholars of the 1980s (Martha Brill Olcott, Robert Conquest, Andrew Cairns); post-Soviet archival-based researchers (Niccolò Pianciola, Sarah Cameron, Isabelle Ohayon, Robert Kindler); researchers using Chinese archives (Linda Benson, David Wang, Justin Jacobs); and post-Soviet Russian scholars (N.A. Tomilov, S. Maksudov, A.V. Grozin).

The Methodology is based on historiographical analysis, historical epistemology, comparative and narrative methods. Special attention is given to terminological differences (e.g., “refugees” vs. “migrants/otkochevnik”), migration geography, and the attitudes of local authorities toward Kazakh refugees.

The Novelty of the research lies in its structured synthesis of foreign historiographical materials that have not previously been analyzed as a coherent body. While the topic of Kazakh displacement appears as a secondary theme in broader studies of famine and Soviet policy, this article examines it as a stand-alone subject. It brings together critical insights from Sarah Cameron's demographic estimates, Robert Kindler's archival studies, and Pianciola's reconstruction of migration routes.

The Research Results demonstrate that although foreign historians have addressed the displacement in various contexts, it has not been treated as an independent subject in foreign scholarship. This article attempts to bridge that gap and encourages Kazakh historiography to treat refugeeism as a critical component of national historical memory.

Keywords: Kazakhs, refugees, historiography, foreign historiography, collectivization, famine

Д.Қ. Құндызбай

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: diana.krmu@mail.ru

XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы қазақ босқындары мәселесінің шетелдік тарихнамада қарастырылуы

Бұл мақалада XX ғасырдың 20–30 жылдарында Кеңестік ұжымдастыру саясатының салдарынан орын алған ашаршылық кезіндегі қазақ халқының босқыншылыққа ұшырауы мәселесінің шетелдік тарихнамада бейнеленуіне кешенді талдау жасалады. Мақсаты – осы тарихи оқиғаның американдық, еуропалық, жапондық, қытайлық және ресейлік зерттеушілердің еңбектерінде қалай көрініс тапқанын көрсету, олардың әдіснамалық тәсілдерін салыстыру және отандық тарих ғылымы үшін жаңа ғылыми бағдар ұсыну.

Мақалада шетелдік зерттеушілердің еңбектері төрт топқа жіктеледі: 1980 жылдардағы ағылшын-америкалық ғалымдар (М. Олкотт, Р. Конквест, А. Кэрнс), посткеңестік архив материалдарын қолданған зерттеушілер (Никола Пьянчола, Сара Кэмерон, Изабель Оайон, Роберт Киндлер), қытай архивтеріне негізделген зерттеулер (Линда Бенсон, Дэвид Ванг, Джастин Джейкобс), және посткеңестік кеңістіктегі ресейлік ғалымдар (Н.А. Томилов, С. Максудов, А.В. Грозин).

Методологиясы тарихнама, тарихи-эпистемология, салыстырмалы және нарративтік талдау әдістеріне сүйенеді. Терминдік айырмашылықтарға (мысалы, «босқын» мен «откочевник»), миграциялық бағыттарға, жергілікті билік өкілдерінің көзқарастарына ерекше назар аударылған.

Жаңалығы – бұған дейін бөлек қарастырылмаған қазақ босқындары мәселесін дербес шетелдік тарихнамалық проблема ретінде алғаш рет жүйелі түрде қарастыруында. Мақалада Сара Кэмерон мен Роберт Киндлердің мұрағаттық зерттеулерінен бастап, Изабель Оайон мен Никола Пьянчоланың статистикалық бағаларына дейінгі мәліметтер қамтылған.

Зерттеу нәтижесі – шетелдік ғалымдар қазақтардың босқыншылыққа ұшырауын ашаршылық пен ұжымдастыру саясаттарының салдары ретінде қарастырса да, бұл мәселе шетелдік тарихнамада жеке тақырып ретінде толық зерттелмеген. Автор бұл кемшіліктің орнын толтыруға талпынып, отандық тарихнамаға жаңа серпін беруді көздейді.

Түйін сөздер: қазақтар, босқыншылық, тарихнама, шетелдік тарихнама, ұжымдастыру, ашаршылық.

Д.К. Кундызбай

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
e-mail: diana.krmu@mail.ru

Изучение казахских беженцев 20–30-х годов XX в. в зарубежной историографии

В статье проводится комплексный анализ отражения проблемы казахских беженцев 1920–1930-х годов, возникшей в результате политики коллективизации, в зарубежной историографии. Цель исследования – выявить, как данное историческое явление трактуется в трудах американских, европейских, японских, китайских и российских ученых, и каким образом их подходы могут быть полезны для развития отечественной историографии.

Работы зарубежных исследователей классифицированы автором на четыре группы: англо-американские учёные 1980-х годов (Марта Олкотт, Роберт Конквест, Эндрю Кэрнс); исследователи, использующие архивы постсоветских стран (Николо Пьянчола, Сара Кэмерон, Изабель Оайон, Роберт Киндлер); авторы, опирающиеся на китайские архивы (Линда Бенсон, Дэвид Ванг, Джастин Джейкобс); учёные постсоветского пространства, в том числе России (Н.А. Томилов, С. Максудов, А.В. Грозин).

Методология включает историографический анализ, историко-эпистемологический подход, сравнительный и нарративный методы. Особое внимание уделяется терминологическим различиям (например, «беженцы» и «откочевники»), маршрутам миграции и позициям местных властей по отношению к казахским переселенцам.

Научная новизна заключается в том, что тема казахской миграции впервые рассматривается как самостоятельная проблема в контексте зарубежной историографии. В статье объединены данные Сары Кэмерон о численности беженцев, архивные выводы Роберта Киндлера, а также статистические и концептуальные материалы Николо Пьянчолы и Изабель Оайон.

Результаты исследования показывают, что, несмотря на наличие упоминаний в контексте реформ, голода и оседлости, тема казахских беженцев до сих пор не изучалась как отдельный объект за рубежом. Автор предлагает восполнить этот пробел и внести вклад в развитие казахстанской исторической науки через изучение данной проблемы как элемента национальной памяти.

Ключевые слова: казахи, беженцы, историография, зарубежная историография, коллективизация, голод.

Introduction

The collapse of the Soviet Union undoubtedly brought about not only large-scale political and administrative transformations on the global political stage, but also profound ideological changes. The decline of communist ideology led to the emergence of new paradigms and a fundamental shift in societal consciousness. One of the notable changes took place within the historical scholarship of post-Soviet countries. This is largely due to the fact that, under the Soviet totalitarian regime, archival collections remained either restricted or entirely inaccessible to the academic community for many years. These archives have since become increasingly available, providing researchers with opportunities to re-examine many historical issues through newly accessible materials (Fitzpatrick, 2015).

As a result, scholars were able to reassess established events and either confirm or challenge previously accepted academic views and interpretations. In this regard, Western scholar Sheila Fitzpatrick noted that an “archival revolution” occurred in post-Soviet countries (Fitzpatrick, 2015:378).

Moreover, it is important to emphasize that foreign scholars also took advantage of this unprecedented access to archival documents in post-Soviet states. They began conducting studies related to the history of the Russian Empire and the Soviet Union. Scholars from various Western countries pursued different lines of inquiry and began presenting their own interpretations. In fact, many research centers dedicated to the study of problems related to the imperial and Soviet periods were established across the Western world. Not only historians, but also leading specialists from other social sciences began to carry

out significant research in the fields of imperial studies and Sovietology.

In their work, considerable attention was also paid to the history of Kazakhstan, which was part of first the Russian Empire and later the USSR. It is worth noting that the findings and interpretations of Western scholars regarding Kazakhstan's history hold particular significance. Of special relevance is the analysis of how the issue of Kazakh displacement during the 1920s–1930s is reflected in foreign historiography – a subject of great importance to contemporary Kazakh historical scholarship.

Objective

The objective of this article is to analyze the issue of Kazakh displacement during the 1920s–1930s from the perspective of foreign historiography, specifically considering Western interpretations. By achieving this goal, we aim to explore the following opportunities:

Materials and methods

First, analyzing the thoughts and opinions presented by Western scholars on the issue will help form an overall historiographical perspective on the topic. This approach will maintain a systematic principle to some extent.

Second, through examining foreign researchers' studies on the topic, we will be able to apply various global conceptual frameworks, methodological approaches, experiences, and categories used in the world scientific community. This, in turn, will undoubtedly enhance the value of the research.

Third, the relatively "neutral" position of foreign researchers, compared to domestic scholars, along with their lack of emotional bias, will certainly contribute to a more objective analysis of the issue. This factor will elevate the scholarly value of the study.

Fourth, it is evident that displacement is not a one-sided process. The process of physical displacement of Kazakhs to second, third, or subsequent destinations during their refugee status is reflected in the records of those countries or the works of scholars from those countries. This will help identify various positions in the research.

Thus, analyzing the reflections of Kazakh displacement during the 1920s–1930s in foreign historiography is undoubtedly a significant issue for domestic historical scholarship.

Moreover, the use of historical-narrative and historical-epistemological principles in the research

has led to a certain systematization. The historiographical sources related to the topic follow a chronological order, and the logical connections of the ideas are revealed. The comparative method used for their analysis allowed a comprehensive examination of the issue. Thanks to the systematic approach, the results were critically assessed, and at the end of the article, independent scientific judgments and conclusions were made.

Discussion

There are very few works that specifically address the issue of Kazakh displacement during the 1920s–1930s in foreign historiography. While this problem has not been studied as an independent research subject, it appears in the context of related issues with logical, chronological, and systematic connections to the event. To construct the overall historiographical image of the topic, we find the works of domestic scholars such as Zh.B. Abylkhozhin (1989), G.M. Mendikulova (1997), T. Omarbekov (1997), (Omarbekov, 2003), and B. Ayagan (2012) to be valuable. These scholars provide a comprehensive analysis of the displacement of Kazakhs and its unique characteristics. These foundational studies were written in the early years of our country's independence based on archival documents, from the standpoint of an independent historical perspective. Additionally, works by V.I. Sergiychuk (Sergiychuk, V (2014)), E.B. Sydykov (Sydykov, 2014), and Z.E. Kabuldinov (2014) are important in relation to the research on the directions Kazakhs took during their displacement in the 1930s. However, it can be said that these research works do not analyze the reflections of the problem in foreign historiography, as is done in this article.

The overview of foreign historiography on this topic is presented in a fragmentary manner in the works of G. Mukanova and S.N. Mamytova. Specifically, the former examines the migration of Kazakhs first to China and later to other places, considering these processes in the context of global geopolitical conditions. The work also presents trends in the description of Kazakh migration movements in English and American historiography. However, this work limits itself to general information about the refugee status of Kazakhs and does not conduct direct analyses of works closely related to the topic (Mukanova, 2014:84-85).

In the second author's work, while there is a good analysis of the research by domestic historians, the review of foreign authors is insufficient. The author

only analyzes works by Kyrgyz and Russian authors in the context of foreign historiography. Although the names of seven Western scholars are mentioned, only the work of American scholar Sarah Cameron is analyzed in detail (Mamytova, 2020:30).

Additionally, an overview of foreign historiography on this topic is also reflected to some extent in the research of Japanese scholar Jin Noda. His work is particularly important as it provides a historiographical review of the process of Kazakhs migrating to China as refugees (Noda, 2019:27-28).

Thus, the review of foreign historiography on the issue of Kazakh displacement during the 1920s–1930s is not found as an independent research subject in any work, and it remains one of the most relevant issues that should be explored.

Results

When reviewing foreign literature on the issue of Kazakh displacement in the 1920s–1930s, it would be useful to divide the works into four groups for the sake of systematization.

The first group consists of works by English-American scholars written in the 1980s. During this period, due to the established political and geopolitical situation in the world, the field of Sovietology, which thoroughly examined the Soviet Union, began to take shape and develop in Western countries. Within the framework of Sovietology, numerous works on the history and life of the Soviet government were written in Western countries, including discussions on the political and economic reforms of the 1920s–1930s. In these studies, one can also find references to the history of the Kazakhs during that period.

The second group includes research by Western scholars written from the 1990s to the present. These works are primarily based on archival materials from Russia and Kazakhstan. It is important to note that two main tendencies influenced these works. First, after the collapse of the Soviet regime, archival materials from the former Soviet republics became accessible to Western scholars, allowing them to conduct research based on concrete data. Second, at the same time, postcolonial studies were actively developing in global social sciences, prompting many foreign scholars to reevaluate events from the Tsarist and later Soviet periods. The issue of Kazakh displacement, as discussed in these works, is of great significance for our research.

The third group consists of works by Western scholars based on archival documents from China.

Given that the majority of Kazakh refugees in the 1920s–1930s initially moved to China and then to other regions, it is only logical that these events are reflected in Chinese sources. Therefore, examining and analyzing works in this category will undoubtedly provide new opportunities for addressing the research problem.

The fourth group includes works by scholars from post-Soviet countries. The shared history of being part of one state highlights the common aspects of many historical events. Consequently, examining works by Russian authors who are currently researching this topic remains scientifically valuable.

Thus, we first focus on the research by English-American scholars written in the 1980s, which form the first group. Among these works, we review those of Martha Brill Olcott and Robert Conquest. The former describes the collectivization policies of the Soviet government and names the resulting displacement of the Kazakhs as one of its consequences (Olcott, 1981). The latter dedicates a chapter of his work to the famine in the Kazakh steppe and discusses the displaced Kazakhs (Conquest, 1987). These works were written in the 1980s and are not based on archival documents. However, they undoubtedly contribute to forming the general image of foreign historiography on our research topic.

By the late 1980s, Western scholarly circles published the 1932 writings of Canadian agronomist Andrew Cairns. These writings became some of the first in Western historiography to address the problem of Kazakh displacement in the early 20th century. In the spring and summer of 1932, A. Cairns was in the Soviet Union's Siberian region on a business trip. He was there as part of a British Imperial marketing mission to address agricultural issues. During his travels along the northern border of Kazakhstan, Cairns saw hundreds of displaced Kazakhs at each station and described them as "emaciated, poorly dressed, starving, and many were begging for bread" (Cairns, 1989:5).

In addition, Cairns shares the views of a German scholar, Otto Schiller, whom he met during his trip. Schiller, an agricultural expert, had visited the Soviet Union twice, in 1925 and 1932, and was astonished by what he saw in Kazakhstan and Western Siberia. He explained to Cairns that, while there had once been a large number of livestock in the Kazakh steppe, by 1932, near Semey, there were no farms with livestock to be found. He warned that this situation would have dire consequences. Schiller also expressed his concern to Cairns that millions of

nomadic Kazakhs, who had once depended on livestock for their livelihood, might perish under such conditions (Cairns, 1989:6).

Second Group of Historiographical Works. The second group consists of the works of many foreign scholars who gained access to archival materials from all former Soviet republics after the collapse of the USSR. These scholars worked with the central and regional archives of Kazakhstan and Russia, directly or indirectly addressing the issue of the displacement of Kazakhs. Prominent foreign scholars in this group include Italian researcher Nicola Pianciola, French scholar Isabelle Ohayon, American scholar Sarah Cameron, German historian Robert Kindler, and Japanese researcher Jin Noda.

Among these foreign scholars, one of the first to conduct substantial research and present his conclusions to the global academic community in the early 21st century is the Italian scholar Nicola Pianciola, who is currently serving at Lingnan University in Hong Kong. Pianciola is known for his studies on the conditions of Kazakh villages within the context of Soviet agrarian policies. After the collapse of the Soviet Union, Pianciola was one of the prominent researchers who gained access to the archives of post-Soviet countries and conducted his studies. His research is based on materials from the current archival holdings of Russia and Kazakhstan. As a result, his works on the collectivization, industrialization, famine, and repression in Kazakh villages during the 1920s and 1930s are valuable. He also provides information on the displacement of the Kazakhs and presents his own conclusions on this issue.

According to Pianciola, the displacement of the Kazakhs began as early as the winter of 1927-1928, during the initial stage of forced requisitions (Pianciola, 2004:171). In this regard, the author references several sources and provides information about the number of Kazakhs who fled from the steppe to other regions. He draws attention to the growing dynamics of this number year by year. He also analyzes the migration routes of the displaced Kazakhs as refugees.

Firstly, the researcher focuses on the migration of Kazakhs as refugees to China. According to the author, approximately 200,000 Kazakhs migrated to China. The researcher attributes this migration to the existence of tribal and community ties between the Kazakhs on both sides of the border, as well as the earlier experiences of Kazakhs migrating to the area. Additionally, N. Pianciola mentions that in late 1931 and early 1932, Kazakhs also migrated to

the Siberian and Ural regions. He hints that some of the refugees reached as far as the interior regions of Russia. Moreover, the author notes that by the fall of 1932, the number of Kazakh refugees who had reached the city of Orenburg had reached 40,000. As a result, local leaders in Orenburg and its surrounding settlements began raising alarms, suggesting that the central authorities impose restrictions on the influx of refugees from the Kazakh steppe. Another significant route of migration for the Kazakh refugees was towards Kyrgyzstan. In this regard, the foreign scholar provides some intriguing data. According to him, the Kazakhs gathered mainly near the city of Pishpek (now Bishkek) in Kyrgyzstan. During the fall of 1933, 6-7 Kazakh refugees died from hunger in a single day in that area (Pianciola, 2004:172).

Furthermore, N. Pianciola highlights the emergence of a new term in Soviet bureaucratic terminology to describe the refugees' situation. He notes that the Soviet government did not refer to these displaced former herders as "refugees," but instead began calling them "migrants" ("otkochevnik") (Pianciola, 2004:172).

Another significant scholar in the field is French researcher Isabelle Ohayon. Like other Western scholars, Ohayon also did not consider the issue of Kazakh refugees as a standalone research topic. Instead, she examined it as part of an analysis of the political and economic reforms the Soviet regime carried out in the Kazakh steppe during the 1920s and 1930s. Like her peers, the French researcher views the migration of Kazakhs during this period as a "result" of the policies of the Soviet government. The forced collectivization and the destruction of the wealthy class led to famine, resulting in the deaths of over a million Kazakh citizens, and approximately 600,000 Kazakhs were forced to leave their homeland. In addition, the author, referencing the work of Kazakh demographer Makash Tatimov, confirms the statistical data on the number of Kazakhs who died of famine and those who became refugees, which is supported by the archival documents of her own and Italian scholar Nicola Pianciola's research (2009:463-466).

Additionally, according to the conclusions of Isabelle Ohayon, the official archival documents regarding the migration of Kazakhs as refugees in the 1930s contain more information from the local Soviet authorities in the neighboring areas rather than from the Kazakhs themselves. As evidence of this, the author cites various official documents written by the authorities in the Orenburg region, Siberia,

and Kyrgyzstan, describing the situation in the Kazakh steppe (Ohayon, 2013).

The issue of Kazakh refugees during the 1920s and 1930s is also addressed in the works of American historian Sara Cameron. Primarily focused on the famine in the Kazakh steppe, for which she even defended a dissertation, S. Cameron's (2010) research also discusses the migration of Kazakhs to Chinese territory. Specifically, the American scholar points out that by the late 1920s, as a result of Soviet policies, famine spread among the Kazakh population, and as a consequence, 1.1 million Kazakhs migrated to the adjacent region of China, specifically to the Xinjiang (Sinkiang) area. The author refers to published materials from the President's Archive of the Republic of Kazakhstan to cite the number of refugees (Cameron, 2016:119).

Furthermore, in her subsequent works, Sara Cameron continues to explore the migration of Kazakhs as refugees. In her later studies, the American scholar from the University of Maryland discusses the scope and number of Kazakh refugees, as well as the attitudes of the local authorities toward the refugees. Notably, the author states that over a million Kazakhs became refugees during the 1920s and 1930s. She also identifies the migration routes of Kazakh refugees, pointing to neighboring Soviet republics such as Kyrgyzstan, Uzbekistan, and China (Cameron, 2018:2). Additionally, the American scholar highlights that local Soviet officials under F. Goloshchekin's administration avoided using the term "refugees" and instead referred to them as "migrants" ("otkochevniky"). In their view, this was considered a normal situation, and they believed that it signified Kazakhs moving toward a new level of societal development, transitioning to a sedentary way of life (Cameron, 2018).

Additionally, S. Cameron pays attention to the dynamic change in Soviet authorities' stance towards Kazakh refugees. Interestingly, the researcher examines the migration of Kazakhs to China within the context of the geopolitical issues of the time. Initially, the migration of Kazakhs to China was viewed as a normal process; however, later, the authorities began to perceive this trend as a potential threat. The Soviet government feared that the migrating Kazakhs could join anti-Soviet forces in China, which might pose a danger in border regions. According to the author, during this time, due to China's political weakness, there were ideas among powerful nations like Japan and the British Empire to establish their own influence in the Xinjiang region. The large-scale migration of Kazakhs to that

region could later threaten the Soviet borders, and behind these actions might stand Western imperial powers and Japan, aiming to exploit China's vulnerability. This fear led Soviet border guards to take extreme measures, including using firearms to prevent people from crossing the Soviet-Chinese border between 1931 and 1933 (Cameron, 2018:138-140).

Furthermore, among the foreign scholars on this issue, the German researcher Robert Kindler should also be mentioned. The scholar's monograph on the consequences of Stalinist policies in Kazakhstan during the 1920s and 1930s was written using materials from various central and regional archives in Kazakhstan and Russia. This book was later translated into Russian multiple times. In this work, the author also presents facts related to the migration of Kazakhs as refugees and offers his own conclusions.

In his book, Robert Kindler dedicates a separate chapter to Kazakh refugees. He argues that Kazakhs were forced to migrate due to the famine and analyzes the various directions of their migration. He specifically mentions that Kazakhs migrated to neighboring Soviet republics such as Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Western Siberia. Not only did they migrate to these regions, but there is also archival evidence supporting that they did so in large groups.

Robert Kindler's work stands out in two main ways compared to previous Western scholars on this topic. First, the German scholar provides a deeper analysis of the migration routes of Kazakhs. He examines, in more detail than other scholars, the initial interactions between Kazakhs and local populations, the local people's reactions to the refugees, and the relationships between them. Notably, the conflicts and tensions between the local populations and the migrating Kazakhs are described in detail, supported by archival data. These tensions are highlighted across all the migration routes taken by Kazakhs. Second, Kindler addresses the issue of whether Kazakhs returned to their homeland after the famine's intensity began to decrease or whether they chose not to return. This dilemma is examined in depth, with a focus on the advantages and disadvantages of various positions. The solution to this dilemma is shown to be diverse, depending on each individual case (Kindler, 2017:213-225).

Moreover, Robert Kindler, like American scholar Sarah Cameron, pays attention to the positions taken by local authorities regarding Kazakh refugees. In his work, the German scholar expresses both surprise and strong criticism towards F. Goloshchekin's view that the migration of Kazakhs and

their mass movement to union republics should be accepted as a normal situation. Golochkin regarded it as a stage of development where Kazakhs would adapt to sedentary life and blend with other Soviet peoples (Kindler, 2017:214).

Additionally, it is worth mentioning the works of Professor Matthew Payne from the University of Chicago. The American scholar's main research topic covers the political and economic policies of the Soviet government during the 1920s and 1930s, with a focus on their particularities in the Kazakh steppe. Among the issues addressed is the migration of Kazakhs as refugees in the 1930s (Payne, 2011:59-86).

The third group of foreign historiographical works in our study pertains to those written by researchers using Chinese archival materials. Notably, American scholar Linda Benson (1990) and Chinese-American researcher David Wang (1999) belong to this category. Both describe the historical processes in regions close to the Soviet-Chinese border, writing about how Kazakhs migrated to these regions as refugees. Both works are based on various Chinese archival materials and documents. Therefore, it is important to note that their perspectives are shaped by China's position.

Another important work based on Chinese archival documents is that of Justin Jacobs, a scholar from Washington University. His research analyzes the governance practices of the leaders of the Xinjiang region. Specifically, he sheds light on the Chinese authorities' approach to governing an area that included newly arrived Kazakh refugees and other Muslim peoples. He also discusses the role of these refugee groups amid China's internal political struggles (Jacobs, 2016). Another valuable aspect of Jacobs' work is his extensive use of historical archives from Taiwan (Goshiguan), including materials found in these archives related to Kazakh refugees' experiences (Noda, 2019:26-27).

The Fourth Group of Foreign Historiography on the Issue of Kazakh Refugees in the 1920s-1930s: Post-Soviet Scholars, Including Russian Researchers

In the fourth group of foreign historiographies on the issue of Kazakh refugees in the 1920s and 1930s, we consider the works of scholars from post-Soviet countries, particularly Russian researchers. These scholars largely rely on the documents of regional archives in the Russian Federation and highlight the specifics of the migration routes of Kazakh refugees. Among these works, those focusing on Kazakhs who migrated to the West Siberian region as refugees are widely recognized. Notable scholars in this area include N.A. Tomilov (1992), (Tomilov

& Akhmetova, 2013) and I.V. Oktyabrskaya (2004). The works of S. Maksudov (1999) and A.V. Grozin (2014) are significant as they link the Kazakh refugee crisis to the events of the famine. Each of these works contributes to forming a general understanding of the process of Kazakh refugees' migration.

Conclusion

After considering the information presented above, we conclude that this topic is of great relevance to domestic scholarship. Therefore, the results are summarized in the following conclusions:

1. The Issue of Kazakh Refugees in the 1920s-1930s in Domestic and Foreign Historiography

The issue of Kazakh refugees in the 1920s-1930s has been addressed not only in our national historiography but also in foreign historiography to a certain extent. The geographical scope of these studies is wide. Scholars from the United States, Great Britain, France, Germany, Japan, and Russia have authored numerous fundamental research works on this subject.

2. Contextual Analysis in Foreign Research

It should be noted that foreign scholars did not study the issue of Kazakh refugees in isolation. Instead, this topic is typically discussed in the context of various other research subjects, such as the consequences of different reforms in the 1930s or the analysis of famine events. Thus, the issue of Kazakh refugees is often addressed directly or indirectly in these contexts.

3. The Role of Archive Documents in Foreign Research

The main source of research on the issue of Kazakh refugees is archive documents. These archives are also the primary reference in the works of foreign scholars. Western scholars like Nicola Pyanchola, Isabelle Ohayon, Sarah Cameron, and Robert Kindler have widely used materials from central and regional archives in Russia and Kazakhstan in their research. After the dissolution of the Soviet Union, foreign scholars made effective use of the access granted to post-Soviet archives.

4. The Role of Neighboring Countries' Archives

The history of the mass migration of Kazakh refugees is not only contained in the archives of domestic or post-Soviet countries but also in the archives of neighboring countries. This fact has been demonstrated by a group of foreign scholars, including those who relied on Chinese archival materials, such as Linda Benson and David Wang. The work of Justin Jacobs, in particular, which uses Chinese archives containing documents of the Kazakhs them-

selves, significantly increases the historiographical value of the studies in this category.

In conclusion, the analysis of foreign historiography on the issue of Kazakh displacement during the 1920s–1930s reveals a multifaceted and under-explored scholarly field. While the mass migration of Kazakhs resulting from collectivization and famine is not new to historical research, its focused examination within foreign academic literature as an independent subject remains limited.

This article has demonstrated that scholars such as Sarah Cameron, Niccolò Pianciola, Isabelle Ohayon, Robert Kindler, and others have provided valuable insights into the causes, consequences, and geographic scope of the Kazakh refugee crisis. However, their discussions often appear as sub-themes within broader studies of Soviet reforms, sedentarization, or imperial politics. Moreover, significant differences exist in the terminology used, the archival sources consulted, and the analytical frameworks applied across national historiographies.

The findings indicate that Western and Eastern scholars have relied heavily on post-Soviet, Chinese,

and regional archives to reconstruct the migration trajectories and official attitudes toward Kazakh refugees. Notably, these works shed light on not only the demographic scale of displacement but also the Soviet government's attempts to reframe refugees as "migrants" in line with ideological narratives.

Therefore, a key outcome of this study is the recognition of Kazakh displacement as a distinct and critical subject of historical inquiry. The systematic classification and comparative analysis of foreign scholarship presented here highlight the need for further research that synthesizes global perspectives and expands Kazakhstan's historiographical dialogue.

Ultimately, this article argues that integrating foreign historiographical interpretations into national academic discourse can enrich the collective understanding of one of the most tragic and transformative chapters in Kazakh history. It calls for greater attention to transnational archival collaboration, interdisciplinary analysis, and historiographical integration to deepen the study of forced migration, famine, and identity in 20th-century Kazakhstan.

References

- Abylkhozhin, Zh. B., Kozybayev, M. K., & Tatimov, M. B. (1989). *Kazakhstanskaya tragediya [Kazakhstan tragedy] // Voprosy istorii. №7. – ss. 53-71.*
- Ayagan, B. G., Kydyralina, Zh. U., Aunasova, A., & Kashkimbaev, A. N. (2012). *Pravda o golode 1932-1933 godov [The truth about the famine of 1932-1933]. Almaty: Liter. s 336.*
- Benson, L. (1990). *The Ili Rebellion: The Moslem Challenge to Chinese Authority in Xinjiang, 1944–1949. Armonk, NY: M.E. Sharpe. P 296.*
- Cairns, A. (1989). *The Soviet Famine 1932–33. An Eye-Witness Account of Conditions in the Spring and Summer of 1932 by Andrew Cairns. Edmonton. P. 10.*
- Cameron, S. (2010). *The Hungry Steppe: The Soviet Kazakhstan and the Kazakh Famine, 1921-1934. Ph.D. diss. Yale University. Print. P 294.*
- Cameron, S. (2016). *The Kazakh Famine of 1930-33: Current Research and New Directions // Journal of Ukrainian Studies. 3(2). pp. 117-132.*
- Cameron, S. (2018). *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. Cornell University Press. P 292.*
- Conquest, R. (1987). *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine (reprint, paperback ed.). Oxford: Oxford University Press. P 426.*
- Fitzpatrick, S. (2015). *Impact of the Opening of Soviet Archives on Western Scholarship on Soviet Social History // The Russian Review. No.74(3). pp. 377-400.*
- Grozin, A. V. (2014). *Golod 1932–1933 godov i politika pamyati v Respublike Kazakhstan [The Famine of 1932–1933 and the Politics of Memory in the Republic of Kazakhstan] / Institut vostokovedeniya RAN. M.: IV RAN. S 178.*
- Jacobs, J. (2016). *Xinjiang and the Modern Chinese State (Seattle: University of Washington Press, 2016. P 320.*
- Kabuldinov, Z. Y. (2014). *Kazakhskiy golodomor i osobennosti prebyvaniya kazakhov-otkochevnikov v Sibiri (Nachalo 30-kh godov XX veka) [Kazakh Holodomor and the Peculiarities of the Stay of Kazakh Nomads in Siberia (Early 1930s)] / «Golod 1930-kh godov v Ukraine i Kazakhstane: voprosy istoriografii i podkhody k issledovaniyu problemy (k 80-letiyu tragedii)» /pod. obshchey redaktsiyey Ye.B. Sydykova. Astana: YENU im. L.N. Gumileva. S. 54 – 64.*
- Kindler, R. (2017). *Stalinskiye kochevniki: Vlast' i golod v Kazakhstane [Power and Famine in Kazakhstan] / Robert Kindler; [per. s nem. L. YU. Pantinoy]. – M.: Politicheskaya entsiklopediya. S 382.*
- Maksudov, S. (1999). *Migratsii v SSSR v 1926-1939 gg. [Migrations in the USSR in 1926-1939] / CahiersduMondeRusse, Année. ss. 763-796.*

Mamytova, S. N. (2020). Istoriografiya istorii kazakhov – «otkochevnikov» za predely Kazakhstana v nachale 30-kh gg. XX veka [Historiography of the history of the Kazakhs – “nomads” beyond Kazakhstan in the early 30s of the XX century] // Otan tarikh. №4(92). ss. 24-33

Mendikulova, G. M. (1997). Istoricheskiye sud'by kazakhskoy diaspory: proiskhozhdeniye i razvitiye [Historical destinies of the Kazakh diaspora: origin and development]. Almaty: Ğylym. S 264.

Mukanova, G. (2014). The Kazakh Expatriate Community of the XX Century through the Prism of Diplomacy // Bylye Gody. № 31 (1). pp. 82-85

Noda, J. (2019). Kazakh Migrants and Soviet-Chinese Relations during the 1940s: A Background of Xinjiang Refugees to the Middle East // Emigrants/Muhacir from Xinjiang to Middle East during 1940-60s. pp. 25-42

Ohayon, I. (2006). La Sédentarisation des Kazakhs dans the USSR de Stalin. Collectivization et changement social (1928-1945): Paris: Maisonneuve et Larose. P 416.

Ohayon, I. (2013). The Kazakh Famine: The Beginnings of Sedentarization, Mass Violence & Résistance, [online]. accessed 17/05/2024, <http://bo-k2s.sciences-po.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/en/document/kazakh-famine-beginnings-sedentarization>

Oktyabrskaya, I. V. (2004). Kazakhi Altaya: etnopoliticheskiye i sotsiokul'turnyye protsessy v pograniichnykh rayonakh Yuzhnoy Sibiri XIX – XX vv. [Kazakhs of Altai: ethnopolitical and sociocultural processes in the border regions of Southern Siberia in the 19th – 20th centuries] Novosibirsk. 281.

Olcott, M. B. (1981). The Collectivization Drive in Kazakhstan, Russian Review 40, no. 2. pp. 122–42.

Omarbekov, T. (1997). Qazaqstan qasireti: Komekshi quraly [The tragedy of Kazakhstan: an auxiliary tool]. Almaty: Sanat. – 320 b.

Omarbekov, T. (2003). Qazaqstan tarikhynyn ozekti maseleleri. Komekshi oqu quraly [Actual problems of the history of Kazakhstan. Auxiliary training manual]. Almaty: “Oner”. b 552.

Payne, M. J. (2011). “Seeing Like a Soviet State: Settlement of Nomadic Kazakhs, 1928–1934,” In Writing the Stalin Era: Shelia Fitzpatrick and Soviet Historiography, ed. Golfo Alexopolous, Julie Hessler, and Kiril Tomoff (New York). pp. 59–86.

Pianciola, N. (2004). Famine in the steppe: The collectivization of agriculture and the Kazak herdsman 1928-1934. Cahiers du monde russe.No.45. pp. 137-192.

Pianciola, N. (2009). Stalinismo di frontiera. Colonizzazione agricola, sterminio dei nomadi e costruzione statale in Asia centrale (1905-1936), Rome: Viella. P 552.

Serghiychuk, V. I. (2014). Stikhiynoye otkochev'ye kazakhov kak osnovnoy sposob spaseniya ot goloda v 1932-1933 godakh [Spontaneous migration of Kazakhs as the main way to escape from famine in 1932-1933] / «Golod 1930-kh godov v Ukraine i Kazakhstane: voprosy istoriografii i podkhody k issledovaniyu problemy (k 80-letiyu tragedii)»/pod. obshchey redaktsiyey Ye.B. Sydykova. Astana: YENU im. L.N. Gumileva. S 240.

Sydykov, Y. B. (2014). O nekotorykh aspektakh problemy goloda v Kazakhstane v kontekste migratsii kazakhskogo naseleniya za predely respubliki [On some aspects of the problem of famine in Kazakhstan in the context of the migration of the Kazakh population outside the republic] / «Golod 1930-kh godov v Ukraine i Kazakhstane: voprosy istoriografii i podkhody k issledovaniyu problemy (k 80-letiyu tragedii)» / pod. obshchey redaktsiyey Ye.B. Sydykova. Astana: YENU im. L.N. Gumileva. S 240.

Tomilov, N. A. (1992). Etnicheskaya istoriya tyurkoyazychnogo naseleniya zapadnosibirskoy ravniny v kontse XVI – nach. XX vv. [Ethnic history of the Turkic-speaking population of the West Siberian Plain in the late 16th – early 20th centuries] Novosibirsk. S 271.

Tomilov, N. A., & Akhmetova, Sh. K. (2013). Kazakhi aula Kaskat: traditsii i innovatsii v kul'ture kazakhskogo naseleniya Zapadnoy Sibiri [Kazakhs of the village of Kaskat: traditions and innovations in the culture of the Kazakh population of Western Siberia]. Omsk: «Nauka». S 392.

Wang, D. (1999). Under the Soviet Shadow: The Yining Incident Ethnic Conflicts and International Rivalry in Xinjiang 1944–1949. Hong Kong: the Chinese University Press. P 577.

About the author information:

Kundyzbay Diana Kuantaikyzy – 3rd-year PhD student of the specialty 8D01601 – History, Faculty of History and Law, Abai Kazakh National Pedagogical University.

Автор туралы мәлімет:

Құндызбай Диана Қуантайқызы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Тарих және құқық факультеті, 8D01601 – Тарих мамандығының 3-курс PhD студенті.

Сведения об авторе:

Құндызбай Диана Қуантаевна – PhD-студент 3 курса по образовательной программе 8D01601 – История, факультет истории и права, Казахский национальный педагогический университет имени Абая.

Келін түсті: 11.05.2025

Қабылданды: 25.11.2025

М.Д. Байдавлетова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: madina.dosbergen@gmail.com

1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ БОСҚЫНШЫЛЫҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ БАТЫСТЫҚ ТАРИХНАМАДА (2000–2024 Ж.)

Мақалада 1930 жылдардағы қазақ босқыншылығы мәселесінің батыстық тарихнамада (2000–2024 жж.) зерттелу деңгейі қарастырылады. Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру, тәркілеу, отырықшыландыру және ашаршылық салдарынан орын алған босқыншылық ұзақ уақыт бойы «жабық» тақырыптардың бірі болды. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін архив материалдарының қолжетімділігі артып, бұл мәселе шетелдік зерттеушілердің назарын аудара бастады. Ал ХХІ ғасырдың алғашқы ширегінде жарық көрген батыс тарихшыларының еңбектерінде қазақ босқыншылығы жаңа методологиялық ұстанымдар тұрғысынан талданып, ол халықаралық ғылыми кеңістікте өзекті тақырыпқа айналды.

Зерттеудің мақсаты – батыс тарихшыларының еңбектеріндегі (2000–2024 ж.) қазақ босқыншылығы мәселесіне қатысты көзқарастарды анықтап, олардың зерттеу әдістері мен тұжырымдарын талдау болып табылады. Мақалада «босқын», «откочевник» ұғымдарының кейінгі тарихи әдебиеттерде «қазақ ашаршылық босқыны» сөзімен алмастырылуы, сондай-ақ елден көшіп кеткен және қайтып оралған босқындар санына қатысты пікірталастар талданды. Зерттеу барысында салыстыру, талдау және жүйелеу әдістері кеңінен қолданылды. Орталық Азия республикалары мен Сібірдегі қазақ босқындары мәселесінің кей тұстары зерттелгенімен, Ауғанстан мен Иранға ауа көшкендер мәселесі батыстық тарихнамада қарастырылмаған. Дегенмен, батыс тарихшыларының жаңа ұстанымдар негізінде жазылған еңбектері қазақ босқыншылығы тақырыбының зерттелуіне маңызды үлес қосып, оны пәнаралық байланыста арнайы зерттеудің қажеттігін көрсетті.

Түйін сөздер: ұжымдастыру, ашаршылық, босқын, тарихнама, батыс зерттеушілері.

M.D. Baidavletova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: madina.dosbergen@gmail.com

Problems of kazakh refugeeship of the 1930s in western historiography (2000-2024)

The article examines the state of research on the problem of Kazakh refugees of the 1930s in Western historiography (2000-2024). The mass exodus caused by forced collectivization, property confiscation, sedentarization, and famine in Kazakhstan remained a 'closed' topic for a long time. After the collapse of the Soviet Union, expanded access to archival materials drew the attention of foreign scholars to this issue. In works by Western historians published in the first quarter of the twenty-first century, the flight of the Kazakhs is analyzed through the new methodological approaches and has become a relevant subject of international scholarly discourse.

The aim of the study is to identify the perspectives of Western historians (2000-2024) on the problem of Kazakh refugees, as well as to analyze the research methods they employ and the conclusions they draw. The article considers the replacement of the terms "refugee" and "otkочevnik" in later historical literature with the expression "Kazakh famine refugees", as well as the debates concerning the number of those who emigrated beyond Kazakhstan and those who eventually returned. The study makes extensive use of methods of comparison, analysis, and systematization. Although certain aspects of the problem of Kazakh refugees in the republics of Central Asia and in Siberia have been reflected, the question of the Kazakhs who migrated to Afghanistan and Iran has not been addressed in Western historiography. Nevertheless, the works of Western historians, written on the basis of new approaches, have made a significant contribution to the study of Kazakh refugees and have highlighted the necessity of an interdisciplinary investigation of this issue.

Keywords: collectivization, famine, refugee, historiography, Western scholars.

М.Д. Байдавлетова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: madina.dosbergen@gmail.com

Проблемы казахского беженства 1930-х годов в западной историографии (2000–2024 гг.)

В статье рассматривается уровень изученности проблемы казахского беженства 1930-х годов в западной историографии (2000–2024 гг.). Массовое переселение, вызванное насильственной коллективизацией, конфискацией имущества, оседлостью и голодом в Казахстане, долгое время оставалось одной из «закрытых» тем. После распада Советского Союза расширился доступ к архивным материалам, что привлекло внимание зарубежных исследователей к данной проблеме. В трудах западных историков, опубликованных в первой четверти XXI века, беженство казахов анализируется с позиций новых методологических подходов и становится актуальной темой международного научного дискурса.

Цель исследования заключается в выявлении взглядов западных историков (2000–2024 гг.) на проблему казахского беженства, а также в анализе применяемых ими исследовательских методов и сделанных выводов. В статье рассматривается замещение понятий «беженец», «откочевник» в последующей исторической литературе термином «казахские беженцы от голода», а также дискуссии, связанные с численностью эмигрировавших за пределы страны и вернувшихся обратно. В исследовании широко используются методы сравнения, анализа и систематизации. Несмотря на то, что отдельные аспекты проблемы казахских беженцев в республиках Центральной Азии и в Сибири нашли отражение в историографии, вопрос о казахах, переселившихся в Афганистан и Иран, в западных исследованиях не рассматривался. Однако, труды западных историков, написанные на основе новых подходов, внесли существенный вклад в изучение темы казахских беженцев и показали необходимость её междисциплинарного исследования.

Ключевые слова: коллективизация, голод, беженец, историография, западные исследователи.

Кіріспе

XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы кеңестік ұжымдастыру, тәркілеу науқандарының және ашаршылықтың салдарынан туындаған қазақ босқыншылығы мәселелері отандық және шетелдік тарихнамада терең зерттеуді қажет ететін күрделі тақырыптардың бірі. 1930-шы жылдардағы ашаршылық және қазақ босқыншылығы отандық тарихта ұзақ жылдар бойы жабық тақырып болғандықтан, оған байланысты арнайы зерттеулер жүргізілмеді. XX ғ. 80-ші жылдарының соңына қарай саяси жағдайдың өзгеруі, бұл мәселе бойынша ғылыми мақалалардың жазылуына мүмкіндік берді (Абылхожин, 1989). Осы кезеңде бірқатар шетелдік еңбектер жарық көріп (Olcott, 1981; Conquest, 1987), онда негізінен ұжымдастыру, ашаршылық тақырыптары көтеріліп, ал Қазақстандағы босқыншылық арнайы зерттелмеген еді. Қытай мен Түркиядағы қазақтарға арналған жаңа ізденістер де жарияланғанымен (История Казахстана в Западных источниках, 2005), мәселе кешенді түрде қарастырылмады. Дегенмен, бұл еңбектер қазақ босқыншылығы тақырыбында жазылған алғашқы зерттеулердің негізін құрап, оны арнайы талдау қажеттігін көрсетті.

Кеңестер Одағының ыдырауы тәуелсіздік алған мемлекеттердің төл тарихын тың деректер мен жаңа ұстанымдар тұрғысынан қарастыруына жол ашып, шетелдік тарихшылар да жанжақты зерттеулерін жүргізе бастады. Соның аясында тарихшылар ұжымдастыру, тәркілеу және 1931-1933 жж. ашаршылық мәселелерімен қатар, қазақ босқыншылығына да назар аударды. Себебі, босқыншылық мәселесін кеңестік науқандар мен ашаршылықтан бөліп қарастыру мүмкін емес. Сондай-ақ осы жылдары Қазақстан тарихының кеңестік кезеңін зерттейтін шетел ғалымдарының жаңа буыны қалыптасып, олардың жаңа ұстанымдар негізінде жазылған еңбектері жарық көреді. Тақырыпқа қатысты негізгі зерттеулер 2000-шы жылдардан кейін жариялана бастағандықтан, біз осы мақаламызда батыс тарихшыларының 2000-2024 жж. аралығындағы еңбектерін қарастырамыз. Мұнда босқыншылықтың себептеріне, одақтық республикалар мен шет елдерге кеткен босқындар санына байланысты пікірлерге талдау жасалады. Сондай-ақ кеңестік биліктің босқындарға қатысты ұстанымдары мен жүргізген саясатына шетелдік ғалымдардың көзқарастары қарастырылады. Мұның өзі батыс тарихшыларының тақырыптың зерттелуіне қосқан үлесін айқындауға мүмкіндік береді.

Әдістеме

Мақаланың әдіснамасы 1930-шы жылдардағы қазақ босқыншылығына арналған батыс тарихшыларының еңбектерін (2000-2024 жж.) кешенді тарихнамалық талдауға негізделген. Ол қарастырылып отырған тақырыпқа қатысты батыстық тарихнаманың негізгі бағыттарын, кезеңдерін және зерттелу деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Методологияның маңызды бөлігін пайдаланылған деректерді **сыни талдау құрайды**. Мұнда зерттеушілердің еңбектерінде кеңінен қолданылатын дерек түрлері (мұрағат құжаттары, куәгер естеліктері, статистикалық мәліметтер) талданып, олардың **сенімділік дәрежесі, ғылыми айналымға енгізілу ерекшеліктері** сараланады. Сондай-ақ батыс авторларының еңбектеріндегі ұғымдар мен олардың қолданылуындағы өзгерістерді анықтау дискурс-талдау әдісі арқылы жүзеге асырылады. Зерттеушілердің дәлелдері, тұжырымдамалық негіздері және ұстанымдарындағы ерекшеліктері салыстырмалы талдау әдісі анықталады. Жалпы бұл әдістер батыс ғалымдарының қазақ босқыншылығы мәселелерін зерттеудегі ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді.

Әдебиетке шолу

1930 жылдардағы қазақ босқыншылығы тақырыбында 2000-2024 ж. батыстық тарихнамада бірқатар мақалалар, монография тараулары арналғанымен, жеке зерттеулер жазылмады. Қытай қазақтары мен Түркиядағы қазақ босқындары арнайы қарастырылғанымен (История Казахстана в Западных источниках, 2005), бұл еңбектің жарық көрген мерзімі біздің хронологиялық шеңберімізге кірмейтінін ескерген жөн.

Қазақ босқыншылығы батыстық тарихнамада 2000 жылдардан кейін арнайы зерттеу объектісіне айналса, ал 2010 жылдардан кейін тақырыптың жекелеген мәселелеріне назар аударылады. 2000-шы жылдардан кейін қазақ босқыншылығы мәселелері Н. Пианчиолонның, Р. Дэвис пен С. Уиткрофттың, И. Огайонның еңбектерінде қарастырылады. Мұнда елден көшіп кеткен босқындардың санын анықтау сынды пікірталасты мәселелермен қатар (Pianciola, 2004; Davies, Wheatcroft, 2004), босқыншылық кезеңдерге бөлініп, оның ерекшеліктеріне талдау жасалады (Огайон, 2009).

Ал, 2010 жылдан кейін қазақ босқыншылығының зерттелуінің келесі кезеңі басталды

десек болады. 1931-1933 ж. ашаршылықты арнайы зерттеген американдық ғалым С.Камерон және неміс тарихшысы Р.Киндлер өз монографияларында қазақ босқындары мәселесіне жеке тарау арнаған. Мұнда тың архив материалдары мен куәгер естеліктері негізінде босқындардың Одақтық Республикалардағы жағдайы, Кеңес-Қытай шекарасындағы мәселелер қарастырылады (Cameron, 2018; Kindler, 2018; Kindler, 2012). Сонымен қатар ашаршылық және босқыншылық куәгерлерінің естеліктерін талдай отырып, панасыз балалар тарихын зерттеген тарихшы М.В. Кашыкчы кеңестік науқандар салдарынан туған жерінен кетуге мәжбүр болған Камчатка өлкесіндегі босқын қазақтар тарихына назар аудару керектігін жазады (Қазақ, 2020). Сондай-ақ Т.Алун ұжымдастыру саясатының аясында босқындардың шет мемлекеттерге кету себептеріне тоқталған (Alun, 2018).

Жалпы батыс зерттеушілері 1930-шы жылдардағы қазақ босқыншылығы мәселелерін зерттеуге өз үлестерін қосуда. Дегенмен олардың назарынан тыс қалған немесе талдауды қажет ететін тұстары да баршылық. Ол туралы біз төменде қарастыратын боламыз.

Талқылау және нәтиже

Қазақстан тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында ұлттық тарихты жаңғырту аясында 1991 ж. 11-қарашада ҚР Жоғарғы Кеңесі жанынан арнайы Комиссия құрылып, оған белгілі тарихшылар – М.Қозыбаев, Т.Омарбеков, М.Қойгелдиев және т.б. қатысты. Осындай маңызды да жауапты жұмыстың нәтижесінде 1930-шы жылдардағы ашаршылық, босқыншылық, саяси қуғын-сүргін мен оның салдары қарастырылып, жаңа зерттеулер жазыла бастады. Соның ішінде белгілі тарихшы Т.Омарбековтың іргелі еңбектері жарық көріп, онда 1930-шы жылдардағы қазақ босқыншылығы архив материалдары негізінде алғаш рет арнайы зерттелген еді (Омарбеков, 1997).

Қазақ босқыншылығын терең түсінуде заман куәгерлері естеліктерінің орны ерекше. Яғни, тарихты тек статистика мен кеңестік ресми құжаттар негізінде ғана емес, қарапайым адамдардың естеліктері арқылы зерттеу мәселені жан-жақты талдауға септігін тигізеді. Бұл ретте профессор Қ.М. Атабаевтың жетекшілігімен жүргізілген «32-нің зұлматы» атты тарихи-этнологиялық экспедициясын айта кету керек. Қазақстан тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында жинасты-

рылған куәгерлер естеліктері тек 2014 ж. баспадан шыққан болатын (32-нің зұлматы, 2014). Бүгінгі таңда бұл материалдар арнайы талдауды қажет етіп отырғаны белгілі.

XX ғ. 20-30 жылдарындағы өзекті мәселелерінің зерттелуіне жаңа леп берген келесі қадамдардың біріне 2020 ж. 24-қарашада Қазақстан Республикасы Президенті Қ.К. Тоқаевтың Жарлығына сәйкес «XX ғ. 20-50 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау» жөнінде арнайы мемлекеттік комиссияның құрылуы болып табылады. 2021-2023 жж. аралығында жұмыс атқарған мемлекеттік комиссия аясында Қазақстандағы босқыншылықты зерттеу жеке бағыт ретінде белгіленіп, республикалық, өңірлік және қалалық деңгейлерде жұмыс топтары құрылды. Комиссия мүшелері «күпия» «аса күпия» грифіндегі құжаттармен жұмыс жасап, бірқатар құжаттар күпиясыздандырылса, сонымен қатар Ресей, Өзбекстан, Қырғызстан және т.б. мемлекеттердің архивтеріндегі материалдар жинақталды. Соның нәтижесінде құжаттар мен материалдар жинақтары (Материалы Государственной комиссии, 2022; Саяси қуғын-сүргін құрбандарын, 2020; *Қазақстандағы саяси репрессия құрбандарын, 2021*), ғылыми жобалар аясында ұжымдық еңбектер жарық көрді (XX ғасырдың 30-жж. басындағы жаппай, 2022). Бұл өз кезегінде жаңа зерттеу бағыттарын айқындап, ашаршылық пен босқыншылықты жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді.

Архив қорларының ашылуы, естеліктердің жинақталып, жариялануы шетелдік тарихшылардың Қазақстанның XX ғ. 20-30-шы жылдарындағы тарихын зерттеуіне жол ашып, соның ішінде қазақ ашаршылық тарихы халықаралық деңгейде айтыла бастады. Бұл осы тақырыпқа қызығушылық танытқан зерттеушілердің тобын қалыптастырды. Олардың қатарында француз тарихшысы И.Огайон, австралиялық С.Уиткрофт, итальян ғалымы Н.Пианчиола, американдық зерттеуші С.Камерон, неміс тарихшысы Р.Киндлер, ағылшын зерттеушісі Т.Алун, түрік ғалымы М.В.Кашыкчы және т.б. бар.

Төменде біз қазақтардың 1930-шы жылдары босқыншылыққа ұшырауының себептері, республиканың өз ішінде және көрші республикалар мен шет елдерге ауа көшуі, босқындардың шоғырланған жері, оларды қайтару және орналастыру, кеңестік биліктің атқарған шараларына байланысты батыс зерттеушілерінің көзқарастарын қарастыратын боламыз.

Қазақ босқыншылығын зерттеуде батыс тарихшылары еңбектерінің деректік базасына тоқталатын болсақ, Н.Пианчиола, Р.Киндлер, С.Камерон, М.В.Кашыкчы қазақстандық және ресейлік архивтердің материалдарымен жұмыс жасаған. Ал жоғарыда аты аталған ғалымдардың ішінен Р.Киндлерден басқалары тіпті Қазақстанның облыстық архивтерінің қорларын пайдаланған. Мұнда С.Камерон мен Р.Киндлердің қолданған архив материалдары бір-бірін қайталайтыны байқалады. Бұл туралы американдық тарихшысы өз монографиясында Р.Киндлердің Қазақстан Республикасы Президенті архивінің материалдарын кеңінен қарастырғанын айта келе, екі ғалымның зерттеулерінің бөлек жүргізілгендігін және осы еңбегінің негізін құраған диссертациясының бұрынғырақ жазылғандығын ескертеді (Cameron, 2018: 206). Сонымен қатар бұл жерде екі ғалымның пайдаланған архив материалдары бірдей болғанымен, олардың ұстанымдарының бөлек екендігін де ескерген жөн. Ал, осы тақырып аясында еңбек жазған И.Огайон Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві қорларымен қатар, жергілікті нарратив пен этнографиялық материалдарды да пайдаланған. Жалпы ғалымдар құжаттар мен материалдар жинақтарын, замана куәгерлерінің де естеліктерін, соның ішінде С.Камерон мен М.В.Кашыкчының қазақ тіліндегі материалдарды қолдануымен маңызды.

Деректер мен зерттеулерде қазақ босқындарына байланысты «босқын», «қазақ босқындары», «откочевник», «мәжбүрлі босқын», «ашаршылық босқыны» деген сөздер қолданылған. Осыған байланысты батыс ғалымдарының көзқарастарын қарастыратын болсақ, Н.Пианчиола «откочевник» сөзін «бұрынғы көшпелі (expomad)» деп аударуға болады» дей келе, оны бюрократия тіліндегі жаңа термин деп есептейді (Pianciola, 2004: 141, 171). Ал, С.Камерон кеңестік биліктің босқындарды «откочевник» деп атау себебін, оларды отырықшылыққа көшушілер ретінде сипаттағысы келгендігімен түсіндіреді (Cameron, 2018: 12). Мұндағы «откочевник» сөзі «көшіп кетуші» деген мағынаны білдіретіндіктен, Н.Пианчиоланың аудармасында қателікке жол берілген.

Сондай-ақ шетелдік тарихшылардың еңбектерінен қазақ босқындарын атауға байланысты өзгерістерді байқауға болады. 2000-шы жылдары жарияланған зерттеулерде негізінен «қазақ босқындары» (Davies, Wheatcroft, 2004: 408; Pianciola, 2004), «босқын» сөздерімен қатар,

«бұрынғы көшпелілер (former nomad)», «откочевник» (Pianciola, 2004: 171) ұғымдарын да қатар пайдаланған. Ал, 2010 ж. кейін «откочевник» (Қашиқс, 2020) сөзі қолданыста болғанымен, олар негізінен «аш босқындар» (Cameron, 2016), «ашаршылық босқындары» (Kindler, 2012: 60) және «қазақ ашаршылық босқындары» (Pianciola, 2022; Cameron, 2016) деп атала бастайды. Зерттеушілердің «ашаршылық босқындары» сөзін жиі пайдалануы, босқыншылықтың негізінен ашаршылық жылдарында орын алғандығын көрсеткісі келгендігін аңғаруға болады. Сондықтан кеңестік биліктің ресми құжаттарындағы «откочевник» емес, «босқын» және «қазақ босқындары» сөздерінің қолданылғандығы дұрыс деп есептейміз.

Батыстық тарихнамада 1930-шы жылдардағы Қазақстандағы босқыншылықтың басталуының бірнеше себептерін көрсетеді. Оларға: ұжымдастыру мен тәркілеу, халық наразылықтарына қатысушылардың жазалануы және ашаршылық жатады. Ғалымдардың бір тобы босқыншылықтың себебін ашаршылықпен байланыстырса (И.Огайон (Огайон, 2009: 206), С.Камерон (Cameron, 2018: 135), ал келесі тобы қазақтардың елден көшіп кетуін аштықтан аман қалудың жолы ретінде көрсетіп (Н.Пианчиола (Pianciola, 2004: 168), Р.Дэвис пен С.Уиткрофт (Davies, Wheatcroft, 2004: 409), Р.Киндлер (Kindler, 2012: 59), М.Кашыкчы (Қашиқс, 2020: 135), алғашқы пікірлерді қолдай түседі. Ал, ағылшын зерттеушісі босқыншылықты кеңестік билікке қарсылық және өздерінің малын сақтап қалудың жолы деп есептейді (Alun, 2018: 42). Сонымен қатар бұл пікірді С.Камеронның да қуаттайтынын байқауымызға болады. Оны ғалымның еңбегіндегі мына жолдардан көреміз: «1928 ж. тәркілеу науқаны басталады деген сыбысты естіген сәтте, Семей округінен 423 шаруашылық 22 000 бас малын айдап Қытайға көшіп кеткен (Cameron, 2018: 130). Яғни, шекаралық аймақтарда тұратын қазақтардың тәркілеу саясаты басталған кезден-ақ көрші елге көше бастауын, олардың кеңестік билікке қарсылық көрсетуінің бір түрі деуге болады. Босқыншылықтың себептеріне тәркілеу, ұжымдастыру, ет-астық дайындау сынды кеңестік саяси-шаруашылықтық науқандар мен оның салдарынан туындаған ашаршылық жатады. Ал кейбір зерттеушілердің босқыншылықтың себебінің бірі ретінде қазақтардың малын сақтап қалуының жолы деуінің өз түсіндірмесі бар. Қазақ халқының негізгі тіршілік көзі мал болғандықтан, одан айырылудың

ауыр зардаптарға алып келгендігін тарихтың өзі дәлелдеп отыр. Сондықтан қазақтардың малын сақтауға тырысуы, өздерін ашаршылықтан құтқарып, аман қалуының жолы деп білеміз.

Босқыншылықтың басталған уақыты мен кезеңдері, оның ерекшеліктері де шетел тарихшыларының назарынан тыс қалмады. Зерттеушілердің бірі қазақтардың босқыншылыққа ұшырауы 1927-1928 жж. қыс мезгілінен басталады десе (Pianciola, 2004: 170), келесі бірі оны тәркілеу науқанымен байланыстырады (Cameron, 2018: 146). Тіпті оның нақты жылын көрсетпесе де, шамамен 1920-шы жылдардың соңын көрсететін зерттеушілер де бар (Alun, 2018: 102). Соның ішінде И.Огайон қазақтардың елден ауа көшуін 2 кезеңге бөліп қарастырады. Оның 1-ші толқыны 1930 ж., ал 2-ші толқыны 1931 ж. күзі деп есептейді (Огайон, 2009: 215-216). Осы еңбекті ары қарай оқитын болсақ, онда елден көшіп кетудің алғашқы кезеңі ретінде 1929-1931 жж., ал екінші кезеңіне 1931 ж. күз – 1933 ж. аралығын жатқызады (Огайон, 2009: 234). Бұдан байқайтынымыз, зерттеуші босқыншылықты бірде 1930 ж. басталды десе, енді бірде 1929 жылды көрсетеді. И.Огайонның француз тіліндегі еңбегінің орыс тіліндегі аудармасын қарағандықтан, бұл жердегі қатенің зерттеушінің немесе аудармашының тарабынан кеткендігін нақты айта алмадық. Сондай-ақ бұл зерттеуде босқыншылық кезеңдерге бөлініп қана қоймай, оның ерекшеліктеріне де талдау жасалған.

Кеңестік науқандарға қарсылық босқыншылықтың себептерінің бірі болса, онда алғашқы кезең 1927-1928 жж. басталды деген пікірді қолдауға болады. Оны архив құжаттарындағы материалдар да дәлелдей түседі (Саяси қуғын-сүргін құрбандарын, 2022: 89, 413). Ал, Қазақстаннан көшіп кетудің күшейген кезеңі, яғни екінші кезең 1931 жылдың күзінде басталды деген пікірді бірнеше ғалымның қолдауы (Pianciola, 2001: 242; Cameron, 2018: 146), оның ашаршылықтың белең алуымен тығыз байланысты екендігін көрсетеді.

Босқындардың одақтық республикалар мен шет елдерге көшкен уақытын қарастырған батыс тарихшылары, қазақтардың Батыс Сібірге көшуі 1931 күзінде басталды десе, 1932 жылдың бас кезінде олардың «жаппай» кеткендігін жазады. Ал Қырғызстанға көшу басқа елдерге қарағанда кешірек болды деп, босқындардың көп бөлігі 1932 ж. күзінің басында кеткендігін көрсетеді (Pianciola, 2004: 171-172). Бірақ, автор Қырғызстанға көшіп кетудің басталған жылын нақты

көрсетпейді және жоғарыда айтылғандарының дәлелін келтірмеген. Архив материалдарына сүйенсек, онда қазақтардың Қырғызстанға ағылып баруы 1931 ж. басталып, оның күшейген кезеңі 1932 ж. мен 1933 ж. алғашқы айларында болғандығы жазылған (Материалы Государственной комиссии, 2022: 365). Сондай-ақ 1930 ж. 21 желтоқсандағы ОГПУ-дың «аса құпия» белгісімен жіберілген арнайы мәліметінде Алматы округіндегі кедейлер мен орташалардың Қырғызстанға көшіп кетуінің орын алғандығы айтылады (Материалы Государственной комиссии, 2022: 122). Жоғарыда айтылғандарды түйіндесек, қазақ босқындарының Қырғызстанға ауа көшу фактілерінің 1930 ж. болғандығын байқадық. Сондықтан, ол жаққа ауа көшудің басқа елдерге қарағанда кешірек басталды деген пікірдің дұрыс еместігін байқаймыз. Ал, Қырғызстанға ауа көшудің күшейген кезеңі 1932 ж. болғандығын архив деректері дәлелдеп отыр.

Зерттеулерде қазақтардың елден көшіп кету кезеңдеріндегі ерекшеліктеріне де назар аударылған. Ол алғашқы кезде көшпелі рулардың маусымдық көшіне ұқсап (Kindler, 2012: 67-68), негізінен мал шаруашылығымен айналысатын аймақтарды қамтыды. Оның себептеріне көтерілістерді басу, көтерілісшілердің жазалануы, реквизицияның күшеюі және мал басының азаюын жатқызады (Огайон, 2009: 214-215). Сондай-ақ бастапқы кезеңде босқындар өздерімен бірге мал-мүлкін алып кетсе, 1931-1932 жж. олардың көпшілігінде ештеңе болмаған (Cameron, 2018: 146). Сондықтан бұл кездегі қазақ босқындарының көпшілігінің аштықтан қайтыс болғандығы айтылады (Pianciola, 2004: 170-171).

Батыс зерттеушілерінің еңбектерінде қазақтардың әр елге ауа көшуінің ерекшеліктері қарастырылады. Соның ішінде Сібірге әбден әлсіреген, арнайы ұйымдаспаған адамдар кетсе, ал Қытайға көшу ұйымдасқан түрде және саяси сипатта болғандығын жазады (Огайон, 2009: 231). Сондай-ақ Қытайдан басқа шет мемлекеттерге азырақ көшуінің себебі – көшпелі мал шаруашылығымен айналысуға қолайлы жердің жоқтығы деп есептейді (Огайон, 2009: 234). Ал, Моңғолиямен ортақ шекара болмағандықтан, онда тікелей көшіп бара алмаған. Онда 1933 ж. Шыңжаңдағы көтеріліс кезінде ғана қашып, көшіп барған (Огайон, 2009: 233). Сондай-ақ сталиндік геноцидті зерттеген Н.Неймарк өз еңбегінде кеңестік билік тарапынан қазақтардың аштыққа ұшыраған аудандардан қашуына немесе қалалар мен елді мекендерге барып көмек сұрауына

кедергілер келтірілмегендігін, бірақ олардың нашар қорғалған шекара арқылы Қытайға қашып кетпеуіне көп күш жұмсалғандығын, ал елден қашпақ болған көптеген қазақтардың оққа ұшып өлгендігін айтады (Naimark, 2010: 76). Бұл жерде босқындардың көрші республикалар мен шет елдерге ауа көшуі кезеңдерінің ерекшеліктерін тек Сібір мен Қытайдың мысалында сипаттау жеткіліксіз. Дегенмен шетел ғалымдары босқындардың Қытайға кету себептерін және оған байланысты кеңестік биліктің ұстанымын көрсетуге тырысқандығын байқаймыз.

Зерттеушілер қазақ босқындарының негізінен Өзбекстан, Түркменстан, Қырғызстан сияқты одақтас республикаларға, Орта Еділ бойы мен Батыс Сібір аймағына көшу себептері мен ондағы шоғырланған жерлерін қарастырады.

Н.Пианчиола қазақ босқындары Новосибирскиге, Сібірдің кейбір аудандарына (Pianciola, 2004: 171), Мәскеу, Сталинград, Куйбышев, Саратов, Воронеж, Еділ Немістерінің Автономиялық Республикасына да жеткендігін (Pianciola, 2001: 242), ал Қарақалпақстанның ашаршылық кезінде қазақ босқындары паналайтын аймаққа айналғандығын және оның кейіннен Өзбекстан мен Түркменстаннан Қазақстанға оралатын транзиттік орталық болғандығын айтады (Pianciola, 2020: 524). Сондай-ақ И.Огайон 1932 ж. басында Орта Еділде 50 мың босқынның шоғырланғандығын жазады. Сонымен қатар бұл босқындардың Ақтөбе және Орал аймақтарынан екендігін айтады (Огайон, 2009: 222). Бұл мәліметтерге назар аударатын болсақ, 50 мың босқынның Орта Еділде шоғырланғандығы туралы дерек архив құжатынан алынғандығын байқаймыз. Ал, бұл босқындардың Ақтөбе және Орал өңірінен келетіндігі түсінікті болғанымен, зерттеуші оның нақты дәлелін келтірмеген. Сондықтан мұндай маңызды ақпараттарға байланысты пікір білдіруде, оны дәлелге сүйене отырып пайдаланған дұрыс болар еді.

Ал, келесі зерттеуші В.Кашыкчы Камчатка аймағында 100-ге жуық қазақ отбасы паналағанын айта келе, ол жақтағы қазақ босқындары туралы зерттеулердің жоқтығына назар аударады (Kaşıkçı, 2020: 128). Бұл жерде сөз болып отырған Камчаткадағы қазақ отбасылары туралы мәлімет белгілі этнограф ғалым Х.Арғынбаевтың «Баянауылдан Камчаткаға дейін» еңбегінен алынған. Естелікті толық оқып шығатын болсақ, Х.Арғынбаев өзінің балалық шағын сипаттай отырып, отбасымен бірге Камчаткаға «вербовкамен» көшіп барғандығын жазады (Арғынбаев,

2015: 68). Яғни, олар алдымен Қазақстанға жақын Сібір қалаларына көшіп барса, біраз уақыт өткен соң кеңестік билік сол өңірдегі қазақтарды жұмысқа тарту мақсатында Камчаткаға арнайы поездармен жеткізген. Бұл жерде айтайын дегеніміз, өздері аштықтан азып-тозған босқындардың бірден Камчаткаға кетуі мүмкін емес. Олар жұмыс күші ретінде Сібірдің жақын орналасқан қалаларынан Камчатка сияқты алыс өлкелерге кеңестік билік тарапынан көшірілген қазақтар болатын.

Босқындардың ел ішіндегі шоғырланған жерлері – батыс зерттеушілерінің назар аударған мәселелердің бірі. Олар негізінен қалаларға, өнеркәсіп аймақтарына және темір жол станцияларына көшкен (Pianciola, 2004: 169-170; Pianciola; 2001: 242). Себебі, малынан, шаруашылығынан айырылған қазақтардың бұл жерлерде жұмыс жасап күнелтуіне, аштықтан аман қалуына мүмкіндік болды. Бірақ, олардың барлығы жұмыспен қамтылған жоқ. Ал, аш-жалаңаш, құр сұлдері қалған адамның ауыр жұмыс жасайтындай шамасы да болмағандығы түсінікті. Оның нақты мысалын Н.Пианчиоланың еңбегіндегі мына жолдардан көреміз: «1931-1932 жылдың қыс мезгілінде босқындар шоғырланған аймақтарда мыңдаған адамдар аштықтан өліп жатты, соның ішінде Балқаштағы мыс өндіру кешенінің маңайында кем дегенде 4000 қазақтың мәйіті қар астында қалған (Pianciola, 2004: 169). Сондай-ақ зерттеушілер босқындардың бос қалған ғимараттарда, шіркеулерде тұрғандығын, ештеңе табылмаған кезде ашық аспан астында далада қалғандығын да жазды (Cameron, 2018: 147; Davies, Wheatcroft, 2004: 409).

Қазақ босқыншылығы – XVIII ғ. жоңғар шапқыншылығынан кейінгі ауқымды көшу (Cameron, 2018: 143) болса, кеңестік республикалар мен шет елдерге кеткен қазақ босқындарының санын дөп басып айту аса қиын мәселелердің бірі. Сондықтан елден уақытша және біржола көшіп кеткен адам санына байланысты осы уақытқа дейін әртүрлі пікірлер айтылып келеді. Тіпті, ол қазақстандық тарихнамада да «ашық» мәселелердің қатарында тұр.

Жалпы, Қазақстаннан кеткен босқындар санына байланысты батыс тарихшыларының көзқарастары бір-біріне жақын келеді десек болады. С.Камерон Қазақстаннан 1,1 млн. астам адам кетті деп, оның басым бөлігі қазақтар болғандығына назар аударса (Cameron, 2016: 119), Р.Киндлер (Kindler, 2018: 149) мен И.Огайон (Огайон, 2009: 215) 1 млн.-ға жуық адам

кетті деп есептейді. Бұл босқындардың шамамен 400 мыңы елге қайтып оралса (Kindler, 2018: 149), ал 600 мыңы өздері көшіп барған республикалар мен елдерде тұрақтап қалған (Огайон, 2009: 236). Елден кеткен босқындардың жалпы санына байланысты нақты пікір білдірмегенімен, Қазақстаннан 1 млн. астам (Pianciola, 2004: 170), 2 млн. адам (Davies, Wheatcroft, 2004: 362) кеткендігі туралы архив деректерінің мәліметтерін көрсеткен зерттеушілер де бар.

Елден көшіп кеткен босқындар санына байланысты зерттеушілер архив құжаттарының мәліметтеріне (Камерон), сондай-ақ қазақстандық ғалымдардың еңбегіне сүйенген (Киндлер). Яғни, батыс тарихшылары қазақстандық әріптестерінің 1030 мың адам республикадан көшіп кетіп, оның 414 мыңы қайтып оралды (Абылхожин, 1989) деген пікірін қолдайтынын байқадық. Соңғы жылдарда жүргізілген зерттеулердің нәтижесіне сүйенетін болсақ, жоғарыда айтылған Мемлекеттік комиссияның (2021-2023 жж.) жұмыс тобының мүшелері 1930-1932 жж. мәжбүрлі көші-қонның ауқымын 1 млн. 800 мың – 2 млн. шамасында деген болжам айтып, соның ішіндегі эмиграция шығыны 200 мың адам деп есептейді (Балтабаева, 2023). Осы айтылғандардың барлығы елден көшіп кеткен, қайтып оралған және одақтық республикалар мен шет мемлекеттерде біржолата қалып қойған босқындар санына байланысты отандық және шетелдік тарихнамада әлі де зерттеу жүргізудің қажет екендігін көрсетіп отыр.

Зерттеушілер жекелеген республикалар мен шет мемлекеттерге көшіп кеткен адамдар санына да тоқталады. Соның ішінде Н.Пианчиола Қытайға 200 мың адам, ал кеңестік республикаларға 1 млн. адам көшкен десе (Pianciola, 2001: 242), С.Камерон 1928-1933 жж. шамамен 200 мыңдай адам Шыңжаңға өтіп кеткен (Cameron, 2018: 123), – деген мәлімет келтіреді. Р.Дэвис пен С.Уиткрофт Орталық Еділ бойына ағылған босқындардың аштық пен жұқпалы аурулардан зардап шеккендігіне тоқталады (Davies R.W., Wheatcroft, 2004: 408). Соңғы зерттеушілер Қытайға кеткен босқындардың санын нақты көрсетпегенімен, Батыс Сібірге және көршілес аймақтарға 67 000 көшпелі қазақтардың кеткендігін жазады (Davies R.W., Wheatcroft, 2004: 219). Ал, Т.Алун болса қазақстандық тарихшылардың еңбектеріне сүйене отырып, 1930-шы жылдардың басында 200 000-ға жуық қазақ босқындарының Моңғолия, Ауғанстан, Иран, Түркия және Қы-

тайға көшіп кетіп, содан қайтып оралмағандығын айтады (Alun; 2018: 99).

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылайтын болсақ, батыс зерттеушілері негізінен 1 млн. шамасындағы адам елден көшіп кетті деген көзқарасты ұстанады. Сонымен қатар бұл мәселе бойынша өз пікірін білдірмеген зерттеушілер де бар. Оның себебі елден кеткен босқындар санын анықтаудың қиындығына байланысты болса, сонымен қатар бұл кезде босқындарға байланысты нақты санақтың жүргізілмегендігін де ескерген жөн. Сондықтан да бұл мәселе бойынша шетелдік зерттеушілердің басым бөлігінің көзқарасы қазақстандық әріптестерінің пікірімен сәйкес келетінін байқадық.

Қазақ босқындарының көшін бастаған, шекарадан өтуі мен көшіп барған жерлерінде орналасуына көмектескендер қатарында зиялылар, діни тұлғалар, тіпті бұрынғы колхоз басшылары болды. Олардың ішінде кеңестік саяси науқандар мен қуғын сүргін жылдарында елден кетуге мәжбүр болған ұлт зиялысы Р.Мәрсекөв пен Алашордаға қолдау көрсеткен И.Әділов сынды азаматтар бар (Омарбеков, 2003: 287-288, 294-296). Батыс зерттеушілері өз еңбектерінде қазақтардың елден кетуін көшпелі қоғамның танымал, беделді адамдары ұйымдастырғандығын атап өтеді (Огайон, 2009: 233). Сондай-ақ байлармен қатысы бар деген жаламен қызметінен босатылған бұрынғы колхоз басшысы Сәми Сибеновтың 1931 ж. 50 қазақ отбасымен Қытайға өтуде басшылық жасағандығы жайында дерек келтірілген (Kindler, 2012: 69-70). Ал, жергілікті ауыл басшылары құжат, анықтама жасап беру арқылы, қазақтардың көшуін заңдастыруға көмек бергендігі айтылады (Kindler, 2018: 149). Жоғарыда айтылғандардан көретініміз, ұлт зиялылары мен басқа да азаматтардың эмиграциядағы қызметі, қазақ босқындарының көшін ұйымдастыруы сынды мәселелер шетелдік тарихнамада арнайы зерттеу нысанына айналмаған.

Шетел зерттеушілері қазақтың ашаршылық тарихы – жаппай қашу, күштеп көшу, сондай-ақ қоғамдық құрылыс эрозиясының тарихы деп бағалап, ашаршылық пен босқыншылық қазақтарда ғасырлар бойы сақталып келген қоғамдық қатынастар мен өзара көмек механизмдерінің нашарлауына алып келгендігін айтады (Kindler, 2012: 60, 70). Оның мысалын жұмысқа үйленбеген немесе отбасы жоқ ер адамдарды алғандықтан, олардың кейбірінің өз отбасын тастап, ештеңесіз қалдырып кетуінен көрсетеді (Pianciola, 2004: 172). Әрине, мұндай әрекетті жақтаудан

аулақпыз. Дегенмен мұны кеңестік саяси-шаруашылықтық науқандардың салдарынан барлық мал-мүлкінен айырылып, аштыққа ұшырап, тұған жерінен босып кетуге мәжбүр болған адамдардың шарасыз жағдайы деп түсінуге болады.

Ал, босқындардың сол кездегі ауыр жағдайын Р.Киндлердің мына пікірінен көреміз: «Босқын алдымен жаманшылықтың жаршысы, жұқпалы ауруды таратушы және мүлік пен өмірге қауіп төндіруші. Ал екінші жағынан босқын – қауіп төніп тұрған тұлға. Оны кез-келген адам ешбір себепсіз қорлай алады. Босқын жеке тұлға ретінде құқығынан айырылды. Босқындармен бетпе-бет келгендер олардан құтылудың барлық амалын жасап, өз ортасынан алшақтатуға тырысты» (Kindler, 2012: 73). Ұсталған босқындар еңбекке қабілетті болса, оларды колхоздар мен өнеркәсіп орындарына жіберді, ал жұмысқа шамасы жоқтарын қаланың шетіндегі барактар мен қаңыраған үйлерге жинап, тағдыр тәлкегіне қалдырды (Kindler, 2012: 73-74).

Кеңестік республикаларға кеткен қазақ босқындарының да өмірі қиыншылық пен қауіп-қатерге толы болды. Оны зерттеушілердің еңбектеріндегі мына жолдардан оқимыз: «Сібірге кеткен қазақтардың жағдайы өте ауыр еді. Оларды жұмысқа алғысы келмеген» (Pianciola, 2004: 172), сондай-ақ «шешек, сүзек сияқты аурулардың таралуына байланысты, Сібір шенеуніктері қазақ босқындарын қабылдаудан үзілді-кесілді бас тартқан», (Pianciola, 2004: 173) «қазақ босқындары Сібірде ұлтаралық қақтығыстардың туындауына себеп болды» (Қашиқс, 2020: 129). Ал келесі бір зерттеуде қазақ босқындары малымен көшіп барғандықтан, кеңестік республикалардың біразы оларды қуана қарсы алғандығын (Kindler, 2018: 149-151), дегенмен бұл жағдайдың қазақтардың малынан айырылған кезде өзгергендігін айтады (Kindler, 2018: 152). Бұдан көретініміз, қазақтардың малымен көшіп баруы одақтық республикаларда жақсы қабылданғанымен, малын сатып, ештеңесіз қалған босқындар ауыртпашылықтар әкелгендіктен, оларды еліне қайтаруға тырысқан.

Босқындарды қайтару және орналастыру, жұмыспен және тамақпен қамтамасыз ету де жауапкершілік пен дайындықты қажет еткен еді. Соның аясында 1932 ж. босқындарды қайтару жөніндегі Комиссия құрылған болатын (Pianciola, 2004: 175). Босқындардың елге оралу жылдарын қарастырған зерттеушілердің бірі оның 1936 ж. дейін немесе одан арғы жылдарға жалғасуы мүмкін екендігін жазса (Pianciola,

2004: 171), енді бірі 1934 ж. соңына қарай олардың көпшілігі Қазақстанға қайтқандығын айтады (Kindler, 2018: 209). Босқындардың Қазақстанға оралуы ұзақ уақытты қамтитын күрделі үдеріс. Сондықтан бұл жан-жақты қарастыруды және арнайы талдауды қажет ететін мәселелердің бірі болып табылады.

Жалпы шетелдік зерттеушілер елге қайтып оралған босқындарға жағдай жасалмай, тіпті тұратын жерін таңдауына мүмкіндігі болмағандығын айтады (Kindler, 2012: 80). Сондай-ақ кеңестік биліктің қазақтарды елге қайтаруға тырыспағандығына да назар аударады (Kindler, 2018: 201). Тегін тамақтың «әлсірегендер мен балаларға» ғана берілуі, қалғандарын колхоздар мен совхоздарға кіруге мәжбүрлеген. Ал, оларды қайта орналастыру арқылы кеңестік билік өз мақсатын толықтай жүзеге асыруға мүмкіндік алды (Kindler, 2018: 209-210), – деген пікірмен келісуге болады деп есептейміз. Себебі, аштықтың тауқыметін көрген, азып-тозған босқын халықтың колхозға кіруден басқа амалы қалмады. Ал олардың колхоздарға кіруі кеңестік биліктің толығымен жүзеге асырылуына мүмкіндік берді.

Сондай-ақ Н. Пианчиоланың «КСРО-ның «артта қалған» халықтарын біріктірудің жолы – оларды мемлекеттік «көмекке» тәуелді босқындарға айналдыру болса, оны жүзеге асырудың жолы ұжымдастыру мен ашаршылық» (Pianciola, 2004: 191), – деген пікірі кеңестік саяси-шаруашылықтық науқандарды халықты бағындырудың құралы ретінде көрсеткісі келген деп ойлаймыз. Бұл жерде екі зерттеушінің көзқарасы үштасып жатқандай. Яғни, аштық пен босқыншылыққа ұшыраған халықты өзіне бағынышты ете отырып, кеңестік билік өз мақсатына қол жеткізгендігін жазған. Осылайша, батыс зерттеушілері өз еңбектерінде елге оралған қазақ босқындарының ауыр жағдайын сипаттап қана қоймай, ашаршылық пен босқыншылықтың кеңестік саясатты жүзеге асырудың жолы екендігін көрсетеді.

Қорытынды

Ширек ғасырды қамтыған батыстық тарихнаманы қарастыру 1930-шы жылдардағы қазақ босқыншылығына байланысты маңызды еңбектердің жазылғандығын көрсетеді. Мұнда босқыншылықтың себептері, барысы, ерекшеліктері талданып, сонымен қатар тарихшылар мәселеге өзіндік ұстанымдары тұрғысынан баға

берген. 2000-шы жылдары жарық көрген еңбектерде зерттеушілер негізінен орыс тіліндегі материалдарды қараса, 2010-шы жылдардан кейін қазақ тіліндегі куәгерлер естеліктеріне назар аударылады. Бұл өз кезегінде қазақ босқындарының қиын жағдайын, басын түскен ауыртпалықтарын, кеңестік биліктің қайшылықты саясатын терең түсінуге және мәселені жан-жақты талдауға мүмкіндік берді. Сондай-ақ шетелдік тарихшылардың осы тақырыпқа қатысты алғашқы еңбектерінде «откочевник», «босқын», «қазақ босқыны» сөздерін қатар пайдалануымен бірге, соңғы жылдардағы зерттеулерінде «қазақ ашаршылық босқыны» сөзін қолдануға мән беріліп, оның көбірек қолданып жатқаны байқалды.

Босқыншылық тарихын кезеңге бөліп қарастыру арқылы батыс тарихшылары оның бастапқы кезеңде негізінен кеңестік билікке қарсылық сипатында болғандығын, ал екінші кезеңде ашаршылықтың салдарынан жаппай белең алғандығын көрсетеді. Дегенмен, мұнда босқындар көшін бастаған тұлғалар шетелдік зерттеушілердің назарынан тыс қалған. Ал, елден ауа көшіп кеткен және қайтып оралған босқындар санына байланысты батыс зерттеушілерінің көзқарастары негізінен қазақстандық тарихшылардың пікірлерімен үштасады.

1930-шы жылдардағы қазақ босқыншылығы мәселесіне қатысты шетелдік тарихнамада әлі де жан-жақты зерттеулер жүргізілетіні белгілі. Соның ішінде мына мәселелердің арнайы талдауды қажет ететіндігіне назар аударғымыз келіп отыр. Олар: жекелеген кеңестік республикалар мен шет елдердегі (Ауғанстан, Иран және т.б.) қазақ босқындарының жағдайы; кеңестік солақай саясаттың салдарынан туған жерін тастап, шекарадан заңсыз өту барысында ұсталып, әртүрлі мерзімге сотталған адамдардың жеке қылмыстық істері; қазақ босқындарының көшін бастаған тұлғалар (зиялылар, байлар және т.б.) және олардың қызметі, елден көшіп кеткен қазақ босқындарының ру-тайпалық құрамы.

Алғыс

Мақала «Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған АР23489355 – «Қоғамдық тарих әдістерін пайдалана отырып, Қазақстан тарихындағы танымал әңгімелерді жаңғырту».

Әдебиеттер

- Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. (1989) Казахстанская трагедия // Вопросы истории, №7. – С.53-71.
- Alun Th. (2018) Nomads and Soviet rule: Central Asia under Lenin and Stalin. I.B. Tauris. – 260 p.
- Арғынбаев Х. (2015) Өнегелі өмір / ред. басқ. Ғ.М. Мұтанов. – Алматы: Қазақ университеті. – 373 бет.
- Балтабаева К., Жакишева С.А. (2023) Политические репрессии казахстанских беженцев 20–30-х гг. XX в. и проблемы реабилитации // Отан тарихы. №26(4). – С.670-682.
- Davies R.W., Wheatcroft S.G. (2004). The years of hunger: Soviet agriculture, 1931–1933. Palgrave Macmillan. – 555 p.
- История Казахстана в Западных источниках XII-XX вв. (2005). Т.III. Казахи Китая. Очерки по этническому меньшинству (сборник статей). Ч.1. / Под ред. Л.Бенсон и И.Сванберга. – Алматы: Санат. – 456 с.
- Қазақстандағы саяси репрессия құрбандарын ақтау: құжаттар мен материалдар. (2021) Алматы қаласы әкімдігі жанындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау мәселелері жөніндегі қалалық комиссияның 2021 жылғы материалдары / Құрастырып, редакциялаған Б.О. Жангуттин, Ш.А. Забих, Б.Ж. Кабдушев, Д.Б. Рыскильдина. – Алматы: Алматы қалалық әкімдігі. – 390 бет.
- Cameron S. (2016) The Kazakh famine of 1930-1933: current research and new directions // East/West: Journal of Ukrainian Studies. Volume III, No2. pp.117-132.
- Cameron S. (2018). The hungry steppe: famine, violence, and the making of Soviet Kazakhstan. Ithaca [New York]: Cornell University Press. – 277 p.
- Conquest R. (1987). The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. Oxford: Oxford University Press. – 196 p.
- Каşıксі Mehmet Volkan. (2020) Growing Up Soviet in the Periphery: Imagining, Experiencing and Remembering Childhood in Kazakhstan, 1928-1953. PhD Diss. Arizona State University. – 398 p.
- Kindler R. (2012) On the Run – The Kazakh Nomads and the Famine, 1930–1934 // Hunger and Scarcity under State-Socialism, ed. Matthias Middell and Felix Wemheuer. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag. pp.59-82.
- Kindler R. (2018) Stalin’s nomads. Power and famine in Kazakhstan. Translated by Cynthia Klohr. University of Pittsburgh Press. – 360 p.
- Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). (2022). Т. 5: Вынужденные беженцы. Сборник документов и материалов. Составители: К.Н. Балтабаева, Р.К. Айдарбаева, Ш.Б. Тлеубаев, Қ.Ж. Нұрбай, Р.Е. Оразов / Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана. – 656 с.
- Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). (2022). Т. 24: Реабилитация жертв политических репрессий в Казахстане: документы, материалы городской комиссии по вопросам реабилитации жертв политических репрессий при акимате города Алматы. Сборник документов и материалов. Составители тома: Б.О. Жангуттин, М.Р. Сатенова, Д.Б. Рыскильдинова, Ж.С. Саурыкова / Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана. – 320 с.
- Naimark N. (2010) M.Stalin’s genocide. Princeton University Press. – 163 p.
- Огайон И. (2009) Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928-1945 г.г.). Пер. с фр. А.Т. Ракишева; сост. Б.М. Сужиков. – Алматы: Санат. – 368 с.
- Olcott M.B. (1981) The Collectivization Drive in Kazakhstan // The Russian Review, Vol. 40. №2. pp. 122-142.
- Омарбеков Т. (1997) 20-30-жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмешкі оқу құралы. – Алматы: Санат. -320 бет.
- Омарбеков Т. (2003) Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. Көмешкі оқу құралы. – Алматы: Өнер. -552 бет.
- Pianciola N. (2001). The Collectivization Famine in Kazakhstan, 1931–1933 // Harvard Ukrainian Studies. Vol. 25, №3-4. pp.237-251.
- Pianciola N. (2004). Famine in the steppe. The collectivization of agriculture and the Kazak herdsmen, 1928-1934 // Cahiers du monde russe. №45 (1-2). pp. 137-191.
- Pianciola N. (2020). The benefits of marginality: the great famine around the Aral sea, 1930-1934 // Nationalities Papers. №48(3). pp. 513-529.
- Pianciola N. (2022). Sacrificing the Qazaqs: The Stalinist Hierarchy of Consumption and the Great Famine of 1931-33 in Kazakhstan // Journal of Central Asian History. – №1. pp. 225-272
- 32-нің зұлматы (2014) (Профессор Қ.М. Атабаев жетекшілік еткен тарихи-этнологиялық экспедиция деректері): деректер жинағы / Құраст.: Т.Ә. Төлебаев, Г.Е. Сәбденова. – Алматы: Қазақ университеті. – 308 бет.
- XX ғасырдың 30-жж. басындағы жаппай ашаршылық кезеңіндегі Орталық Азия республикалары мен Ресейдегі қазақ босқындары: Ұжымдық монография (2022). А.И. Құдайбергенова, М.М. Қозыбаева, С.Н. Мамытова, З.К. Курманов, Ө.И. Исенов, А.С. Мұсағалиева, Р.Ж. Байдалы, Р.Ж. Кубеев. – Алматы: «Мадияр» ЖК. – 200 бет.

References

- Abylkhozhin, Zh. B., Kozybaev, M. K., & Tatimov, M. B. (1989). *Kazakhstanskaia tragediia* [The Kazakh tragedy]. *Voprosy istorii*, (7), 53-71. (In Kazakh)
- Alun, T. (2018). Nomads and Soviet rule: Central Asia under Lenin and Stalin. I.B. Tauris.
- Arғыnbaev, Kh. (2015). *Onegeli omir* [A moral life] (G.M.Mutanov, Ed.). Kazakh university. (In Kazakh)
- Baltabaeva, K., & Zhakisheva, S.A. (2023). Politicheskie repressii kazakhstanskih bezhentssev 20–30-h gg. XX v. I problemy reabilitatsii [Political repressions of Kazakhstani refugees of the 1920–30s and rehabilitation issues]. *Otan tarihy*, 26(4), 670-682. (In Russian)

Baltabayeva, K. N., Aydarbayeva, R. K., Tleubayev, SH. B., Nurbay, K., ZH., & Orazov, R.Ye. (Comps.); Karin, Ye. T. (Ed.). (2022). *Materialy Gosudarstvennoy komissii po polnoy reabilitatsii zhertv politicheskikh repressiy (20–50 gody XX veka)*. T. 5: Vynuzhdennyye bezhentsy [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repressions (1920s–1950s)]. Vol. 5: Forced refugees]. Astana.

Benson, L., & Svanberg, I. (Eds.). (2005). *Istoriya Kazakhstana v zapadnykh istochnikakh XII–XX vv.* T. III. Kazakhi Kitaya. Ocherki po etnicheskomu men'shinstvu (Ch. 1 [History of Kazakhstan in Western sources XII–XX centuries. Vol. III. The Kazakhs of China. Essays on the ethnic minority]. Sanat. (In Russian)

Cameron, S. (2016). The Kazakh famine of 1930-1933: Current research and new directions. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 3(2), 117–132.

Cameron, S. (2018). *The hungry steppe: Famine, violence, and the making of Soviet Kazakhstan*. Cornell University Press.

Conquest, R. (1987). *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. Oxford University Press.

Davies, R. W., & Wheatcroft, S. G. (2004). *The years of hunger: Soviet agriculture, 1931–1933*. Palgrave Macmillan.

Қаşıққы, М. В. (2020). *Growing up Soviet in the periphery: Imagining, experiencing and remembering childhood in Kazakhstan, 1928–1953* (Doctoral dissertation, Arizona State University).

Kindler, R. (2012). On the run – The Kazakh nomads and the famine, 1930–1934. In M. Middell & F. Wemheuer (Eds.), *Hunger and scarcity under state-socialism* (pp. 59–82). Leipziger Universitätsverlag.

Kindler, R. (2018). *Stalin's nomads: Power and famine in Kazakhstan* (C. Klorh, Trans.). University of Pittsburgh Press.

Naimark, N. M. (2010). *Stalin's genocide*. Princeton University Press.

Ohayon, I. (2009). *Sedentarizatsiya kazakhov SSSR pri Staline: Kollektivizatsiya i sotsial'nyye izmeneniya (1928–1945 gg.)* [Sedentarization of the Kazakhs in the USSR under Stalin: Collectivization and social changes (1928–1945)] (A.T. Rakishev, trans.; B.M. Suzhukov, comp.). Sanat. (In Russian)

Olcott, M. B. (1981). The collectivization drive in Kazakhstan. *The Russian Review*, 40(2), 122–142. (In English)

Omarbekov, T. (1997). *20–30-jildardagy Qazaqstan qasireti: Komekshi oqu quraly* [The tragedy of Kazakhstan in the 1920s–30s: Study guide]. Sanat. (In Kazakh)

Omarbekov, T. (2003). *Qazaqstan tarihyning XX gasyrdagy ozekti maseleleri: Komekshi oqu quraly* [Topical issues of Kazakhstan's 20th-century history: Study guide]. Oner. (In Kazakh)

Pianciola, N. (2001). The collectivization famine in Kazakhstan, 1931–1933. *Harvard Ukrainian Studies*, 25(3–4), 237–251. (In English)

Pianciola, N. (2004). Famine in the steppe: The collectivization of agriculture and the Kazak herdsmen, 1928–1934. *Cahiers du Monde Russe*, 45(1–2), 137–191. (In English)

Pianciola, N. (2020). The benefits of marginality: The great famine around the Aral Sea, 1930–1934. *Nationalities Papers*, 48(3), 513–529. (In English)

Pianciola, N. (2022). Sacrificing the Qazaqs: The Stalinist hierarchy of consumption and the Great Famine of 1931–33 in Kazakhstan. *Journal of Central Asian History*, 1, 225–272. (In English)

Qudaybergenova, A.I., Qozybaeva, M.M., Mamytova, S.N., Kurmanov, Z.K., Isenov, O.I., Musagalieva, A.S., Baydaly, R.J., & Kubeev, R.J. (2022). *XX gasyrdyng 30-jj. basyndagy zhappay asharyshlyq kezengindegі Ortalyq Aziya respublikalary men Reseydegi qazaq bosqyndary: Uzhyndyq monografiya* [Kazakh refugees in Central Asian republics and Russia during the early 1930s famine: Collective monograph]. Madiyar JK. (In Kazakh)

Tolebaev, T.A., & Sabdenova, G.E. (Comps.). (2014). *32-ning zulmaty: derekter zhinagy* [The tragedy of 1932: Collection of materials]. Qazaq universiteti. (In Kazakh)

Zhanguttin, B.O., Zabih, Ş. A., Kabdushev, B.J., & Riskildina, D.B. (Comps. & Eds.). (2021). *Qazaqstandagy sayasi repressiya qurbandaryn aqtau: qujattar men materialdar* [Rehabilitation of victims of political repression in Kazakhstan: Documents and materials]. Almaty. (In Kazakh)

Zhanguttin, B. O., Satenova, M. R., Ryskil'dinova, D. B., & Saurykova, ZH. S. (Comps.); Karin, Ye. T. (Ed.). (2022). *Materialy Gosudarstvennoy komissii po polnoy reabilitatsii zhertv politicheskikh repressiy (20–50 gody XX veka)*. T. 24: Reabilitatsiya zhertv politicheskikh repressiy v Kazakhstane [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression (1920s–1950s)]. Vol.24: Rehabilitation of victims of political repressions in Kazakhstan]. Astana. (In Russian)

Автор туралы мәлімет:

Байдавлетова Мадина Досбергеновна – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы (Алматы, Қазақстан, e-mail: madina.dosbergen@gmail.com)

Information about the author:

Baidavletova Madina Dosbergenovna – PhD, senior lecturer of the Department of History of Kazakhstan, KazNU named after Al-Farabi (Almaty, Kazakhstan, e-mail: madina.dosbergen@gmail.com)

Сведения об авторе:

Байдавлетова Мадина Досбергеновна – PhD, ст. преподаватель кафедры истории Казахстана КазНУ им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: madina.dosbergen@gmail.com).

Келін түсті: 21.10.2025

Қабылданды: 25.11.2025

Г.Ж. Орынбасарова^{1*} , Г.У. Рашева²

¹ Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: orynbasarova.74@mail.ru,

ҚАЗАҚСТАНДА ОРТА БІЛІМ БЕРУ ІСІНІҢ ДАМУ ТАРИХЫ (1950–1980 Ж.)

Мақаланың мақсаты – 1950–1980 жылдардағы Қазақстандағы орта білім беру ісінің даму тарихына ғылыми тұрғыдан талдау жасау. Бүгінгі күнге дейін кеңестік тарихнамада орта білім беру ісінің тарихы бір сарында сипатталып келді. 1950–1980 жылдары жалпыға міндетті орта білім беру ісін жақсарту мақсатында қабылданған реформаларда жергілікті-жерлердегі халықтардың ұлттық мүддесі қарастырылмады. Бұл реформалар КСРО-ның білім беру ісін бір жүйеге келтіруге бағытталды. Зерттеу жұмысы 1950–1980 жылдары Қазақстанда орта білім беру ісінің жалпыға міндетті бірыңғай орта білім беру жүйесін қалыптастыруға бағытталғандығын түсінуге мүмкіндік берсе, екіншіден, бір жүйеге келтірілген білім беру жүйесін басқару, оны бақылау және кеңестік биліктің халықтар арасында бірыңғай насихатталуын қадағалау мақсаты көзделді. Сонымен қатар аталған уақытта қабылданған реформалар орта мектеп бағдарламасына оқытудың жаңа әдістерін енгізді. 1950–1980 жылдары қабылданған білім туралы реформалар арқылы бұрынғы нормативтік құқықтық негіз жаңартылып, орта және орта кәсіби білім беру жүйесі экономикалық, әлеуметтік және саяси жағдайға сәйкестендірілді.

КСРО-да жаппай индустриаландыру барысында өнеркәсіптің бірнеше жаңа салалары құрылды және барлық салалардағы өндіріс ауқымы бірнеше еседен ондаған есеге айтарлықтай ұлғайды. Оған қоса, Ұлы Отан соғысынан кейінгі кадрлық шығынның орнын толтыру қажеттігін шешу мақсатында ел жастарын орта арнаулы білім алуға ынталандыру бірінші жолға қойылды. Бұл елдегі орта кәсіби білімді дамытуға сұранысты арттырды. Авторлар, қарастырылып отырған жылдары қабылданған реформалар орта мектептердің жүйелі қалыптасып дамуына негіз болғандығын және оның сипатын бүгінгі көзқарас тұрғысынан қорытуды көздейді.

Түйін сөздер: ағартушылық, реформа, ұлттық мектеп, республика, индустрия, қаулы, КСРО Министрлер Кеңесі.

G.Zh. Orynbasarova^{1*}, G.U. Rasheva²

¹South Kazakhstan Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan

²Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: orynbasarova.74@mail.ru

History of development of secondary education in Kazakhstan (1950–1980)

The purpose of this article is to scientifically analyze the history of secondary education in Kazakhstan from the 1950s to the 1980s. Until now, the history of secondary education in Soviet historiography has been described in a uniform manner. Reforms adopted in the 1950s to 1980s to improve compulsory secondary education failed to take into account the national interests of indigenous peoples. These reforms were aimed at unifying the Soviet education system. This study revealed that secondary education in Kazakhstan from the 1950s to the 1980s was aimed, firstly, at creating a unified system of compulsory secondary education, and secondly, at managing and overseeing this unified education system and promoting Soviet power among the people. Furthermore, the reforms adopted during this period introduced new teaching methods into the secondary school curriculum. As a result of the educational reforms carried out in the 1950s–1980s, the previous regulatory framework was updated, and the system of secondary and secondary vocational education was adapted to the economic, social and political situation.

During mass industrialization in the USSR, several new industries were created, and the scale of production in all sectors increased significantly – from several to dozens of times. Furthermore, to compensate for the loss of personnel after the Great Patriotic War, priority was given to encouraging the country's youth to obtain secondary vocational education. This increased the need to develop secondary vocational education in the country. The authors argue that the reforms carried out during the years

under review laid the foundation for the systematic establishment and development of secondary education, and summarize its essence from a modern perspective.

Keywords: education, reform, national school, republic, industry, decree, Council of Ministers of the USSR.

Г.Ж. Орынбасарова^{1*}, Г.У. Рашева²

¹Южно-Казахстанский педагогический университет имени Узбекали Жанибекова, Шымкент, Казахстан

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

*e-mail: orynbasarova.74@mail.ru

История развития среднего образования в Казахстане (1950–1980 гг.)

Целью статьи является научный анализ истории развития среднего образования в Казахстане в 1950–1980-е годы. До настоящего времени история среднего образования в советской историографии описывалась однообразно. Реформы, принятые в 1950–1980 годах для совершенствования обязательного среднего образования, не учитывали национальные интересы коренных народов. Эти реформы были направлены на унификацию системы образования СССР. Проведенное исследование позволило понять, что среднее образование в Казахстане в 1950–1980 годах было направлено, во-первых, на формирование единой системы обязательного среднего образования, а во-вторых, на управление единой системой образования, контроль за ней и единую пропаганду советской власти среди народа. Кроме того, реформы, принятые в это время, ввели новые методы обучения в программу средней школы. В результате реформ образования, проведенных в 1950–1980-х годах, была обновлена прежняя нормативная база, а система среднего и среднего профессионального образования была адаптирована к экономической, социальной и политической ситуации.

В ходе массовой индустриализации в СССР было создано несколько новых отраслей промышленности, а масштабы производства во всех отраслях значительно увеличились – от нескольких до десятков раз. Кроме того, в целях компенсации кадровых потерь после Великой Отечественной войны первостепенное значение придавалось стимулированию молодежи страны к получению среднего специального образования. Это повысило потребность в развитии среднего профессионального образования в стране. Авторы утверждают, что реформы, проведенные в рассматриваемые годы, заложили основу для планомерного становления и развития средней школы, и обобщают её сущность с современных позиций.

Ключевые слова: просвещение, реформа, национальная школа, республика, индустрия, становление, Совет Министров СССР.

Кіріспе

Кеңес Одағы құрылғаннан кейінгі білімде Кеңестік дәуірге дейінгі тарихты қаралау және моральдық нұсқауларды бұрмалаушылық орын алды. Кеңес Одағында логика, психология сияқты пәндер мектеп бағдарламасынан алынып тасталды (ол революцияға дейінгі гимназияларда оқытылды). Оқытудың мақсаты тек білім мен дағдыны беру ғана емес, сонымен бірге кеңес азаматын тәрбиелеуді алға қойды. Көп жағдайда кеңестік тәрбиенің адамгершілік мақсаты отбасы мен қоғамның лайықты мүшесін тәрбиелеу емес, еңбек ұжымы мүшесін тәрбиелеу болғандығын естен шығармаған жөн. Дегенменде, КСРО-ның білім беру саласында қабылданған реформалар Қазақстанда жалпы орта білім беру ісінің дамуына негіз болды.

Ұлы Отан соғысы жылдарынан кейін КСРО-да ең қысқа мерзімде сол кездегі дүниежүзілік

стандарттарға сай келетін білім беру инфрақұрылымының қалыптасуы жүзеге асты. Қазақстандағы жалпы орта білім беру жүйесінің одан әрі қалыптасуы Кеңес өкіметі жағдайында өтті және оның негізгі принциптері мемлекеттік және қоғамдық сипат, коммунистік идеологияның насихатталуы, қолжетімділік, ақысыз жалпыға бірдей орта білім беруді қамтамасыз етуге негізделді. 1950-1980 жылдары орта мектептер мен орта кәсіби білім беру ұйымдары қоғамның әлеуметтік-экономикалық, техникалық, ақпараттық және т.б. өндірістік орындарын қажетті мамандармен қамтамасыз етуге шешуші рөл атқарды. Онда қоғамның барлық салаларын дамытуда білім беру ісі арқылы маңызды күштердің қалыптасуы мен дамуының әмбебап мәдени-тарихи үлгісі қалыптасты. Жалпы білім беру ісі адамдардың белгілі бір қоғамдастығын және олардың өмір салтын толығымен байланыстыратын мәдени нормалар мен құндылық-

тарды сақтауда ортақ өмірлік қажеттіліктерді қамтыды.

Соғыстан кейінгі жылдары орта білім беру ісінің әдіснамасын жаңа жолға қоюға назар аударылды, себебі жалпы білім беретін мектепте тәрбие мен білім беру мәселесін шешу қоғамның сапалық жаңа деңгейге көтерілуінің кепілі болатындығын өркениетті елдер тәжірибесінде дәлелденді. КСРО көлемінде орта білім беру ісін дамыту мақсатында көптеген реформалар қабылданып, жалпыға міндетті білім беруде мектептердің барлығы дерлік онсыныптық білім беру жүйесіне ауыстырылды.

Қазақстанның білім беру жүйесінде ұлттық болмыстың жоғалуы, формализм, оқу-тәрбие үрдісінің шектен тыс идеологиялануы орын алды. Қазақстандағы жалпы орта білім беру жүйесі республикадағы үздіксіз білім беру жүйесінің негізгі буыны болып табылатын балаларды тәрбиелеу мен оқытудың тұтас, серпінді, ұйымдасқан жүйесі коммунистік идеология негізінде тәрбиеленіп, білім алды. Орта білім беретін (күндізгі, кешкі) және кәсіптік мектептерде оқушы кәсіби мамандық алумен қатар оқуын мектеп бағдарламасы бойынша аяқтады.

Зерттеу барысында 1950-1980 жылдардағы КСРО мемлекеттік саясатының халыққа білім беру саласындағы реформаларды зерттеу арқылы оның Қазақстанның орта білім беру ісінің өзгеріске түсуіне ықпал еткен факторларды анықталды. Бүгінгі күнде қай ғылым саласы болсын өзінің зерттеу нысаны мен субъектісін жаңаша ойлаумен байланыстырады. Бұл ғылымдардың әдіснамалық негізін білуді және қазіргі дүниежүзілік ғылыми танымның құралдары мен амалдарын жетілдіруді талап етеді. Әсіресе жалпыға міндетті орта білім беру ісінің әдіснамалық және әлеуметтік мәнін арттыру, жеке адамның тұлға ретінде қалыптасуы міндеттерін болжап, білу мейлінше айқын қойылуы тиіс.

Зерттеу материалдары мен әдістер

Бұл мақалада негізгі жалпы тарихи әдістер – жүйелі тарихи талдау, тарихи салыстырмалы талдау және сыни тұрғыда қарастыру қолданылды. Бұл әдістер негізінен салыстырмалы талдаумен және жалпы ғылыми әдістермен – талдау, сипаттама және түсіндірумен бірге қолданылды. Мақалада тақырыпқа байланысты жазылған әдебиеттер мен жекелеген зерттеулерге жүйелі тарихи талдау жасау білім беру саласында орталықпен қабылданған реформалардың

бір орталыққа бағындырылған жүйеде дамығандығын объективті, шынайы түрде саралауға мүмкіндік береді. Осыған орай М. Қозыбаевтың (Қозыбаев М., 1992), У.Х. Ходоудың (Hadow W.H., 1924), А.М. Галлахердің (Gallagher, A.M., 1989) және т.б. авторлардың еңбектері қарастырылды.

Орыс ғалымдары А.П. Лиферовтың (Лиферов А., 2001), Л.В. Занковтың (Занков Л., 1968), И.Я. Лернердің (Лернер И., 1981), Ю.К. Бабанскийдің (Бабанский Ю., 1982), А.В. Усованың (Усова А., 1986) зерттеулерінде 1950-1980 жж. орта мектептерге қатысты қабылданған реформалар біржақты қарастырылған. Ал А.М. Тұрлыбекованың (Тұрлыбекова А., 2016) мақаласында келтірілген тарихи факторлар аталған кезеңде жалпыға бірдей міндетті орта білім алу кеңес азаматтарының барлығына бірдей қол жетімді болмағанын көрсетеді. 1950-1980 жж. орта білім беру саясатының эволюциясын талдау тек осы салаға қатысты қабылданған реформаларға арналған жеке еңбектер аясында жүргізілгенімен отандық, шетелдік және орыс ғалымдарының орта білім беру ісіне қатысты қабылданған реформалар туралы пікірлерін қорытуда тарихи салыстырмалы талдау жасау әдісі қолданылды. Авторлар Қазақстанның орта білім беру ісіне қатысты отандық және орыс ғалымдарының әдебиеттеріне сараптама жасай отырып, бұл кезеңде қабылданған реформалар жергілікті-жерлердегі ұлттық мектептерді дамыту емес, орыс мектептерінің ашылуына себеп болғандығын сыни тұрғыдан қарастырады.

Зерттеу нәтижесі мен талдау

1950-1980 жылдары КСРО-да орта білім беру бірінші орынға қойылып, орта мектептерде оқыту үрдісінің негізі қаланды. КСРО құрамында болған бірқатар республикаларда Ғылым Академиялары құрылып оқытудың жаңа әдістері жасалды (Вдовин А.И., 2018: 17). Оған білім берудің теориялық мәселелерін зерттеу және мұғалімдердің білім сапасын арттыру мен педагог кадрларды даярлау ісі кірді. Одақ көлемінде құрылған Педагогика ғылым академиялары алдында оқу-ағарту ісінде теория мен тәжірибенің байланысын жүзеге асыру қажеттілігі тұрды (Советская энциклопедия, 1965: 55). Оған қоса орта білім беру ісінде орталықпен қабылданған реформалар одақ көлемінде бір уақытта жүзеге асырылды.

Соғыстан кейінгі жылдары КСРО тарихында алғаш рет жалпыға бірдей дерлік сауаттылыққа қол жеткізілді. Бұл кезде ерте есейген азаматтардың қатары көп болды, өйткені соғыстан кейін жұмысқа ерте бару қажеттілігі туындады. Соған қарамастан, азаматтардың барлығы дерлік оқу мен жазуды үйренді. 1947 жылы қабылданған КСРО Министрлер Кеңесінің «Шаралар туралы» қаулысына сәйкес, Қазақ КСР жоғары және орта білім беру жүйесін одан әрі дамытуда орта білім беруді қаржыландыру ұлғайтылды (Постановление ДК КПСС от 26 апреля 1979 года, 1979: 15).

Білім беру жүйесін халық шаруашылығының қажеттіліктеріне қарай бағыттау 1952 жылы қазанда КОКП-ның XIX съезінде мемлекеттің саясаты ретінде қабылданды (Политехническое образование, 1999). Онда орта мектепте политехникалық білім беру идеясы ұсынылды, бұл барлық орта мектептердегі білім беру жүйесін реформалауды талап етті (Занков Л., 1968: 85). Осы кездегі саяси-қоғамдық жағдайда орта мектеп түлектерінің өнімді еңбекке дайындығын арттыру негізінде мектептегі білім беруді күшейту арқылы қоғамды қажетті білікті кадрлармен қамтамасыз ету қарастырылды. Себебі соғыстан кейінгі алғашқы онжылдықта арнайы мамандығы жоқ азаматтар жаппай жұмысқа алынды.

1954 жылы 1 шілдеде КСРО Министрлер Кеңесінің «Мәскеу, Ленинград және басқа қалалардағы мектептерде бірлескен оқытуды енгізу туралы» қаулысы шықты (Политехническое образование, 1999: 94). Осы реформаның қабылдануы нәтижесінде 1943 жылдан сақталған ұлдар мен қыздарды бөлек оқыту жүйе жойылды. Кеңестік кезеңдегі білім беру саласына енгізілген жаңа өзгерістер белгілі бір тарихи оқиғалармен байланысты болды. Бұған А.М. Турлыбекованың мақаласы мысал бола алады (Турлыбекова, 2016: 124). 1950-ші жылдары қабылданған реформаларға байланысты кеңестік мектептерде барлық кеңес азаматтары тегін білім алуға құқылы болғанымен күштеп қоныс аударылған халықтардың балаларының мектептерде оқуға әлі де құқығы болмады. Олар тек 1956-шы жылдан кейін ғана бұл мүмкіндікке ие болды.

1956 жылы 6 маусымда КСРО Министрлер Кеңесінің «Орта мектептердің жоғары сыныптарында, КСРО-ның орта арнаулы және жоғары оқу орындарында оқу ақысын жою туралы» қаулысы шықты (Политехническое образование, 1999: 94). Кеңес үкіметімен жалпыға бірдей орта

білім беруді дамытуда, оқушыларды мектептен кейін жоғары білім алуға бағыттауға ерекше мән берілді.

1956 жылы ақпанда өткен КОКП-ның XX съезі КСРО халық шаруашылығын дамытудың 1956-1960 жылдарға арналған алтыншы бесжылдық жоспарын қабылдады (Политехническое образование, 1999: 94). Съезд айқындаған басты міндет халық шаруашылығының барлық салаларының, әсіресе ауыл шаруашылығының одан әрі қуатты өсуін қамтамасыз етуде ауыл шаруашылық мамандарын даярлауға негізгі қадам болды. Бұл 1957 жылы қазіргі Астана қаласындағы С. Сейфуллин атындағы аграрлық университетінің және кейіннен Көкшетау мен Қостанай қалаларында жоғары оқу орындарының ашылуына себеп болды.

Жалпыға міндетті сегізжылдық мектептерді онжылдық білім беруге көшіруге байланысты қабылданған реформалар, КСРО халқының білім деңгейін жоғарылатты бірақ, жекелеген ұлттар мен этностардың ұлттық мәдениеттерін дамыту ескерілмеді. Бұл мәселе 1955-60 жылдары Орталық Қазақстанда тың және тыңайған жерлерді игеруде жаңа кеңшарлардың құрылуы, Ресей, Украина, Белорусия және Молдованың мыңдаған отбасыларының қоныс аударуына байланысты мектептердегі оқушылар санының күрт өсуінен байқалды. 1960 жылы Қазақстанда 1063 жалпы білім беретін орта мектептер болды. Қазақстанның солтүстік аудандарында бірқатар қазақ мектептері жабылып, аралас қазақ-орыс немесе орыс мектептеріне ауыстырылды. Осыған орай Қазақстан үкіметі орыс тілін 1-ші сыныптан бастап оқыту туралы қаулы қабылдады (Нурлигенова З.Н., 2015: 282).

Еліміздегі орта білім беру ісін дұрыс жолға қоюды ұсынған тарихшы Е.Бекмаханов болды. Ол 1958 жылы КСРО Жоғары Кеңесіне республика тарихын мектепте дербес пән ретінде оқытуды тұңғыш болып ұсынды. Аталған жылы республика тарихын оқытуда Е.Бекмаханов Қазақстан тарихы пәні оқулығының нұсқасын дайындады. Автор, қазақ елі мен жерінің шежіресін 14-15 жастағы оқушылар ұғымына лайықтап қарапайым тілде жазып, ұзақ тарихты мектеп бағдарламасына ықшамдап суреттеді. Е. Бекмаханов «Қазақ КСР тарихының 8-9 кластарға арналған оқу құралы» (1959 ж.) және «Қазақ КСР тарихының 10 класқа арналған оқу құралы» (1960 ж.), ал 1962-1963 жылдары сегізжылдық мектептің 7-8 сыныптарына және онбіржылдық мектептің 9-11 сыныптарына арналған оқулық-

тары мен соған сәйкес жазылған бағдарламасын дайындады (Бекмаханов Е., 1967: 88).

КОКП Орталық Комитеті мен КСРО Министрлер Кеңесінің 1959 жылғы 8 қазанындағы «Мектепте тарихты оқытудағы кейбір өзгерістер туралы» қабылданған қаулыға сәйкес республика мектептерінде «Қазақ КСР тарихы» алғаш рет КСРО тарихының құрамында курс болып оқытыла бастады. Осы жылдары Қазақ КСР тарихы курсының бағдарламасы, оқулықтары, хрестоматиясы, оқу құралдары дайындалып, тарихи карталардың тізімі бекітілді (Бекмаханов Е., 1967: 97). Бұдан кейін орта білім беру ісіне байланысты қабылданған реформаларда мектептің материалдық-техникалық базасын кеңейту, оқытуда жаңа пәндерді енгізу, мұғалім беделін күшейту көзделді. Бірақ елімізде қазақ тілінде оқытатын мектептердің жағдайы күрделі күйінде қалды.

1966 жылы 10 қарашада КОКП Орталық Комитеті мен КСРО Министрлер Кеңесінің «Жалпы білім беретін мектептер жұмысын одан әрі жетілдіру шаралары туралы» қаулысы қабылданды (Народное образование, наука и культура в СССР. Статистический сборник, 1977: 48). КСРО-ның Оқу министрлігі мен одақтық республикалардың Оқу (халық ағарту) министрліктеріне жалпы білім беретін мектептерде білім мазмұнын алдыңғы қатарлы білім беру ұйымдарының талаптарына сәйкестендіруді қамтамасыз ететін жаңа оқу жоспарлары мен бағдарламаларын енгізу тапсырылды. Бұған сәйкес, Қазақстанның орта білім беретін мектептерінде 5-7, 10-сынып бағдарламасына жазғы еңбек тәжірибесі енгізілді. Осы шаралардың қабылдануына сәйкес жалпы одақ көлемінде орта мектептердегі оқу пәндерінің бағдарламаларына өзгеріс енгізуді ұйымдастыру қажеттігі А.В. Усованың (Усова А., 1986) еңбегінде қарастырылған.

1967 жылы 3 маусымда КСРО Министрлер Кеңесінің «Мектеп оқулықтарын дайындау мен басып шығаруды және оқушыларды оқулықпен қамтамасыз ету шараларын жақсарту туралы» №502 арнайы қаулысы бекітілді (КПСС о культуре просвещения и науке. Сборник документов, 1963: 147). Онда КСРО Білім министрлігіне, КСРО Педагогикалық ғылымдар академиясына мектеп оқулықтарының мазмұны мен көлеміне ғылыми негізделген талаптарды әзірлеу және «Оқушылардың негізгі пәндері бойынша тұрақты орта мектептің оқу жоспарына мектеп оқулықтарының қолжазбаларын дайындауды ұйымдастыру» тапсырылды. Жалпы білім бере-

тін орта мектепте (9-10 сыныптар) еңбекке баулу аймақтың сұранысын ескере отырып, сұранысқа ие мамандықтар бойынша ұйымдастырылды. Ол белгілі бір мамандықты меңгеру және біліктілік емтихандарын тапсыру арқылы аяқталды. Орта мектептерде білім сапасын арттыру қоғамның әлеуметтік-экономикалық мәселесін шешуге ықпал етуде маңызды. Осы орайда орта мектептерде жаңа оқу бағдарламасын енгізуде оқытудың дидактикалық әдістемесі орыс ғалымдары И.Я. Лернер (Лернер И., 1981) және Ю.К. Бабанскиймен (Бабанский Ю., 1982) ұсынылды.

1969 жылы мектептік білім беру реформасына сәйкес, Қазақстан республикасында бастауыш және орта жалпы білім беретін мектептерінің құрылымы өзгерді: бастауыш мектеп төрт жылдықтан үш жылға қысқартылды (білім 1-ден 3-сыныпқа дейін); толық емес орта мектеп бастауыш мектеп есебінен бір жылға ұлғайтылды (білім беру 4-8 сыныптар); орта мектеп (оқыту 9-10-сыныптар аралығында). Реформа нәтижесінде бастауыш сыныптары төрт жылдық білім беруден үш жылдық болып, жоғары сыныптардағы пәндерді кеңейтілген оқу түріне көшіруде қосымша бір жыл қосылды. Бастауыш сыныптардағы еңбек сабағын оқыту мазмұны іс жүзінде өзгеріссіз қалды. Ол бұрынғысынша қағазды, картонды, маталарды және басқа да оңай өңделетін материалдарды өңдеу үлгісіне, сондай-ақ техниканың ең қарапайым объектілерінің үлгілерін құрастыруға негізделген.

1969-1970-ші оқу жылында мектеп табалдырығын аттаған 1-сынып оқушылары жаңа үш жылдық бастауыш мектеп бағдарламасы бойынша оқытылатын оқулықтардың мүлдем жаңа жиынтығын пайдаланды. Бұрынғы бағдарлама бойынша оқуын бастаған жоғары сыныптар бұрынғы оқулықтар бойынша оқуын жалғастырды.

Аталған жылдары 5-9 сынып оқушыларын еңбекке баулу бұрынғы 3-7 сыныптардағыдай қалдырылды. 7-8 сыныптарда мектеп оқушыларын еңбекке баулу кәсіптік оқыту және өндіріс негіздері, мамандық таңдау, бейіндік оқытуда оқушыларға арналған еңбек сабағының бағдарламалары жаңартылды. Мысалы, мектеп оқушыларына еңбек сабағында металл өңдеу, ағаш өңдеу, мата өңдеу, т.б. үйретілді. 7-8 сыныптарда еңбек түрін (бейінін) зерттеу, 9-10 сыныптарда оқушылар осы еңбек түрінен белгілі бір кәсіпті (мамандық) таңдауға мүмкіндік алды. Яғни, 7-8-сыныптардағы бейіндік білім беру 9-10-сыныптарда толық көлемде жалғасатын кәсіптік оқытуға жалпы дайындық кезеңі болды. Бұл

курс «Өндіріс негіздері. Мамандық таңдау» тақырыбында мектеп оқушыларын халық шаруашылығының негізгі салаларымен, әр түрлі кәсіптегі жұмысшылар еңбегінің мазмұнымен таныстырды (Терехов А.Н., 2009: 57). Сонымен бірге, курс еңбектің әртүрлі түрлерінің жеке тұлғаның қасиеттеріне қойылатын талаптары және белгілі бір кәсіптегі жұмысшылардың кәсіби дайындығы туралы түсінік берді. Бұл курстың негізгі мақсаты мектеп оқушыларының болашақ мамандығын саналы түрде таңдауына көмектесу болды.

КСРО-да міндетті онжылдық орта мектепті бітіру емтихандарынан соң үздік оқушыларға алтын және күміс медальдарды табысталды. Балалардың денсаулығына, олардың тамақтануына үлкен көңіл бөлінді. Ата-анасыз қалған балалар интернатқа орналастырылды, немесе басқа отбасылардың тәрбиелеуіне қабылданды (Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 1983: 24).

1970 жылдары жалпыға орта білім беруге түпкілікті көшу Үкіметтің «Жастарға орта білім беруді аяқтау және мектептерді одан әрі дамыту туралы» қаулысында нақты айтылды. Сәйкесінше, орта мектептердің оқу бағдарламаларына оқушының танымдық қабілетін дамытуға арналған әдістемелік нұсқаулықтар енгізілді (Павлищев К.С., 1987: 98).

«Жалпы білім беретін және кәсіптік мектептерді реформалаудың негізгі бағыттары туралы» КСРО Жоғарғы Кеңесінің қаулысы (Терехов А.Н., 2009: 54) негізінде Қазақстанда 11 жылдық мектептер ашылды. Оқушылардың мектепке бару жастары 6 жастан басталды. Кеңес үкіметі тұсында орта мектептерді қажетті техникамен қамтамасыз ету шетелдік елдерден артта қалды. 1980 жылдарға дейін орта мектептерде оқытудың тиімді әдістері зерттелді.

Аталған кезеңде халыққа білім беруді дамытуда: «Жастарға жалпыға бірдей орта білім беруге көшуді аяқтау және жалпы білім беретін мектепті одан әрі дамыту туралы», «Кәсіптік білім беру жүйесін одан әрі жетілдіру туралы», «Ауылдық жалпы білім беретін мектептің жұмыс жағдайын одан әрі жақсарту шаралары туралы» және т.б. маңызды қаулылар қабылданды (Павлищев К.С., 1987: 98). Мұны жүзеге асыруға КСРО құрамында болған республикалардың барлық партиялық және мемлекеттік органдары, жоспарлау және ғылыми-зерттеу мекемелері, сондай-ақ ауылдық, кеңшарлар және ұжымшарлардың партия, кеңес, кәсіподақ және әкімшілік ұйымдары мен мемлекеттік кәсіпорындары тартылды. Осы кездегі Қазақ КСР-інің жетіжылдық, сегізжылдық және орта мектептерінің 1940-1967 жж. өсу тенденциясы төмендегідей болды.

1-кесте

Оқу жылдары		1940 1941	1945 1946	1950 1951	1955 1956	1960 1961	1966 1967
Жеті, сегіз жылдық мектептер	Мектептер	1770	1708	2447	3002	3055	3231
	Оқушылар	418538	250741	560371	471341	662298	947377
Орта мектептер	Мектептер	698	714	659	1110	1310	1965
	Оқушылар	419137	288597	226789	624199	828554	1490926
Түрлі мектептер	Мектептер	33	10	11	14	16	40
	Оқушылар	3375	1135	725	1587	1619	6641

1966-1967 оқу жылында 1965 орта және 3 231 сегіз жылдық мектепте 2 438 303 оқушы оқыды, бұның өзі бұрынғы оқу жылдарымен салыстырғанда жоғары көрсеткіш.

1967 жылы Қазақстанда жалпы білім беретін 7 288 орта мектепте 1 683 394 оқушы оқыған. Ондағы бірнеше тілде оқытатын мектеп

1667 болды, онда 613 489 оқушы оқыды. Бірнеше тілде оқытатын мектептер қазақ-орыс, қазақ-орыс-ұйғыр, қазақ-орыс-өзбек, қазақ-тәжік, орыс-тәжік-өзбек мектептері болып бөлінді (Беркімбаева Ш. және т.б., 2013: 187). 1969 жылдың аяғында Қазақстанда физика кабинеттерінің саны 1967 жылмен салыстырғанда 750-ге, ал

химиядан 750-ге өсті. Биология пәні бойынша 316-ға ұлғайтылған. Республиканың ауылдық мектептерінде оқушылар арасында еңбек бригадалары ұйымдастырылды, олар политехникалық мектептердің қоғамда тиімді екенін көрсетті. 1969 жылдың соңына қарай олардың саны 800-ге жақындады, онда 48 мыңға жуық оқушылар оқыды. 1970 жылдары орыс тілінде оқытатын мектептердің саны 1,5 мыңға дейін өсті, ал қазақ мектептерінің саны 3891-ден 2577-ге қысқарды (Нурлигенова З.Н., 2015: 284). Мектеп реформасы мектептегі әртүрлі пәндер бойынша сағат санының арақатынасына айтарлықтай өзгерістер енгізбесе де, ондағы білім беру мазмұны оқушыларға кеңестік тәрбие берудің формалары мен әдістерін өзгеріске ұшыратты. Оған елдегі қарқынды дамып келе жатқан ғылыми-техникалық революция түрткі болды.

1970 жылы республиканың 10154 жалпы білім беретін мектебінде 3 140 008 мың бала оқыды. 1967-68 оқу жылында бірінші сыныпқа барғандардың 80 пайызы сегізжылдық мектепті бітірді. Сегізінші сыныпты бітірген оқушылардың 90%-дан астамы тоғызыншы сыныпта, орта арнаулы оқу орындарында және кәсіптік техникалық оқу орындарында оқуын жалғастырды. Мектептерде факультативтік курстардың енгізілуінің арқасында оқушылар орта мектептің негізгі курсының оқу жоспарын, бағдарламаларын, оқулықтарын өзгертпей, бейімділігіне қарай пәндерді тереңдетіп оқи бастады.

Аталған жылдары шешімін таппаған мәселелердің бірі сыныптарда оқушылар санының көп болуы еді. Ірі қалаларда үш ауысымдық оқыту болды, бұл мәселе тек 1970 жылдардың басында ғана шешіле бастады. Мамандардың жетіспеушілігінен, әсіресе, ауылдық жерлерде мұғалімдер аптасына белгіленген 18 сағаттың орнына 40-42 сағат сабақ берді. Мектептердің едәуір бөлігі тозығы жеткен ғимараттарда болды (Зорина Л., 1978: 65).

Осы кезде қазақ оқушыларына білім алуға орыс тілін үйрену қажеттілігі туындағаны М. Қозыбаевтың (Қозыбаев, 1992) еңбегінде жазылған. Тарихшы қазақ балаларының жоғары білім алуы үшін олардан орыс тілін жетік білу талап етілгендігін және іс-қағаздар ісі тек орыс тілінде жүргізілгендігін айтады. Сонымен қатар,

ол осы кезеңдегі қазақ мектептерінің білім беру жүйесінде қазақ тілі мен ұлттық мүдде мәселесі кеңестер билігінің назарынан тыс қалғаны туралы жазды. Автордың еңбегінде кеңестік кезеңде қабылданған білім беру реформалар орта білім алушылардың білімін дамыту ғана емес, қажет мамандарды даярлаумен қатар, кеңестік билікке коммунистік идеологияны насихаттаушы мамандар даярлау қажет болғандығы туралы қарастырылған.

1970-ші жылы қабылданған реформалар мектептегі оқу жоспарын еңбек тәрбиесі мен оқушыларға кәсіби бағдар беру мазмұнын өзгертті. Мектеп оқушыларының орта кәсіби білім алуға қызығушылығы комсомол, пионер ұйымдарының көмегімен жүзеге асырылып, олардың демалысы мен бос уақыттарын осы бағытта ұйымдастыру жөнінде жұмыстар атқарылды. Пионерлердің қала сыртындағы жазғы лагерьлерде демалыстарын ұйымдастыру жұмыстарын жақсартуда, балалардың жасы, жергілікті жағдайлары мен ұлттық ерекшеліктері ескерілді. Оны жүзеге асыруда «В.И. Ленин атындағы бүкіл одақтық пионер ұйымы жайындағы ереженің», «Дружинаның аға пионер жетекшісі жайындағы ереженің», «Пионерлердің іскерлігі мен дағдыларының үлгі тізімі» сияқты ережелер басшылыққа алынды (Народное образование, наука и культура в СССР. Статистический сборник, 1977: 138).

Қазақстандағы комсомолдар ұйымы (ВЛКСМ) жергілікті партия комитеттерінің басшылығымен Ленин ісін – коммунизмді құруда табанды да саналы күрескерлерді тәрбиелеу міндеті негізінде жүзеге асыруды алға қойды. КСРО-да мыңдаған пионер сарайлары мен үйлері, жас техниктерге, жас саяхатшылар мен жас ізденушілерге арналған станциялар және басқа да көптеген үйірмелер ашылды. Бұл үйірмелерде кеңестік мектептен тыс білім беру тегін ұйымдастырылды. 1970-ші жылдары Қазақстанның орта мектептерінде қалыптасқан білім беру жүйесі КСРО құрамында болған басқа республикалармен бір жүйеде дамыды.

Қазақ КСР-інде оқушыларға мектептен тыс үйірмелер мекемелерінің саны төмендегідей болды (Народное образование, наука и культура в СССР. Статистический сборник, 1977: 139):

2-кесте

Жылдар	Оқушылар мен пионерлер сарайы	Жас техниктер станциясы	Жас натуралистер станциялары	Экскурсиялық турист станциялар
1950	186	4	7	-
1960	210	19	17	14
1965	213	23	17	17
1970	250	39	24	18
1975	286	85	57	21

Кестеде келтірілген мәліметтерден республика оқушыларына арналған мектептен тыс мекемелердің желісін көруге болады. Жалпы, 1971 жылдың басында КСРО-да 4403 пионерлер мен оқушылар сарайы мен үйлері және мәдениет үйлерінде 7000-нан астам балалар секторы, 1008 жас техниктер станциясы, 587 жас натуралистер станциясы, 202 экскурсиялық және туристік станция, 115 станса, балалар саябақтары, 38 балалар темір жолы, 6000-ға жуық балалар хореографиялық, өнер және музыка мектептері, 7600 балалар кітапханалары, сонымен қатар пионер лагерлері, еңбек және демалыс лагерлері, балаларға арналған демалыс үйлері және т.б. болды (Ракунов В.А., 2011: 119). Бұл пионерлер лагерінде мектеп оқушыларына кеңестік идеология насихатталды. Осы мақсатта 1976-1980 жылдары жергілікті жердегі үкімет орындарының қолдауымен жаңа сипаттағы тәрбие мен білім беретін мекемелер мектеп-кешендер көптеп ашылды. Оқушылардың тәрбиесіне қатысты жалпы білім беретін мектеп-кешендер мектептерді, пионерлер үйлерін, жастар клубын, түрлі қоғамдастықтарды, көркемөнерпаздар үйірмелерін, техникалық шығармашылық ұйымдарын, т.б. біріктірді. Мұндай мектеп-кешендер оқушылардың кеңестік тәрбиесін жақсартуға бағытталды (Беркімбаева және т.б., 2013: 64). Онда оқушыларды Коммунистік Партияның идеологиясы негізінде тәрбиелеуге назар аударылды.

1973 жылы КСРО Жоғарғы Кеңесінің алтыншы сессиясында «КСРО және одақтық республикалардың халыққа білім беру туралы заңнамасының негіздері» қабылданды. Политехникалық білім беру мен еңбек тәрбиесін жетілдіру бағдарламасында орта мектепте білім беру ісін өндіріске жақындату үшін бірлескен оқу шеберханаларын, мектеп және мектеп аралық оқу-өндірістік шеберханаларын, оқушылардың өндірістік бригадаларын құру ұсынылды. «Ауылдық жалпы білім беретін мектептің жұмыс жағдайын

одан әрі жақсарту шаралары туралы» қаулыға сәйкес совхоздар мен басқа да мемлекеттік ауыл шаруашылық кәсіпорындары есебінен ауылдық жерлерде мектептер салынды (Красовицкая Т.Ю., 2011: 45). Қаулыда оқушыларды мектепке тасымалдауды ұйымдастыру, мектеп-интернаттардың қызметін жақсарту, олардың кадрлық құрамын толықтыру, материалдық қамтамасыз ету мәселесін шешу, оларда тұратын оқушылардың қалыпты тұрмыстық жағдайын оңалту шаралары қарастырылған.

1977 ж. КСРО азаматтарының білім алу құқығы бекітілді. Білім беру жүйесінің негізі мемлекет тарапынан жасалып жатқан шаралары, заңда немесе ел конституциясында бекітілгенде ғана азаматтардың білім алуы бойынша өздеріне жүктелген міндеттерін тиісінше орындалуы нақты қамтамасыз етіледі. КСРО Жоғарғы Кеңесі 1977 ж. 7 қазанда азаматтардың білім алу құқығын 45-баппен бекітті (Кукушкин Ю.С., Чистяков О., 1987: 24). Бұл құқық білімнің барлық түрлерін тегін, жалпыға бірдей міндеттілікті жүзеге асыруда жастардың орта білімін дамыту, оқудың өмірмен байланысына негізделген орта арнаулы және жоғары білім өндірісінде студенттерге мемлекеттік стипендиялар мен жеңілдіктер беру және мектептерде оқулықтарды тегін берумен қоса, мектептерде жергілікті халықтардың өз ана тілінде оқу мүмкіндігіне кепілдік берді.

Қорытынды

Зерттеу жұмысында мектеп саясатының тұрақтануына әсер еткен факторларды саралау нәтижесінде 1950-1980 жж. орта білім берудің тарихи дамуының мақсаттары анықталды. Сонымен қатар партия мен үкімет шешімі орта білім беруді жүзеге асыруда шешуші рөл атқарды. 1950-1980 жылдары халыққа білім беруге қатысты қабылданған реформалардың барлығы

дерлік орындалды дегенді білдірмейді. Себебі, елімізде тың және тыңайған жерлерді игеру кезінде Қазақстанның солтүстік өңіріне қоныстандырылған өзге ұлт өкілдері үшін жергілікті мектептердің орыс тілінде оқытылуына сұраныс артты. Осы тұрғыдан алғанда КСРО құрамында болған республикалардың жергілікті халықтарының нақты қажеттіліктері мен мүмкіндіктері жеткілікті түрде ескерілмегендігі байқалады. Ол тікелей биліктің шешіміне сай жүзеге асырылды. Бұдан біз жалпыға білім берудің саяси маңызы бар екенін көреміз. Бұл білім алушының дамуында мемлекет пен қоғамның үстемдігі басым болғандығын және оқушының қажеттіліктерін қанағаттандыруға емес, қоғам талабына сай тұлға тәрбиелеу мәселесінің орын алғандығын көрсетеді.

1970 жылдары жалпыға міндетті орта білім беруге көшуге көп көңіл бөлуіне байланысты, бұл 1980 жылдары міндетті болды. Аталған кезеңде Кеңес мемлекетіне қажет мамандарды даярлауда жұмысшы жастарға арналған мектептерді дамыту қайта жанданды. Педагогикалық білім кең өріс алды, КСРО-да мұғалім мәртебесі жоғары болды, мұғалімдерге үлкен құрмет көрсетілді. Соғыстан кейінгі 20 жыл ішінде жоғары білімді мамандар саны 11 есеге жуық өсті. Бір қарағанда, халық ағарту саласында үлкен жетістіктерге қол жеткізілді, бірақ бұл саланың нақты жағдайы өте қиын болды. Мектепте формализм мен функционалдық сауатсыздық өріс алды, сондықтан бұл салада түбегейлі реформалар енгізу әлі де қажет болды.

Әдебиеттер

- Бабанский Ю.К. (1982). Проблемы повышения эффективности педагогических исследований: (Дидактический аспект). Москва: Педагогика. – 192 с.
- Бекмаханов Е. (1967). Қазақ ССР тарихы. VII-VIII кластарға арналған оқу құралы. Алматы: Мектеп. – 97 б.
- Беркімбаева Ш.К., Қожахметова К.Ж., Құнантаева К.Қ., Қалиев С.Қ., Керімов Л.К., Майгаранова Ш., Таубаева Ш., Иманбаева С.Т. (2013). Педагогика тарихы (білім беру және педагогикалық ойлар тарихы). Оқулық. Алматы. – 494 б.
- Вдовин А.И. (2018). История великой державы (1922-1991 гг.). Москва: ООО Проспект. – 179 с.
- Gallagher A.M. (1989). Majority Minority Review. Education and Religion in Northern Ireland. Coleraine: University of Ulster. Paperback, P. 49. ISBN 1 87120 690 1
- Занков Л.В. (1968). Дидактика и жизнь. Москва: Просвещение. – 176 с.
- Зорина Л.Я. (1978). Дидактические основы формирования системности знаний старшекласников. Москва: Педагогика. – 128 с.
- Красовицкая Т.Ю. (2011). Модернизация российского образовательного пространства. От Столыпина к Сталину. Москва: Новый хронограф. – 245 с.
- Кукушкин Ю.С., Чистяков О. И. (1987). Очерк истории Советской Конституции. 2-е издание, дополненное. Москва: Политиздат. – 331 с.
- Қозыбаев М.Қ. (1992) Ақтаңдақтар ақиқаты. Алматы. – 272 б.
- КПСС о культуре просвещения и науке. (1963) Сборник документов. Москва: Политиздат. – 552 с.
- Лиферов А. П. (2001). Россия и Казахстан: на пути к воссозданию единого образовательного пространства // Педагогика. – № 7. С. 84-93.
- Лернер И.Я. (1981). Дидактические основы методов обучения. Москва: Педагогика. – 186 с.
- Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 14-15 июня 1983 г. (1983). Москва: Политиздат. – 80 с.
- Народное образование, наука и культура в СССР. (1977). Статистический сборник. Москва: Статистика. – 262 с.
- Народное образование в СССР. (1974). Сб. документов, 1917-1973 гг. Москва: Наука. – 23 с.
- Нурлигенова З.Н. (2015). Особенности образовательной политики центрального Казахстана в первой половине 1950-х гг. // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2015. – № 2-2. – С. 281-283.
- О дальнейшем улучшении идеологической, политико-воспитательной работы: Постановление ДК КПСС от 26 апреля 1979 года. (1979). Москва: Политиздат. – 283 с.
- Педагогическая энциклопедия в 4 т. / гл. ред. И. А. Каиров и Ф. Н. Петров. (1965). Москва: Советская энциклопедия. Т. 2. – 638 с.
- Политехническое образование //Российская педагогическая энциклопедия. (1999). Т. 2. Москва: Наука. – 786 с.
- Павлищев К.С. (1987). Народное образование в СССР. Москва: Наука. – 198 с.
- Терехов А.Н. (2009). Система исторического образования в России: специфика эволюции в XX веке. //Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. – № 1 (17). – С. 51-61.
- Ракунов В.А. (2001). Государственная политика в сфере школьного образования в 1920-30 гг. //Информационный гуманитарный портал «Знание Понимание. Умение». – №1 (январь-февраль). – С. 117-125.
- Турлыбекова А.М. (2016). Идеология история Казахстана. Культурная идентичность. Национальная политика. //Вестник КазНПУ имени Абая. №3 – С. 124-130.

Hadow W.H. (1924). Psychological tests of educable capacity and their possible use in the public system of education, London: HM Stationery Office. – 212 p.

Усова А.В. (1986). Формирование у школьников научных понятий в процессе обучения. Москва: Педагогика. – 176 с.

References

Babansky Yu.K. (1982). Quaestio augendi efficaciam studiorum pedagogicorum: (species didactica). Moscow: Pedagogika. – 192 p. (on Russian).

Bekmakhanov E. (1967). Historiae Kazakh SSR. Instrumentum educationis ad classes VII-VIII. Almaty: Schola. – 97 p. (on Kazakh).

Berkimbaeva Sh.K., Kunantaeva K. K., Kaliyev S. K., Kerimov L. K., Maigaranova Sh., Taubaeva Sh., Imanbaeva S.T. (2013). Historia paedagogiae (historia educationis et notiones paedagogicae). Textus. Almaty. – 494 p. (on Kazakh).

Vdovin A.I. (2018). Historia Magnae Potestatis (1922-1991). Moscow: ООО Проспект. – 179 p. (on Russian).

Gallagher A.M. (1989). Majority Minority Review. Education and Religion in Northern Ireland, Coleraine: University of Ulster. Paperback, P. 49. ISBN 1 87120 690 1. (on English).

Zankov L.V. (1968). Didactica et vita. Moscow: Prosveshchenie. – 176 p. (on Russian).

Zorina L. Ya. (1978). Fundamenta didactica formationis systematis studiosorum scientiarum altae scholae. Moscow: Pedagogika. – 128 p. (on Russian).

Krasovitskaya T. Yu. (2011). Modernisationi scholasticae Russiae spatium. ab Stolypina ad Stalinum. Moscow: Novy chronographus. – 245 p. (on Russian).

Kukushkin Yu.S., Chistyakov O. (1987). Et ego. Historia Constitutionis Sovieticae. 2nd edition, supplemented. Moscow: Politizdat. – 331 p. (on Russian).

Kozybaev M.K. (1992). Veritas albae populi. Almaty. – 272 p. (on Kazakh).

CPSU est cultura, educatio et scientia. (1963). Collectio documentorum. Moscow: Politizdat. – 552 p. (on Russian).

Liferov A. P. (2001). Russia et Kazakhstan: in via ad spatium scholasticum unum instaurandum // Pedagogia. – N. 7. P. 84-93. (on Russian).

Lerner I.Ya. (1981). Didactica methodi docendi principia. Moscow: Pedagogika. – 186 p. (on Russian).

Materia Plenum Committee Centralis CPSU, die 14 iunii 14-15, 1983. (1983). Moscow: Politizdat. – 80 p. (on Russian).

Nationalis educatio, scientia et cultura in USSR. (1977). Collectio statistica. Moscow: Statistics. – 262 p. (on Russian).

Educationem nationalem in USSR. Sat. documenta, 1917-1973. (1974). Moscow: Nauka. – 23 p. (on Russian).

Nurligenova Z.N. (2015). Features consilii scholastici de Kazakhstan centralis in prima parte anni 1950. // Acta internationalia studiorum applicatorum et fundamentalium. – N. 2-2. – P. 281-283. (on Russian).

Ad ulteriorem emendationem operis ideologici, politici et scholastici: Resolutio Commissionis Centralis de CPSU die 26 mensis Aprilis anno 1979. (1979). Moscow: Politizdat. – 283 p. (on Russian).

Encyclopaedia paedagogica in Vol 4. / c. ed. Et ego. A. Kairov et F.N. Petrov. (1965). Moscow: Soviet encyclopedia. Vol. 2. – 638 p. (on Russian).

Educatio polytechnica // encyclopaedia pedagogica Russica. (1999). Vol. 2. Moscow: Nauka. – 786 p. (on Russian).

Pavlishchev K.S. (1987). Educationem nationalem in USSR. Moscow: Nauka. – 198 p. (on Russian).

Terekhov A.N. (2009). Systema educationis historicae in Russia: specialia evolutionis saeculo XX. // Herald of the Chelyabinsk State Academy of Culture and Arts. 1 (17). – P. 51-61. (on Russian).

Rakunov V.A. (2011). Consilium rei publicae in campo scholae educationis anno 1920-30. // Informatio humanitaria portalis “Scientiae et intellectus”. Solertia”. – N. 1 (Jan.-Febr.). – P. 117-125. (on Russian).

Turlybekova A.M. (2016). Ideologia est historia Kazakhstan. Identitas culturalis. Consilium nationale. // Vestnik KazNPU imeni Abaya. №3. – P. 124-130. (on Kazakh).

Hadow W.H. (1924). Psychological tests of educable capacity and their possible use in the public system of education, London: HM Stationery Office. 212 p. (on English).

Usova A.V. (1986). Institutio notionum scholarium scientiarum in processu discendi. Moscow: Pedagogika. – 176 p. (on Russian).

Авторлар туралы мәлімет:

Орынбасарова Гүлжан Жаксымбетовна – Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, аға оқытушы, тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан Республикасы, Шымкент қаласы. E-mail: orynbasarova.74@mail.ru)

Расиева Гүлжан Өмірзаққызы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Академик Т.С. Садықов атындағы жаңа және қазіргі замандағы Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, тарих ғылымдарының кандидаты (E-mail: rashevag@mail.ru)

Information about the authors:

Orynbasarova Gulzhan Zhaksymbetovna – South Kazakhstan Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekov, senior lecturer, candidate of historical sciences. (Republic of Kazakhstan, Shymkent. E-mail: orynbasarova.74@mail.ru)

Rasheva Gulzhan Umirzakovna – Kazakh National Pedagogical University named after Abaya, senior lecturer of the Department of History of New and Modern Kazakhstan named after Academician Sadykova T.S., candidate of historical sciences. (E-mail: rashevag@mail.ru).

Сведения об авторах:

Орынбасарова Гульжан Жаксымбетовна – старший преподаватель, кандидат исторических наук, Южно-Казахстанский педагогический университет имени Узбекали Жанибекова (Шымкент, Казахстан, e-mail: orynbasarova.74@mail.ru);

Рашева Гульжан Умирзаковна – кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры истории нового и современного Казахстана им. академика Т.С. Садыкова, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Алматы, Казахстан, e-mail: rashevag@mail.ru).

Келін түсті: 21.10.2025

Қабылданды: 25.11.2025

Д.И. Салқынбек^{1*} , Г.Қ. Шуланбекова²

¹Қ.И.Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ, Алматы, Қазақстан

²Қазақстан-Ресей медициналық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: salkynbek.dosaly@mail.ru

ТЕЛ ЖАМАНМҰРЫНОВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Зерттеу мақаласы қоғам және мемлекет қайраткері Тел Бұқпанұлы Жаманмұрыновтың өскен ортасы мен қоғамдық-саяси қызметін саралауға және Қазақ халқының алдында сіңірген еңбегін ашып көрсетуге арналған. Зерттеудің негізгі тақырыбы – қайраткердің ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы елімізде орын алған қоғамдық-саяси өзгерістер барысында ұлт мүддесі жолындағы күресі. Мақалада Т.Жаманмұрыновтың Алаш арыстарымен бірге батыс майданына баруы, майданның қара жұмысына алынған қазақ жастарына рухани-моральдық тұрғыдан көрсеткен көмегі, Ақпан буржуазиялық демократиялық революциясынан кейінгі еліміздегі қоғамдық-саяси жұмыстарға белсене араласып, Алаш партиясын құрудағы рөлі, Алаш автономиясындағы қызметі қарастырылады. Еңбекте оның Кеңестік билік кезеңіндегі егін шаруашылығы наркоматында өртүрлі лауазымдарды атқара жүріп, жер үшін болған күрес барысында ең алдымен қазақ халқының мүддесін көздеп өзінің айқын позициясын көрсеткені баяндалады. Зерттеуде мұрағаттық деректер мен ғылыми еңбектер пайдаланылып, тарихи-зерделеу мен салыстырмалы әдістер, контент-талдау және құжаттарды талдау қолданылады. Бұл Т. Жаманмұрыновтың қоғамдық-саяси қызметі барысындағы ұлт мүддесі үшін күресін жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді. Қайраткер Т. Жаманмұрынов өзінің қоғамдық-саяси қызметі барысында ұлт мүддесі үшін күресіп, тұлғатану саласында кейінгі ұрпаққа үлгі боларлық, тағылымдық-танымдық мұра қалдырды.

Қайраткердің Голощекиндік ұжымдастыру салдарынан болған ашыққан халықты жерге орналастыру, оларға көмек көрсету, Қазақстанда түйе шаруашылығын қайта дамыту үшін Моңғолияға бару сапары, оның 1937-1938 жылдары саяси қуғын-сүргін етек алғанда оған алғашқы болып ілінуі, жазықсыз жала жабылып, ату жазасына кесілуі кеңестік билік кезеңіндегі республикада орын алған қоғамдық-саяси жағдайды терең талдауға септігін тигізеді. Қайраткер тұлға өз халқының көштен қалмай ілгері дамуында басты мұрат азаттық екенін айқын түсінді және сол жолда құрбандыққа ұшырады.

Түйін сөздер: тұлға, қайраткер, Батыс майдан, комиссариат, қуғын-сүргін, тоталитарлық жүйе, ұлттық мүдде, ұлт жанашыры.

D.I. Salkynbek^{1*}, G.K. Shulanbekova²

¹Satbayev University, Almaty, Kazakhstan/

²Kazakhstan-Russian Medical University Almaty, Kazakhstan

*e-mail: salkynbek.dosaly@mail.ru

Socio-political activities of Tel Zhamanmurynov

This research article is dedicated to analyzing the life, social, and political activities, as well as the contributions to the Kazakh nation, of statesman and public figure Tel Bukpanuly Zhamanmurinov. The main focus of the study is his struggle for national interests during the socio-political transformations that took place in Kazakhstan in the 1920s–1930s. The article examines T. Zhamanmurinov's participation alongside the Alash leaders on the Western Front, his moral and spiritual support for Kazakh youths conscripted for hard labor at the front, his active involvement in public and political affairs following the February Bourgeois-Democratic Revolution, his role in the establishment of the Alash party, and his service within the Alash Autonomy. The paper also highlights his work during the Soviet period, when he held various positions in the People's Commissariat of Agriculture, consistently defending the interests of the Kazakh people and demonstrating a clear and firm stance on land issues. The research is based on archival sources and academic studies, employing historical-analytical and comparative methods, as well as content and document analysis. These approaches made it possible to comprehensively examine T. Zhamanmurinov's fight for national interests throughout his political career. Throughout his public and political activities, T. Zhamanmurinov fought for the national cause and left behind a valuable intellectual and moral legacy, serving as an example and a source of inspiration for future generations.

Zhamanmurinov's efforts during the famine caused by Goloshchyokin's collectivization, his work on resettling the starving population, providing aid, and his mission to Mongolia to help revive camel breeding in Kazakhstan all reflect the difficult socio-political situation of that time. The fact that he was among the first to fall victim to the political repressions of 1937–1938, being unjustly accused and executed, reveals the tragic realities of the Soviet period. T. Zhamanmurinov clearly understood that national independence was the key to progress for his people – and he ultimately sacrificed his life for that ideal.

Keywords: Personality, figure, Western Front, commissariat, repression, totalitarian system, national interests, defender of the nation.

Д.И. Салкынбек^{1*}, Г.К. Шуланбекова²

¹КазНИТУ имени К.И. Сатпаева, Алматы, Казахстан

²Казахстанско-Российский медицинский университет, Алматы, Казахстан

*e-mail: salkynbek.dosaly@mail.ru

Общественно-политическая деятельность деятели Тель Жаманмурынова

Данная исследовательская статья посвящена анализу жизненного пути, общественно-политической деятельности и заслуг перед народом Казахстана государственного и общественного деятеля Тела Букпановича Жаманмурынова в условиях общественно-политических изменений, происходивших в стране в 1920–1930-е годы XX века. В статье рассматривается участие Т. Жаманмурынова вместе с алашординцами на западном фронте, его духовно-нравственная поддержка казахской молодежи, мобилизованной на тяжелые работы фронта, активное участие в общественно-политической жизни страны после Февральской буржуазно-демократической революции, его роль в создании партии «Алаш» и деятельность в Алашской автономии. Также в работе освещается его деятельность в советский период в различных должностях Наркомата земледелия, где, участвуя в земельных вопросах, он неизменно отстаивал интересы казахского народа и проявлял свою принципиальную позицию. В исследовании использованы архивные документы и научные труды, применены историко-аналитический и сравнительный методы, контент-анализ и анализ документов. Эти подходы позволили всесторонне рассмотреть борьбу Т. Жаманмурынова за национальные интересы в ходе его общественно-политической деятельности. Деятельность Т. Жаманмурынова в период голода, вызванного голощекинской коллективизацией, его усилия по переселению голодающего населения на земли, оказанию им помощи, а также поездка в Монголию с целью возрождения верблюдоводства в Казахстане – всё это отражает сложную общественно-политическую ситуацию в республике того времени. То, что он одним из первых подвергся политическим репрессиям 1937–1938 годов, был несправедливо обвинен и приговорен к расстрелу, служит свидетельством трагических реалий советской эпохи. Т. Жаманмурынов ясно понимал, что главной целью прогресса своего народа является независимость, и стал жертвой в борьбе за этот идеал.

Ключевые слова: личность, деятель, Западный фронт, комиссариат, репрессии, тоталитарная система, национальные интересы, защитник нации.

Кіріспе

Зерттеу тақырыбының өзектілігі – XIX ғасырдың 60 жылдары Ресей империясының басқыншылығынан кейін қазақ жері толығымен Ресей империясының құрамына қосылып, Қазақ халқы өзінің бостандығынан айрылған болатын. Халқымыздың азаттығын қайтару жолындағы талпынысы және күресі XX ғасырдың бас кезінде қайта жанданды. Бұл азаттық күрестің басында Алаш қайраткерлері тұрғаны мәлім. Халқымыздың азаттығы жолындағы күресінде қабылданған әрі іске асырылған аса маңызды саяси және әлеуметтік-экономикалық шаралардың басы қасында Алаш қайраткерлері Әлихан

Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы және тағы басқа тұлғалармен үзегілес болып, халқымыздың азаттығы жолындағы күресте олармен бірге иықтiрестiре отырып артынан терең iз қалдырған тұлғалардың қатарында Тел Бұқпанұлы Жаманмурынов болды.

Тел Бұқпанұлы Жаманмурынов 1888 жылы Ақтөбе облысы, Ырғыз уезіндегі Аманкөл болысына қарасты №4 ауылда қарапайым шаруа отбасында дүниеге келді. Тел Бұқпанұлының өз қолымен жазған өмірбаяны бойынша екі жасында әкесінен айрылғаннан кейін ел ішінде Жаманмурын аталып кеткен атасы Дәулетімбеттің қолында тәрбиеленеді. Жанұядағы бір қора жанды әкесінің інісі Баймағанбет асырайды. Өз

анасы да қосымша жалданып жұмыс істейді. Осындай қиыншылықтарға қарамастан көкірегі ояу атасы Жаманмұрын немересі Тел алты жасқа толғанда оны басқа да ағайын-туыстардың балдарымен қоса Аманкөл болысында ашылған мектепке оқуға береді. Атасының тәрбиесінде әрі қадағалауында болған Тел ауыл мектебі мен Ырғыздағы екі кластық училищені жақсы оқып бітіреді. Сабакқа алғыр, ойы ұшқар, бар ынтасы оқуды одан әрі жалғастырсам деген арманды арқаланған Телге үлкен сенім және қолдау көрсеткен атасы оның оқуын одан әрі жалғастыру үшін Орынборға жібереді. 1907-1912 жылдары Орынбордағы реалдық училищені ойдағыдай аяқтағаннан соң, Петербургтегі политехникалық институтқа түседі. Сонда оқып жүрген кезде сабақтардың ауыртпалығы, ауа райы жағдайы және қаражат тапшылығы денсаулығына әсер етіп, өкпе ауруының алғашқы белгілері біліне бастағаннан кейін, бірінші курсты аяқтап, дәрігерлердің кеңесімен Москваның ауыл шаруашылығы институтына ауысады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысында Қазақстан Республикасы Президенті архивінің 141 қорының және Алматы қалалық полиция департаментінің архивіндегі Т. Жаманмұрыновтың жеке ісіндегі (Қ-05886) құжаттар дерек көзі ретінде пайдаланылды. Архив құжаттары деректанулық талдаудан, сараптаудан өткізілгеннен кейін қолданыс тапты. Сонымен қатар «Қазақ» газетінің 1916 және 1917 жылдардағы сандары да дерек көзі ретінде пайдаланылды.

Мақаланы жазу барысында тарихилық принцип пен объективтілік ұстаным басшылыққа алынды. Тарихилық принцип негізінде ХХ ғасырдың бас кезіндегі Алаш қайраткерлерінің ұлтзаттық күресі, Ақпан және Қазан төңкерісі кезеңде қалыптасқан қоғамдық саяси жағдай мен сол кезеңдегі оқиғаларға талдау жасалына отырып Т. Жаманмұрыновтың саяси қызметін ашу мүмкіндігі артса, тарихи объективтілік ұстаным аясында Т. Жаманмұрыновтың ұлт мүддесі жолындағы қызметі жан-жақты сараланып бағаланды.

Талқылау

Қоғам және мемлекет қайраткері Т. Жаманмұрынов жайлы алғашқы ізденісті жұмыстардың бірі естеліктер негізінде құрастырған журналист

Е. Туребаевтың еңбегі деп айтуымызға болады [Көрнекті мемлекет, қоғам қайраткері Тел Жаманмұрынов, 2013: 133]. Зерттеуші ғалымдар С. Смағұлова мен Г. Избасарованың саяси құғын-сүргінге ұшыраған Ырғыздақтар жөніндегі ғылыми зерттеу мақаласында Т. Жаманмұрыновтың қоғамдық-саяси қызметіне біршама шолу жасалынған [Смағұлова, Избасарова, 2023: 96-100]. Арнайы Т. Жаманмұрыновтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметіне арналған жеке ғылыми зерттеулер жоқтың қасы деуге болады.

Нәтиже

Тел Бұқпанұлы Москваның ауыл шаруашылық институтында оқып жүрген кезінде әлемде бірінші дүниежүзілік соғыс жүріп жатқан болатын. Артынша-ақ бұл соғыстың қасіреті тікелей Ресей империясының қол астындағы Қазақ халқына да түсіп, ІІ Николай патшаның 1916 жылғы 25 маусымдағы Қазақстан мен Орта Азияның 19 жастан 43 жас аралығындағы ер азаматтарын майданның қара жұмысына алу жөніндегі жарлығы Қазақ даласындағы үлкен дүрбелеңнің бастамасы болды. Маусым жарлығынан туындап, бүкіл қазақ даласын қамтыған ұлт азаттық көтерілістің ажырағысыз тарихына майданның қара жұмысына қазақ жастарының баруы, сол дүрбелең тарихи оқиғаның құрамдас бір бөлшегі болып табылады.

Майданның қара жұмысына(майданның қорғаныс шептерін салу, қазу және тағы басқа) Қазақ жастары(шамамен 150 мыңдай) алынғаннан кейін Әлихан Бөкейханов бастаған алаш қайраткерлері олардың мүддесін қорғау мақсатында «Қазақ» газеті арқылы орысша білетін көзі ашық ұлтым деген азаматтарды майдан даласына жастармен бірге баруға шақырды. Ер жігіттің азаматтығы, ұлтжандылығы танылар осындай сәтте, оқуын уақытша тоқтатып, басқа да алаш қайраткерлерімен бірге батыс майданға аттанып кеткен арыстардың қатарында Тел Бұқпанұлы да болды. Алаш қайраткерлері күнбатыс майданы деп атаған (Беларуссияның батысы, Украинаның солтүстік батысы, Латвияның солтүстігі) майдан даласына келгеннен кейін Тел Бұқпанұлы басқа да ұлтжанды қайраткерлермен бірге 23 желтоқсан мен 12 қаңтар аралығында майдан даласындағы қара жұмысқа жегілген қазақ жастарының жағдайын білу үшін бірнеше топқа бөлініп жұмысқа кірісіп кетеді. Әлихан Бөкейханов «Жұмысшылар жайынан: Күнбатыс майданынан» деген мақаласында: «23-нші декабрьден 2-нші

январьға шейін 1,16,9,10 һәм 8-нші дружиналарды араладык. 3-ші январьда Минскіге қайтып, екі бөліндік. Әлихан, Мұса, Хасен 7,5,18-нші дружиналарға кеттік. Біз барып, бүгін қайттық. Мырзағазы, Тел әлі қайтқан жоқ», – деп ұлт жанашырларының жұмыстары жөнінде «Қазақ» газеті арқылы елді хабардар етеді [«Қазақ» газеті. 1917 жыл, 2023: 52 б.]. Әлихан Бөкейханов бастаған ұлтжанашырлары майдан даласындағы қазақ жастарын аралап, олардың жағдайымен егжей-тегжейлі танысқаннан кейін Әлихан Бөкейханов, Мырзағазы Есполов Тел Жаманмұранов, Мұса Сейдалиев және Хасен Бекетаевтың атынан Күнбатыс майданы комитетінің атына 11 пункттен тұратын баяндама дайындайды. Онда: қазақ жастарының тұрғын-үй жағдайы, киім-кешегі, ішер азық-түлігі, денсаулық жағдайы, дәрігерлік көмек, қара жұмысқа алынған жастарға мемлекет қазынасынан көмек көрсету мәселесі, қазақ жігіттерінің елмен хат-хабар алмасу тәртібі және тағы да басқа тұрғыдан қазақ жастарының жағдайын жақсарту талаптары мен ұсыныстар қамтылған еді [«Қазақ» газеті. 1916 жыл, 2023: 114-116 б.б.]. Осындай қиын жағдайда бар шаруасын жиып қойып, оқуын тоқтатып, майдан даласындағы қазақ жастарына Алаш қайраткерлерінің қамқорлық көмегі өзінің елеулі септігін тигізді. Ресей империялық билік өкілдеріне Қазақ жастарының талабы мен мұң-мұқтажын жеткізумен қатар, Қазақ жастарының қасындағы басы мен көзі болған ұлтжанды азаматтар болмағанда сұрапыл майдан жүріп жатқан «балапан басымен, тұрымтай тұсымен» дейтін кезеңде қорғансыз қазақ жастарының жағдайын көз алдында елестетудің өзі қиын!

Қиын-қыстау кезеңде жастығына қарамай ұлт жанашырларының жанынан табылып, майдандағы қазақ жастарының мүддесін қорғау, қамқорлық көрсету, «Қазақ» газеті арқылы қиандағы ел ішімен байланыс орнатып, оларға жәрдем көрсету сынды жұмыстарды атқарған Тел Бұқпанұлының ұлтжандылығын лайықты атап өтуге тиістіміз!

1917 жылы Ақпан буржуазиялық демократиялық революциясы жүзеге асқан кезеңде Тел Бұқпанұлы Күнбатыс майданындағы жастар жанында еді. Монархиялық билік құлап, елде болғалы жатқан үлкен саяси өзгерістер сәтін тиімді пайдаланып қалуға әрекет еткен Әлихан Бөкейханов бастаған Тел Бұқпанұлы қоштаған жалпы саны 15 ұлтжанды азамат үндеу хатқа қол қойып, сонау майдан даласынан аймақ-ай-

мақтардағы халқымыздың көрнекті тұлғаларының атына жеделдетіп үндеу хат жолдайды. Үндеуде: «Ресейдегі барша халыққа ағайындық, теңдік, бостандық күні туды. Жаңа құрылған үкімет дүкенін сүйеу үшін қазаққа ұйымдасу керек. Жаңа құрылған ел бағу дүкенін нығайту үшін тегі басқа барша халықтармен үйір боларға керек. Учредительный собрание сайлауларына қазақ болып қамдану керек. Жарамды, жақсы адамдарын ауызға ала беру керек. Енді араздық, өштік, дау, жанжал, талас, партиялық сиыспауларды тастау керек. Көксерлік жұмыстарың – бірлік, әділдік болсын! Жер мәселесін де қозғап, тезірек қолға ала беріңдер. Біз қалайтын патшалық түрі-демократический республика, яғни, мал өсіріп, егін салып, жерге ие боларлық түрі. Құдайдан басқа ешкімнен қорықпаңдар. Түзулікпен іс істеңдер, жаңа үкіметті сүйеңдер, министрлеріңнің азық-түлік ісінде жүрген уполномоченныйлары мен өзіміздің майдандағы жұмысшыларымызға болысыңдар. Халықтың көңілін білдіріңіздер», – деп кезек күттірмес аса маңызды шараларды дереу арада қолға алып, іске асыруға шақырады [«Қазақ» газеті. 1916 жыл, 2023: 150 б.].

Ақпан революциясының екпінімен ішінара болса да енген демократиялық бостандықтар Қазақ жерінде біршама саяси өзгерістерге жол ашса, көрнекті қазақ зиялыларының Қазақстандағы уақытша үкіметтің және уақытша үкіметтің жергілікті атқарушы органдарының құрамына кіруі сол кезеңде қалыптасқан халқымыздың басындағы ауыр жағдайларды шешуге мүмкіндік туғызды. Бұл тұрғыдан алғашқы жұмыстарың қатарына майданның қара жұмысына қазақ жастарын алуды тоқтату және бұған дейін тыл жұмысына алынған жастарды елге қайтару жұмыстарын жатқызамыз. Уақытша үкіметтің 1917 жылы 14 наурызда «бұратаналарды» тыл жұмысына алуды тоқтату, бір айдан кейін оларды босату туралы шешімі қабылданды [Қазақстан тарихы, 2002: 659 б.]. Осы шешімге сәйкес, Тел Бұқпанұлы 1917 жылдың мамыр айынан бастап, тыл жұмысынан елге қайтарыла бастаған жұмысшыларды аман-есен елге жеткізуді ұйымдастыру, елге жеткенше олардың қасында болып, көмек көрсету сынды ауқымды жұмыстармен айналысты. Тел Бұқпанұлы ұлтжанды қазақ жастарымен бірлесе отырып, майдан даласынан Ақпан революциясынан кейін көптеген халықтардың еркіндікке, ел болмаққа ұмтылып қам-қаракет жасап жатқанын, осындай да күш-

қайратын, өнер білімін көрсетіп, жөн сілтейтін алаштың азаматтарына «Қазақ» газеті арқылы: «Бір шоқ оқыған жастар ортамыздан бір қауым аштық. Оған «Еркін дала» деп ат қойдық», – деген хат жолдап, ұйымның өз алдына қойып отырған мақсатын ашып баяндайды [«Қазақ» газеті. 1916 жыл, 2023: 290-291 б.б.]. Тел Бұқпанұлы елге оралғаннан кейін, ұйым мүшелері: А. Кенжин, Н. Төрекүлов, М. Сейдалин, Х. Болғанбаев, А. Бейғорин, М. Есболовтар мен бірлесіп ұйымның жұмысын одан әрі жандандыру мақсатында «Алаш азаматына» деген тақырыппен: «Бірінші августа оқушы-оқытушылардың Орынборда жиыны болады. Уредительный собрание келіп қалды. Болатын өзгерістердің жайын ұйымдасып кеңесуіміз қажет. Оның үстіне жаңа туған қауымның көптік талқысына салатын сөздері бар. Соның үшін күш біріктіріп қызмет етуге сендерді біз шақырып күтеміз. Біріксек береке тұрар», – деген барша қазақ жастарына үндеу жариялады [«Қазақ» газеті. 1916 жыл, 2023: 292 б.]. Осы кезеңде құрылған «Еркін дала» және тағы басқа жастар ұйымдары жұмысының астарында Қазақ халқын ұлттық езгіден азат ету, саяси күрес жолында халықты біріктіруге деген талпыныс жатқан еді.

Тел Бұқпанұлы Күнбатыс майданынан елге саяси тұрғыдан шыңдалып оралды. Саяси күрестің алғашқы мектебінен өтіп, бұдан кейінгі жылдары еліміздегі саяси оқиғаларға белсене араласты. Және жаста болса, бас болып, Алаш қайраткерлерімен бірге саяси күрестің бел ортасында жүрген азаматты барша қазақ елі де танып үлгерген еді.

1917 жылы сәуір айында Орынбор қаласында Торғай, Орал, Ақмола, Семей, Сырдария облыстары мен Бөкей ордасынан делегаттар қатысқан қазақтардың алғашқы съезі өтті. Съезге Торғай облысынан Ахмет Бірімжанов, Тел Жаманмұрынов делегат болып қатысады. Бұл съезд уақыт тығыздығына байланысты бүкіл қазақ жерін қамти алмаған жағдайда өтсе де, алдағы болатын бүкілқазақтық жалпы съезге дайындық сипатында өтіп, қазақ халқының алдында тұрған көптеген саяси мәселелерді айқындап берді. Ал, XX ғасырдың бас кезеңіндегі халқымыздың саяси өмірінде елеулі оқиға болуымен қатар, еліміздегі алғашқы ұлттық демократиялық партияның негізі қаланған 1917 жылы шілде айында өткен Жалпықазақтық бірінші съезге Торғай облысынан делегат болып қатысқан Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Ахмет Бірімжанов,

Есенғали Тұрмұхаммедов, Елжан Оразов, Сейітәзім Қадірбаев сынды маркасқа тұлғалардың қатарынан Тел Бұқпанұлын көреміз. Съезде қаралған және қабылданған аса маңызды саяси шешімдердің қатарында алдағы шақырылатын құрылтай жиналысына дайындық және оған кандидаттар ұсыну мәселесі болғаны белгілі. Тел Бұқпанұлы алаш партиясы атынан Бүкілресейлік құрылтай жиналысына Торғай облысынан кандидат болып ұсынылады. Дегенмен де, Тел Бұқпанұлының маңдайына Бүкілресейлік құрылтай жиналысына қатысып, қазақ халқының мұң-мұқтажын көтеру бақыты бұйырмады. 1917 жылы қазан айында большевиктер партиясының жетекшілігімен орнаған кеңестік билік, Бүкілресейлік құрылтай жиналысын болдырмай тастаған еді.

Бірінші Жалпықазақтық съезден кейін өзінің туған топырағына оралған қайраткер Жалпықазақ съезінде қабылданған шешімдерді жергілікті жерде іс жүзіне асыру мақсатында тамыз айында Ырғыз уездік съезін өткізуді ұйымдастырды және бұл съез оның төрағалығымен өткізілді.

Ресейлік империялық билік құлап, оның орнына орнаған қос өкімет жағдайындағы елдегі дүрбелең, кеңестер билікке келгеннен кейінгі азамат соғысы өз халқын бодандық бұғауынан шығармаққа ұмтылған Алаш қайраткерлерін ауыр тығырыққа тіреді. Таптық негіздегі билік қоғамын алға тартқан кеңестер біртұтас халықты екіге жарып, мәселені одан әрі ушықтыра түсті. Кеңестік билікті мойындамаған Алаштықтар бұрынғы билік органдарымен байланысқа шығып, солармен одақтас болса, қазақ қоғамының екінші бөлігі кеңестер жағына шықты. Сондай алмағайып кезеңде кеңестік билік жағына шығып, халқымызды жарқын болашаққа жетелейді деген үмітті арқалаған алғашқылардың бірі – Тел Бұқпанұлы болды. 1919 жылы 4 сәуірде Бүкілресейлік орталық атқару комитетінің қаулысында Алаштықтарға амнистия жарияланып, қаулыда аталған: «Кеңес өкіметіне қарсы азамат соғысына қатысқан қырғыздар(қазақтар) сондай-ақ қырғыздардың бұрынғы ұлттық «Алашорда» үкіметінің мүшелері мен қызметкерлері өздерінің бұрынғы контрреволюциялық қызметі үшін ешқандай қуғынға салынып, жазаға тартылмауға тиісті» деген тұжырымды басшылыққа алған көптеген қайраткерлер кеңестік билік жағына өткені мәлім [Протоколы революционного комитета по управлению Казахским краем (1919-1920г.г.), 1993: 32б.]. Аталған қаулыдан кейін

Тел Бұқпанұлы Ырғыз уезіндегі кеңестік билікті орнықтыру ісіне тартылып, уездік атқару комитеті төрағасының орынбасары және жер басқармасының меңгерушілігіне сайланады. 1920 жылы мамыр айына БК(б)П қатарына өтеді.

1921 жылы сәуір айында Егін шаруашылығы халық комиссариатына қызметке шақырылып, жерге орналастыру және су шаруашылығы басқармасының бастығы болып тағайындалды. Тел Бұқпанұлының Егін шаруашылығы халық комиссариатында істеген кезеңі оның өмірінің, еңбек жолының, тұлғалық қалыптасуының жарқын беттерінің бірі болды. Осы комиссариаттың құрамында әртүрлі жауапты лауазымды қызметтерді атқара жүріп, өзінің ауыл шаруашылығы саласын жетік білетін маман ретінде көрсетумен қатар, ұлт мүддесі жолындағы қажырлы еңбегінің көрінген кезеңі де еді. Сол кезеңдерде Егін шаруашылығы комиссариатында халық комиссарлары болып істеген Ш. Дивеев (1921-1922 ж.), Д. Темірәлиев (1922-1923 ж.), Ә. Әлібеков (1924-1926 ж.), Ж. Сұлтанбеков (1926-1927 ж.), Халық комиссарының орынбасары С. Сәдуақасов (1922-1923 ж.), жер басқармасының меңгерушісі С. Қаратілеуов сынды тұлғалармен қоян-қолтық істесе жүріп, өзінің шынайы ұлтжанды қайраткер ретінде танылды.

XX ғасырдың 20 жылдарының бас кезінде Қазақстандағы ең күрделі мәселе жер мәселесі болды. Өйткені, барлық халықтардың бостандықтары мен құқықтарының дамуына барлық жағдай жасалады деп жар салған кеңестік биліктің жер саясаты бұрынғы империялық ресейдің жер саясатынан айырмашылығы болған жоқ. Мәселен, кеңестік билік орнағаннан кейін де Ресейдің орталық аудандарынан шаруалардың қазақ жеріне ағылып келуі толастамады. Жер мәселесіне тікелей жауапты егін шаруашылығы комиссариатының басшылары мен ондағы жауапты қызметтерде істейтін ұлтжанды қайраткерлерді бұл жағдай қатты алаңдатты. 1921 жылдың 7 ақпаны мен 19 сәуірінде Ресей империялық билігі кезеңінде қазақтардан тартып алған жерлерді қазақ еңбекшілеріне қайтарып беру жөніндегі Қазаткомның қаулысы қабылданғанымен де, ол іс жүзіне асырылмады. Қайта керісінше Ресейдің орталық аудандарынан орыс шаруалары толассыз ағылып, жағдайды одан әрі күрделендіре түсті.

Қалыптасып отырған күрделі жағдайда жер мәселесін реттеу үшін РКФСР-дың құрамындағы Қазақ автономиясына қарасты жерді пай-

далану, игеру жөніндегі РКФСР жер кодексіне толықтырулар мен түзету жөніндегі комиссия жұмысына қатысқан Тел Бұқпанұлы жер мәселесінде ең бірінші кезекте халқымыздың мүддесін көздеген батыл пікірлерін ортаға салады. Орталық Мәскеу мен Қазақ Егін шаруашылығы халық комиссариаты арасында жер дауы өршіп тұрған қиын кезеңде халқымыздың ұлтжанды қайраткерлерінің бірлескен табанды және қажырлы еңбегінің нәтижесінде 1924 жылы сәуір айында болған РК(б)П Қазақ облыстық комитетінің пленумы мен 1925 жылы өткен РК(б)П V конференциясының қарарларында: «Жергілікті халықты жерге орналастырып болғанша, елдің шаруашылық өміріндегі ұйымдастыру жұмыстарына кедергі келтіріп отырған өздігінен қоныс аударып келуді тоқтату жөнінде нақты әрекеттер қажет» делінген шешімдерді қабылдатқызуға қол жеткізілді [Қазақстан компартиясы създерінің, конференцияларының және пленумдарының қарарлары мен шешімдері, 1987: 87 б.].

Тел Бұқпанұлының Егін шаруашылығы халық комиссариатындағы ұлт мүддесі жолындағы қызметін шовинистік пиғылдағы «қырағылар» назардан тыс қалдырмай оның жұмысынан ілік іздей бастады. Қайраткердің кешегі Алашордашыл болғаны оларға таптырмас сылтау еді. 1923 жылы қазақ партиялық бақылау комиссиясы «шаруаға жауапсыз» қарады деген айып тағып, партиядан шығарады. Өз ісінің жауапты әрі білгір маманын қолдан ойластырылған жала арқылы партиядан шығарудың астарында Қазақ қайраткерлерін бас көтертпейтіндей етіп қуғындау жатты. Тел Бұқпанұлы бұндай қолдан ұйымдастырылған айыптауларға қарсы тұра білді және оның қолдан ұйымдастырылғандығын дәлелдей де білді. 1925 жылы Орталық партия комитеті Тел Бұқпанұлының шағым арызы негізінде оған тағылған айыпты негізсіз деп тауып, қайтадан партия мүшелігін қалпына келтіреді.

Өкінішке қарай, Ф. Голощекиннің қазақ өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы болып келуімен Қазақстандағы қоғамдық-саяси жағдай күрт өзгеріске ұшырады. Оның алғашқы шүйліккені де, Қазақстан мен Ресей Федерациясы Орталық атқару комитеті арасындағы жерді пайдалану нормалары арасындағы дау еді. Ол, РКФСР Орталық атқару комитеті шығарған жерді пайдалану нормаларын қорғап шықты. Соның нәтижесінде 1918 жылға дейін Қазақ жеріне келген келімсектердің жерге орналасуы заңдастырылды. Екінші кезекте, Қазақстанға өз еркімен

1922 жылдың 31 тамызына дейін келгендер жер алды. Үшінші кезекте, Қазақстанға 1922 жылдың 31 тамызынан 1924 жылдың 7 тамызына дейінгі аралықта келгендер жер алуы тиіс болды [Коммунистическая партия Казахстана в революциях и решениях съездов, конференций и пленумов, 1981: с 34]. Осылайша жергілікті халықтың мүддесі екінші қатарға ығыстырылып, келімсектермен қазақ жерін толтыру әрекеті заңдастырылды. Ұлтжанды қазақ қайраткерлері қаншама тер төгіп, бірінші кезекте жермен қазақ халқын қамтамаыз ету әрекеті тәрк етілді. Бірақ, қасиетті жер үшін күрес бұнымен тоқтамады. Мәскеудің және олармен біресе әрекет еткен Голощекиннің ісіне халық комиссарлар кеңесінің төрағасы Н. Нұрмақов, Егін шаруашылығы халық комиссары Ә. Әлібеков, егін шаруашылығы халық комиссариатындағы жерге орналастыру және мелиорация басқармасының бастығы С.Қаратілеуов және оның орынбасары Т.Жаманмұрынов өз қарсылықтарын білдіріп, орталықтың шешіміне қарсы ұсыныс пікірлерін ашық білдірді. Және қолдан келгенше Ресейден ағылып келіп жатқан шаруалардың тасқынын тоқтатуға әрекет жасады. Жер үшін қасиетті күрес барысында Мәскеуде отырған қайраткер тұлға Әлихан Бөкейханов өз басына төнген қауіпке қарамай, көмек қолын созды. Қазақстандағы отырықшы және көшпелі шаруашылық үшін құнарлы және құнарсыз жерлерді анықтау, жерді пайдаланудың тиімділігін ғылыми тұрғыдан зерттеу мақсатында Әлихан Бөкейханов арқылы Ленинградтан жер маманы профессор Швецов Қазақстанға шақырылды. Осы оқиға жөнінде 1929 жылы ОГПУ-дың шығыс бөлімі бастығының орынбасары Саенконың тергеу сұрақтарына жауап берген егін шаруашылығы халық комиссариатының қызметкері Қ. Әлімбаев деген: «Бұлар барлық мәселені сонымен кеңесіп шешеді және Ә. Бөкейханов арқылы проф. Швецовпен байланысып, Қазақстанға қоныс аударуды тоқтату үшін арнайы зерттеу жүргізіп, оның қортындысы бойынша бос жерлердің жоқ екенін жалған мәліметпен дәлелдемек болды. 1926 жылы Швецов Қызылордаға келген кезде онымен болған болған әңгіме барысында Қаратілеуов оған мынадай рухта былай деді: «Сіз қартайған адамсыз, бұл сіздің соңғы ғылыми жұмысыңыз болар. Сондықтан, сіздің есіміңіз қазақ халқының тарихында мәңгі қалуы үшін сіз бұл жұмысты сізбен біз келіскендей, қазақ жерін отарлаудан арашалап алатындай етіп аяқтағаныңыз жөн». Бұл ЦУЗ-де

Қаратілеуовтің кеңсесінде болған еді. Айтылған әңгіме менің қатысуымда болды. Т.Жаманмұрановта бар болатын» – деп, істің мәнін бұрмалап көрсетеді[ҚР ПА. Қ. 141. т. 1. і. 2409. п.п. 2-6]. Ал шын мәнісінде бұл ұлт қайраткерлерінің қасиетті жер үшін отаршыл күштермен ашық аяқасқа түскен ұлт мүддесі жолындағы күресінің айқын көрінісі еді.

1929 жылы Қазақстанда Голощекиндік қуғын-сүргін кең сипатта қарқын алды. Оған ең алдымен іліккен Алаш қайраткерлері болды. Олардың алды ату жазасына кесілсе, қалғандары ұзақ мерзімге сотталып кетті. Голощекиндік қуғын-сүргіннен кешегі Алаштықтар жағында болған қайраткерлер де тыс қалмады. Алаштықтардың идеялық мүдделестері деп қауіптенген Голощекин олардың әрбір қадамын жіті бақылауға алуды ОГПУ органдарына тапсырумен қатар, қызмет барысындағы істерінен кінәрат іздеп табуға әрекеттенді. Сондай «қауіптілердің» бірі Тел Бұқпанұлына 1930 жылы Ақмола округіндегі егістік науханы барысында ысырапшылдыққа жол берді деген жала жабылады. Мәселенің өзіне қарсы қасахана ұйымдастырылып отырғанын айқын бағамдаған қайраткер, іс бойынша тікелей сотқа жүгініп, сот барысында өзінің кінәсіздігін дәлелдеп шықты. Кеңестік биліктің ауыл шаруашылығында ұжымдастыруды жүргізу саясатына қарсылық ретінде туындаған 1930 жылдардағы шаруалар көтерілісінің бір ошағы Ақтөбе облысының Бірғыз ауданы болды. Бұл Тел Бұқпанұлының туған жері. Голощекиндік билік өз туған жеріне танымал, құрметті тұлғаның осы көтеріліске қатысы бар деп, «тіміскілік» әрекетін жасап көрген секілді. Дегенмен де, «ұялған тек тұрмас» дегенді ұстанған партиялық бақылау комиссиясы қайраткерге қатаң сөгіс жариялады. 1937 жылы Тел Бұқпанұлы тұтқындалғанда оған тағылған айыптардың бірі ретінде осы отызыншы жылдардағы іс тағы да қайта көтеріліп, байларды тәркілеу кезінде, жауапты қызметте істеді, қанаушы тапты жоюда партия бағытына және оның нұсқауларын орындауда ашық қарсылық білдірді, кеңес өкіметінің жер саясатымен келіспеді», -деген айыптауларды алға тартып, жалғандықтың жаласын бұрынғыдан да қоюлата түскен еді[АҚ ПДА. Қ. 05886. і. 11020. п. 63].

Тел Бұқпанұлы 1932-1933 жылдары Шымкент қаласындағы түйе шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтының директоры қызметін атқарды. Бұл жылдар қазақ халқы үшін аса ауыр

кезең еді. Бүкіл елді қамтыған аштық, аштықтың салдарынан бас сауғалап жан-жаққа босып кетіп жатқан халықтың ауыр тағдыры. Осындай ауыр кезеңде қайраткер 1933 жылдың шілде айынан бастап Егін шаруашылығы халық комиссариаты құрамындағы көшпенділерді отырықшылық шаруашылығына орналастыру жөніндегі комиссия құрамында жұмыс істеп, өзге республикаларға, шет мемлекеттерге босып кеткен қазақтарды елге қайтару, орналастыру, жұмыспен қамту, азық-түлікпен қамтамасыз ету сынды жұмыстармен белсенді айналысып, әбден азып-тозған мындаған жанның өмірін сақтап қалды.

1936 жылдың бас кезінде Қазақстан үкіметі голощекиндік зобалаңнан кейінгі мал шаруашылығын қайта қалпына келтіру жолында Моңғолия елінен түйе сатып алуды жоспарлайды. Осы мақсатта арнайы мамандар тобы жасақталып, оның құрамына түйе шаруашылығының білгір маманы Тел Бұқпанұлы кірді. Тел Бұқпанұлы 1936 жылы ақпан айында Қазақ үкіметінің төрағасы О.Исаевтан жедел арада Москваға аттанып, сондағы Қазақ орталық атқару комитетінің төрағасы Ү.Құлымбетовке жолығу жөнінде жедел хат алғаннан кейін, Москваға жүріп кетеді. Онда мал шаруашылығының профессоры П.В. Иванов, зоотехниктер – Наурызбаев, Еркеғұлов, мал дәрігерлері – Кожакін, Самарцев, Журавлер және Т. Жаманмұрынов кірген жұмыс тобы Қазақстанға сегіз мың бас түйе малын сатып әкелу мақсатында Моңғолияға жіберілді. Сегіз айға созылған бұл жұмыс барысындағы тапсырманы сәтті орындаған, Тел Бұқпанұлы бірде-бір түйені шығынға ұшыратпай елге аман-есен жеткізген болатын.

1937-1938 жылдары жүргізілген Сталиндік саяси қуғын-сүргін жазалау науханы халқымыздың ұлт қайраткерлеріне қарсы қарқынды түрде жүргізілгені мәлім. Осыған дейінгі қоғамдық-саяси қызметінде ұлт мүддесін қорғауда табанды күрескерлігімен көзге түскен Тел Бұқпанұлы олардың назарына алдымен іліккендердің бірі болды. Оған қарсы саяси тұрғыдан қаралау науханы жан-жақты жүргізілді. Алдымен 1937 жылы 27 ақпан күні облыстық «Актюбинская правда» газетінде жарияланған «Алаш-Орда – злейший враг народа» атты мақалада Тел Бұқпанұлы өңін жасырған «халық жауы» ретінде сипатталды. Келесі күні Тел Бұқпанұлының ісін қараған Ақтөбе қалалық партия комитеті оның Алашорда құрамында болғанын, Алаш партиясы атынан құрылтай съезіне делегат болып сайланғанын,

Алашорда құрамында болғанын жасырып келгенін және Алашордадан осы уақытқа дейін бас тартпағанын, кеңес өкіметіне қарсы жұмыс жүргізіп, партияны алдап келгенін жіпке тізе отырып, партия қатарынан шығару жөнінде қаулы қабылдайды. 1937 жылы 9 наурыз күні болған Ақтөбе облыстық партия комитетінің алқа мәжілісі бұрынғы айыптауларды қайталай отырып, Ақтөбе қалалық партия комитетінің шешімін бекітті [АҚ ПДА. Қ. 05886. і. 11020. п.п. 61-62].

1937 жылы 31 мамырда НКВД тарапынан Тел Бұқпанұлына ұлтшыл контрреволюциялық ұйымның мүшесі, КСРО-дан Қазақстанды бөліп әкету идеясын таратушы, ұлтшыл мемлекетті құруға әрекет етуші деген айып тағылып РКФСР қылмыстық кодексінің 58-статьясының 10-11 тармақтары бойынша қамауға алынды. Ұзақ уақытқа созылған тергеуден кейінгі 1937 жылы 10 қарашадағы Тел Бұқпанұлына қатысты айыптау қортындысында оған:

«1. Антисоветтік ұлтшыл, лаңкестік-көтерісшіл диверсиялық ұйымның Ақтөбе филиалының жетекшісі.

2. Антисоветтік ұйымға жаңа мамандарды тарту ісімен айналысты. Алматы облысының аумағында көтерісшіл топтарды құрды.

3. БК(б)П және кеңес өкіметімен күресу әдіс тәсілдерін талқылаған антисоветтік ұйымның мүшелерінің жасырын кеңесін өткізді.

4. Орталықтың тапсырмасы бойынша ұлтшыл ұйым Жапон агенттерімен байланысып, оларға тыңшылық сипаттағы мәліметтерді берді.

5. Орталық антисоветтік ұйымның тапсырмасы бойынша Ақтөбеде лаңкестік ұйым құрды, РКФСР қылмыстық кодексінің 58-статьясының 1-2-8-9 және 11 тармақтарында қарастырылған қылмыс бойынша Қазақ өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Мирзоян жолдасқа қастандық жасауға бұл ұйымға тапсырма берді» деген айыптар тағылып, істі РКФСР жоғарғы әскери коллегиясының қарауына жібереді [АҚ ПДА. Қ. 05886. і. 11020. п. 5-9]. 1937 жылы 13 қарашада істі қараған Қазақ КСР НКВД-ның ішкі және шекара әскерлерінің әскери прокуроры 1 рангалы әскери заңгер Соколов айыптау қортындысын дұрыс деп тауып, қылмыстық процессуалдық кодексінің 221 статьясын басшылыққа ала отырып: «1. РКФСР қылмыстық кодексінің 58 статьясының 1-а, 2, 8, 9 және 11 тармақтары бойынша Тел Жаманмұрыновтың ісі КСРО жоғарғы әскери коллегиясының сотына берілсін. 2. Бұлтартпау шаралары қамауда

ұстауда қалдырылсын. 3-Іс НКВД арқылы КСРО жоғарғы әскери коллегиясына жіберілсін» деген қаулы қабылдайды [АҚ ПДА. Қ. 05886. і. 11020. п. 219]. Осылайша асыл ер, ұлт жанашыры сталиндік әкімшіл-әміршіл сүрқия жүйенің құрбаны болып кете барды. Тел Бұқпанұлының ісін қараған жаналғыш жоғары әскери коллегия 1938 жылы 25 ақпанда қазақтың маңдай алды 39 арысымен бірге оны ату жазасына кеседі.

Қорытынды

Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Тел Бұқпанұлы 1937 жылы мамыр айында жалған саяси айыппен тұтқындалғанда перзенттері Ләйла 13 жаста, Бибі 11 жаста, Гүлнәр 5 жаста, Гүлзада 1 жаста болды. Қайраткердің жеке ісінде ҚазақКСР Ақтөбе облыстық архивінің меңгерушісінің атына 1970 жылы жазылған Устеміров Шыныбек деген азаматтың өтініш хаты бар. Өтініш иесі өзін Т.Жаманмұрыновтың ұлымын деп көрсетіп, әкесінің 1920-1937 жылдары аралығындағы жұмысы және оның ақталғандығы жөніндегі құжаттарды сұратқан. Соған қарағанда Тел Бұқпанұлының артында қалған ұлы да болуы мүмкін. Бұл да болса Тел Бұқпанұлы жөнінде алдағы уақытта ізденісті жұмыстарды жалғастырудың қажеттігін көрсетіп отыр. Тел Бұқпанұлының жары Айғаным Сарыбатырқызы 1956 жылдан бастап, КСРО жоғарғы әскери соты алқасының атына, ҚазақКСР прокурорының атына жазықсыз жаламен сотталған күйеуін ақтау жөнінде өтініштер жазып, қайраткер тұлғаның ардақты есімін қайтару жолында көп ізденеді. 1958 жылы 4 наурызда РКФСР бас әскери прокурорының Тел Бұқпанұлының ісі бойынша

қабылданған бұрынғы шешімінің күшін жою жөніндегі қортындысын қараған КСРО жоғарғы әскери сотының алқасы 1938 жылы 25 ақпанда КСРО жоғарғы әскери соты Тел Бұқпанұлына қатысты шығарған шешімінің құрамында қылмыстық болмауына байланысты күші жойылсын деген шешім шығарады [АҚ ПДА. Қ. 05886. і. 11020. п.п. 81-82]. Жазықсыз қуғындалып, тоталитарлық жүйенің құрбаны болып кеткен ардақты тұлғаның есімі араға 20 жыл салып барып, ақталған еді.

Бүгінде Ырғыз ауданының орталығында қайраткер тұлғаның есімі бірілген бір мектеп пен көше бар. Біздің ойымызша қайраткер тұлғаның есімін ұлықтау жұмыстары тек Ырғыз ауданының көлемімен шектелмеуі тиіс. Өйткені ол, ұлттық мүдде жолында күрескен мемлекеттік дәрежеде ұлықтауға тиіс қайраткер. Алдағы уақытта қайраткердің есімі республикалық дәрежеде ұлықталып, еліміздің бас қалаларында көше атаулары берілсе, облыс орталығы Ақтөбе қаласында, Ырғыз ауданының орталығында еңселі ескерткіш орнатылса дейміз!

Дереккөздер

ҚРПА – Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві
АҚ ПДА – Алматы қалалық полиция департаментінің архиві

Sources

APRK – *Archive of the President of the Republic of Kazakhstan*
APDA – *Archive of the Police Department of Almaty.*

Әдебиеттер

- Көрнекті мемлекет, қоғам қайраткері Тел Жаманмұрынов, (2013) – *Көрнекті мемлекет, қоғам қайраткері Тел Жаманмұрынов* / Құраст: Е.Тұрабаев. Ақтөбе. 133 б.
- Смағұлова, Избасарова, (2023) – *Смағұлова С.О., Избасарова Г.Б. Қуғындалған ырғыздықтар. // Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университетінің Хабаршысы. №1. 96-100-бб.*
- «Қазақ» газеті. 1917 жыл, (2023) – *«Қазақ» газеті. 1917 жыл* / Құраст: Ф.Әнес, Т.Замзаева. Алматы: «Алашорда» қоғамдық қоры, 568 б.
- «Қазақ» газеті. 1916 жыл, (2023) – *«Қазақ» газеті. 1916 жыл* / Құраст: Ф.Әнес, Т.Замзаева. Алматы: «Алашорда» қоғамдық қоры, 624 б.
- «Қазақ» газеті. 1916 жыл, (2023) – *«Қазақ» газеті. 1916 жыл* / Құраст: Ф.Әнес, Т.Замзаева. Алматы: «Алашорда» қоғамдық қоры, 624 б.
- Қазақстан тарихы, (2002) – *Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін).* / Бес томдық. 3-том. Алматы: «Атамұра». 768 б.

«Қазақ» газеті. 1916 жыл, (2023) – «Қазақ» газеті. 1916 жыл / Құраст: Ғ.Әнес, Т.Замзаева. Алматы: «Алашорда» қоғамдық қоры. 624 б.

«Қазақ» газеті. 1916 жыл, (2023) – «Қазақ» газеті. 1916 жыл / Құраст: Ғ.Әнес, Т.Замзаева. Алматы: «Алашорда» қоғамдық қоры. 624 б.

Протоколы революционного комитета по управлению Казахским краем (1919-1920г.г.), (1993) – *Протоколы революционного комитета по управлению Казахским краем (1919-1920г.г.) / Сборник документов.* Алматы: Ғылым. 277 с.

Қазақстан компартиясы съездерінің, конференцияларының және пленумдарының қарарлары мен шешімдері, (1987) – *Қазақстан компартиясы съездерінің, конференцияларының және пленумдарының қарарлары мен шешімдері / 1-т. 1921-1927.* Алматы. 287 с.

Коммунистическая партия Казахстана в революциях и решениях съездов, конференций и пленумов, (1981) – *Коммунистическая партия Казахстана в революциях и решениях съездов, конференций и пленумов.* Алматы. 287 с.

Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. Қ. 141. т. 1. і. 2409. п.п. 2-6

Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ. 05886. і. 11020. п. 63

Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ. 05886. і. 11020. п.п. 61-62

Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ. 05886. і. 11020. п. 5-9

Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ. 05886. і. 11020. п. 219

Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ. 05886. і. 11020. п.п. 81-82

References

Kornkti memleket, kogham qairatkery Tel Zhanamurynov, (2013) – Kornkti memleket, kogham qairatkery Tel Zhanamurynov / Qurast: E.Turabaev. Aqtobe. 133 b. (Kazakh)

Smagulova, Izbasarova, (2023) – Smagulova S.O., Izbasarova G.B. Qugyndalghan yrgyzdar. // L.N.Gumilev atyndagy Eurazialyq ulttyq universitetinin Habarshysy. №1. 96-100-bb. (Kazakh)

«Qazaq» gazeti. 1917 zhyl, (2023) – «Qazaq» gazeti. 1917 zhyl / Qurast: G.Anes, T.Zamzaeva. Almaty: «Alashorda» qogamdyq qory. 568 b. (Kazakh)

«Qazaq» gazeti. 1916 zhyl, (2023) – «Qazaq» gazeti. 1916 zhyl / Qurast: G.Anes, T.Zamzaeva. Almaty: «Alashorda» qogamdyq qory. 624 b. (Kazakh)

«Qazaq» gazeti. 1916 zhyl, (2023) – «Qazaq» gazeti. 1916 zhyl / Qurast: G.Anes, T.Zamzaeva. Almaty: «Alashorda» qogamdyq qory. 624 b. (Kazakh)

Qazaqstan tarihy, (2002) – Qazaqstan tarihy (kone zamannan buginge deiin). / Bes tomdyq. 3-tom. Almaty: «Atamura». 768 b. (Kazakh)

«Qazaq» gazeti. 1916 zhyl, (2023) – «Qazaq» gazeti. 1916 zhyl / Qurast: G.Anes, T.Zamzaeva. Almaty: «Alashorda» qogamdyq qory. 624 b. (Kazakh)

«Qazaq» gazeti. 1916 zhyl, (2023) – «Qazaq» gazeti. 1916 zhyl / Qurast: G.Anes, T.Zamzaeva. Almaty: «Alashorda» qogamdyq qory. 624 b. (Kazakh)

Protokoly revolyucionnogo komiteta po upravleniyu Kazahskim kraem (1919-1920g.g.), (1993) – Protokoly revolyucionnogo komiteta po upravleniyu Kazahskim kraem (1919-1920g.g.) / Sbornik dokumentov. Almaty: Gylym. 277 s. (Russian)

Qazaqstan kompartiyasy s'ezderinin, konferenciylarynyn zhane plenumdarynyn qararlary men sheshimderi, (1987) – Qazaqstan kompartiyasy s'ezderinin, konferenciylarynyn zhane plenumdarynyn qararlary mensheshimderi/1-t. 1921-1927. Almaty. 287s. (Kazakh)

Kommunisticheskaya partiya Kazahstana v revolyuciayah i resheniyah s'ezdov, konferenciya i plenumov, (1981) – Kommunisticheskaya partiya Kazahstana v revolyuciayah i resheniyah s'ezdov, konferenciya i plenumov. Almaty. 287 s. (Russian)

Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin arhivi. Q. 141. t. 1. i. 2409. p.p. 2-6. (Russian)

Almaty qalalyq policiya departamentinin arhivi. Q. 05886. i. 11020. p. 63. (Russian)

Almaty qalalyq policiya departamentinin arhivi. Q. 05886. i. 11020. p.p. 61-62. (Russian)

Almaty qalalyq policiya departamentinin arhivi. Q. 05886. i. 11020. p. 5-9. (Russian)

Almaty qalalyq policiya departamentinin arhivi. Q. 05886. i. 11020. p. 219. (Russian)

Almaty qalalyq policiya departamentinin arhivi. Q. 05886. i. 11020. p.p. 81-82. (Russian)

Авторлар туралы мәлімет:

Салқынбек Досалы Исаханұлы – тарих ғылымдары кандидаты, профессор, Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: salkynbek.dosaly@mail.ru

Шуланбекова Гүлжанар Құралбекқызы – тарих ғылымдары кандидаты, Қазақстан-Ресей медициналық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: g.shulanbekova@medkrmu.kz

Information about the authors:

Salkynbek Dossaly – candidate of Historical sciences, professor, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: salkynbek.dossaly@mail.ru

Shulanbekova Gulzhanar – candidate of Historical sciences, Kazakh-Russian Medical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: g.shulanbekova@medkrmu.kz

Сведения об авторах:

Салкынбек Досалы Исаханович – кандидат исторических наук, профессор, КазНИТУ имени К.И. Сатпаева (Алматы, Казахстан, e-mail: salkynbek.dossaly@mail.ru);

Шуланбекова Гулжанар Куралбековна – кандидат исторических наук, Казахстанско-Российский медицинский университет (Алматы, Казахстан, e-mail: g.shulanbekova@medkrmu.kz).

Келіп түсті: 19.10.2025

Қабылданды: 25.11.2025

2-бөлім
ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ

Section 2
WORLD HISTORY

Раздел 2
ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Ж.О. Есеркепова Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан
e-mail: zhanar_e77@mail.ru

ҚХР САЯСИ ЖҮЙЕСІ: ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІГІ

Бұл мақалада қазіргі Қытай Халық Республикасының саяси жүйесінің әр кезеңдер бойынша өзгеріске түсуі қарастырылған. Сонымен қатар ҚХР саяси жүйесінің тарихи қалыптасуы мен ерекшеліктеріне баса назар аударылады. Саяси идеологияларының өзгерісі әсіресе, Дэн Сяопин реформаларынан бастап бүгінгі күнге дейін талданады. ҚКП жетекші саяси күш ретіндегі рөліне, сондай-ақ қазіргі саяси құрылымның қалыптасуына экономикалық реформаларының ықпалы қарастырылған. Мақалада орталық және жергілікті басқару органдарының өзара іс-қимылы, ҚХР халықаралық саясатқа сай реформалары талданады. Зерттеу нәтижесіне орай ҚХР саяси жүйесінің қалыптасуына қытай басшылары мен ҚКП рөлі, ықпалы бағамдалды. Мақаланың негізгі материалдарын шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеу еңбектері құрайды.

Зерттеудің әдіснамасы ҚХР саяси жүйесінің қалыптасу тарихы, оның «жаңа дәуірдегі қытайлық ерекшеліктері бар социализм» секілді жүйесін анықтауға мүмкіндік беретін тарихи-аналитикалық және жүйелік талдауға негізделген. Сондықтан ҚХР саяси жүйесінің қалыптасуы мен кезеңдерін талдауға, оның негізгі ерекшеліктерін және ҚХР басшыларының саяси басқару модельдерін салыстырмалы түрде анықтауға мүмкіндік беретін тарихи-салыстырмалы және институционалдык тәсілдер қолданылады. Салыстырмалы әдіс ҚХР басшыларының билігі кезеңдеріндегі Қытай қоғамының саяси тұрғыда басқару жүйелері мен дамуы жайындағы тұжырымдамаларындағы ақпараттарды салыстыруға мүмкіндік береді. Ал тарихи әдіс арқылы мемлекеттік басқару концепцияларын Қытай басшыларының басқару әдістері мен ҚХР саяси-партиялық, мемлекеттік құрылымының ерекшеліктерін ашуға қол жеткізілді.

Мақаламыздың ғылыми жаңалығы ретінде тарихи және институционалдык факторларды ескере отырып, ҚХР саяси жүйесінің эволюциясын жаңа көзқарас тұрғысында жан-жақты қарастыру және оның қазіргі саяси даму контекстіндегі ерекшеліктерін айқындаумен сипатталады. Сондықтан қытайлық басқару моделін басқа саяси жүйелерден даралайтын ерекше белгілері пайымдалды. Қытайлық басқару және шешім қабылдау саласындағы негізгі принциптері мен қабылданған тәжірибелері де талданған. Соның ішінде ҚХР саяси-экономикалық дамуы мен әлеуметтік бағдарламаларын жоспарлауына да көңіл бөлінді. Қытайдың саяси жүйесінің ерекшеліктері, динамикасын қарастыру оның саяси-экономикалық дамуы мен қазіргі әлемдік саясаттағы рөлін түсіну үшін маңызды болып табылады деген тұжырым жасаймыз.

Түйін сөздер: саяси жүйе, ҚХР, ҚКП, Дэн Сяопин, Си Цзиньпин, реформа.

Zh.O. Yesserkepova

Ablai Khan KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan
e-mail: zhanar_e77@mail.ru

Political system of the people's republic of China: history of formation and features

This article examines changes in the political system of the modern People's Republic of China at various stages. It also focuses on the historical development and characteristics of the PRC's political system. Changes in political ideologies are analyzed, particularly from Deng Xiaoping's reforms to the present day. The role of the CPC as a leading political force is examined, as well as the influence of economic reforms on the formation of the modern political structure. The article analyzes the interaction between central and local governments and China's reforms in the context of international politics. The study assesses the role and influence of Chinese leaders and the Communist Party in shaping China's political system. The article draws primarily on research by foreign and domestic scholars.

The research methodology is based on a historical-analytical and systemic analysis of the development of China's political system, its system as "socialism with Chinese characteristics for a new era." Therefore, historical-comparative and institutional approaches are used to analyze the formation and stages of China's political system, identify its key features, and identify the political governance models of China's leaders. The comparative method allows for a comparison of information from concepts of po-

litical governance systems and the development of Chinese society during the reigns of China's leaders. The historical method allowed for the identification of concepts of public administration, the governance methods of Chinese leaders, and the characteristics of China's political, party, and state structure.

The scientific novelty of this article lies in its comprehensive examination of the evolution of China's political system from a new perspective, taking into account historical and institutional factors, and identifying its characteristics in the context of contemporary political development. In this regard, the distinctive features that distinguish the Chinese governance model from other political systems were examined. The key principles and generally accepted practices of Chinese governance and decision-making were also analyzed. In particular, attention was paid to the planning of China's political and economic development and social programs. We conclude that examining the characteristics and dynamics of China's political system is important for understanding its political and economic development and role in contemporary global politics.

Keywords: political system, PRC, Communist Party of China, Deng Xiaoping, Xi Jinping, reform.

Ж.О. Есеркепова

КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан
e-mail: zhanar_e77@mail.ru

Политическая система КНР: история становления и особенности

В данной статье рассматриваются изменения в политической системе современной Китайской Народной Республики на разных этапах. Кроме того, особое внимание уделяется историческому становлению и особенностям политической системы КНР. Анализируются изменения в политических идеологиях, особенно от реформ Дэн Сяопина до наших дней. Рассматриваются роль КПК как ведущей политической силы, а также влияние экономических реформ на формирование современной политической структуры. В статье анализируется взаимодействие центральных и местных органов власти, реформы КНР в русле международной политики. По результатам исследования оцениваются роль и влияние китайских лидеров и КПК на формирование политической системы КНР. Основными материалами статьи являются исследования зарубежных и отечественных ученых.

Методология исследования основана на историко-аналитическом и системном анализе истории становления политической системы КНР, её системы как «социализма с китайской спецификой новой эпохи». В связи с этим для анализа становления и этапов развития политической системы КНР, выявления её основных черт и моделей политического управления лидеров КНР используются историко-сравнительный и институциональный подходы. Сравнительный метод позволяет сопоставить информацию из концепций систем политического управления и развития китайского общества в периоды правления лидеров КНР. Исторический метод позволил выявить концепции государственного управления, методы управления китайских лидеров, особенности политико-партийного и государственного устройства КНР.

Научная новизна статьи заключается в комплексном рассмотрении эволюции политической системы КНР с нового ракурса, с учетом исторических и институциональных факторов, и выявлении ее особенностей в контексте современного политического развития. В связи с этим были рассмотрены отличительные черты, отличающие китайскую модель управления от других политических систем. Также были проанализированы основные принципы и общепринятые практики в области китайского управления и принятия решений. В частности, внимание было уделено планированию политико-экономического развития и социальных программ КНР. Мы приходим к выводу, что рассмотрение особенностей и динамики политической системы Китая важно для понимания ее политико-экономического развития и роли в современной мировой политике.

Ключевые слова: политическая система, КНР, КПК, Дэн Сяопин, Си Цзиньпин, реформа.

Кіріспе

XXI ғасырда Қытай мемлекеті саяси-экономикалық жағынан дамуда айтарлықтай жетістіктерге ие болуда. Негізінен бүгінгі күні де ұлттық, аумақтық, демографиялық және саяси проблемалары бар Қытай Халық Республикасы марксизм идеологиясынан бас тартқан жоқ. Олардың

бұл жүйесі демократиялық орталықтанған институтына негізделген әділетті социалистік қоғам құруға бағытталған еді. Қазіргі уақытта ҚХР қытайлық сипаттағы қуатты дамыған социалистік нарықтық экономикасы бар ел. Қытай аз уақыт ішінде кедей елден қуатты жоғары технологиялық державаға, көптеген экономикалық көрсеткіштер бойынша әлемде жетекші орындарға ие

мемлекетке айналуға. 2021 жылы ҚКП құрылғанына 100 жыл толды. Ал 2017 жылдың күзі Қытайдың басқарушы партиясы үшін ең маңызды жыл болып табылады. Себебі, осы жылғы съезде ҚХР қытайлық ерекшеліктері бар социализмнің «жаңа кезеңіне» кіруін белгілеген еді. Билік партиясының жүз жылдық мерейтойы белгілі бір мағынада «Қытай халқының ұлы жаңғыруы» саласындағы бірқатар тарихи жетістіктерін көрсеткен белес болып табылады. Яғни, Қытай елінің қуатын, қорғаныс әлеуетін, экономикалық дамуын, ғылымы мен техникасын, мәдениетін, әлеуметтік саясаттағы жетістіктерінің артуын айтуға болады. Бірақ мерейтой қазіргі Қытайдың дамуындағы көптеген аспектілер, оның ішкі және сыртқы саясаты төңірегінде халықаралық дау-дамайдың ұлғаюымен де тұспа-тұс келді. Оған қоса коронавирус індеті де осы кезде басталып, саяси-экономикалық жағдайына әсерін тигізді. ҚХР имиджінің нашарлау тенденциясы аз да болса байқалған еді.

Жалпы Қытай – саяси жүйесі мен ұйымдарында батыстық үлгінің көптеген құрамдас бөліктері жоқ ел болып табылады. Қытайда әртүрлі саяси партиялар арасындағы ашық бәсекелестікке көшу, билік бөлінісін енгізу немесе ақпараттық кеңістікті либерализациялау жақын болашаққа жоспарланбайды. Оның үстіне, қытай элитасы арасында «Қытайдың өрлеуі және Батыстың құлдырауы» концепциясының басым болуы себепті қазіргі жағдайда бұл перспективалар елес болып көрінеді. Бірақ бұл жағдайда Қытай халықпен кері байланыс пен азаматтардың саяси қатысуын арттыру үшін қытайлық ерекшеліктерге сай құралдарды іздемейді дегенді білдірмейді. ҚХР саяси жүйесінің тәуекелдері мен саяси механизмдерінің сақталуының қаншалықты сәтті болатынын уақыт көрсетеді. Сондықтан бұл мақаланы жазудағы да мақсатымыз – қытай қоғамының саяси жүйесінің қалыптасуы мен ҚХР саяси жүйесінің әлемдегі басқа басқару үлгілерінен ерекшелігі, реформа жолындағы күрестері, қазіргі басшысы Си Цзиньпиннің реформаларымен байланыстыра қарап, талдау жасау. Бұл мақсат ҚХР саяси жүйесінің қазіргі жағдайына тарихи, әлеуметтік, саяси факторлардың қалай әсер еткендігін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер

Біздің қарастырып отырған мәселеміздің теориялық-әдіснамалық негіздерін Қытайдың

саяси режимінің модернизациясы және саяси теориялары құрайды. Себебі, бұл теориялар қарастырылған кезеңдегі Қытайдың саяси үдерісін түсіндіруге көмектеседі. Өйткені, соңғы онжылдықтарда ҚХР саяси жүйесінде заңдылықты нығайтуға және халықтың өмір сүру деңгейін жақсартуға бағытталған біршама өзгерістер болғанын айтуға болады. Социализм мен капитализм арасындағы идеологиялық қайшылықтарды шешудегі Дэн Сяопин дамытқан «қытайлық ерекшеліктері бар социализмді құру теориясы», «Сяокан» қоғамын құрудағы тұжырымдамалар, Си Цзиньпиннің «жаңа дәуірдегі қытайлық ерекшеліктері бар социализм» жайындағы идеологиялық-теориялық әдіснамалары мақаламызды жазуға арқау болды. Мақаланы жазу барысында келесідей зерттеу әдістері қолданылды. Салыстырмалы әдіс пайдаланылған зерттеу жұмыстарына сүйене отырып, ҚХР басшыларының билігі кезеңдеріндегі Қытай қоғамының саяси тұрғыда басқару жүйелері мен дамуы жайындағы тұжырымдамаларындағы ақпараттарды салыстыруға мүмкіндік береді. Ал тарихи әдіс мемлекеттік басқару концепцияларын Қытай басшыларының басқару әдістері арқылы тарихи-саяси аспектіде анықтауда көмегін тигізеді. Аналитикалық әдіс арқылы Қытай қоғамындағы саяси режим мен ҚХР қазіргі басшысы Си Цзиньпиннің саяси ұстанымдарына талдау жасалды. ҚХР-ның саяси жүйесі 1949 жылғы халық революциясының жеңісінің нәтижесінде қалыптасты. Қытайдағы мемлекеттің мәнін анықтауда «мемлекеттік жүйе» ұғымы Қытай Халық Республикасының таптық сипатын жұмысшылар мен шаруалар одағына негізделген «жұмысшы табы мен басқарушы халықтық демократиялық диктатуралық социалистік мемлекет» ретінде сипатталады. Ал «саяси жүйе» ҚХР-дағы саяси билікті халық өкілдері жиналыстары түрінде ұйымдастыру формасын білдіреді.

Сонымен қатар тақырып аясындағы мәселе бойынша біраз дереккөздер мен мәліметтер, зерттеу еңбектері де қарастырылды. Мысалы, мәселеге қатысты біршама талдаулар ресейлік ғалымдардың да зерттеу жұмыстарында терең қамтылған. Сондықтан Смирнов Д.А., Зуенко И.Ю., Садченко В.Н., Величко Л.Н., Воскресенский А.Д., Бальчиндоржиева О.Б. т.б. зерттеушілердің ғылыми жұмыстары мақаламызды жазуға арқау болса, қытайлық зерттеушілерден Го Цзиньлун, Гао Вэньцин, Ван Вэй секілді ғалымдардың ізденген зерттеу еңбектері көп көмегін тигізді.

Сонымен қатар мақаламызды жазу барысында отандық зерттеушілердің тарапынан мәселемізге қатысты Мұқаметханұлы Н. ғылыми мақаласына тоқталып, ҚХР саяси жүйесі, ішкі және сыртқы саясаттарының негізгі бағыттары, ұстанымдары жайлы мәліметтер ала алдық. Ал шығыстанушы ғалымдардан Алдабек Н.А., Бектурганова П.Е., Сериккалиева А.Е., Дәуен Д., Асыл М. бірлескен авторлығымен жазылған зерттеу жұмыстарынан да Қытайдың модернизациялық үдерістері жайында т.б. жанама мәліметтер кездескенін айтуға болады.

Нәтижелер мен талдаулар

Қытайды басқарудағы демократиялық саясаттың жойылуына XX ғ ортасындағы Мао Цзедунның «Үлкен секіріс» саясаты мен «коммунизмді» жүзеге асыру әрекеті, содан кейін 1966-1976 жж. «Мәдени революциясы» ықпал етті. Мао Цзедун қайтыс болғаннан кейін, 1970 жж. соңына қарай Қытайда билік институттарының толыққанды қызметін қалпына келтіру процесі басталған еді. Бұл кезең Дэн Сяопиннің басшылығымен іске асқан «социалистік жаңғырту» дәуірімен тұспа-тұс келді. Осы кездері ҚХР реформалар бағытына бет бұрған соң, елдің даму жолын өзгерту қажеттігі туындап, белгілі бір саяси өзгерістер орын ала бастайды. 1979 ж. көктемде Дэн Сяопин елді жаңғыртуды сәтті жүзеге асыру үшін өзінің белгілі төрт негізгі қағидаға сүйену қажет екенін мәлімдейді. Яғни, белгілі социалистік даму бағыты, пролетариат диктатурасы, Қытай Коммунистік партиясының жетекшілік рөлі, марксизм-ленинизм идеялары болды. Осылайша, саяси жүйені жаңғырту әр кезеңнің нақты міндеттеріне сай өзгеріп отырды. Реформаның басты мақсаттарына социалистік құрылымды нығайту, өндіріс әлеуетін арттыру, социалистік демократияны жетілдіру және бұқара халықтың белсенді қатысуын қамтамасыз ету секілді салалар кірді (Смирнов, 2008: 163).

Бұл өзгерістердің барлығы социалистік демократияның дамуына бағытталған еді. Сол бір кезеңдері ҚХР Кеңес Одағының социалистік моделін толығымен қабылдай алмайтынын және Батыс елдеріндегі либералды реформаларға еліктемейтінін анық көрсетті. Елде сөз бостандығы мен кейбір жеке еркіндіктер сақталғанымен, көппартиялық жүйе мен билікті заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөлу қағидалары енгізілген жоқ. Дэн Сяопин мұндай батыстық үлгілер Қытайда саяси

тұрақсыздық пен бейберекеттік тудыруы мүмкін деп есептеді.

Саяси реформаның маңызды кезеңі Дэн Сяопин бастаған, жалпы орталықтандырылған кадрларды бөлуде бұрынғы басшылық жүйесін ауыстыруға арналған ҚХР тұрақты мемлекеттік қызмет жүйесін реформалау болды. 1980-90-шы жылдары ҚХР-дың Адам ресурстары министрлігі әзірлеген бұл реформа кадрларды іріктеу мен тағайындаудың нормативтік-құқықтық базасын қалыптастыру жолын ұстанды. Яғни, осыдан соң кадрларды емтихан тапсыру нәтижелері арқылы іріктеп, тағайындау орын алды. Осындай реформалардың нәтижесінде кадрларды ауыстыру, бақылау, аттестациялау жүйелері реттеле бастаған еді.

Осылайша ҚХР саяси жүйесін реформалау жайында Дэн Сяопин жүргізген жұмыстарын қарастырудың негізінде экономика саласына нарықтық қатынастарды енгізу бағыты саяси жүйедегі түбегейлі өзгерістермен қатар жүрмегенін атап өткен жөн. Ол әзірлеген саяси жүйе реформасының мазмұны экономиканы ырықтандырудың кеңеюінен кейін социалистік жүйені өзгертумен шектелмеді. Оған қоса Дэн Сяопин саяси-әкімшілік тәсілді де жетілдіруді бастады. Бұл жүргізілген іс-шаралар экономикалық реформалардың қажеттілігінен туындаған мәселелерді шешуге бейімделді. Дэн Сяопин барлық объективті жағдайларды ескере отырып, «алға аса да ұмтылмау» саясатын ұстанды. Шын мәнінде, Дэн Сяопин салған қытайлық социалистік жаңғырту жолының ерекшелігі экономикалық либерализмнің берік авторитарлық саяси билікпен үйлесуінде жатыр. Қытай бұрынғы КСРО-ның ыдырау тәжірибесін ескеріп, саяси ашықтық пен демократиялық өзгерістер үдерісі негізінде өзіндік ерекшелікпен, өз бетінше дамуы қалыптастыра бастайды. Бірақ ол экономикалық, әлеуметтік және заңдық негізі болмағандықтан, қолдау таппады.

Сондықтан ҚКП-ның XV съезінен кейін саяси жүйені реформалау күшейе бастайды. Биліктің парламенттік тармағының батыстық екі палаталы үлгісін көшіруден бас тартумен бірге барлық деңгейдегі халық жиналыстары жүйесінің рөлі артты. Қытай Коммунистік партиясы ұстануға міндеттенген «заңға негізделген үкімет» принципі жүзеге асырылды. Орталық және жергілікті деңгейде қолданыстағы заңнаманы жетілдіру және қазіргі заманғы заңнамалық базаны құру жөніндегі заң шығару жұмыстары күшейтіліп, саяси жүйені реформалауға қатысты

заңдар қабылданды. Кәсіпорындарда, мекемелерде, ауылдарда «жалпы демократия» жүйесі кеңейді. Мемлекеттік аппараттың қызметтері қажетті деңгейге дейін қысқартылып, басқару жүйесі оңтайландырыла бастады. Барлық мемлекеттік органдар мен полицияда, әскери салаларда коммерциялық іс-әрекеттермен айналысуларына рұқсат етілмеді. Партиялық саясат бірте-бірте халық жиналыстары жүйесі аясындағы заң шығару және басқа да қызмет арқылы мемлекеттік саясаттың деңгейіне көшті. Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысының үкімет жұмысына бақылауы күшейді. Заңнамада белгілі бір деңгейде демократиялану болды.

Барлық бөлімдердегі басшыларға бақылауды күшейту, кадрлық дамуды жақсарту, атап айтқанда, мемлекеттік органдарда жұмыс істейтін қызметкерлерді емтихан тапсыру арқылы іріктеу бойынша да кадр жұмысы күшейтілді. Олардың оқуы мен білімі де, барлық деңгейдегі халық құрылтайлары мен Қытай Халықтық саяси консультативтік кеңесіндегі демократиялық партиялардың, партиясыз жетекшілердің және ұлттық азшылықтардың кадрлық өкілдігі кеңейді (Зуенко, 2017: 34). Ел басшылығы партиялық және мемлекеттік аппаратты бүлдіретін сыбайлас жемқорлыққа қарсы ауқымды шараларды қолға алды. Оған қоса ауылдағы өзін-өзі басқарудың негізгі жүйесінде айтарлықтай демократияландыру болды. Қабылданған құжаттарда ауыл ақсақалдарының халық сайлауы жүйесін енгізуі қарастырылған. Бұрын олар ҚКП ауыл ячейкаларының хатшылары арасынан тағайындалатын. Ауылды басқаруда ашықтық, басқару мен бақылау жүйесіне де демократияландыру енгізіле бастады. Сонымен бірге, «жалпы демократия» элементтерін енгізудің алғашқы тәжірибесі дауыс беру нәтижесіне ауылдың бай элитасының әсері, жергілікті билік органдарының қалыптасуына рулық дәстүрлердің әсері, ауыл мен аудан басшылары арасындағы, ауылдағы сайланбалы өзін-өзі басқару мен ауылдық партия ұяшықтары арасындағы қайшылықтардың көрінісі секілді бірқатар проблемаларды анықтады.

Саяси жүйені реформалауды идеологиялық қамтамасыз етудің негізі ҚХР басшылығы жүргізіп отырған социалистік жаңғырту бағытының мәнін күрайтын «реформа, даму, тұрақтылық» үштігінің құрамдас бөлігі ретінде қоғамдық-саяси тұрақтылықты сақтауға бағытталуы болып табылады. Егер реформа өндіргіш күштердің дамуының қозғаушы күші ретінде қарастырылса,

ал даму әлеуметтік қайшылықтарды бірте-бірте шешіп, қоғамдық-саяси тұрақтылықты қамтамасыз ететін бірден-бір жол болды. Ал тұрақтылық экономикалық даму мен реформалардың қалыптасуының алғышарты ретінде қарастырылды.

2001 жылы 1 шілде күні осы жағдайлардан кейін ҚКП бас хатшысы Цзян Цзэминь арнайы үндеу жариялап, партияға жаңадан үш талап қойған еді. Мәлімдеме негізінде партия ғылым мен мәдениеттің алдыңғы қатарлы жетістіктерін, өндіріс әлеуетін және халықтың мүдделерін саяси бағытына енгізе бастады. Оның бұл идеясы ҚКП Жарғысына «үштік өкілдік» деген атаумен қолданысқа енгізілді. Яғни марксизм-ленинизм, Мао Цзедун көзқарастары мен Дэн Сяопиннің теориясының жалғасы ретінде қабылданды. Бұл «үштік өкілдік» идеясы бірден ұзақ мерзімді мақсат-міндеттерді шешуге ықпалын тигізген еді. Атап айтқанда, партияның әлеуметтік негізін күшейту, беделін арттыру, оның саяси бағыты мен идеологиялық негізін жаңарту ең маңыздылары болды. Сондықтан Цзян Цзэминь жеке кәсіпкерлер мен жұмысшыларды «қытайлық ерекшелігі бар социализмді» құрушылар ретінде танып, оларды партияға қабылдауды ұсынды. Цзян Цзэминьнің басшылығы кезіндегі бұл саяси шешім экономикалық дамуға да әсер етіп, Қытайдың орташа жылдық экономикалық өсімі 9,7% құрай бастады. ҚКП мұндай басқа да шешімдері Қытай экономикасының дамуын арттыра бастады. 1996 жылы «Ұзақ мерзімді мемлекеттік реформалар бағдарламасы» қабылданған болатын. Мемлекеттік жаңғыртудың ұзақмерзімді жоспарының негізгі мақсаты Қытайда 2000 жылға қарай нарықтық экономиканың дамуына ықпал ететін әкімшілік жүйені құру еді. Бұл бағдарламаның түпкі мақсаты 2015 жылға қарай «озық нарықтық экономика» деп аталатын жағдайда жұмыс істейтін және тиімді «жанама басқаруды, бақылауды және экономикадағы тепе-теңдікті сақтауды» қамтамасыз ететін «заманауи әкімшілік жүйе» түрінде жүзеге асырылуы тиіс еді. Бұл жағдайда жетекші бағыт бойынша «шағын үкіметті» құру керек болды. Сондықтан бағдарлама мұндай мақсаты мен міндеттеріне бүгінгі күні қол жеткізуде деп айтуға болады.

ҚКП өміршендігіне басшылықтың жаңа әдістері, оның саяси бағытын жаңарту жолдарын үнемі іздестіру қолдау тауып отыр. Дегенмен, саяси бағыттың идеологиялық негізі өзгеріссіз қалды. Өйткені отыз жылдан астам саяси модернизация қарқыны үдей түскен жоқ. Ішкі партиялық құрылыс жүйесінде және оның мем-

лекеттік құрылымдарға және жалпы қоғамға ықпалын күшейту саясатында партияның тәрбиелік және бақылау функцияларын күшейтуге көбірек мән берілді. Осы орайда туындайтын маңызды мәселелердің бірі – ұлтжандылыққа тәрбиелеу, ұлттық рухты көтеру болды. 1993 жылы 15 қаңтарда үгіт-насихат корпусы басшыларының жиналысында Цзян Цзэминь бүкіл әлемде халықты отансүйгіштікке тәрбиелеудің маңыздылығына ерекше назар аударды. Ал халқы көп Қытайда бұл міндет бұрынғыдан да өзекті еді (Бальчиндоржиева, 2015: 106).

Осылайша Цзян Цзэминь жасалып жатқан саясаттың табысты болуы үшін жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеуге ерекше көңіл бөлген еді. Халықтың отансүйгіштік сезімдерін ояту мақсатында ұлттық мерекелер мен елеулі даталарды еске алып, мерекелеуге арналған тамаша іс-шараларды ұйымдастыруларды қолға алады. Оған қоса Қытайдың көрікті жерлері мен тарихи, революциялық қайраткерлердің ескерткіштерін аралап, мемлекеттік рәміздері – Ту мен Әнұранды үнемі назарда ұстау қажет болды. Осы талапты негізге ала отырып, ол барлық деңгейдегі басшыларды жаңа формациядағы патриоттардың үлгісі ретінде қалыптастырып, олардың сөзі мен ісі халыққа ықпал ете алатындай тәрбиелеу қажет екенін атап өтті. Барлық деңгейдегі көшбасшылар миллиондаған қытайлықтардың патриоттық тәрбиесіне тиімді әсер етуші күш болды. Осылайша, ҚХР-дың қазіргі басшылығы патриотизммен қатар, социализм идеяларына, партиялық бағытта тәрбиелеуге көп күш салған еді.

Қытай Халық Республикасындағы демократияның кілті – халық өкілдері институты. Ұлттық шындықтарды ескере отырып, Қытай Батыс елдеріндегідей қос палаталы емес, бір палаталы парламенттік жүйені орнатты. Цзян Цзэминь мен Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысының бұрынғы төрағасы Ли Пэн батыстық демократия туралы өз пікірлерін білдіргенімен, бірақ олар оған балама ретінде Қытай демократиясын немесе қытайлық ерекшеліктегі демократияны алға тартқан жоқ. Цзян Цзэминь: «Батыстың саяси жүйелерін көшірудің еш қажеті жоқ. Қытайдың біртұтастығы мен экономикалық дамуын тек социализмнің саяси жүйесін сақтау және жетілдіру ғана қамтамасыз етеді», – деп тұжырымдаған еді. Соңғы уақытқа дейін саяси реформаның мазмұнын Қытай басшылары тек қана қалыптасқан саяси жүйені жетілдіру позициясынан қарастырып келді. Батыс демок-

ратиясының негіздерін ҚХР-ға енгізу әрекеті Қытайдың тұрақтылығына қауіп төндіреді деп саналады. ҚКП XVI съезінде ұлттық рухты тұрақты түрде көтеру және енгізу туралы нұсқау ұсынылды. «Ұлттық рух – ұлттың сақталуы мен дамуының адамгершілік тірегі. Руханиятсыз, биік имандылықсыз ұлт басқа ұлттардың арасынан өз орнын таба алмайды» деген ҚКП идеялық жаңалығы оның негізгі идеяларының кешеніне ұлттық рухты көтеру қажеттілігі талабын енгізу болды. Ұлттық рухтың көтерілуі мен жүзеге асуы ҚХР-да «стратегиялық міндет» деп аталады. Яғни, сол арқылы Қытай елінің заманауи дамуының ең күрделі мәселелерін шешу үшін жаңа қондырғының маңыздылығына тоқталды. Қытай басшылығының көзқарасы бойынша ұлттық рухтың өзегі – патриотизм деп есептеді. Екінші жағынан, ұлттық рух бүкіл Қытай мәдениетінің, соның ішінде дәстүрлі мәдениеттің де негізі болып табылады (Го Цзиньлун, 2019: 42).

Қытайда нарықтық қатынастар дамып келе жатқан соңғы жылдарда жаңа экономикалық құрылымдар пайда болып, ал қытай халқының дүниетанымында да өзгерістер орын ала бастады. Бұл жағдай Қытай Коммунистік партиясының негізгі қағидаларымен толық үйлесе бермейтін түрлі көзқарастардың пайда болуына себеп болады. ҚКП мұндай жағдайдан шығу үшін қоғамдағы маңызды деген салалардың жұмыстарын күшейтіп, барлық әлеуметтік күштерді жұмылдыруды талап еткен еді. Біріккен патриоттық майдан мен Біріккен майданның жетекші органы Қытай Халықтық саяси консультативтік кеңесі осы мәселені шешуге шақырған болатын. Қытай қоғамының әлеуметтік бөлінісінің күшеюі, жаңа әлеуметтік қайшылықтар мен қақтығыстардың пайда болуымен ұштасып жатқан әлеуметтік мүдделердің жаңа құрылымының қалыптасуы қоғамдық сана мен үстемдік етуші идеологияға қатты әсер етеді. Бұл идеология саласындағы күрестің күрт шиеленісуіне әкелді.

2013 жылғы Коммунистік партияның XVIII съезіне дейінгі жылдарда партияны жеделдетілген экономикалық дамуды жалғастыруды жақтаушылар мен оның әлеуметтік, идеологиялық және моральдық шығындарына наразылар болып бөліну қаупі төніп тұрды. Осындай жағдайларда ҚКП-ның «өзіндік жолын іздеу» негізінің қалыптасуы керек болды. Бұл жол Қытайда болып жатқан «жүйелік өзгерісімен» байланысты болды. Яғни, реформа мазмұнының экономикалық саладан мемлекеттік қызмет саласына таралуына, коммунистік партия «Қытайдың

саяси өзегін» құруға және дамытуға әкелді. Коммунистік партияның алдында өз ұстанымдарын нығайту үшін «саяси заңдылықтың жаңа көздерін» табу міндеті тұрды. ҚКП басшылығының идеялық-теориялық тұғырнамасы ұзақ жылдар бойы қытайлық ерекшелікпен социализм теориясы болды. Қоғамдық-саяси дамудың прогрессивті траекториясы идеологиядағы доктриналық қағидалардың сабақтастығына негізделген билікті ұдайы өндіру механизмімен де қамтамасыз етіледі. Қытайдың бұрынғы басшылығы Ху Цзиньтао мен Вэнь Цзябао өздеріне дейін билікте болған «үшінші» аға буын өкілдерінен өкілеттіліктерді қабылдайды. Биліктің басқарушы элита арасындағы консенсус негізінде ауысуы ҚКП үшін үлкен саяси табыс болды. Нәтижесінде, жаңа басшылар үлкен көлемде формальды билікке ие болды. Дегенмен олардың алдында әлі де болса партиялық-мемлекеттік аппаратқа өз кадрларын көтеру бойынша үлкен жұмыс тұрды.

Ал Ху Цзиньтао бастаған көшбасшылардың төртінші буыны білім деңгейі, орта жас және сол кезеңді бағындыра білуі жағынан жаңа типтегі көшбасшыларды бейнелейді. Ол қытай қоғамының әлеуметтік құрылымының өзгеруімен сипатталатын күрделі ортада жұмыс істеуіне тура келді. Нарықтық қатынастардың дамуы нәтижесінде жергілікті және орталық деңгейде билеуші элитамен тығыз байланысқан жаңадан мүдделі топтар қалыптасты. Бұл жағдай саяси шешім қабылдау үдерісі мен басшылықтағы күштер тепе-теңдігіне өз ықпалын тигізген еді. XVI съезде Қытайда «қалыпты өркендеген қоғам» құру тұжырымдамасы қабылданып, ол жан басына шаққандағы ЖІӨ-ні дамыған елдер деңгейіне жеткізуді және жаңғырту үдерісін аяқтауды мақсат етті. Бұл мәселелерді шешуде саяси жүйені одан әрі жетілдіру маңызды рөл атқаруы тиіс. Съезд ҚКП басшылығымен халық құрылтайларының қалыптасқан жүйесін және көппартиялық ынтымақтастық институтын дамытуды басым бағыттар ретінде белгіледі. Оған қоса құқықтық тәртіпті нығайтып, жергілікті мемлекеттік басқару жүйелері, құқықтық тәртіпті нығайту, мамандар даярлау мен іріктеу жүйесі, саясатын реформалауды дамытуды қайта қарастырды. Ал қоршаған орта, экономика, әлеуметтік, білім беру салалары, ғылым және мәдениет секілді қоғамның барлық салаларын үйлестіріп, дамытуға бағытталған «дамудың ғылыми тұжырымдамасы» іске асырылған еді. Қытайдың әлеуметтік-экономикалық дамуының жалпы бағыты өзгеріп, рефор-

малар негізінен әлеуметтік мәселелерді шешуге бағыттала бастады (Смирнов, 2008: 165).

Қытайда «үйлесімді қоғам» құру үшін қоғамдық басқару жүйесінде барлық негізгі қозғаушы күштерді жұмылдыру қажет болды. Халықтың барлық мүддесі мен әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ету мақсатында әртүрлі әлеуметтік топтардың да қажеттіліктерін реттеуге ерекше назар аударылды. Ал партияның «қоғамдық құрылымы мен басқару» артыруда қоғамның барлық топтарымен жұмыс жасай білу, әлеуметтік инженерия, олардың талаптарын үйлестіру, қайшылықтарды жою міндеті алға қойылды. Жалпы алғанда, Қытайдың «үйлесімді қоғам» құру бағдарламасы әлеуметтік қақтығыстардың алдын алатын және екі әлеуметтік полюс арасындағы алшақтықтың одан әрі өсуіне жол бермеу үшін әртүрлі әлеуметтік топтардың мүдделерін реттеуге бағытталған.

Халықаралық қатынастар саласында ішкі жағдайды ескеріп, Қытай мемлекетінің сыртқы саяси стратегиясын жүргізе отырып және әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін қолайлы халықаралық деңгейде жағдайлар жасап, оны ғылыми негізде талдау жоспарланды. Қытай өзінің егемендік пен ұлттық қауіпсіздікті қорғау мақсаттарына сүйене отырып, мемлекеттік мүдделерін іске асыруда қолайлы мүмкіндіктерді пайдаланып, халықаралық мәселелерді реттеуде белсенділік таныту керек болды. Қытайдың саяси жүйені реформалауының мұндай мақсаты, «социалистік нарықтық экономика» жүйесін одан әрі дамытуға қол жеткізу болып табылады. Сонымен бірге, нарықтық экономика социалистік саяси жүйе үшін белгілі бір сынақ ретінде көрінеді. Сондықтан ҚХР саяси жүйені реформалаудың басты ерекшелігі қоғамдық қатынастарды реттеу және қоғамда пайда болған қайшылықтарды шешу тетігі рөлін алған ҚКП-ның мызғымас көшбасшылық ұстанымын сақтау болды.

Барлық деңгейлерде тиімдірек басқаруды қамтамасыз ету үшін мемлекеттік органдардың функцияларын өзгертуге бағытталған әкімшілік реформаға үлкен мән берілді. Сегізжылдық дайындық жұмыстарынан кейін 2005 ж. сәуірде ашықтық және реформалар кезеңінде қалыптасқан қолданыстағы құқықтық нормалар, кадрлық саясатты заңнамалық деңгейге жеткізетін «Мемлекеттік қызметшілер туралы» жана Заң қабылданды. ҚХР Мемлекеттік кеңесі 2011 жылы Қытайдың бейбіт дамуы жайында Ақ кі-

тапты жариялайды (Белая книга, 2011). Ақ кітапта ҚХР халқы көп ірі дамушы ел ретінде, өз бетінше дамуы керек деген қағиданы ұстанады. Қытай экономикалық және әлеуметтік дамуды, ең алдымен, өз күшіне, реформалар мен инновацияларға сүйену арқылы ілгерілететіні атап өтілген. Сондықтан «саяси күш сырттың әсерінен емес, елдің өз ішінде қалыптасуы тиіс» деген ұғым қамтылған. Ақ кітап бойынша ҚХР әлі күнге дейін барлық елдерге ортақ батыстық үлгідегі демократия үлгісінің бар екенін үзілді-кесілді жоққа шығарады. Қолданыстағы Қытай моделі Қытайдың өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес келетін демократиялық өзін-өзі басқару үлгісі ретінде қарастырылады. Яғни, Қытай қоғамының әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуының нақты деңгейіне сәйкес және ұзақ мерзімді тұрақты және жан-жақты дамудың негізгі міндетін орындау үшін қажетті саяси жағдайларды қамтамасыз ету қажет.

Бүгінгі таңда ҚХР саяси жүйені реформалауды дамытуда мынандай ережелерді қарастырады:

– «халықтық демократияға» ең алдымен қолданыстағы саяси жүйе шеңберінде халықтың саяси қатысуын кеңейту тұрғысынан баса назар аудару. Бұл жерде артта қалу да, алға аса ұмтылу да қабылданбайды. Яғни, қытайлық қоғам орта деңгейді ұстап тұру қажет. Қытайдағы демократияландыру өзге елдердің демократиялық үлгілеріне еліктеу арқылы емес, елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы алға жылжыған сайын «біртіндеп» жүзеге асырылуы керек;

– қытайлықтар «халық – қожайын» деген ұранға көңіл бөліп, халық құрылтайлары мен Қытай халықтық саяси консультативтік кеңесі жүйесінің рөлін арттыру. Демократиялық кері байланысты дамыту, ҚКП мен демократиялық партиялар арасындағы ынтымақтастықты кеңейту, демократиялық бақылау тетіктерін жетілдіру, саяси қатысу механизмдерінің тиімділігін арттыру;

– әлеуметтік әділеттілікті нығайтуға мән беру. Ол әлеуметтік әділеттілік пен саяси тұрақтылықты қамтамасыз етумен қатар, экономикалық даму буржуазияның емес, бүкіл халықтың мүддесіне сай келетінін көрсетуі керек;

– жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту;

– заңға негізделген басқаруға баса назар аудару. Дегенмен бұл жағдайда Қытайдың ерекшеліктерін ескеру керек деген. Өйткені ҚХР-ның сот жүйесі Батыстағыдай толық тәуелсіз бола алмайды. Сондықтан қоғамның саяси жетекші

күші Коммунистік партия болып табылатын Қытайдың ерекшеліктерін ескеру;

– шенеуніктердің билігін шектеуге баса назар аудару.

Қытай зерттеушілерінің пікірінше, бұл шешімдер социалистік демократияның мәні болып есептелетін халық билігін қамтамасыз етуге бағытталған. Сондықтан демократияның батыс үлгісі Қытайға аса сәйкес келмейді. Оның үстіне, билік органдарының халық көпшілігінің мүддесін қамтамасыз ете алуы елдің әлеуметтік-экономикалық қарқынды дамуының тұрақты жалғасуына кепілдік беретін қоғамдық-саяси тұрақтылықтың сақталуын тікелей анықтайды. Осының барлығы ҚХР басшылығына қоғамдық-саяси тұрақтылықты қамтамасыз етудің негізгі міндетін шешуге көмектеседі. Яғни, онсыз Қытайдың сыртқы әлемге ашықтығы артып, оның жаһандық интеграциялық процестер мен бәсеке-лестікке қатысуы артып отырған жағдайда елді жаңғырту және орташа табысы бар қоғам құру жөніндегі орасан зор бағдарламаны жүзеге асыру мүмкін емес болды.

Ал Си Цзиньпин билікке келген соң 2017 жылы 18-24 қазанда ҚКП-ның XIX съезінде бас хатшы «қытайлық ерекшеліктері бар социализмнің» «жаңа дәуірі» басталғанын жариялаған еді. Бұл билік партиясы көшбасшысының стратегиялық жоспарын түсінуге және оның жаңашылдықтарының идеялық-теориялық мәнін нақтылауға мүмкіндік береді. Съезден кейін бірден келесі шақырылымдағы ҚКП Орталық Комитеті ұсыныс жасап, мемлекеттің жоғары заң шығарушы органы – Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысының сессиясы ҚХР Конституциясына түзетулер енгізуді мақұлдады. Яғни, бұл елдің қазіргі басшысына өкілеттілігінің мерзімін шектемей билікте қалу мүмкіндігін береді. ҚХР мемлекеттік жүйесінің тұжырымдамалары туралы конституциялық кіріспеге Мао Цзэдун, Дэн Сяопиннің қосқан үлестерімен қатар енді Си Цзиньпиннің басқарушы идеялары да қосылған еді. «Қалыпты өркендеу қоғамын құру», «қуатты, демократиялық, өркениетті, үйлесімді, жаңғыртылған социалистік мемлекетті құру» деген сияқты ауқымды мақсаттар жарияланды. Яғни, «қытай халқының ұлы гүлденуі үшін Қытай арманының жүзеге асуын» қолға ала бастады. ҚКП XIX съезіндегі баяндамада: «Қытайдың ашық есіктері жабылмайды, олар кеңірек ашылады. «Бір белдеу, бір жол» жобасы бастамасын жүзеге асыруға баса назар аударатырып, біз «сырттан алуға» және «сыртқа шығуға» бірдей мән беруі-

міз керек. Бұдан бөлек, «бірлесіп кеңесу, бірлесе қалыптастыру және ортақ пайдалану» қағида-сы да басшылыққа алынуы тиіс. Инновациялық әлеует саласындағы ашықтық пен ынтымақтас-тықты кеңейту, құрлықта және теңізде, Қытай-да, шетелде тараптардың өзара іс-қимылымен, сондай-ақ Шығыс және Батыс бағыттағы өзара тиімділікпен сипатталатын ашықтық архитек-турасын қалыптастырған жөн», – деп айтылған (Гордон, 2020: 170).

Қытай үкіметінің алдында «Америка арма-нынан» да тартымды идеяны жасау, ілгерілету және жүзеге асыратын міндет түр. Мұндай идея қазіргі уақытта Қытайда соңғы онжылдықта белсенді түрде таралып келе жатқан «Қытай ар-маны» тұжырымдамасы болып табылады. «Қы-тай арманы» ұғымы ХХІ ғ. басында пайда бол-ды. Оны үкімет деңгейінде Си Цзиньпин 2012 жылдың қарашасында «Қытай халқының ұлы жаңғыруы», «ұлттық жаңғыру» және «қалыпты өркендеген қоғам» құрылысы ретінде айтқан бо-латын. Қазіргі уақытта «Қытай арманы» халық-ты біріктіретін элемент болып табылады. Сон-дай-ақ ол Си Цзиньпин басшылығының басым бағыттарын көрсететін жалпы тұжырымдама және Қытайдың ішкі және шетелдегі идеология-лық және үгіт-насихат жұмыстарының негізгі элементі ретінде қызмет етеді. «Ұлы жаңғыру» бағдарламасына Дэн Сяопиннен бастау алған Сяокан – «орташа өркендеу» қоғамына қол жет-кізу міндеті кірді. Си Цзиньпиннің декларация-сындағы бұл міндетті шешу 2021 ж. ҚКП құрыл-ғанына 100 жыл толуына байланысты болды. Бірақ одан да жоғары ҚХР 100 жылдығына, 2049 жылға қарай «бай және қуатты, демократиялық және өркениетті, үйлесімді және заманауи со-циалистік мемлекет» құру мақсаты жарияланды (Гао Вэньцин, 2022: 210).

«Қытай арманы» мұндай режимдер үшін әдеттегідей халықты саяси және идеологиялық санаға сіңіруге жаңа тыныс берді. Бұл салада Си Цзиньпиннің билікке келуі белгілі бір дәрежеде «жаңа дәуірдің» келуін білдірді. Жоғары білім беру жүйесіндегі өзгерістер ерекше байқалады. Студенттерге билік партиясының идеологиясы-ның негіздерін үйрету және оның өткен жылдар-да әділетті түрде рәсімделген қазіргі заманғы саяси бағытының міндеттерін ұғындыру жүйе-сі қайта жанданды. Мұның бәрі оқу мәтіндерін оқытуда және жаңғыртуда дәстүрлі қытай ди-дактикалық әдісіне сәйкес жүзеге асады. Тағы бір таныс бағыт – ақпаратқа бақылауды күшей-ту. Си Цзиньпин ұлттық қауіпсіздікті қамтама-

сыз етудің стратегиялық міндеті және мемлекет-тік басқарудың маңызды функцияларының бірі ретінде БАҚ бақылаудың маңыздылығын бір-неше рет атап өтті. Қытайда іс жүзінде тәуелсіз медиа арналар қалмады. Шамамен 4 мың адам интернетті мұқият қадағалап, тіпті Facebook, YouTube, Twitter және басқа да халықаралық әлеуметтік желілердің жұмыс істеуіне тыйым салынды. Қытайлық модернизация моделінің жетістігі Қытай қоғамының одан әрі дамуын айқындайтын берік идеологиялық және теория-лық негіздің болуымен байланысты. «Қытайлық сипаттағы социализм теориясы» – дамудың екі негізгі тұжырымдамасын біріктіретін құрылым, яғни қалыпты орта таптық гүлденген қоғам құру және үйлесімді қоғам құру. Олар өз кезегінде жеке идеяларға немесе әдістемелік принциптер-ге сәйкес келеді. Мысалы, «халыққа қызмет ету» («вэй жэньминь фуу»), «халық – негіз» («и жэнь вэй бэнь»), ғылыми даму бағдарламасы, мораль-дық негіздегі басқару тұжырымдамасы, заңға негізделген басқару концепциясы. Модерниза-ция идеясының өзі қоғамның экономикалық, саяси және мәдени өміріне үнемі жаңалық енгі-зуді талап етеді. Сондықтан модернизацияның теориялық және философиялық негіздері үнемі жаңартылып отыруы керек. Дегенмен, бұл ескі дәстүрлерден бас тартуды білдірмейді. Бірақ ол дәстүрлі құндылықтарды үйлесімді пайдаланып, оларды ғылымның, философияның, жалпы мә-дениеттің қазіргі жетістіктерімен синтездейді. Қазіргі заманда Қытайда қарама-қайшылықтар сәтті және ыңғайлы түрде біріктірілген. Мыса-лы, социалистік жүйе мен капитализм элемент-тері, дәстүрлер мен инновациялар, батыстық және қытайлық үлгілер. Мұндай комбинация көпшілікке ыңғайлы және түсінікті ұрандар тү-рінде жүргізіледі (Садченко, Величко, 2018: 4).

Қытай Халық Республикасының мемлекет-тік жүйесі халық жиналыстарының өкілді ор-гандарының толық билігі бар республика ретін-де қалыптасты. Олар болыстан бастап барлық әкімшілік деңгейде құрылған. Мемлекеттік би-ліктің ең жоғарғы органы – бес жылға сайлана-тын Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысы. Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысының сессиялары жылына бір рет, әдетте наурыздың бірінші жартысында шақырылады. Сессиялар аралығында тиісті өкілеттіктерді БХӨЖ Тұрақ-ты комитеті жүзеге асырады. Тікелей депутаттар сайлауы болыс және уездік деңгейде өткізіледі. Басқа деңгейдегі депутаттарды төменгі сатыда-ғы Халық құрылтайлары сайлайды. 2023 жылы

5-13 наурызда Бейжіңде 14-ші Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысының бірінші отырысы өтті (Политическая система, 2023).

Өкілді органдар өз деңгейінде мемлекеттік құрылымдардың басқа да тармақтарын – үкіметті, сот жүйесін, прокуратураны және оларға есеп беретін әрі бағынысты бақылау комитеттерін қалыптастырады. Бүкілқытайлық халық өкілдері құрылтайы ҚХР Төрасы мен оның орынбасарын, Орталық әскери кеңес басшыларын (мемлекеттің қарулы күштерін басқаратын жоғары орган), Жоғарғы халық соты мен Жоғарғы халық прокуратурасының төрағаларын, сондай-ақ Мемлекеттік кеңестің Премьерін, оның орынбасарларын, Кеңес мүшелерін, министрлер мен ведомстволар басшыларын, соның ішінде Қытай Халық банкінің төрағасы мен бас аудиторды сайлау құқығына ие. ҚХР Төрасы Си Цзиньпин бұл қызметке алғаш рет 2013 жылдың наурызында сайланып, 2023 жылы үшінші мерзімге қайта тағайындалды. Ал Мемлекеттік кеңестің қазіргі Премьері – 2023 жылдың наурызынан бастап Ли Цян, Қытай Халық Өкілдері Бүкілқытайлық жиналысы Тұрақты комитетінің төрағасы – Чжао Лэцзи, ҚХР Төрағасының орынбасары – Хань Чжэн.

ҚХР-да мемлекеттік басқару 2022 жылдың басына қарай 96,71 миллионнан астам мүшесі болған билеуші КҚП тікелей басшылығымен жүзеге асырылады. ҚХР-да көппартиялы ынтымақтастық механизмі шеңберінде КҚП басшылығын мойындайтын сегіз демократиялық партия бар. Олардың қатарында Қытай Гоминьдан революциялық комитеті, Қытайдың демократиялық Лигасы, Қытайдың демократиялық ұлттық құрылыс қауымдастығы, Қытайдағы демократияны дамыту қауымдастығы, Қытайдың жұмысшы-шаруа демократиялық партиясы, Қытайдың әділеттілікке ұмтылуы партиясы, 3 қыркүйек қоғамы және Тайвань демократиялық өзін-өзі басқару Лигасы бар. ҚХР саяси жүйесінің спецификалық ерекшелігі – қызметі консультативтік сипаттағы халықтық саяси консультативтік кеңестер жүйесі түрінде ұйымдық түрде рәсімделген «Бірыңғай халықтық патриоттық майданның» болуы. Кеңестер саяси партиялардың, қоғамдық және бизнес ұйымдарының өкілдері болып табылады. Халықтық саяси консультативтік кеңестер халық құрылтайы сияқты барлық әкімшілік деңгейде құрылады. Ең жоғары кеңесші орган – Қытай Халықтық Саяси Консультативтік Кеңесі (ҚХСКК). 2023 ж. 4-11 наурызы аралығында Бейжіңде ҚХСКК 14-ші

ұлттық комитетінің бірінші отырысы өтті. 2023 жылдың наурызынан ҚХСКК Орталық Комитетінің төрағасы – Ван Хунин (Политическая система, 2023).

ҚХР ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттары мен принциптері партия съездерінде айқындалады. 2022 ж. қазанда болған КҚП XX съезді соңғы қырық жылдағы Қытайдың ерекше съезіне айналған еді. Яғни, Си Цзиньпин КҚП Орталық Комитетінің Бас хатшысы болып үшінші рет сайланып, ал Саяси Бюронның тұрақты мүшелері Си Цзиньпинді жақтаушылардан құралды. Сонымен бірге ҚХР ішкі және сыртқы саясаты Си Цзиньпиннің идеялары бойынша қалыптасты. XX съезд Си Цзиньпиннің идеясын қазіргі заманғы «қытайлық марксизм», тіпті «XXI ғасыр марксизмі» деп бағалап, оны партияның жетекші идеясы ретінде бекітті. XX съезд құжатының «Қытай Коммунистік партиясының жаңа дәуірдегі және жаңа науқандағы міндеттері» деп аталатын үшінші бөлімінде: «Бұдан былай партияның негізгі міндеті – барлық ұлт өкілдерімен ынтымақтасу және жетекшілік ету. Толыққанды социалистік заманауи құзыретті мемлекет құру, Қытайдың жаңаруы арқылы Қытай халқының ұлы гүлденуін жан-жақты жүзеге асыру. Сондай-ақ ол осы негізгі мақсаттарға қол жеткізу үшін болашақта қолданатын сыртқы саясатты да айқындап береді» деген мәліметтер келтіріледі (Мұқаметханұлы, 2023).

Қорытынды

Қорытындылай келе, әлемдегі ең ықпалды елдердің бірі ҚХР саяси жүйесі қалыптасуы мен дамуы бойынша елеулі өзгерістерге ұшырады. «Үлкен мақсаттарға» қол жеткізу шын мәнінде Қытайдың мықты саяси партиялық-мемлекеттік жүйесінің артықшылығы болып табылады. Сондықтан Қытай үнемі ғылыми прогресс, «қытайлық ерекшелігі бар социализм жүйесі», еркін нарық және мемлекеттік реттеу, сауда үстемдігі мен идеологиялық бағыттылық бойынша даму және жетілдіруді қажет етеді. Әлемдегі қазіргі саяси жағдайды талдау негізінде дүниежүзі елдері Қытайды қызығушылықпен бақылап отыр деп айта аламыз. «Қытай арманы» саяси бағытының өзі Қытай халқының «көлеңкеден шығып», АҚШ сияқты әлемдік державалардың арасында алдыңғы қатарға шығу арманын қамтиды. Қытай әрқашан ұлы держава болған. Ал Си Цзиньпиннің «Қытай арманы» саясаты оны қайта жаңғыртуды ғана көздейді. Соның нәтижесінде

Қытай өзінің саяси жүйесін Батысқа емес, ішкі саясатына бағыттау керек деген пікір айтылды. Азаматтардың әл-ауқаты мен экономикалық даму, әлеуметтік-саяси тұрақтылық, Қытайдың ішкі аймақтарын дамыту, дәстүрлерді сақтау мен жаңғырту арасындағы тепе-теңдікке қол жеткізілген жағдайда ғана саяси бағыттың оң нәтижесі болады. Мұның бәрі ҚХР «Қытай ар-

манын» жүзеге асыруға жақындатады. Қытай Халық Республикасының тәжірибесі қоғамдағы тұрақтылықтың саяси жүйеге тікелей байланысты екенін көрсетеді. Саяси реформа мемлекеттің ішкі тұрақтылығын сақтау факторы болып табылады. Саяси тұрақтылық пен қоғамдық тәртіп қана Қытайға ілгерілеу және одан әрі прогрессивті даму мүмкіндігін бере алатыны анық.

Әдебиеттер

- Алдабек Н.А., Бектурганова П.Е., Сериккалиева А.Е., Дауен Д., Асыл М. (2014). Модернизация Китая и Казахстан: монография. Отв. ред.-сост. П.Е. Бектурганова. – Алматы: Қазақ университеті. – 348 с.
- Бальчиндоржиева О.Б. (2015). Модернизация китайского общества: социально-философский анализ. [Электронный ресурс] // режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/modernizatsiya-kitaiskogo-obshchestva-sotsialno-filosofskii-analiz> (қаралған күні: 15.12.2024)
- Белая книга: Мирное развитие Китая (2011). [Электронный ресурс] // режим доступа: https://uz.china-embassy.gov.cn/rus/sgxx/sgsd/201110/t20111024_1957241.htm (қаралған күні: 15.01.2025)
- Ван Вэй. (2018). Цели и содержание политических курсов «Китайская мечта о великом возрождении китайской нации» и «Один пояс – один путь» // Общество: политика, экономика, право. Серия Политологические науки. – Краснодар. – № 6. – С. 41-45.
- Brown K. (2022). Knowing and feeling the “China Dream”: logic and rhetoric in the political language of Xi’s China // Journal of Current Chinese Affairs. – 51(3). P. 437-455.
- Восток и политика: Политические системы, политические культуры, политические процессы (2015). / Под ред. А.Д. Воскресенского. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательство «Аспект Пресс». – 624 с.
- Гао Вэньцин. (2022). Роль международных культурных связей КНР в реализации инициативы «Один пояс, один путь». [Электронный ресурс] // режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/rol-mezhdunarodnykh-kulturnykh-svyazei-knr-v-realizatsii-initsiativy-odin-poyas-odin-put> (қаралған күні: 17.02.2025)
- Го Цзиньлун. (2019). Реформирование политической системы КНР и его сопряжение с внешней политикой страны // Иппокрена. – № 2. – С. 39–48.
- Гордон А.В. (2020). Доктрина правления Си Цзиньпина // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 9. Востоковедение и африканистика. – 02.– С. 158-193.
- Гудошников Л.М. (2007). Политическая система и право КНР в процессе реформ 1978–2005. Л.М. Гудошников и др. – М.: Русская панорама. – 464 с.
- Zhang J. (2025). The historical evolution of Chinese political discourse and socio-ideological change: a discourse-historical analysis. Humanit Soc Sci Commun 12, 1443. <https://doi.org/10.1057/s41599-025-05796-7> (қаралған күні: 1.09.2025)
- Jinping X. The Governance of China. Published by Foreign Languages Press Co. Ltd, Beijing, China, 2014. <https://share.google/35GIBFKxQgRDsslLW> (қаралған күні: 03.09.2025)
- Зуенко И.Ю. (2017). Укрепление «вертикали власти» по-китайски: кадровая политика в отношении регионального руководства в современном Китае // Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право. – М.: – № 10 (5). – С. 30-46.
- Лукин А.В. (2021). Политическая система современного Китая и типология коммунистических режимов // Сравнительная политика. № 3. С. 63-84.
- Мұқаметханұлы Н. (2023). Қытай: сыртқы саясат сипаты [Электронный ресурс] // режим доступа: <https://egemen.kz/article/335374-qytau-syrtqy-sayasat-sipaty> 15 ақпан. – (қаралған күні: 07.01.2025)
- Политическая система (2023). [Электронный ресурс] // режим доступа: https://beijing.mid.ru/ru/countries/kitay/politicheskaya_sistema/ (қаралған күні: 22.01.2025)
- Садченко В.Н., Величко Л.Н. (2018). Эволюция политического режима в Китайской Народной Республике в период председательства Си Цзиньпина // Общество: политика, экономика, право. Серия Политологические науки. – Краснодар. – № 11. – С. 36-41.
- Смирнов Д.А. (2008). Политическая система Китайской Народной Республики: основные этапы и особенности развития // Социология власти. Серия Политологические науки. – С. 162-168.
- Современное китайское государство (2022). Гл. ред. А.В. Виноградов; Институт Дальнего Востока РАН. – Т. 1. М.: РАН – 903 с.
- Трощинский П.В. (2016). Правовая система Китая: монография / П.В. Трощинский. – М.: ИДВ РАН. – 472 с.

References

- Aldabek N.A., Bekturganova P.E., Serikkalieva A.E., Dauen D., Asyl M. (2014). Modernizaciya Kitaya i Kazahstan: monografiya. Otv. red.-sost. P.E. Bekturganova. – Almaty: Қазақ университеті. – 348 s. [in Russian]
- Balchindorzhieva O.B. (2015). Modernizaciya kitajskogo obshhestva: sotsial'no-filosofskij analiz. [E'lektronny'j resurs] // rezhim dostupa: <https://www.dissercat.com/content/modernizatsiya-kitajskogo-obshchestva-sotsialno-filosofskii-analiz> (karalğan kыni: 15.12.2024) [in Russian].
- Belaya kniga: Mirmoe razvitiye Kitaya. (2011). [E'lektronny'j resurs] // rezhim dostupa: : https://uz.china-embassy.gov.cn/rus/sgxx/sgsd/201110/t20111024_1957241.htm (karalğan kыni: 15.01.2025) [in Russian].
- Van Vei. (2018). Czeli i sodержanie politicheskikh kursov «Kitajskaya mechta o velikom vozrozhdenii kitajskoj naczii» i «Odin poyas – odin put'» // Obshhestvo: politika, e'konomika, pravo. Seriya Politologicheskie nauki. – Krasnodar. – № 6. – S. 41-45. [in Russian]
- Brown K. (2022). Knowing and feeling the “China Dream”: logic and rhetoric in the political language of Xi’s China // Journal of Current Chinese Affairs. – 51(3). P. 437-455. [in English].
- Vostok i politika: Politicheskie sistemy, politicheskie kul'tury, politicheskie prozessy. (2015). / Pod red. A. D. Voskresenskogo. – 2-e izd., ispr. i dop. – M.: Izdatel'stvo «Aspekt Press». – 624 s. [in Russian]
- Gao Venczzin. (2022). Rol' mezhdunarodny'kh kul'turny'kh svyazej KNR v realizacii inicziativy' «Odin poyas, odin put'». [E'lektronny'j resurs] // rezhim dostupa: <https://www.dissercat.com/content/rol-mezhdunarodnykh-kulturnykh-svyazei-knr-v-realizatsii-inicziativy-odin-poyas-odin-put> (karalğan kыni: 17.02.2025) [in Russian].
- Go Czzinlun. (2019). Reformirovanie politicheskoy sistemy' KNR i ego sopryazhenie s vneshnej politikoj strany' // Ippokrena. – № 2. – S. 39–48. [in Russian]
- Gordon A.V. (2020). Doktrina pravleniya Si Czzinpina // Sotsial'ny'e i gumanitarny'e nauki. Otechestvennaya i zarubezhnaya literatura. Seriya 9. Vostokovedenie i afrikanistika. 02. – S. 158-193. [in Russian]
- Gudoshnikov L.M. (2007). Politicheskaya sistema i pravo KNR v protsesse reform 1978–2005. L.M. Gudoshnikov i dr. – M.: Russkaya panorama. – 464 s. [in Russian]
- Zhang J. (2025). The historical evolution of Chinese political discourse and socio-ideological change: a discourse-historical analysis. Humanit Soc Sci Commun 12, 1443. <https://doi.org/10.1057/s41599-025-05796-7> (karalğan kыni: 1.09.2025) [in English].
- Jinping X. The Governance of China. Published by Foreign Languages Press Co. Ltd, Beijing, China, 2014. <https://share.google/35GIBFKxQgRDssLW> (karalğan kыni: 03.09.2025) [in English].
- Zuenko I.Yu. (2017). Ukreplenie «vertikali vlasti» po-kitajski: kadrovaya politika v otnoshenii regional'nogo rukovodstva v sovremennom Kitae // Kontury' global'ny'kh transformacij: politika, e'konomika, pravo. – Moskva. – № 10 (5). – S. 30-46. [in Russian]
- Lukin A.V. (2021). Politicheskaya sistema sovremennogo Kitaya i tipologiya kommunisticheskikh rezhimov // Sravnitel'naya politika. № 3. S. 63-84. [in Russian]
- Mykametkhanuly' N. (2023). Kytai: syrtyk sayasat sipaty [E'lektronny'j resurs] // rezhim dostupa: <https://egemen.kz/article/335374-qytay-syrtyq-sayasat-sipaty-15-akpan-2023>. – (karalğan kыni: 07.01.2025) [in Kazakh].
- Politicheskaya sistema. (2023). [E'lektronny'j resurs] // rezhim dostupa: https://beijing.mid.ru/ru/countries/kitay/politicheskaya_sistema/ (karalğan kыni: 22.01.2025) [in Russian].
- Sadchenko V.N., Velichko L.N. (2018). E'voljucziya politicheskogo rezhima v Kitajskoj Narodnoj Respublike v period predsedatel'stva Si Czzin'pina // Obshhestvo: politika, e'konomika, pravo. Seriya Politologicheskie nauki. – Krasnodar. – № 11. – S. 36-41. ([in Russian].
- Smirnov D.A. (2008). Politicheskaya sistema Kitajskoj Narodnoj Respubliki: osnovny'e e'tapy' i osobennosti razvitiya // Sotsiologiya vlasti. Seriya Politologicheskie nauki. – S. 162-168 [in Russian].
- Sovremennoe kitajskoe gosudarstvo (2022). Gl. red. A.V. Vinogradov; Insitut Dal'nego Vostoka RAN. – T. 1. M. : RAN – 903 c. [in Russian]
- Troshchinskij P.V. (2016). Pravovaya sistema Kitaya: monografiya / P.V. Troshchinskij. – M.: IDV RAN., – 472 s. [in Russian]

Автор туралы мәлімет:

Есеркепова Жанар Онгаровна – тарих ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университетінің доценті (Алматы, Қазақстан, e-mail: zhanareee@gmail.com)

Information about the author:

Yesserkepova Zhanar Ongarovna – candidate of Historical Sciences, Associate professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages (Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhanareee@gmail.com)

Сведения об авторе:

Есеркепова Жанар Онгаровна – кандидат исторических наук, доцент Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана (Алматы, Казахстан, e-mail: zhanareee@gmail.com).

Келін түсті: 11.07.2025
Қабылданды: 25.11.2025

М. Бисембайұлы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: bissembaiuly7776@mail.ru

КЕҢЕС ОДАҒЫ ЖӘНЕ ПОЛЬША РЕСПУБЛИКА ЕЛШІЛІГІ ӨКІЛДІГІ: БОСТАНДЫҚ ҮШІН КҮРЕС.

Мақалада мәжбүрлеп қоныстандырылған поляктардың Екінші дүниежүзілік соғыс уақытында жазған арыз-шағымдары, наразылықтары, көрген теңсіздігі мен әділетсіздігі, кеңес билігімен және Польша Республикасы Елшілігі өкілдігімен қарым-қатынасы талданып, Кеңес Одағындағы әміршіл-әкімшіл жүйесінде Елшілік өкілдігінің әртүрлі саяси тетіктерді пайдалана отырып, поляктардың саяси-әлеуметтік жағдайын жақсартуға бағытталған жемісті еңбектері талқыланады. Шетелдік және отандық тарихнамада Кеңес Одағындағы бұл ұйымның елдің дамуына қосқан үлесі зерттеліп, сыни тұрғыдан қарастырылмады. Соғыс жағдайына байланысты назарға ілінуге лайық біраз саяси оқиғалар болғандықтан, кеңестік жүйеде шетелдік саяси билік органының өмір сүруі жеткілікті деңгейде бағаланбады. Мұрағат құжаттарын зерделей отырып, бұл ұйымның кеңестік жүйенің саяси тиімсіздігі, олқылықтары мен қайшылықтарын әшкерелегеніне назар аударуға болады. Мұрағат құжаттарына дереккөздік талдаумен қатар, салыстырмалы-тарихи, мәселелі-хронологиялық және жинақтау әдістері қолданылды. Кеңес билігі мен Елшілік өкілдігі арасындағы қарым-қатынасты саралау үшін институционалдық әдіс пайдаланылды. Елшілік өкілдігінің поляк ұлтына қатысты барлық мәселелерді шешіп, саяси өмірге араласа бастауы елшілік өкілдігі қызметкерлерінің құдалануына алып келді. Бұл репрессиялық іс-шаралардың жүзеге асырылуы поляк ұлтының еркіндігі мен саяси бостандығын шектеп, жоюға бағытталған қадамдары болды деген тұжырымдама жасалды.

Түйін сөздер: еріксіз көшіру, Польша Республика Елшілігі өкілдігі, саяси көзқарас, қамқоршылық ұйымдар, тыңшылық.

M. Bissembaiuly

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: bissembaiuly7776@mail.ru

The representative office of the Polish embassy in Kazakhstan (1941–1943): the social conditions of the polish population and the soviet control policy

The article analyzes the inequality and injustice of internally displaced Poles during World War II, complaints, protests and their relations with the Soviet government and the representative office of the Embassy of the Republic of Poland, and discusses the fruitful work of the representative office of the Embassy of the Republic of Poland in the Soviet Union, which used various political mechanisms aimed at improving the political and social situation of Poles. In foreign and domestic historiography, the role of this organization in the development of the country has not been adequately studied or critically evaluated. Due to a focus on individual political events related to the war, the presence of the foreign political authority within the Soviet system has not been fully appreciated. The analysis of archival documents reveals that this organization played a significant role in exposing the inefficiencies, gaps, and contradictions within the Soviet system. Along with the source analysis of archival documents, comparative historical, problem-solving, and synthesis methods were employed. The institutional method was used to analyze the relationship between the Soviet government and the representative office of the Embassy. The resolution of numerous Polish issues by the representative office of the Embassy of the Republic of Poland and their involvement in political life resulted in persecution of their employees. In summary, such repressive measures were aimed at suppressing and eliminating the political freedom of the Polish people.

Keywords: forced eviction, the representative office of the Embassy of the Republic of Poland, political views, trustee organizations, espionage.

М. Бисембайұлы

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: bissembaiuly7776@mail.ru

Представительство польского посольства в Казахстане (1941–1943): социальное положение польского населения и политика советского контроля

В статье анализируются неравенство и несправедливость, с которыми столкнулись насильственно выселенные поляки во время Второй мировой войны, жалобы, протесты и их отношения с советской властью и представительством Посольства Республики Польша, а также обсуждаются плодотворные работы представительства Посольства в Советском Союзе, использовавший различные политические механизмы, направленные на улучшение политического и социального положения поляков. В зарубежной и отечественной историографии вклад этой организации в развитие страны не достаточно изучался и рассматривался критически. Из-за сосредоточения внимания на отдельных политических процессах, связанных с военной ситуацией, наличие иностранного политического органа власти в советской системе было недостаточно оценено. Изучая архивные документы, можно обратить внимание на то, что эта организация смогла обнажить политическую неэффективность, пробелы и противоречия советской системы. Наряду с источниковым анализом архивных документов применялись сравнительно-исторический, проблемно-хронологический и обобщающий методы. Институциональный метод использовался для анализа отношений между советской властью и Представительством Посольства. Разрешение огромное количество вопросов поляков Представительством Посольства Республики Польша и их участие в политической жизни привели к преследованиям их сотрудников. Подытожено, что такие репрессивные меры были направлены на подавления и искоренения политической свободы польской нации.

Ключевые слова: принудительное выселение, представительство Посольства Республики Польша, политические взгляды, попечительские организации, шпионаж.

Кіріспе

Кеңестік Қазақстанға еріксіз көшірілген халықтардың бірі – поляктар. Көпшілік қазақтандық ғалымдар поляктар поляк болғандықтан ғана солақай саясаттың құрбаны болғандығын дәлелдеуге тырысады. 1936 жылы 60283 поляктар, 1940 жылы 66072 және 1941 жылы 15679 поляктар Қазақстанға депортацияланған (Жұматай, 2024: 424). Отандық зерттеушілердің арасынан Г.К. Көкебаева мен А.М. Сманованың зерттеу жұмыстарын ерекше атап өткен жөн. Бірнеше рет жүргізілген көші-қонның ішінде 1936 жылдың қыркүйегінде орын алған көші-қон арнайы қоныс аударушылардың санымен ерекшеленеді. 14 048 отбасы, яғни 63 976 адам Кеңестік Қазақстанға қоныс аударылса, оның ішінде Алматы облысына 650 отбасы көшіріліп, оның 250-і Талдықорғанда, 150-і Қараталда, 350-і Іледе жайғасты (Көкебаева, 2013: 65).

Баспанасыз жүрген, тамақсыз жол жүріп, бас сауғалап жүрген бейбақ жандарды кеңес билігі антикеңестік үгіт-насихат жүргізді деп айыптап, олардың келісімінсіз оларды ауыр жұмысқа жегіп, жалақыларын уақытында төлемей, еңбектерін қанайтын (Жұматай, 2024: 432). Қазақстанға поляк арнайы қоныс аударушылары, соғыс тұтқындары, поляк әскери офицерлері әртүрлі

уақытта қоныстанса да, көрген теперіштері мен саяси құқықтарының қорғалуы бір деңгейде болған. Өз мүдделерін қорғау үшін аталған қоныс аударушылар кеңес органдарымен тығыз байланыста болды.

1940 жылы 7 наурызда Батыс Беларусь пен Батыс Украинадан соғыс тұтқындарын Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасына мәжбүрлеп көшірту туралы Лаврентия Берияның қаулысы шықты. Өз үйінен Қазақстанға көшуге 10 күн уақыт беріліп, әр отбасы мүшесі 100 кг-ға дейін жүкті өзімен ала алды.

Қазақстанда бір жұмыс күнінде қоныс аударушыларға тек екі жүз грамм бидай берілді. Олар келген кезде қолайсыз баспана мен азық-түлік тапшылығы оларды ауруға шалдықтырды. Көптеген адамдар суықтан және аштықтан қайтыс болды. Мысалы, Ішкі Істер Департаменттің дерегінше, 1944 жылы елде 144704 адам аштық пен суықтан өлді (Енсенев, 2022: 671).

Осындай жағдайда КСРО жерінде Польша Республикасы Елшілігі өкілдігі құрылды. Бұл шетелдік билік органы поляк халқына пана болып, олардың құқықтарын қорғау үшін құрылған еді. Олар әлеуметтік-экономикалық мәселелерді батыл көтеретін. Шетелдік билік органының Кеңес Одағы сынды әміршіл-әкімшіл жүйеге сүйенетін мемлекетте құрылуы таңғаларлық жайт.

Отандық тарихнамада тарихымыздың осы беттеріне жеткілікті деңгейде мән берілмеуде.

Материалдар мен әдістер

Мақаланы жазу барысында салыстырмалы-тарихи, мәселелі-хронологиялық, тарихи талдау және жинақтау әдістері қолданылды. Бұл тәсілдер 1936–1941 жылдар аралығында күштеп қоныстандырылған поляктардың саяси-құқықтық жағдайындағы өзгерістерді айқындауға мүмкіндік берді. Дереккөздік әдістің қолданылуы мұрағат құжаттарын жинақтап, оларды мазмұндық тұрғыдан сараптауға жол ашты.

Мұрағат материалдарында көші-қон үдерісін реттеу, арнайы қоныс аударушыларды орналастыру, олардың қозғалысын бақылау мен шектеу мәселелеріне қатысты директивалық құжаттар кеңінен көрініс тапқан. Бұл құжаттар кеңестік биліктің поляк халқын басқарудағы саясатын ашып көрсетумен қатар, олардың қоғамдық өмірге қатысу белсенділігін айқындайды. Сондай-ақ Польша Республикасы Елшілігі өкілдігімен орнаған қарым-қатынастың күрделі сипаты байқалады.

Елшілік өкілдігінің қызметі мектептер, балабақшалар мен асханалар ашылып, мәдени-ағартушылық шараларды ұйымдастыру арқылы поляктардың әлеуметтік жағдайын жақсартуға бағытталды. Дегенмен бұл қызмет кеңестік билік тарапынан қатаң бақылауға алынып, тосқауыл жасауға себеп болды. Кеңес органдарының Елшілік өкілдігімен қарым-қатынасы зерттеудің негізгі өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Өкілдіктің сенім білдірілген тұлғалары кейде өз өкілеттілігінен тыс іс-әрекеттерге барғаны үшін жергілікті билік тарапынан қатал сынға ұшырап, қуғын-сүргін көрді. Бұл жайт кеңестік органдардың поляк тұрғындарына қатысты екіұдай саясат ұстанғанын, яғни, бір жағынан поляктардың әлеуметтік жағдайын арттыруға тырысқанын, екінші жағынан, саяси бақылау орнатып, қысым жасауға тырысқанын айқын аңғартады.

Ғылыми еңбектерді талдау осы екіұшты саяси жағдайдың күрделілігін көрсетеді. Қазақстанға мәжбүрлеп көшірілген поляктардың ахуалы Көкебаева мен Сманованың (Көкебаева, 2013) еңбегінде баяндалса, Губайдуллина, Исова және Кульбаеваның (Губайдуллина, және т.б., 2020) мақаласы Польша Республикасы Елшілігі өкілдігінің қызметіне арқау болған. Кенебаева Делегатура қызметінің мазмұнына тоқталса (Кенебаева, 2020), Легкий мен Логвинчук

(Легкий, 2024) және Легкий, Хазбиевич, Беркимбаеваның (Легкий, және т.б., 2021) бірігіп жазған ғылыми мақаласында Қостанайдағы мұрағат көздеріндегі поляктардың Польша Республикасы Елшілігі өкілдігімен қарым-қатынасын нақтылай түседі.

Қазақстан Республикасының Президенттік архивіндегі құжаттарда күштеп қоныс аударылған поляк жұмысшыларының кеңес үкіметіне білдірген наразылықтары және кеңес басшылығының поляктардың саяси көзқарастарына жағымсыз баға беруі талданса (ҚР ПА), Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивіндегі құжаттар поляк делегатурасының астыртын іс-әрекеттері мен кеңес органдарының поляктарды жазалау шараларынан құнды мәліметтерді ұсынады (ҚР ОМА).

Нәтижелер мен талдаулар

Кеңес Одағында жапа шегіп жатқан поляк халқына пана болып, мүдделерін қорғау үшін эмиграциядағы Польша үкіметі Кеңес Одағымен байланыс жасап, екіжақты келісімге келді. 1941 жылы 30 шілдеде екі ел Сикорский-Майский пакті деген атаумен тарихта қалған бір-бірін мойындау жөнінде екі жақты келісімге келеді. Сол жылдың қыркүйек айында Польша Республикасы елшілігі Мәскеуде ашылды. Елшілік кейін Куйбышев қаласына көшті. Қазіргі Орынбор облысындағы Бұзылық қаласындағы поляк халқының мүддесін қорғайтын арнайы делегатура орналасқан. Рақымшылық жарияланған поляктарға көмек беру үшін елшілік делегатура, сенім білдірілген тұлғалар мен оларға бағынышты қызметкерлер арқылы қызмет көрсету жүйесін енгізді. Кеңес Одағында есіктері айқара ашылған 19 делегатураның 9-ы Қазақстанда қызмет етті. Польша делегатуралары Алматы, Ақмола, Ақтөбе, Шымкент, Тараз, Қостанай, Павлодар, Қызылжар мен Семейде орналасты. Делегатура Ақмолада 1942 жылдың қаңтарынан маусымына дейін поляк балаларына 247 778 рубль жәрдемәккі, 833 рубль медициналық көмек, 2987 рубль тамаққа, 37559 рубль қамқоршылық мекемеге материалдық көмек берді. Делегатура 42 облыспен қалада 304 сенім білдірілген тұлғалар арқылы жемісті қызмет ете білді (Худзио, 2015: 14-15).

1941 жылы 28 қазанда Ташкенттен Алматыға келген Польша елшілігінің қызметкері Казимир Венцек келіп, Қазақстандағы ресми органдар елшіні қабылдау керек еді. Бұл іспен айналысуға

Сыртқы Істер Халық Басқармасы, Қазақ КСР әскери комиссариаты, Ішкі Істер Халық Комиссариаты және Компартияның Орталық Комитеті Хатшылығының уәкілеттілігі болатын. Алайда кеңес билігі аталған органдардың қайсысы елшіні қабылдау қажеттілігін түсіне алмады. Соған орай, елшіні ресми түрде қабылдап, елшілік қызметін бекіту 3 айға созылды. Әр тарап саяси жауапкершілікті бір-біріне артып, ақыры кеңес билігі қай орган елшіні бекіту қажет екендігін білмеді (Губайдуллина, 2018: 35-36).

Ақыры КСРО Сыртқы Істер Халық Комиссариатының Қазақстан КП (б) К ОК хатшысына жазған 1941 жылы 28 қазандағы телеграммасында Алматыда Польша Республикасының елшілігін ашуға рұқсат берді. Төрағасы – Казимир Венцек болса, Вольский Ян Юльянович – жалпы бөлім меңгерушісі, Сильвестр Антонович Барткович – төлқұжат бөлімінің меңгерушісі қызметін атқарды. Басқа қызметкерлер де бұл жұмыс орнында сүбелі қызмет атқарды (Губайдуллина, 2020: 89). Осы орын алған саяси абыржушылық кеңес билігінің шетелдік органдармен байланыс орнатудың жүйелі қағидасы мен тәжірибесі болмағандығын аңғартады. Кеңес билігі басқа елдің азаматтарын ішкі аудандарға қоныс аудартқанда, олардың мүдделерін қорғайтын шетелдік ұйымдардың боларын еш күтпеген я қандай да бір жоспарлы мақсат қоймады деп тұжырымдауға болады.

1942 жылғы 3 ақпанда Казимир Венцектің Іле ауданы коммунистік партиясының төрағасы Юртаевқа жазған хатында поляк мүгедектеріне баспана және азық-түлік беруге жағдай жасап беруге өтініш жасайды. Оның мәліметінше, Іле ауданында тұратын 700 поляктың 450-і ғана еңбекке жарамды. Алматы ауданында 300 адамның 190-і, Қаскелеңде 150 адамның 120-сы, Жамбылда 150 адамның 110-ы, Еңбекшіқазақ ауданында 60 адамның 50-і, Қаратал ауданында 400 адамның 280-і, Талдықорғанда 150 адамның 120-сы, Бөрілітөбе ауданында 50 адамның 30-ы, Ақсу ауданында 50 адамның 30-ы, Қоғалыда 50 адамның 28-і, Шілікте 150 адамның 102-і қоғамдық жұмыс жасауға күш-қайраты жетеді. Бұл статистикаға қарап, мүгедектердің саны Іле ауданында басым екенін көре аламыз.

Кеңестік Қазақстанда Польша Республикасы Елшілігі өкілдігінің білек сыбана кірісіп, араласуымен 200-ден астам түрлі қамқоршылық ұйымдар жұмыстарын бастады. Поляк азаматтарына медициналық көмек көрсетілді, 21 амбулатория мен 35 медициналық пункт жұмыс істеп,

онда 100-ден астам адам жұмыс істеді (Губайдуллина, 2020: 91-92).

Делегатураның қызметкерлері Алматыда ғана емес, Қазақстандағы көпшілік қалаларда қызмет етті. Ақтөбедегі поляк Делегатурасы 11 адамнан тұрды. Қызметі бойынша қызметкерлердің лауазымына тоқталсақ: Мускус Урсула – делегат, Керский Збиднев – хатшы, Букиневич Анна – кассир, Хрептович Ольга – әскери референт, Ляпович Кароль – станса кезекшісі, Ляпович Ян – станса кезекшісі, Чучкевич Орест – станса кезекшісі, Капуста Ян – капитан, Скопович Ипполит – әскери дәрігер, Блошак Юзеф – шабарман болды (Степаненко, 2015: 40).

Кеңес Одағына елшіліктің осылайша елдің ішкі жағдайына белсене араласқаны ұнамағанға ұқсайды. КСРО Польша Республикасы Елшілігі өкілдігін елшілік қызметтегі азаматтар деп мойындаудан бас тартты. Бірақ бұл саясатты жүзеге асырудағы ең маңызды қадамы деп «КСРО СІХК-нің поляк өкілдерінің өкілеттігін асыра пайдалану туралы» 1942 жылғы 25 сәуірдегі дөңгелек хатын айтуға болады, оған Сыртқы Істер Халық Комиссары орынбасары А.Вышинский қол қойды. Бұл хатта кеңес басшылығы КСРО аумағында орналасқан Польша азаматтарының мәртебесіне жаңа түсінік берді.

1939 жылдың 2 қарашасына дейін Батыс Украина мен Батыс Беларусь елінде тұрған украиндықтар, еврей және басқа ұлт өкілдері поляк азаматтары деп танылып, КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1939 жылғы 29 қарашадағы Жарлығына сәйкес енді КСРО азаматтары болып саналады деген қаулы шығарылды (Абуов, 2023: 148). Бұл өз кезегінде Кеңес Одағының ел ішінде басқа елдің азаматтарының болуына барлық тыйым салуға тырысқандығының айқын белгісі. Аталған халықпен кеңес билігі мәжбүрлеп көшіруден бастап, ауыр жұмысқа жегу сынды әртүрлі әрекеттерге баруға еркіндік берді.

Кеңес Одағының қысымына қарамастан Куйбышевтағы елшілік поляк халқына көмек ретінде 16 334 278 рубль бөле алды. 1943 жылдан бастап кеңес билігі барлық қамқоршылық кеңестерді алып тастап, тікелей кеңестік органдарға бағындырды. Қызметке этникалық поляктарды емес, кеңес азаматтарын алатын болды (Попечительская, 1996: 369).

1941 жылы желтоқсанның 4-ші жұлдызында Қазақ КСР ХКК төрағасы Нұртас Оңдасыновтың Қостанай облысының кеңестік атқару комитетінің төрағасы Керімбаевқа Польша Республикасы Елшілігі өкілдігінің Қостанай облысындағы

қызметі жөнінде есеп беруге міндеттейді. Хатта өз еркімен бір жерден екінші жерге поляктар көшіп-қонуға тыйым салу қажеттілігі айтылды. Көшіп-қону үшін арнайы поляк қоныстанушылары елшіліктің ұйымдастыруымен және кеңестік билік органдарының мақұлдауымен жүзеге асыруға тиісті деп жазылған (Легкий, 2021). Осы хаттан кеңес ұйымдарының поляк халқының қозғалыс бостандығын шектеу арқылы өз қарамағына қаратуға тырысқанын ұғуға болады. Кеңес билігі саяси арнайы қоныс аударушылардың ең алдымен кеңестік билікке бағынатынын, кейін ғана елшілік өкілдігінің жоспары арқылы қоныстана алатындығын ескерту арқылы шынайы билік кеңес ұйымдарында екенін басып айтпақ болды.

Кеңес билігіне елшіліктің поляк халқының әлеуметтік-саяси және мәдени жағдайын арттырып, білім ордаларын ашып, көмек бергені, оларды басқа кеңес азаматтарынан оқшаулатып, жеке дара халық ретінде ұстауы еш ұнай қоймады. Көп ұзамай елшілікпен қалай сөйлесу керек, қалайша қарым-қатынас орнату керектігі жөнінде Қазақ КСР ХКК төрағасының орынбасары Н.Бабкиннің Қостанай Облыстық атқару комитетінің депутаттар Кеңесінің төрағасы Д.Керімбаевқа хаты келеді. Онда елшілік өкілдерінің міндеті мен құзыретіне кірмейтін істермен айналысып, Алматы, Семей мен Павлодардағы өкілдер “Жарғыдан” тыс істермен көрініп, кеңестік ұйым қызметкерлерімен кездесіп, сыйлық алмаса алмайтыны баса айтылды. Хатта бұл өкілдердің дәріхана мен шеберхана сияқты қоғамдық маңызды орындарды ашуға уәкілеттілігі жоқтығы айтылып, өкілдік Германияға қарсы соғысқа көмек беру керектігі, өкілдіктегі қызметкерлер туралы сипаттама және поляк халқының кеңес билігіне қатысты саяси көзқарасын жазу бұйрылды. Поляктардың жұмысқа шығуын тексеріп, шықпай қалу себептерін анықтау тапсырылды. Ең бастысы поляктардың елшілік өкілімен не тақырып жайында сөйлесетінін, арызшағымдардың бар-жоғын, кикілжіңдерді реттеу жолдарын толықтай бақылап, Халық Комиссарлар Кеңесіне елшілік жайында барлық маңызды ақпараттарды жеткізу маңыздылығын атап өтті (Легкий, 2021: 138).

Қазақ КСР ХКК төрағасының орынбасары Н.Бабкиннің 1942 жылы 10 ақпанда Қостанай Еңбекшілер Депутаттарының Облыстық Атқару Комитетінің төрағасы Керімбаевқа елшілік өкілдерінің мекенжайы мен қызмет ету аудандарын жазуды тапсырады. Өкілдерге азық-түлік

карточкасын уақытша бермей, поляктардың көші-қонын реттеуді ІХК өз мойнына алатынын баяндаған. Осындай түрлі қысымдарға қарамастан, елшілік әлеуметтік-экономикалық әрі саяси ахуалды көтеруден тайынбады. 1942 жылғы 14 ақпандағы Польша Республикасы Елшілігінің өкілі Эрнст азық-түлік тапшылығы, антисанитариямен қатар, медициналық көмектің берілмейтіндігі және арнайы қоныс аударушыларды пәтерлерінен қуу белең алғанын күйінішпен жазады. Әлеуметтік теңсіздіктің терең бойлағанын ескерткен ол, жағдай осылай жалғасып, ушықса, поляктарды армияға шақыруды күн тәртібінен алып тастауға мәжбүр болатынын жеткізді (Легкий, 2021: 134).

Бұл мәселелермен қатар жетім балаларды эвакуациялау мәселесі де көтерілген. 1942 жылы 12 қарашада болған әңгімеде елші Т.Ромер А.Я. Вышинскийге поляк жетім балаларын Кеңес Одағынан эвакуациялау туралы сұрақ қойды. Кеңес Одағында 90 мың бала бар, оның 29 700-і жетім екендігі айтылды. 19 мың адамды эвакуациялау қажеттілігі айтылды. Алайда поляк балаларын мәжбүрлі түрде көшірткен жағдайда поляктардың ренішін білдіру мүмкін деген жауап келіп, тек 600 баланы көшіруге рұқсат берілді (Иванов, 2012: 46).

РКФСР Халық ағарту комиссариаты жанындағы нақты мәселелерді шешу үшін 1943 жылдың маусым айының соңында ағарту халық комиссарының орынбасары Г.И. Иваненконың төрағалығымен поляк балаларының істері жөніндегі арнайы комитет құрылды. Комитет жұмысына поляк азаматтары да тартылды. Комитеттің қарамағында мектепке дейінгі мекемелерді, балалар үйлерін, мектептерді ұйымдастыру мен ұстаудың барлық мәселелері, техникалық білім беру желісі, сондай-ақ поляк мұғалімдерін даярлау және поляк тілінде оқулықтар шығару мәселелері болды.

1943 жылы КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің арнайы қаулысына сәйкес мемлекеттік жүйеге келесі поляк қайырымдылық мекемелері қабылданды: 65 балалар үйі (4411 адам), 68 балабақша (3419 адам), 2 бөбекжай (81 адам), 29 мектеп (1700 адам), оның ішінде 1000 қызмет көрсетуші қызметкер. Осы деректерді ескере отырып, 1944 жылғы 5 сәуірдегі жағдай бойынша мекемелердің жалпы саны 142 балалар үйі, 246 балабақша және 64 мектеп болды. Сонымен қатар, 124 балалар кітапханасы мен мектептен тыс балалар клубы болды. Аталған мектептер мен балабақшалар Кеңестік Қазақстандағы

поляктардың Польша Республикасы Елшілігі өкілдігімен қарым-қатынасынсыз салынуы мүмкін емес еді. Кеңес Одағындағы бөгде ұлттарға осындай мөлшерде салынған бірде-бір саяси жоба жасалмаған еді.

1943 жылы 27 қыркүйекте Кеңес Одағында 589 поляк қайырылымдылық мекемелері ашылғандығы мәлімделді. Поляк тарапы Кеңес үкіметінің зиянды істерін әшкерелеуге тырысты. Мәселен, Оңтүстік Қазақстан облысында орналасқан үйлердің бірінде поляк өкілдері балаларды материалдық көмек алу мақсатында Ұлыбритания мен Америкада тұратын бай поляк эмигранттарына хат жазуға мәжбүр етті.

Польша Республикасы Елшілігі өкілдігі кеңес үкіметінің поляктардың әл-ауқатын еш жақсартпай, ауыр халде ұстайтынын Ұлыбритания сынды шетелдік елдерге көрсеткісі келді. Сол үшін поляктардың сондай мәндегі хаттарды жазуына мүдделі болды. КСРО Ішкі істер министрінің бірінші орынбасары В.Н. Меркуловтың 1942 жылғы 3 қарашадағы А.Я. Вышинскийдің атына жазған хатында поляк азаматы Колачектің поляк балаларына жазған хатымен ұсталғаны туралы хабарланды, онда олар байқау ұйымдастырудың атын жамылып, Кеңес Одағындағы өмірлерін сипаттауға міндеттелді. Байқауда балалардың хаттарында негізінен Кеңес Одағындағы адам төзгісіз өмір сүру жағдайларын атап өтуді ұсынды (оның 142 осындай хаты бар). Хаттардың көпшілігі ересектердің бұйрығы бойынша жазылған (Иванов, 2012: 47-48). Бұндай хаттардың табылуы, Елшілік өкілдігінің кеңес билігіне деген ашық наразылығы кеңес билігіне поляк белсенді қызметкерлерінің қызметін шектеуге сылтау болды.

Мұрағат құжаттарында КСРО Сыртқы Істер Халық Комиссарының орынбасары А.Вышинскийдің 1942 жылы 25 сәуірде жазған хаты көзге түседі. Ол елшіліктің түрмеге түскен поляктарды босатуға тырысып, арыз хат жазатынын, онымен қоса, елшілікте Польшаның туын ілетіндігін ызалана жазады. Осының бәрін жаза келе, мұндай әрекеттерге тыйым салу қажеттігін атап көрсетеді. Бұдан биліктің поляк халқының еркіндікке деген ұмтылысын барынша шектеуге тырысқанын көре аламыз (Легкий, 2021: 140).

Кеңес билігі поляк халқының әлеуметтік мәселесін шеше алмағандығына қарамастан, үлкен талаптар қойды. Артық жұмыс жасап, жоспардан жоғары нәтижеге қол жеткізуді міндеттейтін. Соғыстың алғашқы жылдарында рухтанып, қанаттанып, соғысты жылдам аяқтауға

тырысқан поляктар аса белсенділік танытып, қайрат-жігерін көрсеткен еді. Алайда, соғыс тез бітпейтінін түсінген олардың еңбекке деген ынта-ықыласы азаюы табиғи жағдай. Бірақ “Алтайзолото” тресінің директорларының Шығыс Қазақстан облысындағы Поляк армиясының өкілі Крижановскийге жазған “поляк жұмысшыларының көңіл-күйі туралы” атты 1942 жылғы ақпанның 21-нде жазылған хатында поляктардың еңбек өнімділігінің азайғандығына алаңдаушылығы білінеді. Поляктардың арасындағы әскери міндеттілер әскерге тіркеу күндерінде жұмысқа шығудан бас тартып, майданға көмекке тамақ беруге де қарсылық танытып, ондай көмекті үкімет беру керек деп мінез танытқандығын баяндайды. Олар поляк жұмысшыларының еңбек өнімділігі 1941 жылдың соңында 100 % болса, 1942 жылдың ақпанында 80 %-ға азайғанын жеткізіп, поляктардың осындай қарым-қатынасы соғыста жеңіске жетуге деген ортақ тілекке балта шауып, шын мәнінде, жаудың пайдасына жұмыс істейтінін, бұны өзгерту қажет екендігін ескертеді (АПРК. Ф. 708. Оп. 6/2. Д. 117. Л. 115.).

Поляктардың мүддесін қорғаған белсенді азаматтардың бірі – Мечислав Романьский еді. Ол Қостанайдағы Польша Республикасы Елшілігінің өкілі болатын. Қостанай облысындағы ПХҚБ басшысының төрағасы, Мемлекеттік Қауіпсіздіктің лейтенанты Рупасов Романьскийді штатта 5 адамның орнына 10 адамды қызметке алып, Пешковский, Тарановский сынды аудандарда католиктерге арналған мінәжат ету орындарын ашып, әскерге поляктарды тіркеуге қарсылық танытып, кейбір поляктарды жасыратындығы және Қостанай қаласында 6-сыныпқа дейінгі бастауыш мектептер мен гимназияларды салғаны үшін айыптады.

Мечислав Романьскийге кеңес билігінің қырғидай тиіп, мазалауының себебі бар. 1888 жылы туылған Львов қаласының тумасы капитан атағы бар Романьский Мечислав Францишкович 1942 жылы 23 шілдеде тұтқындалғанға дейін Қостанайдағы Польша Республикасының Қостанайдағы елшілігінде қызмет атқарды. 1940 жылы шекарадан заңсыз өтуге тырысқандықтан тұтқындалды. Жасалған рақымшылықтың арқасында әскери борышын қазақ жерінде өтеді (Легкий, 2021: 9).

Польша Республикасы Елшілігі өкілдігі Қостанайда белсенді қызметін Мечислав Романьскийдің арқасында атқарды. Ол өзімен қатар жұмысқа Тадеуш Козел, Эрнст Вильгельм Марцелович, Дорос Ванда Антонова, Покладский

Станислав Гипалитович, Матвиновская Кристина Якубовнаны орналастырды. 1942 жылы шілденің 23-ші жұлдызында Мечислав Романьский Қостанай облысында кеңес үкіметінің рұқсатынсыз өлке туралы экономикалық және саяси жағдай туралы құнды мәліметтерді жинап, “тыңшылықпен айналысты” деп айыпталды (Легкий, 2024: 148).

Романьский бірнеше рет тергеушіге жауап беріп, өзін ақтап қалуға тырысады. 1942 жылдың 29 шілдесінде Елшілік өкілдігі бірде бір астыртын қызмет атқармағанын айтты. Дегенмен, тергеу барысында Романьский поляктардың соғысқа, кеңес үкіметіне және эмиграциядағы Польша Республикасы үкіметіне деген саяси көзқарастары және Ішкі Істер Халық Комитетімен байланыс орнатқан поляктардың тізімін дайындап, есеп беруге міндеттелгенін мойындауға мәжбүр болды. Дегенмен, Романьский бірде бір есепті жөнелтпеген болып шықты. 1942 жылы шілденің 31-нде тергеушіге берген жауабында ол Елшілік өкілдігіне Қостанайда өмір сүретін поляктардың әлеуметтік тұрмысы туралы баяндама жеткізу қажет екендігін де мойындады. Романьский Қостанайдағы Жетіқара ауданындағы алтын өндірісі туралы тың мәліметтерді жинаумен айналысқандықтан, тергеуші Рупасов бұл істі тыңшылық деп бағалаған. Романьский бұл іс үшін оған тыңшы деген саяси айдар тағатынын күтпегенін білдірді (Легкий, 2021: 365-367).

Польша Республикасының Қостанайдағы елшілігі өкілдігінің басшысы М.Ф. Романьский поляк балаларына мектеп ашумен көзге түскен деген дерек те кездеседі. Романьский кеңес билігінің мақұлдауын күтпей-ақ біраз мектептерді поляк балаларына арнап салған еді. Тергеу жүргізілгенде тергеуші бұл істі де бетіне салық қылды.

Онымен қоса, Романьский “Скаут” атты 80 баладан тұратын жастар ұйымын құрды. Бұл ұйымның құрылғанын кеңес билігі білмеген. 1942 жылы ақпанда немесе наурызда елшілік кішкентай шіркеу ашты. Бұнда кішкентай балалар діни рәсімдер өткізе алды. Арнайы діни үгіт-насихат жүргізіліп, ксәндз деген қызмет те енгізілген. Лучицкий Луцьян ксәндз міндеткерлігін өз мойнына алған. Ванда Дорош “Скаут” атты жастар ұйымының төрайымы болды. Ол Қостанайда балаларды дінге үйретті. Бұл ұйым кеңес билігінің рұқсатынсыз құрылған. 1942 жылы 23 шілдеде Польша Республикасы Елшілігі өкілдігі қызметкерлерін тұтқындап, елден шығару жөнінде шешім шығарылды (Кенебаева, 2020: 282).

Романьскийден басқа да елшіліктің қызметкерлері түрлі себептерге байланысты қуғын-сүргін көреді. Кейбір қызметкерлер поляктарды соғысқа аттандырмау үшін әскерге шақырылудан жасырып, Польша Республикасының азаматы атты құжатты заңсыз берді деп айыпқа ілінді. Олардың қатарында Грабарский Нафтула Аврулович, Мальковяк Адольф Янович, Брошак Петр Стефановичке кейбір поляктарға Кеңес Одағының азаматы бола тұра, Польша Республикасының азаматы деген құжатты елшіліктен алған (ЦГА РК. Ф. Р-1146. Оп. 1. Д. 287. Л. 334.). Сол сияқты Поляк Республикасы Елшілігі өкілдігімен қарым-қатынас орнатқан азаматтарды тергеп, жауапқа тарту қалыпты іске айналған. Иллевич Регина Антоновна поляк елшілігі өкілдігінің қызметкерлері В.Э. Плоскиймен, В.Ф. Матусевичпен, Е.В. Малиновскаямен, П.Ф. Лендермен байланыс орнатып, Германияға қарсы соғыста Кеңес Одағына жеңіліс тіледі деп айыпталды. Плоский Витольд Эдмундовичке Қызылжарда (Петропавлда) “жарық бөлме” атты ұйым құрып, халықты Англиядан алынған антикеңестік мазмұндағы газеттерді таратып, халық санасын уландырды, тыңшылықпен айналысты, одан басқа КСРО азаматтарына Польша Республикасының азаматы деген төлқұжаттарды таратты деген жала жабылды (Польские спецпоселенцы, 2022).

1942 жылғы 28 қаңтарда Кеңестік Қазақстанда 103757 поляк елде тұрды (Рысбеков, 2018: 4). Поляктардың көбісі арнайы қоныс аударушы мәртебесін алды. Олардың мүдделерін қорғағандар қуғын-сүргінге ұшырады. Кеңес қызметкерлерінің бұйрығына құлақ аспаған азаматтар, тергеу мен соттан жалтарды, кеңес билігінің абыройын төкті, тыңшылықпен айналысты деген сынды саяси айыптарды өз мойындарымен көтерді. Тегі поляк азаматтар соғыс уақытында Кеңес Одағына жеңіс тілемей, кеңес үкіметіне көмектеспей, жауға тілектес болды, антикеңестік үгіт-насихат жүргізді деп айыпталды. Польша Республикасы Елшілігі өкілдігі қуғын-сүргін көрсе де, елде қоғамдық қызметтермен айналысып, саяси үдерістердің бел ортасында жүріп, кеңес қызметкерлерін әуре-сарсаңға салып, олармен есептесуге мәжбүр еткізді. Көпшілік азаматтар қуғындалса да, қоғамдық маңызды орындар салынды және поляктардың әлеуметтік жағдайы мен тұрмысы біртіндеп арта түсті. Иосиф Сталин 1944 жылы 31 желтоқсанда Польша Республикасының Уақытша үкіметін жария қылған соң, Лондондағы поляк үкіметімен бай-

ланысын күрт азайтады. Соғыстан кейін социалистік Польша Республикасын құруға дайындық жұмыстарын бастап кетеді (Дыбковская, 1995: 301).

Қорытынды

Көпшілік қызметкерлерге жала жабылып, оларды қуғын-сүргінге ұшырату арқылы ақыры Елшілік өкілдігінің қызметін әбден тарылтып, елдің өміріне араласуына тосқауыл қойды. Бұл жағдай кеңестік биліктің поляк диаспорасын бақылауға алу саясатының бір көрінісі еді.

1943 жылы Катын оқиғасы туралы ақпарат әлемге жарияланған соң, кеңес билігі эмиграциядағы Польша Республикасымен бар дипломатиялық байланыстарды үзіп тастап, бар поляктарға кеңес азаматы төлқұжаты таратқан. Польша Патриоттар Одағы құрылып, кеңес билігі «поляк мәселесін» өз қолына алған. Ол ресми түрде поляк халқының мүддесін қорғаушы ұйым ретінде көрсетілгенімен, іс жүзінде кеңес билігінің бақылауындағы құрылым болды.

Аталған репрессиялық іс-шараларының себеп-салдарын түсінуге болады. Бірақ сол қызметкерлердің тыңшылықпен айыпталуы сол замандағы кеңес билігінің көп жаланың бірі болып көрінгенмен, бөгде ұлт өкілдерінің елдің ішкі саясатына араласу қаупінен туындаған әрекет еді. Польша Республикасы поляктардың кеңес билігінің поляк ұлтына қатысты жасаған әділетсіз саясатын әшкере етіп, әлемге паш еткі-

сі келген. Мечислав Романьскийдің Қостанайда алтын өндірісі туралы мәліметті жинаған үшін «тыңшы» деп айыпталуы кеңес билігінің Елшілік өкілдігінің одан да артық бағалы ақпаратқа қол жеткізу мүмкіндігінен қорыққандығымен түсіндіруге болады.

Онымен қоса, бұл ұйымның кеңес билігінен гөрі тиімдірек шаруашылық және әлеуметтік істерді атқара алуы да кеңес билігінің көңілінен шықпағаны түсінікті. Елшілік өкілдігі мектеп, балабақша және түрлі ұйымдарды салып, поляктардың көңілдерінен шыққан еді. Поляктарға арналған түрлі дербес саяси ұйымдардың ұзақ уақыт бойы қызмет етуі әміршіл-әкімшіл жүйеде мүмкін емес еді. Елшілік өкілдігінің кеңес билігімен салыстырғанда әлеуметтік мәселелерді тиімдірек еңсеруі кеңес билігінің абыройы мен беделіне нұқсан келтірді.

Осылайша, Қазақстандағы Польша Республикасы Елшілігінің өкілдері поляк халқына барынша қамқоршылық танытуға тырысты. Елшілік өкілдігі поляктарға пана болумен қатар, поляктардың кеңес үкіметіне қатысты саяси көзқарасы, елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдай туралы материал жинаумен айналысқан. Соңғысы жекелеген қызметкерлердің қудалануына алып келді. Әміршіл-әкімшіл жүйе шетелдік ұйымның ары қарай өмір сүруіне мүрсат бере алмайтындығы түсінікті болды. Аз уақыт өмір сүрсе де, Елшілік өкілдігі поляктардың әлеуметтік жағдайын арттырумен қатар, ұлттық санасын сақтап, жаңғыртуға үлесін қосты.

Әдебиеттер

- Абуов Н.А. (2023) Политический статус и миграции депортированных граждан Польши в 1940–1946 гг. в СССР // Феномен многонационального Советского Союза: история, наследие и социальная память. К 100-летию образования СССР. Материалы международной научной конференции. Саратов. С. 145–152.
- Губайдуллина М.Ш., Исова Л.Т., Кульбаева А.Т. (2020) Польские делегатуры в Казахстане в годы Второй мировой войны: Алма-Ата и Семипалатинск // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения. Волгоград. Т. 25. № 1. С. 84–96.
- Губайдуллина М.Ш. (2018) Қазақстан аумағындағы соғыс жылдары орын алған «поляк мәселесінің» саяси-дипломатиялық аспектілері // edu.e-history.kz электрондық ғылыми журналы. Алматы. № 2 (14). Б. 29–37.
- Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. (1995) История Польши с древнейших времен до наших дней / Под ред. Анны Сухени-Грабовской и Эугениуша Петры Круля. Варшава: PWN. 381 с.
- Иванов Ю.В. (2012) Польские дети СССР во время Второй мировой войны // Новая и новейшая история. Москва. № 2. С. 44–52.
- Кенебаева Г.М. (2020) Польская делегатура в Кустанайской области в 1941–1943 гг. // Великий подвиг народа по защите Отечества: вехи истории. Сборник научных статей. Екатеринбург. С. 280–284.
- Көкебаева Г.К., Сманова А.М. (2013) Кеңес өкіметінің поляк халқына қарсы жазалау саясаты // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. Алматы. № 3 (70). Б. 62–69.
- Легкий Д.М., Логвинчук А.А. (2024) «Уполномоченных штаба польской армии в Кустанайскую область...»: к истории формирования армии генерала Андерса в Казахстане в годы Второй мировой войны // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения. Волгоград. Т. 29. № 3. С. 138–152.

Легкий Д., Хазбиевич С., Беркимбаева А. (2021) Польская делегатура в Казахстане в 1941–1943 гг.: военная эпоха и дипломаты в документах (на примере Кустанайской области Казахской ССР). 2-е изд. Костанай: Костанайский печатный двор. 676 с.

Польские спецпоселенцы в Северо-Казахстанской области (1936–1955 гг.). (2022) Сборник архивных документов и материалов / Сост. Л.А. Гривенная, В.В. Чинишилов. Алматы: Литера-М. 384 с.

Попечительская деятельность Посольства Республики Польша в Куйбышеве на территории Казахстана (1941–1943 гг.). (1996) // *Polacy w Kazachstanie = Поляки в Казахстане: Historia i Współczesność*. Wrocław. С. 366–369.

Рысбеков Т.З., Қайралы Қ.Қ. (2018) Батыс Қазақстанға депортацияланған халықтар (1937–1945 жж.) // БҚМУ хабаршысы. Орал. № 1. Б. 1–7.

Степаненко Н.В. (2015) Представительство Польши в Актюбинске в годы Великой Отечественной войны (1941–1943 гг.) // *Польские дипломаты в Казахстане 1941–1943 годы. Сборник статей и документов*. Астана. С. 39–48.

Худзю Х. (2015) Из Сибири в свободный мир через польские представительства в Казахстане // *Польские дипломаты в Казахстане 1941–1943 годы. Сборник статей и документов*. Астана. С. 13–17.

Yensenov K.A., Naimanbayev B.R., Orazbakov A.Zh., Nurbekova R.K., Bulgynbaeva A.K. (2022) Rehabilitation of deportees to Kazakhstan // *Transnational Press, London*. Vol. 19. No. 5. P. 667–676.

Zhumatay G., Yskak A., Magier D., Kruszynski M. (2024) The deportation of the Poles to Kazakhstan: ethnic cleansing, collective suffering, and cultural assimilation // *Historia i Świat*. Vol. 13. P. 413–438.

Архив деректері

АПРК. Ф. 708. Оп. 6/2. Д. 117. Л. 115.

ЦГА РК. Ф. Р-1146. Оп. 1. Д. 287. Л. 334.

References

Abuov N.A. (2023) Political status and migration of deported Polish citizens in 1940–1946 in the USSR // *The Phenomenon of the Multinational Soviet Union: History, Heritage and Social Memory. Proceedings of the International Scientific Conference dedicated to the 100th anniversary of the USSR*. Saratov. P. 145–152. (in Russian)

Gubaidullina M.Sh., Isova L.T., Kulbaeva A.T. (2020) Polish delegations in Kazakhstan during the Second World War: Alma-Ata and Semipalatinsk // *Vestnik of Volgograd State University. Series 4: History. Regional Studies. International Relations*. Vol. 25. No. 1. P. 84–96. (in Russian)

Gubaidullina M.Sh. (2018) Political and diplomatic aspects of the “Polish question” during the war years in Kazakhstan // *edu.e-history.kz: Electronic Scientific Journal*. No. 2 (14). P. 29–37. (in Kazakh)

Dybkovskaya A., Zharyn M., Zharyn Ya. (1995) *History of Poland from ancient times to the present day*. Ed. by A. Sukheni-Grabovskaya, E. Petra Krul. Warsaw: PWN. 381 p. (in Russian)

Ivanov Yu.V. (2012) Polish children in the USSR during the Second World War // *Modern and Contemporary History*. No. 2. P. 44–52. (in Russian)

Kenebaeva G.M. (2020) Polish delegation in the Kostanay region in 1941–1943 // *The Great Feat of the People in Defense of the Fatherland: Milestones of History. Collection of scientific articles*. P. 280–284. (in Russian)

Kokebaeva G.K., Smanova A.M. (2013) Punitive policy of the Soviet authorities against the Polish people // *QazUU Bulletin. History Series*. No. 3 (70). P. 62–69. (in Kazakh)

Legkii D.M., Logvinchuk A.A. (2024) Authorized representatives of the Polish Army Headquarters in the Kostanay region... // *Vestnik of Volgograd State University. Series 4. Vol. 29. No. 3*. P. 138–152. (in Russian)

Legkii D., Khazbievich S., Berkimbaeva A. (2021) Polish delegation in Kazakhstan in 1941–1943: the military era and diplomats in documents. 2nd ed. Kostanay. 676 p. (in Russian)

Grivennaya L.A., Chinishilov V.V. (eds.). (2022) Polish special settlers in the North Kazakhstan region (1936–1955). Collection of archival documents and materials. *Almaty*. 384 p. (in Russian)

Trusteeship activity of the Embassy of the Republic of Poland in Kuibyshev in Kazakhstan (1941–1943) (1996) // *Poles in Kazakhstan: History and Modernity*. Wrocław. P. 366–369. (in Russian)

Rysbekov T.Z., Qairaly Q.Q. (2018) Peoples deported to Western Kazakhstan (1937–1945) // *Bulletin of WKU*. No. 1. P. 1–7. (in Kazakh)

Stepanenko N.V. (2015) Representation of Poland in Aktobe during the Great Patriotic War (1941–1943) // *Polish diplomats in Kazakhstan, 1941–1943. Collection of articles and documents*. Astana. P. 39–48. (in Russian)

Hudzio H. (2015) From Siberia to the free world through Polish representations in Kazakhstan // *Polish diplomats in Kazakhstan, 1941–1943*. Astana. P. 13–17. (in Russian)

Yensenov K.A., Naimanbayev B.R., Orazbakov A.Zh., Nurbekova R.K., Bulgynbaeva A.K. (2022) Rehabilitation of deportees to Kazakhstan // *Transnational Press, London*. Vol. 19. No. 5. P. 667–676. (in English)

Zhumatay G., Yskak A., Magier D., Kruszynski M. (2024) The deportation of the Poles to Kazakhstan: ethnic cleansing, collective suffering, and cultural assimilation // *Historia i Świat*. Vol. 13. P. 413–438. (in English)

Archival sources

АПРК. Ф. 708. Оп. 6/2. Д. 117. Л. 115.

CGA RK. F. R-1146. Op. 1. D. 287. L. 334.

Автор туралы мәлімет:

Бисембайұлы Мирас – PhD студент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ. E-mail: bissembaiuly7776@mail.ru)

Information about author:

Bissembaiuly Miras – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty. E-mail: bissembaiuly7776@mail.ru)

Сведения об авторе:

Бисембайұлы Мирас – PhD-студент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: bissembaiuly7776@mail.ru).

Келін түсті: 25.02.2025

Қабылданды: 25.11.2025

N.R. Aliyeva Baku State University, Baku, Azerbaijan
e-mail: nargiz.aliyeva-7@bsu.edu.az

THE CAUCASUS OIL REGION IN BRITAIN'S MILITARY – POLITICAL PLANS, 1940–1942

During the Second World War, the Caucasus region possessed not only vital energy resources but also significant geostrategic importance for both the Allies and Germany. The aim of this research is to examine the objectives, content, and military-political context of the military plans developed by Britain between 1940 and 1942, either independently or in cooperation with France and the United States. The research is based on the analysis of books and scholarly articles in multiple languages, as well as the study of historiographical approaches to draw conclusions. The scientific novelty of this research lies in the systematic analysis of previously insufficiently studied British contingency plans designed to prevent the bombardment of or enemy occupation of the Caucasus oil region, with particular attention to the «Velvet» operation within the context of Britain–US–USSR cooperation. The findings demonstrate that Britain regarded the Caucasus oil region as a critical factor during the war for both energy security and imperial defense, and that the implementation or cancellation of these plans depended directly on diplomatic interactions with the USSR and the shifting military and political balance following the Battle of Stalingrad.

Keywords: Britain, Germany, USSR, World War II, Caucasus, oil, «Pike», «Velvet».

Н.Р. Алиева

Баку мемлекеттік университеті, Баку, Әзірбайжан
e-mail: nargiz.aliyeva-7@bsu.edu.az

1940–1942 жылдары Британияның әскери-саяси жоспарларында Кавказ мұнай өңірі

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Кавказ аймағы тек маңызды энергетикалық ресурстарға ғана емес, сонымен қатар одақтастар мен Германия үшін стратегиялық тұрғыдан аса маңызды аймақ болып саналды. Осы зерттеудің негізгі мақсаты – 1940–1942 жылдары Ұлыбритания тарапынан Франция мен АҚШ-пен бірлесіп немесе тәуелсіз түрде әзірленген әскери жоспарлардың мақсаттары, мазмұны және әскери-саяси контекстін жан-жақты зерттеу болып табылады. Зерттеу әдістемесі әртүрлі тілдердегі тарихи кітаптар мен ғылыми мақалаларды мұқият талдауға, сондай-ақ тарихнамалық көзқарастарды зерделеуге негізделген. Ғылыми жаңалығы Кавказ мұнай аймағын бомбалаудан немесе жаудың бақылауына өтуінен қорғауға бағытталған, бұрын жеткілікті түрде жүйелі зерттелмеген Ұлыбританияның төтенше жоспарларын, атап айтқанда «Velvet» операциясын Ұлыбритания-АҚШ-СССР ынтымақтастығы контекстінде жан-жақты талдауда көрініс табуында жатыр. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Ұлыбритания Кавказ мұнай аймағын соғыс кезінде энергетикалық қауіпсіздік пен империялық қорғаныс үшін шешуші фактор деп санаған, ал осы жоспарлардың жүзеге асырылуы немесе тоқтатылуы тікелей СССР-пен дипломатиялық қарым-қатынастарға, сондай-ақ Сталинград шайқасынан кейінгі өзгерген әскери-саяси тепе-теңдікке байланысты болған.

Түйін сөздер: Британия, Германия, КСРО, Екінші дүниежүзілік соғыс, Кавказ, мұнай, «Пайк», «Велвет».

Н.Р. Алиева

Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан
e-mail: nargiz.aliyeva-7@bsu.edu.az

Нефтяной регион Кавказа в военно-политических планах Великобритании, 1940–1942 гг.

Во время Второй мировой войны Кавказский регион обладал не только жизненно важными энергетическими ресурсами, но и значительным геостратегическим значением для союзников и Германии. Цель данного исследования – изучить цели, содержание и военно-политический контекст военных планов, разработанных Великобританией в 1940–1942 годах, как самостоятельно,

так и в сотрудничестве с Францией и США. Исследование основано на анализе книг и научных статей на различных языках, а также на изучении историографических подходов для получения выводов. Научная новизна исследования заключается в систематическом анализе ранее недостаточно изученных британских чрезвычайных планов, направленных на предотвращение бомбардировок или захвата Кавказского нефтяного региона противником, с особым вниманием к операции «Velvet» в контексте сотрудничества Великобритании, США и СССР. Результаты показывают, что Великобритания считала нефтяной регион Кавказа критическим фактором во время войны как для энергетической безопасности, так и для имперской обороны, а реализация или отмена этих планов напрямую зависела от дипломатических отношений с СССР и изменившегося военно-политического баланса после Сталинградской битвы.

Ключевые слова: Великобритания, Германия, СССР, Вторая мировая война, Кавказ, нефть, «Пайк», «Велвет».

Introduction

In the initial phase of the Second World War, the rapprochement in political and economic relations between the Soviet Union and Nazi Germany, coupled with the “Winter War” against Finland, was perceived as one of the primary catalysts for the pronounced deterioration in Anglo-Soviet relations. In response, the United Kingdom and France pursued measures aimed at undermining Soviet capabilities, with the strategic objective of maintaining the USSR in a position of neutrality throughout the conflict. Given the Soviet Union’s provision of raw materials most notably petroleum to Germany, the Western Allies, from November 1939 onward, began to consider the bombardment of the oil industry in the Caucasus region as an integral component of their economic warfare strategy. Between late 1939 and March 1940, the British and French Chiefs of Staff produced a series of politico-military reports addressing the feasibility and implications of such an operation.

Materials and methods

During the Second World War, Britain’s interest in the destruction of the Soviet Union’s oil fields located in the Caucasus region is regarded as one of the less-explored topics in historiography. In the preparation of this article, a variety of sources (books and academic articles) have been utilized.

The most comprehensive work written on this subject to date is considered to be Patrick Osborne’s *Operation Pike: Britain Versus the Soviet Union 1939-1941* (2000). The studies of Millman (1994), Lucas (1964-1965), Champonnois (2018), Kahle (1973), Sultanov (2016), and other researchers are considered significant sources for a more comprehensive understanding of this topic.

For the purpose of achieving a clearer understanding of the issue, the historical-critical method

has been employed; to present the events that took place between 1940 and 1942 in a sequential manner, the chronological method has been applied; and to analyze qualitative factors such as military strategy and geopolitical interests, the qualitative method has been utilized.

Results and discussion

The military-political strategy of Great Britain toward the Caucasus in 1940–1942 remains one of the least explored subjects in both Western and Soviet historiography. The first British-French plans for an attack on the Caucasian oil facilities are discussed in detail in P. Osborne’s “Operation Pike: Britain Versus the Soviet Union 1939–1941”. Osborne focuses on the diplomatic and military considerations developed during the “Phoney War,” as well as the operational framework of these plans, using extensive archival material.

Another important interpretation of this period is found in B. Millman’s “Towards War with Russia”. Millman examines Britain’s attempts to cooperate with Turkey, its view of Turkey as a potential transit route for sabotage operations against the Caucasian oil infrastructure, and Britain’s broader security policy in the Black Sea–Middle East region. However, his analysis concentrates mainly on the winter–summer period of 1940.

The British-French air-strike proposals of the same period are explored in greater detail in the study of the French researcher S. Champonnois, who examines the bombing plans targeting the Soviet oil industry in the Caucasus. Champonnois systematically analyzes the political motives, military-strategic debates, and intelligence assessments of France and Britain in this context. Nonetheless, he pays relatively little attention to the broader regional-strategic position of the Caucasus.

The later stage of the war, from 1942 onwards, has been examined mainly by the Russian historian

N.Prigodich. Prigodich analyzes the preparations for Operation Velvet, the institutional inconsistencies, and the logistical and coordination problems that ultimately prevented its implementation, drawing extensively on archival materials. He concludes that the operation was never carried out because it did not correspond to the actual capabilities of the Allies. The first comprehensive analysis of the Velvet Project in Western historiography is provided by R.C.Lucas. In “The Velvet Project: Hope and Frustration”, Lucas outlines the initial concept of the operation and the political and practical obstacles that led to its gradual collapse. However, both Lucas's and Prigodich's studies focus primarily on the internal dynamics of Allied decision-making institutions and therefore offer limited insight into the role of the Caucasus within the broader strategic context.

During the early stages of the conflict, disagreements among the Allied powers considerably postponed the execution of a decisive strike against Germany. In particular, the French military and political circles regarded the opening of a second front in Eastern Europe as essential to divert Germany from the Western Front and to prevent its access to key strategic resources in a prolonged war. The French General Staff concluded that if military operations between Germany and the Allies did not begin specifically in the Eastern European region, France itself would become Germany's primary target. On the other hand, Britain approached the idea of opening a second front in Eastern Europe with caution because this region was within the political and strategic interests of both Italy and the Soviet Union. Military activity by France and Britain in this area could provoke strong opposition from those states. As a result, the issue of establishing a second front in Eastern Europe lost its urgency after the Soviet Union's military intervention in Finland in November 1939. From that point on, the main focus shifted to involving neutral countries such as Norway and Sweden on the side of the Allies, providing military support to Finland through these countries, and restricting Germany's access to strategic resources, especially iron ore deposits. Within this framework, the British War Cabinet developed a plan called “a small-scale operation,” which aimed to prevent the shipment of iron ore from the Norwegian port of Narvik to Germany. France proposed a broader plan known as “a large-scale operation,” which involved Allied forces taking control of the iron ore mines located in Sweden. French Prime Minister Edouard Daladier believed that if Sweden's mineral resources fell into Germany's hands, the war could be pro-

longed by another two years. The implementation of either plan would have meant a clear violation of the neutrality of Norway and Sweden by the Allies. Despite various military and political proposals and promises of military assistance from the Allies, the governments of Norway and Sweden refused to cooperate due to increasing pressure from Germany. (Catherwood, 2003: p.104-105)

From the onset of the Second World War, one of the priority concerns for the British military and political leadership was ensuring the security of Turkey. This strategy was based on Turkey's strategic geographical position, which provided Britain with vital access to key regions. The potential military threats posed by the Soviet Union from the east and Germany from the Balkans constituted a serious danger to British imperial interests in the Near East. For this reason, Britain began to develop military and political plans aimed at the phased deployment of ground and air forces within Turkish territory to safeguard security and protect its existing interests in the Near East.

From January 1940 onward, the French Chiefs of Staff, similarly to their British counterparts, began formulating military and political plans concerning a possible intervention in the Soviet Union's oil industry. Within this framework, under the directive of French Prime Minister Edouard Daladier, a memorandum was prepared on January 19, 1940, by General M. Gamelin and Admiral F. Darlan. The plan outlined three main options to weaken the Soviet Union: conducting naval operations against German merchant vessels in the Black Sea by the British and French Navies; organizing joint air raids on the oil production centers in the Caucasus; and supporting potential uprisings among the region's Muslim population against the Soviet regime. (Kahle, 1973: p.11) In addition to the memorandum, a special report entitled “Note on Russian Oil – Baku” compiled detailed information on the cities of Grozny, Batumi, and Baku, with the primary focus directed towards Baku. Expert assessments recommended that any bombardment should employ a combination of high-explosive and incendiary munitions to maximize its destructive effect. (Champonnois, 2018: p.37-38)

Following detailed assessments, the Third Directorate of the French General Staff for National Defense prepared a new document on 22 February evaluating the risks and opportunities associated with the possible courses of action. The plan to block the transportation of oil in the Black Sea was contingent upon Turkey's consent. Direct interven-

tion against cities in the Caucasus was deemed risky due to the challenging terrain, whereas the destruction of facilities in Batumi, Poti, and Kareli, located in Georgia, appeared more feasible given their proximity to the border. A ground assault on Baku was considered possible only through Iranian territory, although the prospects for success were assessed as higher in the case of an air attack. For this purpose, it was planned to deploy air bases in Turkey, Iran, Iraq, and Syria. The targets for destruction included the oil facilities in and around Baku, as well as the railway lines and ports. Due to the lack of modern bomber aircraft in the French arsenal, it was envisaged that these would be supplied by Britain. The possibility of inciting uprisings among the Muslim population of the region was also considered; however, the brutal suppression of earlier revolts led to a more cautious approach toward this option. (Game-*lin*, 1940: pp. 188–192)

On 19 January 1940, the principal topic of discussion at the meeting of the Anglo–French Coordinating Committee in London was the potential military intervention of Germany and the Soviet Union in the Balkans and the Near East. The French side proposed the deployment of part of the Allied forces to the city of Salonika in order to ensure the security of the Balkan region. (Osborn, 2003: p.64) However, the Chief of the Imperial General Staff, Edmund Ironside, opposed this initiative, arguing that, in the event of a Soviet attack on Iran, Britain’s foremost priority, in terms of imperial interests, would be the defense of the Anglo–Iranian oil fields and the port of Basra. At the same time, plans were made to launch air strikes against the oil production centers in the Caucasus from air bases located in Iraq and Turkey. The operation was to involve four British “Blenheim” squadrons and one “Wellesley” squadron, as well as twenty-four French “Farman” aircraft and sixty-five “Glenn Martin” aircraft based in Syria. Codenamed “Pike,” the plan aimed to prevent any potential Soviet advance towards the Near East. (Millman, 1994: p.273; Sultanov, 2011: p.133)

On 31 January 1940, the British military attaché in Tehran, Reader Bullard, met with Iran’s Minister of War, Colonel A. Nakhjavan. During the meeting, the minister provided detailed information on the state of the Iranian Air Force and requested British support for the acquisition of additional aircraft to enhance the country’s security. He also indicated that, within the framework of potential Allied plans to strike the Soviet Union’s oil facilities in Baku, Iran would be willing to provide military assistance and cooperate in the preparation of operations

against the USSR. Bullard, however, noted that for such operations, fighter aircraft would be more essential than bombers, and emphasized that the proposal could not be advanced without the Shah’s knowledge. In discussions within the British War Cabinet, it was observed that the French were particularly interested in the destruction of the oil fields and infrastructure in Baku, as such an action would cripple Soviet industry. As a result, the Chiefs of Staff Committee was tasked with conducting a detailed assessment of Soviet oil supplies and Iran’s proposals. The British Foreign Office, however, regarded the use of Iranian air bases as a risky measure that could lead to political repercussions after the war, and instead considered the bases in Iraq to be a more secure option. (Sultanov, 2011: p.134)

On 12 March 1940, the British War Cabinet discussed the report prepared by the Chiefs of Staff on 8 March regarding possible military operations against the Soviet Union and their potential outcomes. During the deliberations, the Chief of the Air Staff stated that any potential Soviet air strikes against Britain would most likely be launched via Afghanistan and India. The report noted that India’s air defense system was poorly organized and stressed that Afghanistan, facing the threat of Soviet occupation, required additional support. As the most effective means of delivering a strategic blow to the USSR, the option of attacking oil installations in the Caucasus region was considered. However, the region’s geographical position, long distances, reinforced air defense systems, and lack of operational experience in such missions rendered the execution of this plan highly challenging. According to Air Staff calculations, the sustained deployment of three Blenheim squadrons for a period of six weeks to three months could completely disable the region’s oil production infrastructure. Repairing this damage would require between nine months and two years. The report also acknowledged that civilian casualties during such an operation would be unavoidable. Furthermore, it was stated that the Middle East did not have a sufficient number of squadrons to carry out the operation. The maximum range of a fully loaded Blenheim aircraft was 750 miles. The nearest suitable airfields for an attack on Baku were located in Tehran, Tabriz, and Kars; for Grozny in Kars, Erzurum, Erzincan, and Tabriz; and for Batumi in Kars, Erzurum, and Erzincan. It was noted that attacks on Baku from the British bases in Mosul and Habbaniya would be impossible for Blenheim aircraft and could only be conducted to a limited extent using long-range Wellesley aircraft, of which only

one squadron was available. Consequently, the success of the operational plan was directly contingent upon cooperation from Iran or Turkey. The British Foreign Secretary, Lord Halifax, argued that neither Iran nor Turkey would be inclined to engage in such cooperation unless there was a direct threat from the USSR. For this reason, under conditions where the likelihood of direct military confrontation with the Soviet Union was deemed low, it was recommended that the decision to dispatch bomber aircraft to the Middle East should be postponed. (Millman, 1994: p.273-274)

On 13 March 1940, Finland's signing of a peace treaty with the Soviet Union prompted revisions to Allied strategic plans. In this context, the French Chief of the General Staff, General Maurice Gamelin, prepared a memorandum outlining the measures deemed necessary against Germany. Gamelin emphasized the need to intensify the economic blockade in order to weaken Germany's position, while also conducting certain military operations in parallel. The primary focus was on the threat posed by Germany to the security of the Netherlands and Belgium. In order to prevent Sweden from supplying Germany with iron ore and to ensure that Norway abandoned its neutral stance on this matter, it was deemed necessary to apply increased diplomatic and economic pressure on these countries. Should they fail to comply with Allied demands, restrictions on their maritime trade were envisaged. At the same time, preparations were to be made for the deployment of Allied forces to Scandinavia. Blocking Romania's oil exports to Germany was considered unfeasible. For this reason, the necessity of military action against the USSR was underlined, with the aim of depriving Germany of Soviet oil supplies sourced from the Caucasus region. The plan envisaged the destruction, through aerial bombardment, of oil facilities in Baku and Batumi, which was expected to deliver a serious blow to Germany's military fuel supply. The operation required nine bomber squadrons, of which four were to be provided by France and the remainder by the Royal Air Force. Preparations for air bases in Algeria were underway, and the possibility of establishing new bases in eastern Turkey was also being explored. The French Air Force Command stated that the operation could be executed within 14 days to one month, involving two heavy and two medium bomber groups. The air raids were to be supported by French and British submarines disrupting maritime communications in the Black Sea. For Allied passage through the Straits, both the official and unofficial consent of

Turkey would be required. Ground operations were to be carried out by the Turkish army, supported by forces stationed in the Levant, with the additional aim promoted by Britain of involving Iran in the operation. (Gamelin, 1940: p.205-209)

Despite the interest shown by the French political and military leadership in accelerating the Caucasus operation, Marshal Carl Gustav Mannerheim's acceptance of the Soviet Union's armistice terms gradually led to a decline in the prominence of the Finland issue and the likelihood of confrontation with the USSR in British public opinion. Consequently, diplomatic efforts began to be undertaken with the aim of avoiding potential military conflict with the Soviet Union and easing relations. Reports were prepared by the British Foreign Office to be presented to the War Cabinet concerning the restoration of trade negotiations with the USSR. The documents noted that the primary political motivation of the Soviet leadership to improve relations with Britain was linked to the threat of air strikes against Baku and the risk to the Murmansk region should the Allies consolidate their position in Narvik. In addition, the importation of timber and other household goods from the USSR was considered potentially beneficial. However, within the framework of the Trade Agreement, it appeared unlikely that the re-export of Soviet domestic products and imported goods to Germany could be prevented. Nevertheless, the Trade Council and the Ministry of Economic Affairs deemed it feasible to achieve a limited barter agreement, proposing that selected goods be allowed to be imported into the USSR in exchange for pre-purchasing rights to certain commodities. It was also emphasized that anti-smuggling controls over Russian imports should remain in place until the trade agreement was formally concluded. (Woodward, 1970, pp. 109–110)

Germany's rapidly expanding occupations across Europe had placed the Allies in a serious strategic deadlock. As a result, the British government officially informed French officials that the implementation of the plan had been postponed indefinitely. After the occupation of France, on June 19, 1940, among the documents seized by German forces at the railway station in La Charité, France, were plans and meeting protocols prepared by the Allied High Command concerning operations against Germany and the Soviet Union. Germany utilized these materials to publish certain documents in the German press with the aim of sowing discord both among the Allies and with countries that remained neutral during the war. (Kahle, 1973: p.1) On the same day,

Adolf Hitler addressed the Reichstag, emphasizing the authenticity of the documents and noting that they bore the handwritten annotations of Geyelin, Daladier, and Weygand. He declared that these documents exposed the Allies' policy of escalating the war. In his speech, Hitler accused the Allies of planning to sacrifice Finland, turn Norway and Sweden into battlefields, and violate Turkey's neutrality in preparation for attacks on Batumi and Baku. (Domarus, 1997: p.2045)

Following Winston Churchill's appointment as Prime Minister, the British government revised its long-standing anti-communist policy to some extent and began exploring opportunities for cooperation with the Soviet Union aimed at countering Nazi expansionism in Europe. Within this framework, a direct appeal was made to Joseph Stalin through the new British ambassador, Stafford Cripps, proposing the establishment of bilateral collaboration. By October 1940, a relative thaw in relations between the parties was observed, with Soviet representatives raising the prospect of reciprocal visits by air forces. Nevertheless, by the end of the year, political tensions had escalated once again, a situation that persisted until April 1941. During this period, both states maintained a policy of mutual distrust, refusing to grant each other's military attaches access to their strategic facilities. (Smith, 1996: p. 55-57)

Following his visit to Ankara in March 1941, Stafford Cripps noted that the outbreak of war between Germany and the Soviet Union in the near future was inevitable. According to Cripps, Adolf Hitler's primary objective was to prevent Britain from gaining strength during the war, and to achieve this, the immediate commencement of military operations against the USSR by Germany was deemed necessary. In the report Cripps submitted to the Foreign Office on March 24, it was indicated that Germany was expected to launch attacks on the Soviet Union along three main directions. The report stated that under the so-called "blitzkrieg plan," Germany aimed to occupy the entire territory up to the Ural Mountains. Cripps had obtained this information through Wilhelm Assarsson, the Swedish diplomatic representative in Moscow, considered a reliable source. (Whaley, 1974: p.50-51) Cripps believed that the intelligence should be conveyed to Moscow indirectly through the Soviet ambassador, Ivan Maisky. He argued that this approach might facilitate the Soviet Union's engagement in the war against Germany. (Gorodetsky, 1986: p.979) However, senior officials within the Foreign Office and the War Cabinet feared that any warning directed at

the Soviet Union regarding Germany could be perceived by Moscow as provocation, potentially resulting in closer Soviet-German relations. (Hinsley, 1979: p.449-450) In contrast, Winston Churchill asserted that the intelligence gathered from the decryption of Enigma codes belonging to the German Air Force provided clear evidence of Germany's preparations to attack the Soviet Union. German troops had received orders to advance from the Balkans toward Krakow with three armored divisions. However, following the coup d'état in Belgrade, the movement of these forces was redirected. Nonetheless, Churchill maintained that Hitler might initiate military operations against the Soviet Union as early as May 1941. (Gorodetsky, 1986: p.982)

In June 1941, the British Royal Air Force, in coordinated efforts with military contingents stationed in Iraq, initiated a reassessment of the "Pike" plan. As part of the planned operation, bombing exercises involving aviation units deployed in Mosul were scheduled to take place. Additionally, several fighter-bomber squadrons were deployed to the region. Despite British forces being engaged in armed clashes with Vichy French units in Syria during the same period, preparations for the operation continued without interruption and progressed rapidly. Concurrently, the United Kingdom's Armed Forces General Staff issued directives for the immediate deployment of a military delegation to Moscow in the event of a German attack on the Soviet Union. Designated as "Mission 30," this delegation, composed of senior officers from the navy and air force, aimed to support the Soviet Union's sustained resistance in the armed conflict against Germany. (Osborn, 2000: p.228)

The British War Cabinet assigned a special operational directive to military forces stationed in the Middle East under the designation "Mission No.16" (G(R)16). The primary objective of this operation was to secure the deployment of British forces in strategically significant positions within Iranian territory. According to archival documents, the plan was devised as a preemptive measure against potential strategic developments. In the event that German military operations against the Soviet Union expanded into the Caucasus region, posing the risk of the area's rich oil fields falling under Nazi control, the plan envisaged rendering these resources unusable for enemy purposes. Accordingly, "Mission No. 16" entailed the deliberate destruction of oil infrastructure. The execution of "Mission No. 16" was to be maintained under the strictest secrecy. One of the main reasons for this requirement was the

absence of formal Soviet approval for the operation. British envoy Stafford Cripps had raised this matter twice in previous discussions with Joseph Stalin. However, the Soviet side expressed no support for such an undertaking, stating that any decision on its implementation would rest solely with the Soviet leadership. The British government, in turn, offered specific concessions aimed at safeguarding Soviet economic interests should the operation be carried out. In exchange for the destruction of strategically important oil fields in the Caucasus, the United Kingdom pledged to supply the USSR with petroleum products during the war and for an additional two years after its conclusion. Moreover, the construction of new facilities for the restoration of the destroyed oil infrastructure was also envisaged. (Соцков,2011: p.236-237) These proposals reflected both Britain's intention to prevent the strengthening of Germany in the Caucasus region and the desire to maintain strategic cooperative relations with the Soviet Union. Consequently, "Mission No.16" can be regarded not only as a military-strategic initiative but also as a complex plan encompassing diplomatic and economic dimensions.

The occupation of Dnepropetrovsk by German forces facilitated the opening of strategic routes to the Don basin and the Caucasus region. In response, the War Cabinet unanimously decided that Prime Minister Winston Churchill should renew his appeal to the Soviet leader Joseph Stalin. The main content of this appeal was a call for the expedited and systematic destruction of oil fields under Soviet control. Churchill argued that the destruction of oil infrastructure could inflict significant damage on the agricultural sector, potentially leading to a severe crisis in the Soviet economy. However, if the Soviets failed to destroy these facilities in a timely manner, Great Britain would be compelled to undertake these measures independently to prevent their capture by German forces. Had the operation planned by Britain been successfully executed, it could have played a critical role in preventing Germany's advance toward the Persian Gulf and India. Such an advancement was largely contingent on German forces gaining control over Baku's oil reserves. Two primary scenarios were considered for the operation's implementation: the first involved the occupation of the Caucasus by German forces following the redeployment of Soviet troops to other fronts; the second entailed the region falling under German control as a result of a potential ceasefire agreement with Moscow. The updated air operation plan identified sixteen potential bombing targets in the Cau-

casus. According to the priority list, Baku's White City and Black City refining zones were designated as the principal strategic targets. Additionally, the oil refining complexes in Batumi and the storage infrastructures owned by the "Soyuzneft" company were included among the high-priority targets. The plan stipulated that following the destruction of the initial six targets, the authority to decide on striking the remaining ten targets would be delegated to Air Force Commander John D'Albiac, based in Iraq. (Osborn,2000: p.233-234) The Air Force was prepared to launch air strikes against the Caucasus oil industry within a short time frame, even under suboptimal conditions.

In order to counteract Germany's advances on the Eastern Front, a new military-strategic plan was developed by Great Britain and the United States. Under the code name "Velvet," this plan envisaged the deployment of Anglo-American air forces to the Soviet front lines. Similar to British military circles, the question of sending air forces to the Caucasus region was also a significant topic on the agenda in the United States. Within this context, President Franklin Roosevelt had already, by May, issued directives to the U.S. Army Air Forces to prepare possible operational plans involving the use of Soviet military bases. Consequently, from June 1942 onward, the leadership of the U.S. War Department initiated negotiations with Soviet officials. Initially, the United States considered expanding its military presence in China while simultaneously exploring the use of Soviet air bases for conducting air raids against the Ploieshti oil fields in Romania. However, the implementation of these planned operations was complicated by delays in responses from Soviet representatives to the requests made by the American delegation. A delegation led by Winston Churchill traveled to Moscow to convey information to Stalin regarding the postponement of the opening of a second front in Europe and the temporary suspension of military aid intended for Northern Russia. Simultaneously, a proposal was put forward to deploy British and American air forces in the Caucasus region to support the USSR. The decision to delay the opening of the second front, as well as to halt aid shipments via the Northern route, was met with dissatisfaction by Stalin. (Lucas,1964-1965:p.145-146) During the meeting, Winston Churchill emphasized that preventing the German advance from the southern front was of strategic importance both for Great Britain and the Soviet Union. According to Churchill, failure to halt this progression could enable Germany to gain access to the Persian Gulf, se-

riously jeopardize Britain's positions in the Middle East, and create favorable conditions for joint military operations between Germany and Japan directed towards India. However, the deployment of air squadrons could only be realized after the hostilities in Egypt subsided. Joseph Stalin did not object to this decision, fully aware that Britain's military needs at that time were a priority. Stalin stated that, provided a detailed plan was formulated and mutual agreement reached, he would welcome such military assistance. He also assured that regardless of whether the aircraft were fighters or bombers, he would ensure the provision of all necessary conditions for their effective use and guarantee their involvement in combat operations. (Feis, 1967: p.77-78)

One of Stalin's primary concerns was the indefinite postponement of military aid shipments to the Soviet Union by the Western Allies. Winston Churchill justified this situation by noting that convoys traveling along the northern route were subject to attacks launched from German military airbases located in Norwegian territory. Despite the air and naval escort support provided from March 1942 onward, the convoys suffered heavy losses. Consequently, the movement of the northern convoys had to be temporarily suspended. Nevertheless, the British government was exploring the possibility of rerouting a portion of these supplies via an alternative southern route at that time. An initial plan for the establishment of a joint British-American air force had been developed by the American delegation. According to this plan, the United States would be responsible for deploying a heavy bomber group based in the Middle East, alongside forming an air transport contingent of at least fifty aircraft to be dispatched from the U.S. Under the current plan, as soon as military conditions in the Western Desert permitted, aircraft and personnel were to be relocated from Egypt and subsequently concentrated in the Baku-Batum region approximately two months later. President Franklin Roosevelt expressed satisfaction with the plan and emphasized his commitment to aligning it with other military operations. However, General George Marshall, Chief of the U.S. General Staff, and General Henry Arnold, Commander of the U.S. Army Air Forces, voiced serious reservations regarding the allocation of resources and the potential effectiveness of the initiative. (Feis, 1967: p.79)

General George Marshall emphasized that there was no compelling evidence to demonstrate that deploying existing American air forces to the Caucasus region would have a more decisive impact on

the overall success of strategic efforts compared to utilizing these forces on other fronts or holding them in reserve for future military operations. He argued that the deployment of American air units to the Caucasus posed significant logistical challenges and resource constraints. Considering the possibility that these forces could be employed more effectively elsewhere, Marshall concluded that it was inadvisable to prioritize the "Velvet" project as a strategic imperative. (Lucas, 1964-1965: p.149-150)

In October 1942, the Air Force headquarters of both the United Kingdom and the United States commenced preparations for the "Velvet" operation. According to the U.S. plan, a group of heavy bombers and transport aircraft stationed in the Middle East was to remain on standby for immediate deployment to the Soviet Union. By early November, agreements were reached regarding the operational command and supervision by Soviet authorities. Amid the deteriorating situation in the Caucasus, Stalin welcomed the news of the operation's finalization and expressed readiness to receive the military delegations. Consequently, by November 8, 1942, all obstacles were removed, the deployment plan of the air forces was approved, and the Soviet side declared its full preparedness to accept them. The operation envisioned the delivery of necessary ammunition, food supplies, and other equipment via the Tehran railway. However, as the railway was already utilized for transporting cargo to the USSR under previous agreements, potential logistical delays were anticipated. (Пригодич, 2018: p. 574-575)

Despite multiple meetings held between the parties regarding the implementation of the "Velvet" operation, the Soviet Union ultimately declined to participate. Several substantive reasons underpinned the Soviet leadership's decision. The most significant factor was that counteroffensive operations around Stalingrad were progressing successfully, which consequently alleviated the Soviet army's urgent need for additional air support. Another crucial reason was of a political nature: the strengthening of Western Allies' military presence in the Caucasus region was perceived by Soviet leadership as potentially leading to undesirable postwar consequences. Furthermore, such a development risked undermining public confidence in the invincibility of the Soviet Union.

Conclusion

The course of historical events indicates that, although political relations between Britain and the

Soviet Union were relatively tense in the early years of the Second World War, no military confrontation occurred. While plans for aerial attacks against the Soviet Union were independently developed within the British and French War Cabinets, certain critical aspects were overlooked. Within the British War Cabinet, there was no consensus regarding the execution of a military operation in the Caucasus region. The primary concern was that implementing such a plan might lead to the formation of a firm alliance between Germany and the Soviet Union during the war.

Moreover, a counter-offensive operation could potentially have been carried out by either country against the Allies, which, in turn, could have placed the Allies in a precarious position on the European front. Another weakness in the planning process was the absence of information in reports prepared by the Chiefs of Staff concerning whether the meteorological conditions in the Caucasus were favorable for military operations. Furthermore, the failure to assess the Soviet Union's defensive capabilities against aerial attacks and the potential damage that Soviet military aviation could inflict during the operation increased the risks associated with the plan. Additionally, the reluctance of Turkey, the principal transit country for the operation to cooperate posed

further challenges for its implementation. Taking all these factors into account, the British government concluded that carrying out a military operation against the oil facilities in the Caucasus would not only be met with domestic public disapproval but could also result in politically undesirable consequences.

The defeat of Germany at Stalingrad, accompanied by severe losses and a subsequent retreat, significantly strengthened the Soviet Union's position on the Eastern Front. Consequently, The Soviet Union's need for additional air forces on the Eastern Front had considerably diminished. Moreover, by this time, the lack of prompt operational decision-making by the Allies regarding the execution of the operation had become one of the key factors contributing to the failure of Operation Velvet. Another factor underlying this failure was of a political nature. The deployment of British and American air forces in the Caucasus could have led to serious repercussions after the war, as such a move risked undermining the Soviet Union's influence in the newly emerging postwar political arena.

Thus, none of the military and political plans devised by the British High Command between 1940 and 1942 were ever implemented.

References

- Catherwood C. (2003). *The Balkans in World War Two: Britain's Balkan dilemma*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 207 p. (on English)
- Champonnois S. (2018) *Les projets franco-britanniques de bombardement aérien de l'industrie pétrolière soviétique du Caucase (1939-1940)* [Franco-British plans for aerial bombing of the soviet oil industry in the Caucasus (1939-1940)] Paris: *Guerres mondiales et conflit contimtemporains*, 1(269), p.33-55 (on French)
- Domarus M. (1997) *Hitler: Speeches and proclamations 1932-1945. Volume III* [English translation by W.Domarus] Wauconda, IL: Bolchazy – Carducci publishers, 2330 p. (on English)
- Feis H. (1967) *Churchill Roosevelt Stalin: The War They Waged and the Peace They Sought*. Princeton, NJ: Princeton University Press. 702 p. (on English)
- Gamelin M.G. (1940, February 22). Notes of the Commander-in-Chief of the French Army (H-689, IMT Nuremberg Archives, pp. 188-192) International Court of Justice. (on English) <https://stacks.stanford.edu/file/qd069zv0503/qd069zv0503.pdf>
- Gamelin M.G. (1940, March 16). Notes of the Commander-in-Chief of the French Army (H-689, IMT Nuremberg Archives, pp.205-209) International Court of Justice. (on English) <https://stacks.stanford.edu/file/qd069zv0503/qd069zv0503.pdf>
- Gorodetsky G. (1986) *Churchill's warning to Stalin: A Reappraisal*. Cambridge University Press: *The Historucal Journal*. Volume 4(29) p.979-990 (on English)
- Hinsley F. (1979) *British Intelligence in the Second World War, Volume I.: Its influence on Strategy and Operations*. London: Stationery Office Books. 601 p. (on English)
- Kahle, G (1973). *Das Kaukasusprojekt der Alliierten vom Jahre 1940.*[The Caucasus Project of the Allies in 1940] VS Verlag für Sozialwissenschaften. 52 p. (on German)
- Lucas R.C. (1964-1965) *The Velvet Project: Hope and Frustration*. Lexington, VA: *Military Affairs*, Volume 4(28) p.145-162 (on English)
- Millman B. (1994) *Towards War with Russia: British Naval and Air Planning for Conflict in the Near East 1939-1940*. London: *Journal of Contemporary History*, Volume 29, p.261-283 (on English)
- Osborn P. (2000). *Operation Pike: Britain Versus the Soviet Union 1939-1941*. Westport, CT: Greenwood Press. 274 p. (on English)

Prigodich N. D. (2018). Anglo-amerikanskіe voenno-vozdushnye sily na Kavkaze v gody Velikoi Otechestvennoi voiny: podgotovka operatsii “Vel’vet” i krakh ee realizatsii. [British and American Air Force in the Caucasus during Second World War: the Preparation of the operation “Velvet” and the Collapse of its Implementation] Saint Petersburg: Modern History of Russia. Volume 3 (8) p.570-582 (on Russian)

Smith B.F. (1996) Sharing Secrets with Stalin: How the Allies Traded Intelligence, 1941-1945. Lawrence, KS: University Press of Kansas. 307 p. (on English)

Sochkov L. F. (Ed.). (2011). Agressiya. Rassekrechennye dokumenty sluzhby vneshney razvedki Rossiyskoy Federatsii. 1939–1941 [Aggression: Declassified documents of the Russian Federation Foreign Intelligence Service, 1939–1941]. Moskva: RIPOl klassik. 263 p. (on Russian)

Sultanov C. (2016) Bakı nefti Dünya şahmat taxtasında 1939- 1945 – ci illər (rus dilindən tərcümə). [Baku Oil on the World Chessboard 1939-1945 (translated from Russian)] Bakı: Teas Press, 563 s. (on Azerbaijani)

Whaley B. (1973) Codeword Barbarossa. Cambridge, MA: MIT Press. 384 p. (on English)

Woodward E.L. (1970) British foreign policy in the Second World War. Volume I. London: Her Majesty’s Stationery Office, 640 p. (on English)

Information about author:

Aliyeva Nargiz – PhD student, Baku State University, Department of New and Contemporary History of European and American Countries (Baku, Azerbaijan. E-mail: nargizaliyeva-7@bsu.edu.az)

Автор туралы мәлімет:

Алиева Наргиз – PhD студенті, Баку мемлекеттік университеті, Еуропа және Америка елдерінің жаңа және қазіргі заманғы тарихы кафедрасы (Баку, Әзірбайжан. Электрондық поштасы: nargizaliyeva-7@bsu.edu.az)

Сведения об авторе:

Алиева Наргиз – PhD-студент Бакинського государственного университета, кафедра новой и новейшей истории стран Европы и Америки (Баку, Азербайджан, e-mail: nargizaliyeva-7@bsu.edu.az).

*Келін түсті: 19.09.2025
Қабылданды: 25.11.2025*

Қ. Сарқытқан* , С.К. Әмірбекова

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: kaster012@mail.ru

ТҮРІК ТІЛДЕС ХАЛЫҚТАРДЫҢ ТАРИХИ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ҚОНЫСТАРЫ МЕН ҰЛЫ КӨШІ-ҚОНДАРЫ ЖӘНЕ ЕУРАЗИЯ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ЭТНОМӘДЕНИ ЫҚПАЛЫ

Мақала – түрік тілдес халықтардың тарихи-географиялық қоныстары мен ұлы көші-қон үдерістерін кешенді түрде зерттеу арқылы олардың Еуразия кеңістігіндегі этномәдени және өркениеттік ықпалын анықтауды басты мақсат етеді. Бұл ретте түрік халықтарының этногенезі, ежелгі отандары, қоныс аудару себептері мен бағыттары, сондай-ақ көші-қонның тарихи, саяси, әлеуметтік және экономикалық салдарын, сондай-ақ бүгінгі географиялық аймақтарын жан-жақты талдау көзделеді.

Мақалада мазмұны мен міндеттеріне байланысты әртүрлі зерттеу әдістері қолданылды. Мәселен, Ежелгі Қытай, Еуропа, Ресей, Түрік, Араб, сондай-ақ Орталық Азия ғалымдарының еңбектеріндегі тарихи құжаттар, көне мәтіндер мен жазбаларды зерттеуде тарихи-мәтіндік салыстырып талдау әдісі; көші-қон жолдары мен географиясын қарастыруда тарихи карталар әдісі; табиғи-географиялық және климаттық деректерді зерттеуде географиялық-экологиялық зерттеу әдісі; сондай-ақ көші-қонға әсер еткен әлеуметтік құрылымдарды, таптық бөліністерді және экономикалық факторларды, оның ішінде көшпелі мал шаруашылығы мен сауда жолдарының қозғалысты жеңілдетудегі рөлін зерттеуде әлеуметтік-тарихи әдістер және басқа да зерттеу әдістері қолданылды.

Мақаланың ғылыми жаңалығы ретінде, төмендегі тұжырымдар ұсынылды: Түрік халықтарының көші-қон тарихы алғаш рет **әртүрлі дереккөздер** (Қытай, Еуропа, Ресей, Араб және Түрік) негізінде **көпқырлы салыстырмалы-мәтіндік талдау әдісімен** зерттелді; Көші-қон қозғалыстарының **географиялық, экологиялық және әлеуметтік-экономикалық** факторлары біртұтас тарихи үдеріс ретінде қарастырылды; **Сәулеттік антропология мен молекулалық генетика** әдістерін қатар қолдану арқылы түрік халықтарының **мәдени-антропологиялық сипаты** жаңа қырынан ашылды; Түрік халықтарының көші-қон арқылы Еуразия кеңістігіндегі **геосаяси және этномәдени ықпалы** қазіргі заманмен сабақтастырыла зерделенді.

Зерттеу барысында төмендегідей нәтижелер алынды: Түрік халықтарының ежелгі және ортағасырлық кезеңдердегі көші-қон қозғалыстарының **тарихи-географиялық картасы** ұсынылып, қазіргі таралу аймақтарымен байланысы көрсетілді; көші-қон үдерістерінің **мәдени алмасуға** жасаған ықпалы айқындалды; түрік халықтарының Еуразияның әртүрлі аймақтарында **мәдениет, шаруашылық, қала өмірі және сауда жолдарының дамуына** қосқан үлесі нақтыланды; зерттеу нәтижелері түрік халықтарының **этногенезі мен тарихи-мәдени эволюциясын** терең түсінуге негіз болады; түрік халықтары Еуразия даласында іргелі географиялық кеңістікке ие болып, қазіргі геосаяси, геэкономикалық мүдделердің тоғысында маңызды рөл атқарып отыр.

Түйін сөздер: түрік халықтарының этногенезі, атажұрт, көші-қон тарихы, Еуразия кеңістігі, мәдени алмасу, қазіргі қоныстанған аймақтары, өзара қарым-қатынас, этномәдени ықпал.

K. Sarkitkan*, S.K. Amirbekova

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

*e-mail:kaster012@mail.ru

Historical and geographical settlements and great migrations of turkic-speaking peoples and ethnocultural influence in the Eurasian space

The article aims to explore the ethnocultural and civilizational influence of Turkic-speaking peoples in the Eurasian space by examining their ethnogenesis, ancient homelands, resettlement causes and directions, and the broader consequences of their historical migrations. A wide range of research methods is employed, including historical-textual analysis of sources from Ancient China, Europe, Russia, Turkey, the Arab world, and Central Asia. Historical maps support the study of migration routes, while geographical and ecological methods assess environmental influences. Additionally, social-historical

methods help investigate class structures, nomadic economies, and trade networks that contributed to migration dynamics.

A key innovation of the study is its multifaceted comparative textual analysis, integrating diverse regional sources to reconstruct Turkic migration history. The article treats geographical, environmental, and socio-economic factors as components of a unified historical process. By combining methods from architectural anthropology and molecular genetics, it also offers new insights into the cultural and anthropological identity of Turkic peoples. The study further connects these historical movements to the contemporary geopolitical and ethnocultural significance of Turkic peoples in Eurasia.

The research yields several important results: a historical-geographical map of Turkic migrations from antiquity to the Middle Ages; identification of cultural exchange driven by migration; clarification of Turkic contributions to the development of urban centers, trade routes, and economic systems across Eurasia; and a deeper understanding of Turkic ethnogenesis and historical evolution. Ultimately, the article emphasizes that Turkic peoples continue to hold a strategically important position in the Eurasian steppes and play a vital role in today's geopolitical and geoeconomic landscape.

Keywords: Ethnogenesis of the Turkic peoples, ancestral homeland, migration history, Eurasian space, cultural exchanges, current settlement regions, mutual relations, ethnocultural influence.

К. Сарқытқан*, С.К. Амирбекова

Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

*e-mail: kaster012@mail.ru

Историко-географические поселения и великие миграции тюркоязычных народов и этнокультурное влияние на евразийском пространстве

Основная цель статьи – выявление этнокультурного и цивилизационного влияния тюркоязычных народов на евразийском пространстве путем комплексного изучения их историко-географических поселений и великих миграционных процессов. При этом предусматривается всесторонний анализ этногенеза, древней родины тюркских народов, причин и направлений переселения, а также исторических, политических, социальных и экономических последствий миграции.

В зависимости от содержания статьи и поставленных задач использовались различные методы исследования. В статье использованы историко-текстовый анализ исторических документов, древних текстов и записей, содержащихся в трудах ученых Древнего Китая, Европы, России, Турции, арабских стран и Центральной Азии. Также применяется метод исторических карт для изучения миграционных путей и географии, географико-экологические исследования для анализа природно-географических и климатических данных, а также социально-исторические методы для изучения социальных структур, классовых различий и экономических факторов, таких как роль кочевого скотоводства и торговых путей в облегчении миграции. Эти исследовательские методы позволяют глубже понять этногенез и историческое формирование тюркских народов Казахстана.

В статье представлены следующие выводы: история миграции тюркских народов впервые исследована методом многогранного сравнительно-текстового анализа на основе различных источников (Китай, Европа, Россия, Араб и Тюрк); Географические, экологические и социально-экономические факторы миграционного движения рассматривались как единый исторический процесс; Посредством параллельного применения методов архитектурной антропологии и молекулярной генетики культурно-антропологический характер тюркских народов открылся с новой стороны; В связи с современностью изучено геополитическое и этнокультурное влияние тюркских народов на евразийском пространстве через миграцию.

В ходе исследования были получены следующие результаты: представлена историко-географическая карта миграционных движений тюркских народов в древности и средневековье с указанием их связи с современными регионами распространения; определено влияние миграционных процессов на культурный обмен; определен вклад тюркских народов в развитие культурных, хозяйственных, городских и торговых путей в различных регионах Евразии; результаты исследований служат основой для глубокого понимания этногенеза и историко-культурной эволюции тюркских народов; Тюркские народы занимают обширное географическое пространство в Евразийских степях и играют важную роль на пересечении современных геополитических и геоэкономических интересов.

Ключевые слова: этногенез тюркских народов, историческая родина, история миграций, евразийское пространство, культурные обмены, современные регионы расселения, взаимные отношения, этнокультурное влияние.

Кіріспе

Түрік халықтары қоныстануы бойынша әлемде өте кең кеңістікті алып жатқан байырғы халықтардың бірі. Бойлық бағытта Шығыс Еуропадан батыста ұлы Қытай қорғанына, ал ендік бағытта Орталық Ираннан Солтүстік Мұзды мұхитқа дейінгі ұшы-қиырсыз өлке түрік халықтарының байырғы атамекендері саналады. Географиялық аймақтар бойынша, Орталық және Кіші Азия, Орталық және Солтүстік Иран, Сыртқы Кавказ, Каспий теңізінің айналасы, Тянь-Шаньның арғы жағындағы Шынжаң ауданы, Ресейдің батысынан солтүстік Сібірге дейінгі өңір тұтас-тай түрік халықтары мекендеген аймақтар саналады. Қазіргі кезде түрік тілдерінде сөйлейтін Түркия, Әзірбайжан, Солтүстік Кипр, Қазақстан, Қырғызстан, Түрікменстан, Өзбекстан қатарлы елдер бар. Бұлардан тыс, құрамында түрік тілді халықтар жиі қоныстанған, Ресей, Қытай, Иран, Моңғолия, Ауғанстан, Ирак, Тәжікстан, Болгария, Босния және Герцеговина, Грузия, Греция, Румыния, Литва, Үндістан мен Пәкістанда және соңғы өнеркәсіптік миграцияның салдарынан Батыс Еуропаның бірнеше елі жатады. Бұлардың ішінде Ресей Федерациясының құрамындағы түрік халықтарының саны мен географиялық ортасы ауқымды. Олар: Башқұртстан, Татарстан, Чувашия, Хакасия, Тыва, Саха, Алтай Республикасы, Кабардин-Балқария, Қарашай-Шеркесия. Одан кейінші жерде Қытай құрамындағы Шынжаң өлкесі, Украина құрамында болған, 2014 жылы Ресей аннексиялап алған Қырым татарларының отаны – Қырым Автономиялық Республикасы бар.

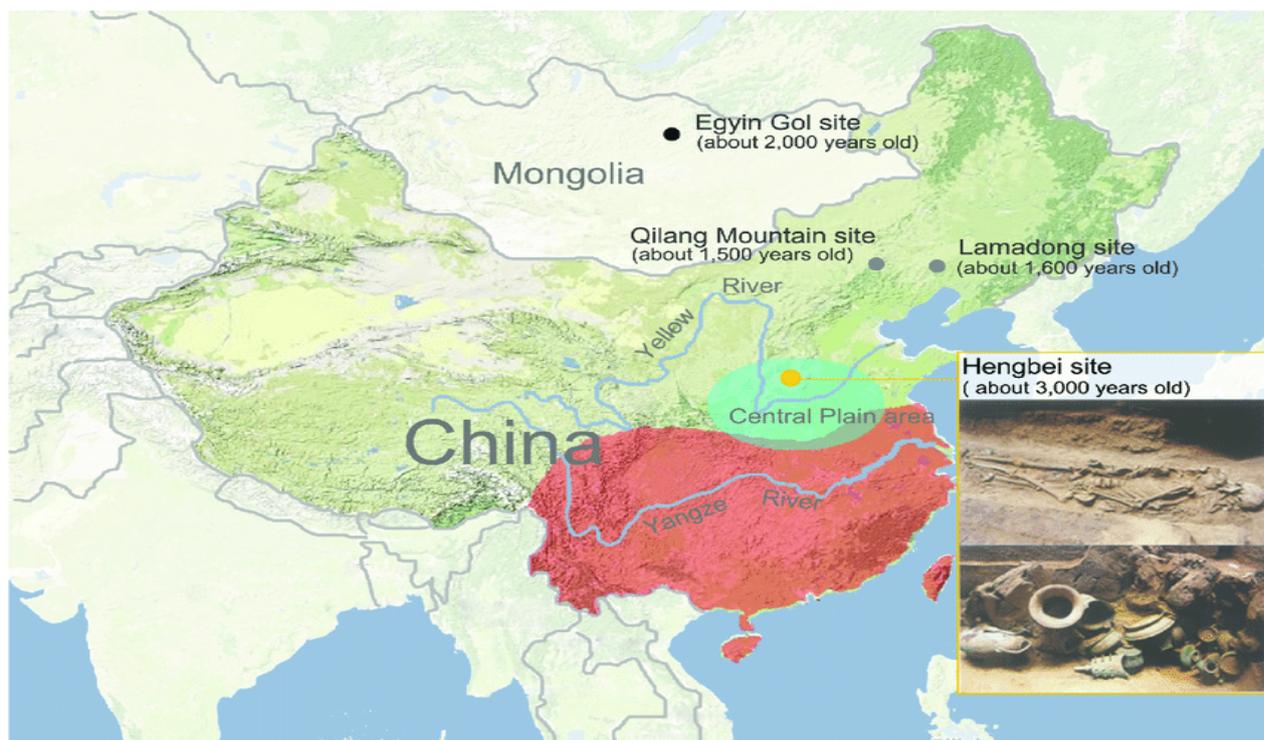
Түрік халықтары – түрік тілдері жүйесінде сөйлейтін, тарихы мен мәдениеті жақын халықтардың жалпы атауы. Қазіргі таңда түрік тілдерінде сөйлейтін халықтардың (ұлттар мен ұлыстардың) саны шамамен 40 шақты. Алайда, күні бүгінге дейін түрік халықтарының саны туралы нақты мәлімет жоқ, тек әртүрлі болжамдар ғана бар. Біршама жиі айтылатын болжам 200 млн адамға жуық деп санайды. Түрік тілдес халықтардың саны да әртүрлі. Олардың ішінде халық саны жағынан басым ұлттар қатарына: түріктер, әзербайжандар, өзбектер, қазақтар және ұйғырлар мен түрікмендер жатқызылады. Олар жалпы түрік халқының 70–80 пайызын құрайды (Дандай Ысқақ, 2022). Тарихқа көз жіберсек, «түрік» сөзінің ежелгі тарихи атау екенін білеміз. Ол – біздің дәуіріміздің VI ғасырынан бастап, тайпа атауы сипатында қытайдың ескі жылна-

маларында хатқа түскен. Алайда, түрік тайпаларының одан бұрында өмір сүріп келген ежелгі халық екені даусыз. Орта ғасырлық қытай жылнамалары бойынша Солтүстік Вэй әулеті (北魏 Běiwèi, 386 – 535 жж. дәурендеген) Солтүстік Қытайда қоныстанған көшпелілердің арасынан шыққан әулет болатын, олардың құрамында түріктер де болған (Досманбетов, Б. С., 2015:1–6). Бұдан сырт, «түрік» этнонимін басқа да байырғы қытай жылнамаларынан табуға болады. Мысалы, Цзинь әулеті тұсында, анығын айтқанда б.д.д. 287 жылғы «Цзинь әулетінің тарихында» (晋代史 Jin dài shǐ. Бұл хандық 266–420 жж. дәурендеген), бірқатар тайпалардың тізімі көрсетілген, соның ішінде «аса қадүдіретті және күшті» деп «ту-гэ» тайпасы аталады. Бұл «ту-гэ» атауы қытайдың «Ту Гуо» сөзінің фонетикалық өзгерісінен туындаған сөз болуы мүмкін. Себебі ескі қытай жазбаларында «土国 (tǔguó – ту гуо)» сөзінен алынған деуге негіз бар. Қытайдың ең ертедегі патшалықтарының бірі – Шаң (商- shāng-saуда). Бұл патшалық б.з.д. XXVII ғасырдан, б.з.д. XXI ғасырға дейін жалғасқан мемлекет (徐义华, 2008). Патшалықтың атауы да қытайдың сауда деген сөзімен «商 – shāng» таңбаланған. Бұл Қытай тарихындағы жазба мәдениеттің басында тұрған ел саналады. Қытайдың жазба тарихын қалыптастырған ең алғашқы әулет, бұл әулеттің жазбалары Қытай тарихының сенімді дерек көздері саналады (宋镇豪, 2010:143).

Шаң мемлекеті – қытай халқының атамекені саналатын Сары өзеннің (黄河 huánghé– сары және өзен деген екі сөзді білдіреді). Өзен Қытайдағы 4 үлкен үстірттің бірі – Сары топырақты үстірттің шығыс, солтүстік және батыс жағын айнала шайып аққандықтан өзен суының құрамындағы лай-батпақ мөлшері шамадан тыс жоғары болуына орай сары өзен аталған. Қ/С) орта және төменгі ағысындағы Орта жазық аймағын мекендеген. Қытай елінің тарихи-мәдени және саяси көзқарасы бойынша барлық аспан астындағы этникалық топтар бір-бірімен бейбітшілік негізінде өмір сүру керек. Ол үшін азсанды халықтар қытайларға бойұсыну негізінде бейбітшілікті сақтау ұсынылады. Бұл «Хуа И доктринасы» (华夏, мұндағы 华 Хуа – қытайлардың өзін білдірсе, 夷 И – қытайлардан өзге халықтар, ұлыстар мен ұлттарды меңзейді) (Д.Мәсімханұлы, Н.Мұқаметханұлы, 2024:384). Осы ұстанымының басында тұрған Шаң елі өздерінің батыс-солтүстігіндегі тайпалық мемлекеттерді 土国 (Tǔ guó – түріктер мемлекеті) немесе 土方 (Tǔ fāng -түрік жақ) атаған және олардың қуатты ел

екені, алайда сонау У Дин (武丁-wǔdīng) патша тұсынан (б.з.д.1250–1192 жылдар 59 жыл патша болған адам Қ/С) Шаң дәуіріне дейін оларды жаулап алу мемлекеттің ең басты нысанасы болғандығы айтылады. Удин заманында оларды ығыстырып, олардың жеріне «唐-таң» қаласын салған сол арқылы түрік жұртын басқарып, бақылап отырған. Одан кейін ұзақ уақыт олар бас көтермеді. Алайда соңында олар қайтадан бірлесіп күшті мемлекетке айналды делінеді (胡厚宣, 胡振宇, 2003: 41-52). Ал А.Н. Кононовтың айтуынша «түрік» сөзі «күшті», «мықты» дегенді білдіреді (Кононов А.Н, 1949:4). Демек, сол тайпаның түрік тайпасы екені анық. Ал осы тайпаның батысында қоныстанған тағы бір тайпа туралы ежелгі қытай шежірелерінде олардың Шан әулетінің батыс шекарасын жиі бұзып, егістіктер мен дәнді дақылдарды тонап кететіні және оларға қарсы соғыс ұйымдастырғаны сондай-ақ олардың Шаң елімен көрші отырған түрік жұртымен тізекоса отырып, Шаң еліне қауіп төндіргені айтылады. Шаң әулетінің ескі сүйек жазуларында бұл ұлыстың аты «吾方..... fāng -жақ» деп атаған. Алайда күні бүгінге дейін, қанша ғасыр өтседе, қытайдың ғалымдары мен ақын-

жазушылары осы «吾» иероглифін оқи алмай келеді. Оны иероглифтердің қосылып жазылуына байланысты «албасты» деп оқитын, немесе «жылқы үстіндегі адам», болмаса «qiong» деп те оқитындар бар. Ал бұл «qiong» қытай тарихындағы ғұндарды «匈奴-Xiōngnú – жабайы күл» дегендегі «匈 Xiōng» дыбысымен ұқсастығына байланысты және оларды ғұндар деп түспалдауға болады. Бұл дәйектемелер ежелгі дәуірдегі түрік халықтарының қытаймен (Орта жазықпен) қоныс отырғанын, демек, ұлы Қытай қорғаны соғылғанға дейін бір географиялық аймақта өмір сүргенін әйгілейді. Кейін Қытай тарихындағы Чуньцю (春秋 chūnqiū «Көктем және күз» б.з.д. 770 – 476 жж) және Чжаньго (战国/zhànguó «Жауласқан патшалықтар» б.з.д. 475 – 221 жж) заманында басы бірікпей, бір-бірімен қырқысып өмір сүріп келе жатқан шағын патшалықтар ортақ жаулары – ғұндар мен дунхулар сияқты көшпелі тайпалардан қорғану үшін өз шекараларында қорғаныс қамалы ретінде Қытай қорғаны тұрғыза бастады. Сондықтан түріктердің шығыста Қытай қорғанынан бергі аумақты алып жатқан алып территориясы болған деген сөзімізге осы дәлел болады.

1-сурет – Қазіргі Қытай территориясы Шаң патшалығы – Орта жазық өңірі
(<https://www.researchgate.net/figure/Geographic-location, 2022>)

Түрік тілдес халықтарды зерттеудің бастамасы ретінде олардың өмір сүрген ортасын зерттеудің маңызы зор. Ал түріктердің тарихи отаны туралы зерттеулер, тек этнологиялық және тілдік зерттеулермен ғана шектелмейді, оған археологиялық және мәдени аспектілерді зерттеуде қамтылады. Сондықтан тарихи отанды зерттеу – көп түрлі факторларды жалпы беттік қарастыру болып табылады. Түріктердің ежелгі ата-қонысы саналған Алтай өңірі мен ежелгі қырғыз даласы туралы айтқанда, этнологтар мен мәдениеттанушылар бұл аймақтың Түріктердің ата мекені болуы мүмкін екендігін жоққа шығармайды. Мысалы, Алтайдағы жергілікті тұрғындардың мәдениеті, тарихы, тұрмыс-тіршілігі жалпы түрік дүниесінің ортақ құндылықтарымен астасып жатыр. Сонымен қатар, тілдік зерттеулер бойынша, түрік тілдерінің географиялық таралуы мен олардың Орталық Азиядағы басқа халықтармен жасайтын айырмашылығы мен ұқсастығын қарастырғанда тілдік ерекшелік бойынша алтайлықтармен ұқсас тұстарының барлығы анықталып отыр. Бұдан тыс, археология мен генетикалық зерттеулерде түрік халықтардың ертеде Орал және Алтай аймақтарынан тыс жерлерде де кең таралғанын көрсетеді. Бұл түрік тілдес халықтарының даму тарихында ертеден көші-қоны мен географиялық қоныстану аймағының кең екенін түсіндіреді. Бұл үдеріс түрік тілдес халықтардың атамекенінің географиялық ауқымы тек Алтай мен Орал өңірімен ғана шектеліп қалмайтынын аңғартады. Көші-қон әсерінен түріктердің әртүрлі географиялық аймақтарда қалдырған іздері олардың кең таралғанын, мәдениеттерінің бұрыннан өзге әртүрлі халықтармен араласуы нәтижесінде түрленіп, байып отырғанын әйгілейді. Сондықтан түрік халықтарының ата мекені, қоныстану географиясы туралы зерттегенде тарихи, этнологиялық және археологиялық зерттеулерді басты назарға алу керек.

Ежелгі және орта ғасырдағы Азия халықтарын зерттеген немістің Шығыстанушы ғалымы Юлиус Генрих Клапрот өзінің «Tableaux Historiques De L'Asie (Азияның тарихи атласы)» атты французша жазылған үлкен еңбегінде түріктер туралы былай деп жазады: *Олар әлемде кең таралған халық. Олардың мекені оңтүстік-батыста Адриат теңізінің жағасынан бастап, солтүстік-батыста Лена өзенінің Мұзды мұхитқа құяр сағасына дейін созылып жатыр. Түріктердің әуелгі атажұрты – қар жамылған Алтай таулары, одан оңтүстік-шығыс және*

солтүстік-батысқа қоныс аударып, қазіргі қытайдың Чанси және Ченци провинцияларының солтүстігіне қоныстанды (Julius Von Klaproth, 1826:336). Бұл дерек те ежелгі бабаларымыздың мекенінің Алтай таулары аймағы болғанын растайды.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Түрік халқының тарихи отаны туралы зерттеу еңбектерінің басында ежелгі Қытай деректерінің, жылнамаларының орны бөлек. Мақалада тарихшы, ескі сүйек жазулары мен ескі мәтіндерді оқудың маманы Сонг Чжэнхао (宋镇豪 – SòngzhènHáo) бастаған ғалымдардың «Шан Әулетінің тарихының қысқаша мазмұны: Шан Әулетінің Тарихы 1-Том» еңбегінде Шаң әулетінің (商 – shāng, б.з.д. XVII–XII ғасыр) Қытай жазба мәдениеті қалыптасуының түп-төркіні екендігі және сол кездегі жазбалардың тарихи шынайылығының жоғары тұратындығын дәлелдесе, Шаң дәуірінің сүйек жазуын зерттеген тарих ғылымдарының докторы, профессор Сюй Ихуаның (徐义华 – xúyì huá) «Шаң патшалығының бағынышты халықтарды басқару стратегиясы» еңбегінде байырғы түрік халықтары туралы алғашқы мәліметтер беріледі. Тарихшы ғалымдар Ху Хусуань мен Ху Женью (胡厚宣, 胡振宇 Hú Hòuxuān Hú Zhènyǔ) бірлесіп жазған «Қытай тарихын зерттеулер сериясы: Шаң дәуірі» еңбегінде көшпелі түрік тайпаларының қытайдың ертедегі патшалықтарына тигізіп отырған залалымен, оған қарсы қытай әулеттерінің соғыстары мен жаулап алған жерлеріне тұрғызған қалалары туралы мәлімет береді. Түрік халықтары және олардың қоныстанған аймақтары мен шаруашылық, әлеуметтік жағдайы, этникалық құрамы туралы еңбек жазған Батыс ғалымдарының еңбектері бір төбе. Соның ішінде Клапроттың (Юлиус Генрих Клапрот, неміс Шығыстанушысы, саяхатшысы және полиглоты) «Tableaux Historiques De L'Asie (Азияның тарихи атласы)», Хаммер (Йозеф фон Хаммер-Пургшталь, австриялық шығыстанушы тарихшы және дипломат, шығыс әдебиетінің зерттеушісі), «Geschichte des osmanischen Reiches» (Осман империясының тарихы) және «Türkische Bibliothek» (Түрік кітапханасы) атты еңбектері түрік әлемінің келесі кезеңдерін зерттеуде маңызды орында тұрады. Вильгельм Шотттың (неміс шығыстанушысы, филологы 1802–1889) «Түрік халықтарының мәдениеті мен тарихы» атты еңбегінде Түркия және өзге түрік халықтарының мәдениеті мен та-

риxyна қатысты маңызды дереккөздер ұсынды. Әсіресе, түрік халықтарының дәстүрлері, әлеуметтік құрылымы және әдебиеті туралы зерттеулері маңызды. Оның «Über die ächten Kirgisen» атты еңбегін қырғыз және қазақ халықтарының тарихына қатысты мәліметтер бар. Жалпы түрік қағанатының құрылу тарихы мен олардың көші-қонына қатысты Сингапурлық ғалым Н.К. Chang-ның «Түрік тілдес халықтардың батысқа қоныс аударуы» атты еңбектері мен түрік ғалымы Ahmet Ardelдің «Түрік әлемінің тарихи-географиясы» еңбектері сондай-ақ қырғыз ғалымы Асылбек Омаров, «Аттила» атты тарихи деректі зерттеулері, Ерзат Кәрібайдың «Моңғол империясы дәуіріндегі халықтар иммиграциясы» қатарлы еңбектер қарастырылды. Бұлардан бөлек түрік халықтарының мәдениеті, саясаты туралы жазылған шетелдік және отандық ғалымдардың ғылыми жұмыстары пайдаланылды.

Мақалада түрік халықтарының генетикалық ерекшелігін зерттеуге қатысты неміс ғалымдары В. Pakendorf, А. Rodewald және орыс ғалымы V.A. Spitsyn-тың зерттеулері де қарастырылды. Бұл тарихи-географиялық мақала үшін генетикалық зерттеулер арқылы халықтың таралу және араласу үдерісін зерттеуге қолайлы болды. Мақаланың мазмұнына және ауқымдылығына байланысты жан-жақты қамтамасыз ету үшін бірнеше зерттеу әдістерін қолдануға болады. Олардың қатарына «Тарихи-мәтіндік талдау» әдісін жатқызамыз. Ол үшін «Бастапқы Дереккөздер» негізінде тарихи құжаттарды, көне мәтіндер мен жазбалар зерттелді. Мәселен, ежелгі Қытай мен Еуропадағы, Осман империясы және Орталық Азиядағы, Таяу Шығыстағы және басқа өркениеттердің жазбалары қарастырылды. «Географиялық және экологиялық зерттеулер» барысында түрік тілді халықтардың көші-қон жолдарын анықтау үшін карталар, суреттер мен географиялық деректер зерттелді. Бұл көші-қон кезінде климаттың өзгеруі, ресурстардың қолжетімділігі және географиялық кедергілер сияқты қоршаған орта факторлары маңызды рөл атқарғанын аңғарамыз. «Генетикалық және антропологиялық зерттеулер» әдісі ДНҚ талдауы негізінде қазіргі зерттеулерде генетикалық зерттеулер түрік популяциялары мен диаспора қауымдастықтарындағы генетикалық маркерлерді зерттеу арқылы тарихи көші-қон заңдылықтарын аша алады.

Түрік халықтары кең аумақтарға қоныс аударған сайын, Орталық Азиядан Қытай, Ресей мен Еуропаға дейін, әртүрлі экологиялық жағ-

дайларға бейімделу барысында үлкен өзгерістер болды. Бұл бейімделулер физикалық белгілермен ғана емес, сондай-ақ тамақтану, киім-кешек және өмір салтына байланысты мәдени тәжірибелерде де көрініс тапты, бұл өз кезегінде физикалық дамуға әсер етті. Көшпелі Түрік халықтары туралы зерттеулер, соның ішінде Ғұндар мен Скифтер, олардың сүйек қалдықтары бойынша жиі мықты және спорттық дене құрылымына ие болғанын көрсетеді, бұл ат үстінде жүру мен соғысу үшін қажетті дене бітімін көрсетеді. Ұйғырлар мен Қараханидтер сияқты Орталық Азиядағы Түрік халықтары физикалық ерекшеліктердің әртүрлілігін көрсеткен, олардың еуропалық және моңғолдық физикалық белгілерінің араласуы аймақтағы этникалық қарым-қатынастардың әсерінен болғаны анықталды. Алтай аймағының қабірлері бойынша зерттеулер моңғол және еуропаидтық белгілердің араласқанын көрсетеді, бұл Түрік топтарының аймақтағы басқа ежелгі популяциялармен араласуының нәтижесі болуы мүмкін.

Бұл мындаған жылдар бойы халықтардың қозғалысын бақылауға көмектеседі. Бұлардан басқа «салыстырмалы талдау» әдісі арқылы түрік халықтарының көші-қонын басқа халықтардың көші-қонымен салыстыру арқылы көші-қон себептері мен заңдылықтарына талдау жасау. Осы әдістерді біріктіре отырып, мақала түрік тілді халықтардың көші-қонының тарихи, географиялық және мәдени өлшемдерін жан-жақты зерттеуді ұсына алады. Әрбір зерттеу әдісі олардың көші-қоны мен қоныстануы туралы әңгімені байыта отырып, олардың уақыт пен кеңістіктегі қозғалысын бақылауға көмектесетін бірегей түсініктерге ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелері

Түріктердің ежелгі тарихи қоныс аударулары мен географиялық таралуы, мәдени және тілдік ерекшеліктерге бөлінуін көптеген кезеңдер бойынша зерттеушілердің пікірлері мен археологиялық деректер арқылы бірқатар болжамдар жасауға болады.

Түрік халықтарының арғы тегі арийлер болып саналатын б.з.д. III мыңжылдықтың басында олардың Қазақстан мен Орталық Азия жерінде, төменгі Еділ мен Алтайда, Батыс Сібір мен Шығыс Азияда алтайлық тайпалардың өмір сүргендігі мәлім. Б.з.д. II мыңжылдықта оларға арийліктер келіп араласа бастады. Ал арийлер қазіргі Иран жерінен Алтайға қоныс аударған болатын.

Олардың қоныстанған жеріне қарай Енисейде Андрон елді-мекеніне байланысты олар туралы андроновтар мәдениеті қалыптасты. Кеңес ғалымдары жылдан артық зерттеулерінің нәтижесінде олардың мекенін тапқан. Қоныстану аймағы өте кең болған, мысалы, Батыс Сібір, Енисей аңғарынан сырт, Тәңіртаулары, Тәжікстан, Ауғанстан, Пәкістан жерлерінен де оларға тән мәдениеттер кездесіп отырған. Бұл түріктердің ежелгі тегі саналатын алтайлықтар мен арийлердің көші-қоны мен қоныстанған географиялық аймағының тым кең екендігін көрсететін тағы бір маңызды факт саналады.

Түрік халқының шығу тегі мен салт-дәстүрлері ғылымда аз зерттелген тақырып. Оның толық зерттелмегендігі сол кездегі ғылыми базаның әлсіздігінен ғана болған жоқ, көптеген ғалымдардың сынаржақты көзқарастарының да әсері болды. Мысалы, 1960 ж. археолог С.С. Черников табылған археологиялық ескерткіштерге сүйене отырып, Мәскеуде «Қола дәуіріндегі Шығыс Қазақстан» атты кітабын жарыққа шығарды. Кітапта бұрыннан парсы тілді халықтар мәдениетіне теленіп келген «андронов» мәдениетінің түріктерге тән екенін дәлелдеді. Алайда, бұл көзқарас сол кезде қатты сынға ұшырады (Кляшторный С.Г., 1964:5). Міне, осындай фактілер сол кездерде түрік халықтарына деген көптеген ғалымдардың теріс сынаржақты көз қараста екенін көрсетеді. Осындай ғылыми пікірдің әлемдік кеңістікте орнығуы түріктердің адамзаттың дамуындағы зор өркениеті мен мәдениетін терістеп келді. Кеңес Одағының ыдырауымен түрік тілдес елдердің тәуелсіздік алуы және олардың жерінде ашылған тың археологиялық тарихи жаңалықтар дүниежүзі ауқымында түрік мәдениетіне деген қызығушылықты қайтадан жандандырып, тарихи шындыққа бет бұруға мүмкіндік берді.

Ғылымда түрік жұртшылығы ең әуелі қазіргі Моңғолияның солтүстік-батысында Тува Республикасымен шекаралас маңынан басталатын Енисей өзенінің жоғарғы ағысында тіршілік етті деп санайды. Сол тұстағы Қытайдың ескі тарихи жазбаларында түрік тайпаларының тілдерінің бір-біріне өте жақын екендігі және сол жақындыққа қарамастан, тайпалар арасында қақтығыстар мен соғыстардың жиі орын алып тұратындығы, сондай-ақ құрған одақтарының негізінің әлсіз және тез өзгеріске ұшырап отыратынын алайда, 552 жылы ру-тайпалар күш біріктіріп, Түрік қағанатын құрғандығы туралы естеліктер жазылған. [Chang, H. K., 2023]. Осы

жазбаларға қарағанда, түрік халықтарының арасында ауыз біршіліктің әлсіздігі сонау ықылым замандардан қалыптасқан әдет болуы мүмкін деген күдікке жетелейді.

Еуропалық авторлардың ішінде Клапроттың 1826 жылы Парижде, француз тілінде жарық көрген «Tableaux Historiques De L'Asie (Азияның тарихи атласы)» еңбегінде былай деп жазады: *«Грек және Рим авторлары бізге ежелгі Азияда Үнді және Оксусқа (Әмудария) дейін аймақта болған оқиғалар туралы ғана ақпарат береді. Алайда, осы екі ұлы өзеннің солтүстігіндегі елдерде болған оқиғалар мен саяси өзгерістер жөнінде берері мардымсыз. Себебі, бұл аймақтар олар үшін белгісіздік мекені болды. Сондықтан ежелгі дәуір тарихшыларынан Орталық және Шығыс Азия тарихы туралы нақты ештеңе таппаймыз. Ал араб және парсы тарихшыларының да жазбаларынан Азияның ішкі аймақтарының ежелгі жағдайы мен оның тұрғындары туралы ақпарат тым мардымсыз. Десе де, біршама сенімді дереккөз – Қытай жылнамаларының жинағы. Кең байтақ жерді иеленген Қытай мемлекеті өз тарихын жазумен бірге, солтүстік пен батыстағы көршілес және өз территориясына басып кіруді жалғастыратын варварларды жазуға мәжбүр болды. Әсіресе, қытайлықтардың Орта Азияға бағыттаған бірнеше рет жасаған жаулап алу жорықтары оларды аймақ пен оның түрлі бөліктері мен ондағы өмір сүрген халықтар туралы біршама білімге ие етті»*. Немістің Шығыстанушысы, саяхатшысы әрі полиглоты саналатын Юлиус Генрих Клапроттың бұл жазбаларынан түрік халықтарының тарихына қатысты ең көне және сенімді материалдарды тек қытайдың тарихи жазбаларынан табудың маңыздылығы сөз болып отыр. Бұл ұсыныс бүгінгі күнде де өзекті тақырып. Біз 1991 жылы тәуелсіздік алғалы ғалымдарымыз қытайдың тарихи архивтеріне барып, еңбектеніп, қытайдың тарихи жылнамалары мен дереккөздеріне сүйене отырып, біршама қазақ және түрік халықтарының тарихы на қатысты материалдарды елге жеткізді және кітап етіп шығарды. Алайда, қытай архивтеріндегі жазбалар әлі де толық бізге ашылған жоқ тіпті қытайлық тарихшылардың да қарауына рұқсат етілмейтін дүниелер бар. Оған ескі қолжазбалардың құндылығы мен саяси факторлардың да әсері бар. Сондықтан мемлекет деңгейінде әлі де келісімдер жасап, ақтарылмаған архивтерді жалғасты зерттеудің маңызы ерекше.

Түріктердің географиялық қоныстануында олардың Шығысқа және Батысқа қарай жылжуының маңызы зор болды. Түріктердің түрлі тайпалары мен этникалық топтарының қозғалыстары ежелгі кезеңдерде Шығыс Сібірге дейін жеткені туралы айтылады. Якуттар мен басқа да түрік тілдерінде сөйлеуші тайпалар өздерінің ежелгі отандарынан бөлек аймақтарға жылжығаны белгілі. Якуттардың тілі өзге түрік тілдес халықтардың арасында ең көп өзгеріске ұшыраған диалектілердің бірі. Бұл айырмашылық олардың генетикалық тұрғыда да өзге түрік халықтарынан айырмашылығын көрсетеді. Генетикалық зерттеулер сахалардың буряттарға (әсіресе батыс буряттарына), моңғолдарға және эвендерге жақын туыстығын көрсетсе, түрік тілдес Алтай мен Тува популяцияларымен генетикалық арақашықтық үлкен болған (B. Pakendorf, V. A. Spitsyn and A. Rodewald, 1999: 231–244). Аталмыш зерттеудің нәтижесі бойынша еуропалық нәсілдік генофонд таулы аймақтарда барынша жақсы сақталған. Ал ерте еуропалық, солтүстік еуропалық және Орталық Азиялық (оңтүстік моңғолоид) генофонд жазық немесе тау етектерінде жақсы сақталған. Алайда, қырғыз халқы екі түрлі генофондтан құралады: бірі Памирлік биік таулы, екіншісі Тянь-Шань тауларындағы қырғыз генофонды. Моңғолдық генофонд Памирлік кеңістікте жақсы сақталған. Бұл таулы өңірдің генофонд өзгерісіне қарсы тұрудағы «кедергі» рөлі деп қарауға болады. Осылайша, географиялық және генетикалық кеңістіктегі ықшам орналасуынан айырмашылығы, ірі этникалық қауымдастықтардың – шорлардың, хакастардың, алтайлардың, қырғыздардың және қазақтардың еуразиялық генофондтары әртүрлі позицияларды иеленеді. Ең кереметі – олардың генофондтарының алуан түрлілігі болып табылады.

Ежелгі түрік халықтарының қозғалыстары мен олардың географиялық таралуын зерттеу өте күрделі, себебі бұл процестер мыңдаған жылдар бойы жалғасқан және көптеген факторлар әсер еткен. Түріктердің әртүрлі аймақтарға таралуы олардың мәдени, тілдік және этникалық ерекшеліктерін айқындап, қазіргі түрік халықтарының түрлілігі мен бай мәдени мұрасының қалыптасуына әсер етті. Түрік халықтарының қозғалыстарының кейбір ерекшеліктері мен тарихи мәліметтерін қарастыратын болсақ, төмендегідей бірнеше басты бағыттарын айқындауға болады:

1. Түрік тайпаларының батысқа қарай жылжуы. Әсіресе Еділ өзенінің маңындағы жазықтарға дейін жетуі олардың тарихи қозғалыстарының тағы бір маңызды кезеңі болды. Ғалымдар бұл қозғалыстың бағыты Месопотамия жазығы мен Иран үстірті арқылы таралған болуы мүмкін деп болжамдайды. Қалай болғанда да, түрік тайпаларының Батыс өңірлерге жету тарихи қозғалысы көптеген этникалық және мәдениаралық қарым-қатынастардың қалыптасып, дамуына игі әсер етті деп бағалауға болады.

2. Үнді-Ганг жазығы мен Пенджаб аймағына бағытталған қозғалыстары. Түріктердің бұл аймаққа келуі бұл жердің өзен суы мол, жері жазық әрі құнарлы болуымен байланысты. Себебі Пенджаб деген парсы тіліндегі жер атауының қазақша мағынасы – «бес өзен, бес су» дегенді білдіреді. Бұл қозғалыс Үндістан мен Түрік әлемі арасындағы алғашқы байланыстардың бастауы ретінде қарастырылады.

Ғұндардың Еуропаға таралуы. Еуразия даласының тарихындағы ғұндар тек көшпелі өркениеттің өкілі ретінде ғана емес, тұтастай құрлықтағы тарихи даму өзгерістерінің себепкері ретінде танылды. Олар көршілес мемлекеттерге әсер етіп қана қаймай, өзінің ізін барлық Еуразия даласына қалдырды. Ғұндар (375 жылдан кейінгі уақыттарда) Еуропаға келген кезде, олар үлкен этникалық және мәдени өзгерістерді ала келді. Ғұндардың ұлы көші-қоны, әсіресе Ақ Ғұндардың *(5-6 ғасырда Орта Азия, Ауғанстан, Пәкістан, Солтүстік және Батыс Үндістан, Шығыс Түркістанның бір бөлігінде пайда болған жауынгер көшпелі тайпалардың мемлекеттік бірлестігі. Қ/С)*. Оларды үнді тарихи жазбаларында «эфталиттер» деп атады. Оның себебі үнділер Батыс және Шығыс ғұндарын шатастырып алмау үшін атаған болуы мүмкін. Ақ ғұндар Солтүстік Үндістанға қоныс аударуы маңызды тарихи оқиғаларға жататын еді. Ақ ғұндар мемлекеті түрік тілінде сөйлегенімен, олардың құрамында парсы тілді тайпалар көп болған (Асылбек Омаров, 2015:266) Ғұндардың ерте орта ғасырлық Еуропаның халықаралық қатынастарындағы, тарихи, саяси, тіптен мәдени өміріндегі рөлі, ықпалы ерекше болды. Олар Еуропа тарихшылары жазғандай «жабайы», «тағы» емес керісінше мәдени және саяси саладағы биік деңгейге ие халық екенін көрсетті. Жинақтай айтқанда бұл кезеңдер түріктердің әлем картасында кеңінен таралғанын және олардың мәдени және саяси ықпалының күшті болғанын дәлелдейді.

Оғыздардың қозғалысы. IX-X ғасырларда Сырдың орта, төменгі ағысында, сонымен қатар Батыс Қазақстанды да қоса алғандағы аса үлкен аумақта оғыз тайпаларының саяси бірлестігі құрылды. Оғыздарда мал және егін шаруашылығы қатар дамығандықтан, сауда, қол өнер саласы да өркендеп, Жент, Сауран, Қарнақ, Сүткент, Фараб, Сығанақ қатарлы қалаларының қалыптасып дамуына негіз қалады. Оғыздардың Орхун аймағынан Сейхун өзенінің жағасына дейін таралуы кейін Маверауннехир мен Иранға, соңында Анадолыға дейін қозғалысы олардың үлкен миграциясын көрсетеді. Оғыз мемлекеті Еуразияның саяси және әскери тарихында маңызды орнға ие болды. 965 жылы олар Киев Русымен одақтасып, хазар қағанатын талқандады. 985 жылы оғыз жабғысы орыс кінәздарымен бірлесіп Еділ Булғариясын талқандады. Осының бәрі оғыз мемлекетінің саяси күш-қуаты өсуіне әсер етті (Оғыз мемлекеті, 2022: <https://e-history.kz>). XI ғасырда Оғыздардың Анадолыға қоныс аударуы түрік халықтарының Батысқа қарай жылжу процесінің бір бөлігі ретінде маңызды тарихи кезең болды.

Қыпшақтар мен Оғыздардың Еуропадағы қозғалыстары. Қидандардың күшеюіне байланысты хун (куман)-қыпшақтар Алтайдан батысқа қарай үдере көшті, олардан ығысқан оғыздар батысқа қарай жылжып тіпті Анадолыға дейін жетті. Осы қоныс аударудан кейін қазіргі Моңғолия жерінде түрік тілдес тайпалар саны азайып, керісінше моңғол тілдес тайпалар саны арта түскен. IX–XI ғасырлар аралығында Қыпшақтар мен Оғыздар Каспий теңізінен Солтүстік Кавказға, содан кейін Еуропа мен Балқанға қарай жылжыды. Бұл халықтардың қозғалысы Солтүстік Еуропа мен Батыс Азияның саяси және мәдени тарихында маңызды із қалдырды (Ерзат Кәрібай, 2024).

Ұйғырлардың Азияның ішкі аймақтарына қоныс аударуы. Ұйғырлар Орхун өзені аймағынан 840 жылдан кейін Азияның ішкі аудандарына дейін сұғына өрістеді. Бұл түрік халықтарының маңызды бір үлкен көші-қоны болып табылады. Ұйғыр Қағанаты (744–840 жылдар) қырғыздардың соққысынан ыдырап, бір бөлімі қытайдың солтүстігіне, сол кездегі Таң империясының қол астына, енді бір бөлегі Моңғол даласына тарыдай шашырап кетті. Осы орайда, тарихшылар арасында әлі күнге дейін талас тудырып келген: «Бүгінгі ұйғырлар сол ертедегі ұйғырлардың жалғасы ма?»— деген сұраққа аз кем тоқтала кетейік. Ортағасырдағы осы ұйғырларды қазіргі ұйғырлардан бөліп қарастыратындардың көзқарасына

тоқталар болсақ, олардың атау ұқсас болғанымен, 1200 жылға созылған үзіктер оларды тарихи және лингвистикалық тұрғыда жақындайтпайды әрі ұйғыр қағанаты манихей дінін қабылдаған, ал қазіргі ұйғырлар мұсылман деп қарайды. Бұл туралы тарих ғылымдарының докторы, профессор Тұрсынхан Зәкенұлы былай деп жазады: *ұйғыр ту ертеден өз алдына жеке-дара дамыған этнос емес. Ең әуелі ол тұтас түрік қауымының бір бөлшегі ретінде қалыптасқан. Түрік қағанатын құрушы түріктер түріктің ашына тайпасынан шықса, ұйғыр қағанатын құрушы ұйғырлар түріктің ялақар тайпасынан шыққан. 745 жылы ұйғырлар түріктердің үстемдігін аударып тастап, Орхон ұйғыр мемлекетін құрған кезде негізгі билік ашына ақсүйектерінен ялақар ақсүйектерінің қолына көшкен ... бұдан бұрынғы “ұйғыр” сөзі ең алдымен анағұрлым көп этностардың бірлестігі–конфедерациясы деген ұғымда қолданылса кейінгі кезеңде халық бөз-баяғыдай «ұйғыр» атын малданып қала берген* (Тұрсынхан Зәкенұлы, 2009).

Түріктердің тарихи көші бұлармен шектелмейді. Одан кейінгі дәуірлерде де өз жалғасын тауып отырды. Ол көштер түрік әлемінің өз ішінде болса да, тыс аймақтарда болса да жалғасып келді. Оған экономикалық, саяси, әскери және басқа да түрлі себептердің әсер еткені белгілі. Осылайша тарихқа көз жүгіртіп қарайтын болсақ, үш мың жылдан артық даму тарихында түрік халықтары үздіксіз көшіп-қонып келді. Қазір дүниежүзінің төрт бұрышында түрік халықтарының азаматтары тұрады. Ал түріктердің алғашқы тарихи отанында түрік қазақтары мен моңғол тілдес халықтар қалды.

Түрік халықтарының үздіксіз әрі кең аумақтағы көші-қоны өздерінің ішкі жағдайымен қоса, айналасындағы елдердің де күнделікті өмірі мен шаруашылығына, мәдениетіне, тіліне әсер етіп отырды. Бұл экономикалық-әлеуметтік және саяси-әскери жақтағы өзгерістері мен кездескен қиындықтарын төмендегідей бірнеше топқа бөліп талдауға болады. Мәселен, түріктердің әскери немесе саяси өмірі тұрғысынан қарастыратын болсақ, түріктер өздері қоныс аударып, жеткен жерлерде әдетте үлкен іскерлік танытып, жаңа мемлекеттер құруға қабілетті болды. Бұған олардың Египет пен Үндістанда құрған мемлекеттері дәлел болады. Жат жерге келіп ол жердің билігін өз қолдарына алып, мемлекет орнатудың өзі олардың әскери және саяси қабілеттерінің жоғары деңгейде болғанын айғақтайды. Алайда түріктердің сыртқы әлеммен байланысы әрдайым оңай бола берген жоқ. Кейде олардың

көшіп-қонуы мен ықпалы жергілікті халықтардың жағымсыз қарсылығына ұшырады. Алайда олар көптеген қиындықтарды бастан кешірсе де, әділдік пен іскерлікті басты орынға қойғандықтан жат жұрттардың қолдауына да ие болып отырды. Бұл тарихи процестер түрік халықтарының мәдени, саяси және әлеуметтік тарихының құрамдас бөлігі болып табылады. Олардың әртүрлі аймақтарға қоныс аударуы әлемдік тарихтағы ықпалын арттырды.

Түріктердің кең таралуы мен олардың жаңа жерлерге көшуінің негізінде бірнеше маңызды факторлар бар. Бұл факторлар әлеуметтік, экономикалық және экологиялық жағдайлармен тығыз байланысты болды (Ahmet Ardel, 1992:549). Түркияның әйгілі географтарының бірі Ахмет Хулуси Ардель өзінің зерттеулерінде ертедегі түрік халықтарының ұлы қоныс аударуларына байланысты өзінің көзқарастарын төмендегідей бірнеше бағыттар бойынша қарастырады:

Экономикалық және экологиялық қиындықтар. Түрік халықтарының миграцияларының негізгі себептерінің бірі экономикалық күйзелістер болды. Жер ресурстарының шектеулілігі, топырақтың құнарсыздығы, құрғақшылық сияқты табиғи жағдайлар шаруашылыққа қиындықтар тудырып, адамдардың әуелгі мекендерінде жалғасты өмір сүру мүмкіндігін шектеді. Мысалы, Хундардың көшуіне құрғақшылық пен жердің өнімсіздігі әсер еткен. Бұл жағдайлар түрік жұртын басқа жерлерге қоныс аударуға мәжбүр етті. Бұл үдеріс әсіресе IX–XI ғасырларда сауда және

басқа да экономикалық қатынастарға байланысты дами түсті.

Жаңа жерлерге қол жеткізу. Түріктер үшін жаңа жерлерге көшу қажеттілігі табиғи ресурстарға бай, тұрғындары аз, климаты қолайлы аймақтарды іздеумен байланысты болды. Бұл жаңа жерлерде жайылымдар мен су көздері секілді табиғи ресурстардың мол болуы, түріктерді қажетті азық-түлік, киім-кешек және басқа да тұрмыстық қажеттіліктермен қамтамасыз етті.

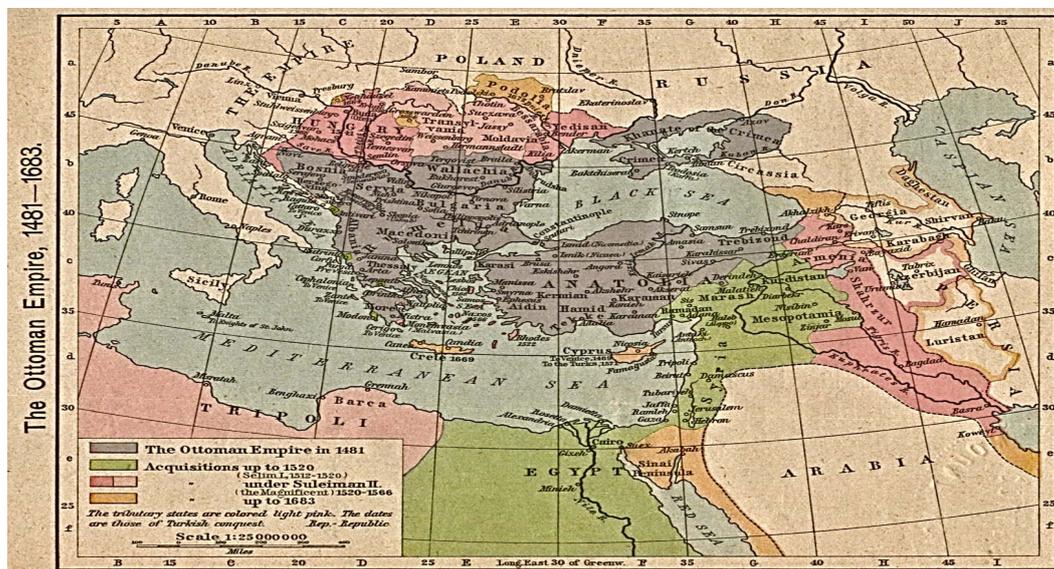
Қоныс аударудың әлеуметтік әсері. Түріктердің жаңа жерлерге қоныс аударуы әлеуметтік құрылымдарға да әсер етті. Мысалы, Селжұқтардың Анадолыға қоныс аударуы XI–XII ғасырларда орын алды. Бұл қоныс аударулар халықтың көшуі мен жаңа жерлерде өздерін бейімдеуі нәтижесінде болды. Осыдан кейін Османлылар Румелияға (Осман империясының еуропалық иеліктері сипаттайтын тарихи аймақ. Қ/С) көшіп, сол аймақта жаңа мемлекет құруға жол ашты. Бұл қоныс аударулар әлеуметтік құрылым мен мәдени дамуға үлкен әсер етті. Мәселен, Османлылар ірге кеңейтуімен ислам діні Оңтүстік-Шығыс Еуропада кеңінен тарай бастады. XVI ғасырдың ортасына қарай халықтың шамамен үштен бір бөлігі жаңа сенімді қабылдады деп есептелінсе, 1640 жылдары шарықтау шегіне жеткен. Әсіресе, Босния мен Герцеговинада мұсылмандар XVI ғасырдың аяғында немесе XVII ғасырдың басында халықтың ең көп тобына айналған аймақ болып қалыптасты (Markus Coller, 2012).

2-сурет – 1355 жылы Византия Империясы мен Османлы Түріктерінің шекарасы (<https://maps.lib.utexas.edu>)

Бұл картадан Османлылар империясының алғашқы кезеңіндегі аумақтық жағдайының тым үлкен емес екендігін көруге болады. Алайда,

жанкештілікпен күресудің нәтижесінде арада біраз жылдар өткенде бұл кеңістік барынша үлкен аумаққа айналған.

3-сурет – Османлылар империясы аумағының кеңеюі (1481–1683) (<https://maps.lib.utexas.edu>)

Картадан Осман Империясының 1481–1683 жылдар аралығында қалай кеңейгенін көре аламыз. Қаракөк түсті аймақ оның 1481 жылғы аумағын білдіреді. Ал жасыл түспен боялған өңір оның 1520 жылға дейінгі жаулап алған жерлерін көрсетеді. Қызғылт түспен көрсетілген жерлер 1566 жылға дейін құрамына кірген аймақтар, ал қоңырқай түспен көрсетілген жерлер 1683 жылға дейін бағынышты болған аймақтар. Бұл ұлы қоныс аударулардың нәтижесі ретінде бағалауға болатын жетістік деуге болады. Егер ұлы қоныс аударулар болмағанда түрік халқының табаны осындай бай аймаққа тиер ме еді?

Түріктердің жаңа жерлерде өмір сүруі. Түріктердің жаңа жерлерге көшуі кейде тек экономикалық қажеттіліктен ғана емес, сонымен қатар өмір сүру тәсілдерін жаңа жерлерде ұйымдастыру мен жаңа мәдениеттермен байланысу қажеттілігінен де туындады. Түріктердің көшіп-қонуы осы халықтардың икемділігі мен жаңа аймақтарға бейімделу қабілетінің көрінісі болып табылады.

Жаңа отан құру. Түрік халықтарының миграциялары тек физикалық көшу емес, сондай-ақ жаңа отандарын құру, әлеуметтік жүйелерін жа-

нарту мен өз мәдениеттерін сақтауға деген ұмтылысынан да болды. Олардың бұлайша жаңа аймақтарға қоныс аударуы, жаңа мемлекеттер құруы, мәдениетті таратуы түрік әлемінің кеңеюіне және дамуына мүмкіндік берді.

Жат жұрттықтардың қысымы мен тәуелсіздіктің жоғалуы. Түріктер кейде жат жұрттықтардың қысымына ұшырап, өз елінен кетуге мәжбүр болған. Мысалы, моңғолдар мен басқа сыртқы күштердің қысымынан кейін түріктер тәуелсіздіктен айырылудан гөрі, өздерінің дәстүрлі мекендерінен кетіп, басқа жерлерге қоныс аударуды жөн көрді. Бұл жағдай олардың өздерінің өмір сүру салтын сақтап қалуға деген ұмтылысын көрсетеді.

Түрік руханияты және көшіп-қону философиясының әсері. Түріктердің көшіп-қонуының тағы бір маңызды себебі – олардың рухани беріктігі мен табиғатқа деген құрметі. Түріктердің көшпелі өмір салты және қиын жағдайларға төзу қабілеті оларды жаңа жерлерді зерттеуге және кез келген қауіп-қатерге қарсы тұруға дайын етті. Бұл көшпелі мәдениет пен тұрмыс түрі Түріктердің әрқашан жаңа көкжиектерге қарай жылжуына және өз халқын қорғауға ұмтылуына мүмкіндік берді.

Жаңа жерлерде бейімделу мәселелері. Түріктердің көшіп-қону барысында жаңа аймақтарға бейімделу мәселелері туындады. Олардың мәдениеті мен өмір салты негізінен далада өмір сүрген халықтарға тән болғандықтан, олар орманды, өте ыстық және ылғалды аймақтарға көп қоныстанбаған. Сонымен қатар, шетелдік өмір салты мен наным-сенімдер үстемдік ететін аймақтарда, мысалы, Цинь мен Батыс Еуропадағы ғұндар немесе балқандағы болгарлар сияқты, түрік топтары сол жерлерде ұзақ уақыт бойы тұрақтай алмады.

Түріктердің мәдени әсері мен бейімделуі. Түріктердің бір аймақтан екінші аймаққа қоныс аударуы олардың мәдениетін тарату мен жаңа жерлерде өз мәдениетінің ізін қалдыруға мүмкіндік берді. Дегенмен, өздерінің дәстүрлі өмір салтынан тыс жерде өмір сүргенде, түріктердің мәдениеті мен өмір салты белгілі бір шектеулерге тап болды.

Қорытынды

Батыс зерттеушілері түріктердегі көшпелі өмір салтының басымдылығына байланысты, отырықшы, қала мәдениетінен тыс қалған жазба тарихы, мемлекеттігі болмаған, мәдениеті жоқ тайпалардың бейберекет жиынтығы ретінде қарастырды. Еуропа көне Орхон-Енисей, Талас түрік жазбаларымен тек XX ғасырда ғана таныса алды осылайша жазбаша дереккөздерді білмеу, түрік көшпелілерінің әскери экспансиясын еске түсіріп, олар тудырған қорқыныш пен үрей, сондай-ақ оның салдарын ғана зерделеуге жол ашты. Нәтижеде түрік әлемін XVIII – XX ғасырлардағы Батыс Еуропа зерттеушілері жабайлық пен варварлық әлемі ретінде ғылыми айналымға енгізіп жіберді. Алайда, бұл көзқарас біртіндеп өзгеріп келеді. Алайда, әлі де сол ұстанымдағы ғалымдар, тарихшылар бар. Тіпті олар өз мемлекеттерінің қазіргі геосаяси пайдасы үшін, тарихи шындықты көрсе де, көрмеске салуға дайын. Осындай саяз ойлы саясаткерлер өздерінің жеке мүддесі үшін өз жандарынан өздеріне ыңғайлы «саяси тарих» жазып, айтып оны өзге елдің егемендігіне қауіп тудырушы фактор ретінде қолданып келеді. Бұл қазіргі халықаралық, аймақаралық құбылмалы, тұрақсыз геосаяси жағдайда аса қатерлі ойын.

Түрік халықтарының билік иерархиясына көз жіберсек, оның тамыры терең әрі мығым болған. Түрік тілдес халықтар арасындағы биліктің ұйымдасуы алғашында б.з.д. I мыңжыл-

дықтың ортасынан бастап, XVII ғасырға дейін әртүрлі көшпелі мемлекет форматында өмір сүрген (Крадин Н. Н., 2000). Түріктер бүкіл Еуразия кеңістігінде оннан астам бастапқы империялық мемлекеттер құрды, олар өздерінің әлеуметтік-экономикалық қатынастар жүйесі мен аумақтардың біртұтастығы бар әртүрлі халықтардың «жақсы» өмір сүруге ұмтылуында біртұтастығын қамтамасыз етті.

Батыс Еуропаның өзінің «тарихи шындығы» бойынша соңғы ғасырлардағы геосаяси кеңістіктегі үстемдігіне байланысты, «өркениет» ұғымының иесі ретінде өздерін айқындады, ал басқалар артта қалған немесе тарихы жоқ халықтар санатына сырғытылды. Алайда шынайы тарихта түрік халықтары өздері жаратқан саналуан мәдениеті мен әдемі өркениетке үлестерін қосып отырды және қосып келеді. Мысал ретінде олардың тұрғызған қамалдары мен қалалары әлі күнге Еуропада сақталып отыр. Тек қазіргі соғыс өртіне оранып отырған Украина жеріндегі түрік мәдениетінің ықпалы әртүрлі тарихи кезеңдерде әртүрлі әсерін көрсетіп отырған. Әсіресе Киев Русі, Қырым хандығы және Осман империясы кездерінде айқын көрінді. Соның нәтижесінде, ежелгі түрік атаулары мен ұғымдары Украина жерінде, оның ішінде географиялық орындар, елді-мекендер және тарихи жазбаларында өз іздерін қалдырған. Ежелгі түрік атаулары мен олардың Украина жеріндегі ықпалы туралы бірнеше мысал келтірер болсақ: Қырым атауы түрік тілінен алынған, бұл атау түрік тілінде «жарты арал» деген мағынаны білдіреді. Қырым бірнеше ғасыр бойы Осман империясының құрамында болғандықтан, оның түрік түбірі атауда сақталған. Бахчисарай: Қырым хандығының астанасы Бахчисарай атауы парсы және түрік тілдерінен шыққан, онда «бахча» – «бақша», ал «сарай» – «сарай» деген мағынаны білдіреді, яғни «бақша сарайы» деген мағынаға ие. Судак – Қырымның оңтүстік жағалауындағы портты қала. Оның атауы түрік тіліндегі «сазан» деген мағынаны білдіретін балық атауы. Бұл қала бұрын балық аулаумен аты шыққанын ескергенде амалсыз келісесіз.

Әлемдегі түрік халықтарының географиялық орналасуын Махмұд Қашқаридың сөзімен тиянақтасақ: Өзім тұратын Шығыстан бастап әр түрік тайпасын ретті тәртіппен көрсеттім. Византиядан күн шығатын жерге дейін барлық Мұсылмандарды және басқаларды қарастырғанымда, Византияға ең жақыны – беженектер, одан кейін қыпшақтар, оғуздар, ямақтар, яшқұрттар,

басмилдер, одан кейін ябакулар, татарлар және соңғы қырғыздар. Қырғыздар Қытайға жақын орналасқан. Бұл тайпалардың барлығы Визан-

тия мен Қытайдың арасында қоныстанған....Бұл түрік халықтардың тарихи қоныстанған ұлан-байтақ даласын көрсетеді.

Mahmud Kashgari's Map of Turkish speaking peoples (XI century)

4-сурет – Ертедегі түрік халықтарының географиялық қоныстанған аймағы (Махмұд Қашқари картасы бойынша) (Juliboy Eltazarov, 2002)

Жалпы алғанда, түрік халықтарының әлемдік өркениет кеңістігінен кетуінің көрнекті түсі – XX ғасырдың басынан бастау алды. Сол кезде типологиялық тұрғыдан біртұтас түрік мемлекеттілігі түрік этногенетикалық субстратын мұра еткен бірқатар ұлттық мемлекеттерге ыдырап, басқару мен басқару жүйесін түбегейлі өзгертті. Бұл бір кездегі ұлы түрік өркениетінің құлдырауының басты факторларының бірі болды (Аязбекова Сабина Шариповна, 2012: <https://www.viaevrasia.com/ru>). Алайда уақыттың, геосаяси кеңістіктің өзгеруімен «Бір ұлт, алты мемлекет» ұстанымы қайта жаңғырып келеді. Соңғы жылдары Түркияның ресми билік өкілдері бұл тіркесті жиі айтып жүр. Бұған дейін Әзірбайжанға бауырластығын таныту үшін қолданылып келген «Бір ұлт, екі мемлекет» ұраны өз миссиясын атқарып тастады. Таулы Қарабақ мәселесіндегі Түркияның әскери, саяси қолдауы екі бауырлас халықты бұдан да жақындастыра түсті. Ыстанбұлда түрік елдері президенттерінің қатысуымен өткен саммит интеграциялық процестердің нығая түсуіне кеңірек жол ашқан сияқты. Ең алдымен, «Түрік тілдес мемлекет-

тердің ынтымақтастық кеңесі» өз атауын «Түрік мемлекеттері ұйымы» деп өзгертті. «Түрік әлемінің келешегі – 2040» туралы арнайы шешім де қабылданды. Түркияда 2023 жыл – «Түркия ғасыры» болып жарияланды, «Түрік ғасыры» бағдарламасының түпкі мақсаты – Түрік Мемлекеттерінің Ұйымы деңгейінде алдағы кезеңді түрік дәуіріне айналдыру үшін жұмыс жасау. Осы бастаманың аясында Түркияның Ұлттық білім министрлігі тарих пәніне түбегейлі өзгерістер енгізіп, «Орталық Азия» терминінің орнына «Түркістан» атауы қолданылатынын хабарлады. Себебі, Түркістан – түріктердің отаны деген мағынаны білдіреді, ол тарихи атау, алайда, XIX-ғасырдың екінші жартысындағы отаршылдықтан соң Орталық Азия ұғымымен алмастырылған (Орынбақ Өтемұрат, 2024). Соңғы жылдары түрік тілдес елдердің демографиясы да қарыштап дамып, үлкен экономика, іргелі нарық болып қалыптасып келеді. Бұл түрік халықтарының тарихтағы өзінің тұғырына қайта қонуы үшін басты негіздердің қаланып жатқанын көрсетеді. Түрік халықтардың экономикалық, мәдени және әскери-саяси жақтағы өзара интеграциясы

әлемнің ешбір іргелі елдерінің қалауы емес. Түрік тілдес халықтардың басының қосылуынан күллі әлем үрейленеді. Алайда, өзгермелі геосаяси жағдайда түрік тілдес мемлекеттердің ынтымақтастығы ауадай қажет. Ата-бабамыздың ержүрек, еңбекқорлығының арқасында Еуразия даласында ең ауқымды және бай өлкелерге ие болдық. Бұның ішінде ұлы қоныс аударулардың алатын маңызы зор. Егер қоныс аударулар болмаса, түрік халықтары егіншілікпен күн кешкен

халық болса, онда осыншама алып аумақты ұсына ала алмас еді.

АЛҒЫС: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Ватиканның және Батыс Еуропа елдерінің жаңа құнды материалдары бойынша Түрік әлемінің ерте және ортағасырлық тарихы мен мәдениеті» (BR24993132) тақырыбындағы *бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру* жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды

Әдебиеттер

- Ardel Ahmet. (1992). Turk Ulkelerinin Tabii Cografyasi. Turk dunyasi el kitabi, Birinci Cilt, Cografya-Tarix, Ankara–549 b.
- Аязбекова Сабина Шариповна. (2012). “Тюркская цивилизация” в системе цивилизационных классификаторов. Альманах «VIA EVRASIA» <https://www.viaevrasia.com/ru>
- Омаров Асылбек. (2015). Атила, тарихи-деректі зерттеулер, «Алтын Бұлақ» баспасы, Бишкек, 266 б.
- Досманбетов Б. С.. (2015). Түркі халықтарының қалыптасуы / Б. С. Досманбетов. Текст. Молодой ученый. – 2015. № 19 (99). С. Т.2. 1-6.
- Pakendorf B., Spitsyn V. A. and Rodewald A. (1999). Genetic Structure of a Sakha Population from Siberia and Ethnic Affinities. «Human Biology» Vol. 71, No. 2, pp. 231-244 (14 pages)// Published By: Wayne State University Press
- Ысқақ Дандай. (2022). Жаһандану дәуіріндегі түркі әлемі. <https://turkiya.kz/02.05.2022>
- Мәсімханұлы Д., Мұқаметханұлы Н.. (2024). Қытай Компартиясының Шыңжаңдағы ұлт саясаты. Монография, – Алматы: «Қазына», 384 б.
- Кәрібай Ерзат. (2024). Моңғол империясы дәуіріндегі халықтар иммиграциясы. <https://e-history.kz/17.12.2024>
- Juious Von Klaproth. (1826). Tableaux Historiques de L’ Asie. Paris, Legare Street Press, 336 p
- Eltazarov Juliboy. (2002). Mahmud Kashgari’s map of turkic world and modern geopolitical position of turkic peoples. Turkology, Central Asia, <https://www.academia.edu>.
- Кляшторный С.Г. (1964). Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. Москва: Наука. – 214 с.
- Кононов А.Н. (1949). Опыт анализа термина «турк». Советская этнография (1), 4 с.
- Крадин Н. Н. (2000). Альтернативные пути к цивилизации: Кол. монография / Под ред. Н. Н. Крадина, А. В. Коротаева, Д. М. Бондаренко, В. А. Лыньши. Москва: Логос. 368 с.
- Markus Coller, (2012). Ottoman History of South-East Europe Published: 2012-01-10
- Оғыз мемлекеті. (2022). Қазақстан тарихы, <https://e-history.kz/19.09.2022> ж.
- Өтемұрат Орынбақ, (2024).Түркия Орталық Азияны «Түркістан» деп атауды ұйғарды, Egemen Kazakhstan, 11 қазан 2024 жыл.
- 宋镇豪. (2010). 商代史论纲: 商代史卷一//中国社会科学出版社. 10: 143. ISBN 978-7-04-028311-2
- Зекенұлы Тұрсынхан. (2009). Біріккен Түрік қағанаты және «үйғыр» этонимі, Социально-политические и правовые проблемы образования и общества. Вестник КАСУ, №4. 228-235 б.
- Chang, H.K. (2023). Westward Migration of the Turkic-speaking People. In: Mapping Civilizations Across Eurasia. Palgrave Macmillan, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-99-7641-6_32
- 胡厚宣, 胡振宇. (2003). 中国断代史系列-殷商史. 上海人民出版社. 第41-52页. ISBN 7-208-04584-4
- 徐义华. (2008). 《商王朝对外服方国的控制策略》, 《平顶山学院学报》03期
<https://www.researchgate.net/figure/Geographic-location-2022-02-22>
https://maps.lib.utexas.edu/maps/historical/shepherd/byzantine_empire_1355.jpg
https://maps.lib.utexas.edu/maps/historical/shepherd/ottoman_empire_1481-1683.jpg

Reference

- Ardel Ahmed. (1992). The Natural Geography of the Turkish Countries. Handbook of the Turkish world, Volume One, Geography-Tarix, Ankara–549 b.
- Ayazbekova Sabina Sharipovna. (2012). «Turkic civilization» in the system of civilizational classifiers. The Almanac «VIA EVRASIA» <https://www.viaevrasia.com/ru>
- Omarov Asylbek, Attila, historical and documentary research, Altyn Bulak publishing house, Bishkek, 266 P.
- B. S. Dosmanbetov. (2015). The formation of Turkic peoples / B. S. Dosmanbetov. – Text: // Young Scientist. № 19 (99). – S. T. 2. 1–6. – URL: <https://moluch.ru/archive/99/22479>
- Pakendorf B., Spitsyn V. A. and Rodewald A. (1999). Genetic Structure of a Sakha Population from Siberia and Ethnic Affinities. «Human Biology» Vol. 71, No. 2, pp. 231–244 (14 pages)// Published By: Wayne State University Press

- Iscakh Danday. (2022). The Turkic world in the era of globalization. <https://turkiya.kz/02.05.2022>
- Masimhanuly D., Mukhamethan N. (2024). National policy of the Communist Party of China in Xinjiang. Monograph, – Almaty: «Kazyna», 384 P.
- Karybai Erzat. (2024). Immigration of peoples in the era of the Mongol Empire. <https://e-history.kz/kz/news/show/50000016//17.12.2024>
- Juious Von Klaproth. (1826). Tableaux Historiques de L' Asie. Paris, Legare Street Press, 336 p
- Eltazarov Juliboy. (2002). Mahmud Kashgary's map of turkic world and modern geopolitical position of turkic peoples. Turkology, Central Asia, <https://www.academia.edu>
- Klyashstorny S.G. (1964). Ancient Turkic runic monuments as a source for the history of Central Asia. Moscow: Nauka Publ., – 214 p.
- Kononov A.N. (1949). The experience of analyzing the term «Turk». Soviet ethnography (1), 4 P.
- Kradin N. N. (2000). Alternative paths to civilization: Collective monograph / Edited by N. N. Kradin, A. V. Korotaev, D. M. Bondarenko, V. A. Lynsha. – Moscow:logos – 368 p.
- Markus Coller, 2012Ottoman History of South-East Europe Published: 2012-01-10
- Oghuz State. (2022). History of Kazakhstan. <https://e-history.kz/19.09.2022> ж.
- Өтемурад Орынбақ. Түркия Орталық Азияны «Түркістан» деп атауды ұйғарды, Egemen Kazakhstan, 11 қазан 2024 жыл.
- Song Zhenhao. (2010). Outline of the History of the Shang Dynasty: Volume 1 of the History of the Shang Dynasty//China Social Sciences Press. 10: 143. ISBN 978-7-04-028311-2
- Zakenuly Tursynkhan. (2009). The United Turkic Khaganate and the Etonym «Uyghur», Socio-Political and Legal Problems of Education and Society. Bulletin of KASU, No. 4. pp. 228-235.
- Chang, H.K. (2023). Westward Migration of the Turkic-speaking People. In: Mapping Civilizations Across Eurasia. Palgrave Macmillan, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-99-7641-6_32
- Hu Houxuan, Hu Zhenyu. (2003). Chinese Chronological History Series – History of the Shang Dynasty. Shanghai People's Publishing House. Page 41–52. ISBN 7-208-04584-4
- Xu Yihua. (2008). «The Shang Dynasty's Control Strategy on Foreign Subjugated States», Journal of Pingdingshan University, No. 03
- <https://www.researchgate.net/figure/Geographic-location/2022-02-22>
- https://maps.lib.utexas.edu/maps/historical/shepherd/byzantine_empire_1355.jpg
- https://maps.lib.utexas.edu/maps/historical/shepherd/ottoman_empire_1481-1683.jpg

Авторлар туралы мәлімет:

Қастер Сарқытқан – география ғылымының кандидаты, доцент, «Қытай және Азия-Тынық Мұқиты аймағын зерттеу» орталығының меңгерушісі, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты (Алматы, Қазақстан. E-mail:kaster012@mail.ru)

Сағыныш Көпенқызы Әмірбекова, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан. sagynysh.amirbekova@mail.ru)

Information about authors:

Kaster Sarkitkan-candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Head of the Center for the study of China and the Asia-Pacific region R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan E-mail:kaster012@mail.ru)

Sagynysh Kopenovna Amirbekova, Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan. sagynysh.amirbekova@mail.ru)

Сведения об авторах:

Қастер Сарқытқан – кандидат географических наук, доцент, заведующий Центром «Исследования Китая и Азиатско-Тихоокеанского региона», Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан, e-mail: kaster012@mail.ru);

Амирбекова Сағыныш Копеновна – научный сотрудник, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан, e-mail: sagynysh.amirbekova@mail.ru).

Келіп түсті: 09.03.2025

Қабылданды: 25.11.2025

Ж.С. Бегимбаева^{1*} , **Б. Б. Байшов²**

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

²Т.Ж. Бигельдинов атындағы Әуе қорғаныс күштері Әскери институты, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: zbegimbayeva@zhubanov.edu.kz dil_123@mail.ru

ОРЫС ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ҚОҒАМЫ ОРЫНБОР БӨЛІМІ КОРРЕСПОНДЕНТТЕРІНІҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ КӨШПЕЛІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУДЕГІ РӨЛІ

Зерттеу мақсаты Орыс географиялық қоғамының Орынбор бөлімінде корреспонденттік желіні құру арқылы қоғам жұмыстарының табысты жүзеге асқандығын ғылыми негізде талдай отырып көрсету. Осы арқылы ОГК Орынбор бөлімі ғылыми ізденістермен ғана шектелмей, түркі тілдес халықтардың салт-дәстүрін зерделеу мақсатында көшпелі халықты сауалнама жүргізуге тарту, Еуразия көшпенділері арасында ғылыми-танымдық сипаттағы ғылыми мәліметтер даярлау, түрлі деңгейдегі көрмелерге қатысу, ғылыми қоғамдар мен басқа да мерзімдік басылымдарда мақалалар мен баяндамалар жариялау жұмыстарын жүргізу мүмкіндіктеріне ие болды.

Зерттеудің әдістемелік негізі мәселені толық ашып көрсетуге қажетті тарихилық және объективтілік принциптеріне негізделген. Ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізу барысында салыстырмалылық, тарихи-кеңістіктік, жүйелілік тәсілдері, архив мәліметтерін пайдалану барысында жүйелі сараптау әдісі пайдаланылды. Авторлар архив құжаттары мен тарихи еңбектердің маңыздылығын ашып көрсету мақсатында қолданған жүйелік талдау мен сараптау әдістері мәтіндік құжаттардың мазмұнын ашуда айтарлықтай көмегін тигізді. Праксиметрлік немесе архив тәсіл күнделік, ғылыми еңбектер мен зерттеулердегі жазбалар мен түсініктерге сараптама жасауда қолданылды.

Жұмыстың ғылыми жаңашылдығы Орыс географиялық қоғамының Орынбор бөлімшесінде құрылған корреспонденттік желі мен экспедициялық жұмыстарға жергілікті халықты тарту арқылы аталған кезеңдегі қазақ халқының салт-дәстүрі мен музыкалық өнері, шаруашылығы туралы мәлімет жинақтау жұмыстары қарқын ала түскендігін көрсетуге баса көңіл аударылғандығында.

Осы жұмыстардың нәтижесінде ХІХ ғасырдың 70 жылдарында Орыс географиялық қоғамы Орынбор бөлімшесі мүшелерінің саны өсіп, ғылыми еңбектердің алғашқы шығарылымын басып шығаруға қажетті ауқымды мәліметтер қоры жинақталды. Зерттеу нәтижесінде аймақтың дәстүрлі өркениетін жергілікті корреспонденттерді құрамына енгізе отырып экспедиция ұйымдастыру арқылы зерттеудің Орталық Азия көшпенділерінің тарихы мен лингвистикасы, экономикасы мен этнографиясы бойынша ғылыми нәтижелер жасауға ықпал ететіндігі арнайы көрсетілді.

Түйін сөздер: ғылыми қоғам, экспедициялар, этнография, тарих, бағдарламалар, баяндамалар, корреспонденттік желі.

Zh.S. Begimbayeva^{1*}, B. B. Baishov²

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

²T.Ya. Begeldinov Military Institute of the Air Defense Forces, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: zbegimbayeva@zhubanov.edu.kz dil_123@mail.ru

The role of correspondents of the Orenburg department of the russian geographical society in the study of the culture of the nomadic peoples of Central Asia

The article examines the development of a correspondence network within the Orenburg branch of the Russian Geographical Society as evidence of the successful implementation of its research and educational activities. The study shows that the establishment of this network enabled the Society not only to carry out scientific research, but also to involve the nomadic population in surveys aimed at studying the customs and traditions of Turkic-speaking peoples, to prepare scientific and educational materials among the nomads of Eurasia, to participate in exhibitions at various levels, and to publish articles and reports in the journals of scientific societies and other periodical publications.

The methodological basis of the research relies on the principles of historicism and objectivity, and employs comparative, historical-spatial and system methods. System analysis was applied in working with archival documents and historical works, while the praxeometric (archival) method was used to examine diary entries, scientific writings and research notes.

The scientific novelty of the article lies in its focus on the intensification of data collection on Kazakh customs, musical heritage and economic activities resulting from the creation of the correspondence network and the active involvement of the local population in expeditionary work.

The study concludes that, by the 1870s, the number of members of the Orenburg branch increased and a substantial body of materials had been collected, allowing the publication of its first scientific volumes and contributing to the development of research on the history, linguistics, economy and ethnography of the nomadic peoples of Central Asia.

Keywords: scientific society, expeditions, ethnography, history, programs, reports, correspondent network.

Ж.С. Бегимбаева^{1*}, Б.Б. Байшов²

¹Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актюбе, Казахстан

²Военный институт Сил воздушной обороны имени Т.Я. Бегельдинова, Актюбе, Казахстан

*e-mail: zbegimbayeva@zhubanov.edu.kz

Роль корреспондентов Оренбургского отдела Русского Географического общества в изучении культуры кочевых народов Центральной Азии

Целью работы является анализ создания корреспондентской сети как результат успешной реализации программ этнографического отделения общества. Ведь круг интересов научных обществ не ограничивалась только научными изысканиями, проводилась также активная просветительская работа среди кочевого населения, которая чаще всего реализовывалась через привлечение местных жителей к проведению анкетирования, беседам по изучению обычаев, традиций тюркоязычных народов, чтению научно-популярных лекций среди кочевников Евразии, участию в выставках, публикацию статей, докладов в журналах научных обществ и других периодических изданиях.

Методологическая основа исследования основана на принципах историзма и объективности, необходимых для достижения полноты суждений. В процессе научно-исследовательской работы были использованы сравнительный, историко-пространственный, системный методы исторического исследования. При использовании архивных данных широко применялся метод системного анализа. Особое внимание было уделено историческому значению архивных документов и исторических трудов на основе метода системного анализа и систематическому отбору из них необходимых исторических данных. Праксиметрический метод, то есть архивный метод, применялся при экспертизе записей и определений в дневниках, научных трудах, исследованиях.

Научной новизной работы можно выделить тот факт, что именно создание корреспондентской сети дало толчок Оренбургскому отделу Русского Географического общества к дальнейшему привлечению местного населения, в частности включению коренных жителей региона в состав экспедиций по сбору обычаев казахского народа, произведений устного народного творчества, сведений о хозяйстве.

В итоге именно в 70-е годы XIX века увеличилось число членов Оренбургского отдела общества, был накоплен значительный материал для издания первого выпуска научных трудов. Было показано, что изучение традиционной цивилизации региона путем организации экспедиции с включением в состав местных корреспондентов способствует созданию научных результатов по истории и лингвистике, экономике и этнографии кочевников Центральной Азии.

Ключевые слова: научное общество, экспедиции, этнография, история, программы, доклады, корреспондентская сеть.

Кіріспе

XVIII ғасырдан бастап Ресей империясы қазақ жерін бағындыруға барынша кірісті. Бұл процесс Ұлы Петрдің Орта Азия мен Қазақстанды игеру үшін жүргізген әскери-саяси бағыттағы экспедициялық шараларынан кейін одан әрі қарқын алды.

Орталық Азияның көшпелі халқын бағындыру осы аймақтағы интеграциялану саясатын есепке ала отырып жүргізілді. Халықтың кө-

пұлты құрамы, түрлі типтегі шаруашылық пен бай табиғи қорлардың өзара синтезделуі XVIII ғасыр ортасындағы өлкені академиялық деңгейде зерттеу бағытындағы экспедициялар ұйымдастыруға алғышарт жасап, қазақ өлкесі мен Орталық Азияны жан-жақты түрде зерттеуге қолайлы жағдай туғызды.

XIX ғасырдың 20-60 жылдарындағы ғылыми таным жүйесі, оның ішінде география мен этнография ғылымдарының дамуы орыс шығыстану ғылымының қалыптасуына да өз әсерін тигізе-

ді. Атап айтқанда, XIX ғасырдың II жартысында орыс шығыстану ғылымы Орыс императорлық географиялық қоғамы (одан әрі ОИГҚ-авт.) және оның бөлімдерінің құрылуына байланысты одан әрі гүлдене түсті. Аталған географиялық қоғам 1845 жылы 6 тамызда құрылды және өз алдына Ресей империясын мекендеген халықты кеңінен зерттеу мақсатын қойды (История отечественного..., 1997: 87).

Аталған ғылыми ұйымның 1845-1861 жылдардағы қызметі Ресей империясының әлеуметтік-экономикалық дамуымен тығыз байланыста дамыды. Аталған кезеңде Ресей өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығына елдегі өндірістік күштердің өсуіне ықпал ететін ақыл-ой иелері де қажет болды. Ғылыми зерттеулер ауқымының өсуін капиталистік өндіріс қана емес, мемлекеттің өзі де қажетсінді. Елдегі ғылымның дамуына әлемдік ғылыми процестің де ықпалы зор болды. Аталған факторлардың ықпалымен XIX ғасырдың II жартысындағы орыс ғылымы бірқатар салада қарқынды дами бастайды.

XIX ғасырдың 70 жылдары ОИГҚ Орынбор бөлімінің тарихында да өнімді жұмыс атқарылған кезең болды. 1868-1870 жылдары қоғамның Орынбор бөлімі мүшелерінің саны өсіп, корреспонденттік жүйе құрылды және алғашқы ғылыми еңбектерді басып шығаруға қажетті маңызды материалдар жинақталды.

ОИГҚ Орынбор бөлімінде корреспонденттік жүйенің құрылуы қазақ халқының халық ауыз әдебиеті, салт-дәстүрі, шаруашылығын зерттеу бағытындағы экспедициялар жұмысына жергілікті халық өкілдерін тартуға игі ықпал жасады.

XIX-XX ғасырлар тоғысында Орталық Азияның түркі тілдес халықтарының қоғамдық-мәдени өмірінде ғылыми қоғамдар қызметінің маңыздылығы арта түсті. Қазақ даласын зерттеушілердің ғылыми қоғамдардың қызметімен және ғылым әлемімен араласуы аймақтың әлеуметтік-мәдени жағынан даму дәрежесінің артуына да біршама оң ықпалын тигізді.

Материалдар мен әдістер

Зерттелініп отырған мәселеге арналған тарихи деректердің біршамасы Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде, оның ішінде Торғай облысының облыстық басқармасы (25-қор), Орыс географиялық қоғамының Жетісу бөлімі (430-қор), Қазақ АКСР Халық ағарту комиссариатының Қазақстанды зерттеу қоғамы (693-қор) қорлары материалдарында

шоғырланған. Бұл архив қорларында жарғылар, жоспарлар, есептер, ғылыми экспедиция жұмыстарындағы жазбалар және географиялық қоғам мәжілістерінің хаттамалары жинақталған.

Бұдан басқа, Орынбор облыстық мемлекеттік архиві (Бұдан әрі – ОрОМА) Орынбор ғылыми қоғамының қалыптасуы мен дамуы мәселесін тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Аталған архивте құнды мәліметтердің үлкен бөлігі Орынбор генерал-губернаторының кеңсесі қорында (6-қор) сақталған. ОИГҚ Орынбор бөлімі туралы материалдарда аталған бөлімнің құрылу тарихы (94-қор), қазақ халқы өкілдерін корреспонденттік қызметке тарту (94-қор, 43-іс) мәселелері жазылған.

Орынбор өлкесі мен Қазақстанның батыс өңіріндегі ғылыми қоғам қызметінің тарихын зерттеудегі дереккөздердің біршама бөлігін ғылыми қоғамның өзі шығарған «Записки Оренбургского отдела ИРГО», «Известия Оренбургского отдела ИРГО», «Труды Оренбургской Ученой архивной комиссии» секілді баспасөз материалдары құрайды. Аталған мерзімді басылымдарда көбінесе қоғам мүшелерінің ғылыми еңбектері, мәжіліс хаттамалары, есептер, ғылыми қоғам мүшелерінің тізімдері туралы ақпараттар көрсетілген.

Зерттеудің әдістемелік негізі тарихилық пен мәліметтердің дұрыстығына қол жеткізу үшін қажетті объективтілік принциптеріне сүйенеді. Ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында салыстырмалылық, тарихи-кеңістіктік сипаттама, тарихи зерттеудегі жүйелілік әдістері пайдаланылды.

Архив мәліметтерін пайдалануда жүйелі сараптау әдісі кеңінен пайдаланылды. Архив құжаттары мен тарихи еңбектердің маңыздылығына және тарихи деректерді жүйелі негізде іріктеуге ерекше назар аударылды. Аталған әдіс арқылы архив құжаттары ішінен ОИГҚ Орынбор бөлімін құру туралы Ресей императоры I Николайдың 1867 жылдың 17 шілдесіндегі жарлығы, XIX ғ. II жартысындағы аталған орталықтың құрамында орын алған сандық өзгерістер және т.б. мәліметтерді алуға қол жеткізілді.

Праксиметриялық немесе америкалық еңбектерде қолданылатын «архивтік әдіс» жазбалар мен күнделіктерді, архив мәліметтері, ғылыми еңбектер мен зерттеулерді сараптауда кеңінен қолданылды. «Архивтік әдісті» пайдалануда ғылыми еңбектер мен архив құжаттарындағы түрлі фактілер мен оқиғалардың мазмұнын сандық және сапалық жағынан сараптау үшін контент-

сараптау әдісі тиімді түрде қолданылды. Контент-сараптау техникасы гуманитарлық ғылым саласындағы түрлі «архивтік тәсілдердің» бірі ретінде мәтіндік құжаттардың мазмұнын түсінуге көмектесті.

Ғылыми деректерді талдау барысында аталған бағытта арнайы зерттеулер жүргізген тарихшылар мен басқа да сала ғалымдарының еңбектері сарапталып, оларды сыни көзқараспен қарастыру жұмыстары жүргізілді.

Күнделік түрінде жазылған архив деректері мен жазбалар праксиметриялық немесе архивтік тәсілмен қарастыруды талап етті. Зерттеу мақсатына жету үшін бұдан басқа ғылымда кең тараған тарихи-салыстырмалылық, тарихи сараптау, объективтілік, жалпылау әдістері да пайдаланылды.

Талқылау

Аталған тақырып турасындағы әдебиеттер мен деректер базасы ауқымды. Олардың қатарында алғашқы кезекте патшалық Ресей тұсында жарық көрген еңбектерді алғашқы кезекте айтып өтуге тиіспіз. ОИГҚ Орынбор бөлімінің корреспонденттік жүйесі қызметі туралы сол тұстағы бұқаралық ақпарат құралдары ролін атқарған мерзімді басылымдар және оларда жарық көрген түрлі сипаттағы мақалаларда біршама айтылып өткен.

Сондай еңбектердің бірі А.Е.Алекторовтың «Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах» еңбегінде 1898 жылы «Тургайская газета» журналында жарық көрген ОИГҚ Орынбор бөлімінің корреспонденті Б.Наурызбаевтың «Қырғыз (қазақ-авт.) билігінің қызметі туралы» (О деятельности киргизских властей) атты мақаласына сүйене отырып «Мақала Қостанай уезі, Торғай облысына арналған. Айналаның барлығы ұрлық, әсіресе жылқы ұрлығы көп... Қостаанй қаласындағы Покровка жәрмеңкесі кезінде соңғы екі жылда жәрмеңкеге келген Торғай қырғыздарының ұрылардан көрген зорлық-зомбылығы бойынша шағымдары көбейіп кетті... Бұл қыпшақтар түнде олардың малдарын ұрлап, күндіз өздерін ұрып-соғады. Наурызбаевтың айтуынша бұл ұрлық жасайтындар Қостанай уезінің Дамбар, Аманқараған, Қарабалық, Чабар, Кеңарал, Сарыой болыстықтарының қырғыздары немесе қыпшақтары... Наурызбаев мырза жергілікті болыс басқарушыларының бұндай бассыздықты білмейміз дегеніне сенуге болмайды деп жалғастыра келе, болыс

басқарушыларының өздері ұрлықпен айналысады деген қауесеттер бар деген мәлімет айтанды», – деп қазақ даласындағы келеңсіздіктерді ашып көрсетеді (Алекторов, 1900: 575). Осы арқылы Орынбор географиялық қоғамы мен Ресей үкіметтік орындары қарамағындағы халықтардың менталитетін, салт-дәстүрі және ұлттық ерекшеліктерін зерттеп біліп отырды.

1870 жылы Орыс географиялық қоғамы Орынбор бөлімінің «Записки» деп аталған баспа органы шыға бастайды. Аталған баспа өз тарихында 1870, 1872, 1874, 1881ж. төрт рет шығарылып, ішіне ОИГҚ Орынбор бөлімі мәжілісінің мақұлдауынан өткен қазақ, орыс, башқұрт зерттеушілерінің ең үздік ғылыми еңбектері енгізілді.

Бұл материалдардың негізінде ОИГҚ Орынбор бөлімі қызметкерлері этнографиялық мақалалар мен сипаттамалар жасақтау жұмыстарын жүргізді. Олар көбінесе қазақ, башқұрт, орыс, татар, чуваш, марий, Орынбор казактары секілді өлке халықтарының наным-сенімдері, үйлену, жерлеу дәстүрлерін зерттеуге бағытталды (Зобов, 2000: 43-48).

Тақырыптың тарихнамалық мазмұнын байытуда «Записки Оренбургского отдела Императорского Русского географического общества» жинағының 4-томдығы ерекше орын алды. Аталған жинақта сол кезеңдегі қазақ қоғамы ішіндегі Орынбор географиялық қоғамына мүше болған қазақ ұлты өкілдері мен олардың жеткізген ғылыми мағлұматтары егжей-тегжейлі баяндалған.

Мәселен, ОИГҚ Орынбор бөліміндегі қазақ ұлтынан шыққан корреспонденттер қатарындағы Б.Дауылбаевтың «Торғай облысы, Николаев уезі қырғыздарының (қазақтарының-авт.) өмірі туралы әңгіме» (Рассказ о жизни киргиз Николаевского уезда Тургайской области, с 1830 по 1880 год) атты мақаласында XIX ғасырдың орта тұсындағы Ресей империясына қарасты қазақ халқының күнделікті тұрмысы мен экономикасы, материалдық мәдениеті туралы көптеген мәліметтер ғылыми айналымға түсті (Записки Оренбургского..., 1881: 98-117).

ОИГҚ-ның тарихи қызметі мен роліне шетелдік зерттеушілер де өз қызығушылықтарын танытты. Бұны шетелдік тарихшы Натаниэл Найттың 2005 жылы ғылыми қоғамға танымал болған «Наука, империя и народность: этнография в Русском географическом обществе, 1845-1855 гг» (Найт, 2005: 155-198) атты ғылыми еңбегінен байқауға болады.

Американ зерттеушісі Натаниэл Найт бұл турасында «...жергілікті корреспонденттерге сүйену этнографияның одан әрі дамуына біршама әсер еткенін айтып өтеді. Жергілікті корреспонденттерді қолдану арқылы мәліметтерді жинақтау және оны ғылыми деңгейде сараптау кезеңдері қалыптасты. Жергілікті корреспонденттер арнайы маман болмағандықтан, олар кейбір күрделі мәселелерді интерпретациялау арқылы шешуге қабілетті болмады. Олар көбінесе мәселелерді таза сипаттау тұрғысында ғана баяндады және берілген ғылыми нұсқамалар мен талаптарды сақтай бермеді. Жергілікті орындардан келген есептер көбінесе жалпы баяндалу түрінде болғандықтан, олар кейіннен ғалым-этнографтар тарапынан арнайы түрде қайтадан сараптамалардан өткізіліп отырған» деп жазып, корреспонденттік желі турасындағы ерекше ғылыми пікірін білдіреді (Найт, 2005: 177).

Нәтижелер

Орыс императорлық географиялық қоғамы Орталық Азия халықтарын ғылыми және мәдени тұрғыдан зерттеуге үлкен ықпал жасаған құрылым болды (История отечественного..., 1997: 87).

1867 жылы 17 шілдесінде император І Николай ОИГҚ-ның Орынбор бөлімін құру туралы жарлыққа қол қояды (ОрОМА. Қ.94. Т.1. І.2. П. 27-27). Бұл ОИГҚ-ның төртінші бөлімі (Сібірдегі Иркутск, Тифлистегі Кавказ, Вильнодағы Балтық бөлімдерінен кейін) болатын. ОИГҚ-ның зерттеу аясына Орынбор губерниясы, Қазақ даласы және Орталық Азия хандықтары жатты.

Жаңадан құрылған бөлімнің алғашқы мәжілісі 1868 жылдың 14 қаңтарында өткізілді (ОрОМА. Қ.94. Т.1. І.17. П.3). Қоғамның Орынбор бөлімінің төрағалығына Торғай облысының әскери губернаторы, генерал-майор Л.Ф.Баллюзек сайланды. Л.Ф.Баллюзек басқарған ОИГҚ Орынбор бөлімінің басшылығы аталған бөлімнің даму стратегиясын жасақтайды. Орынбордағы аталған база Лондон, Бомбей, Калькутта, Париж және Лейпцигтегі Азиаттық қоғам үлгісіндегі орталық ретінде ориенталистиканың әлемдегі алтыншы, Ресейдегі үшінші орталығына (Ғылым академиясы мен Қазан университетінен кейін) айналуы мақсат етті (Сафонов, 1996: 130-132).

ОИГҚ Орынбор бөлімінің толық мүшелігін жеті қазақ (И.-М.А.Асатов, Б.К.Қарпықов, У.К.Күнтеков, Н.М.Сабанбаев, С.Т.Тілемісов,

М.Я.Жараспаев), мүше қызметкерлігін бес қазақ (Ы.Алтынсарин, Д.Б.Беркінбаев, Б.Д.Дауылбаев, Б.Н.Наурызбаев, Т.А.Сейдалиев) иеленді (ОрОМА. Қ.94. Т.1. І.88. П.10). Орынбор кадет корпусының түлектері, кейіннен қазақ және башқұрт халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеуге үлес қосып, белгілі қоғам қайраткерлеріне айналған ақын-ағартушы М.И.Уметбаев (1841-1907), ғалым-лингвист М.М.Бекчурин (1819-1887), шығыстанушы Ә.А.Диваев (1855-1933) секілді башқұрт халқының өкілдері де ОИГҚ-ның Орынбор бөлімі мүшелері қатарында болды (Султанғалиева, 2002: 124). 1868-1870 жылдары ОИГҚ Орынбор бөлімі география бөлімшесі мүшелерінің саны 42-ден 89-ға артты (ОрОМА. Қ.94. Т.1. І.16. П.7).

Қоғамның корреспонденттік желісі: этнография бөлімшесі бағдарламасының жүзеге асуы

ОИГҚ Орынбор бөлімі қызметі корреспонденттік желіні құру жұмыстарына ең алдымен бастауыш мектеп мұғалімдерін тартты. Ол үшін тарихи және географиялық мәліметтерді жинақтауға арналған сұрақтардан құралған бағдарлама орыс және бөтен ұлттар аралас оқитын мектептердің мұғалімдеріне жіберілді. Аталған сұрақтар бағдарламасының таратылу аумағы Орынбор, Уфа губерниялары, Торғай және Орал облыстары уездерін, атап айтсақ Стерлибашево (Стерлитамак уезі), Аканеево (Бирский уезд), Салихово, Сафарово (Уфа уезі), Метелево (Челябі уезі), Аскарново, Учасево (Жоғарғы Орал уезі), Тляумби (Орал облысы, Орал уезі) деревнялары және Орал, Гурьев, Троицк, Торғай, Стерлитамак қалалары болды (ОрОМА. Қ.94. Т.1. І.48. П.264-265).

Географиялық қоғамның Орынбор бөлімінде қазақ халқының тарихы мен мәдениеті туралы циркулярлық хаттар мен бағдарламалық сұрақтардан тұратын конверттер жіберілген Торғай облысы, Қостанай уезі қазақтарының мекенжайлары сақталған. Аталған тізім (50 адам) уез бастығы А.Михайлов тарапынан жасақталды. Бұл тізімге Орынбор өңірі оқу орындарынан білім алған Хамза Қаржасов, Баймұхамед Асатова-Құнанбаев, Демейсін Найманов, Таңатқан Самаев, Малдыбай Италмасов, Сандыбай және Дәндібай Тілемісов, Иманбай Құдайбергенов, Баймұхамед Наурызбаев, сұлтан Махмұд Жантурин, сұлтан Дәулеткерей Ахмедов және т.б. сауатты қазақтар енген болатын (ОрОМА. Қ.94. Т.1. І.43. П.120-121).

Жергілікті корреспонденттермен нақты жұмыс істеу үшін ОИГҚ-ның Орынбор бөлімін-

де корреспонденттерді тіркейтін арнайы кітап ашылды. 1889 жылдың 8 ақпанында басталып 1894 жылдың 14 ақпанында токтатылған аталған тіркеу кітабында Н.Сабанбаев, Б. Дауылбаев, Б. Наурызбаев, С.Тілемісов, М. Жараспаев, У.Күнтеков, Т.Сейдалин, Б.Қарпықов, И.Асатов (ОрОМА. Қ.94. Т.1. І.88. П.1-10) секілді корреспонденттер тіркелді. Алайда этнографиялық бөлімше корреспонденттерінің көпшілігі өздерін жасырын ұстауға тырысты және бізге олардың есімдері, мекен-жайы және кейбіреулерінің әлеуметтік жағдайлары ғана белгілі болды (Галиев, 2001: 133).

Орынбор облысы мемлекеттік архивінде ОИГҚ Орынбор бөлімінің корреспонденттері, атап айтсақ Түзтөбе болысы, Елек болыстығының сұлтаны Сұлтанғали Кушанғалиев, Ырғыз уезі Тәуіп болысы №4 ауылының старшыны Алшаев Салтыбектің баянаттары сақталған (ОрОМА. Қ.94. Т.1. І.43. П.264-265).

Бағдарламалар мен нұсқамалар жергілікті корреспонденттерге түсінікті түрде берілді. Этнографиялық бөлімше бағдарламаларына берілген жауаптар арнайы дағдылар мен түсіндіруді талап етпеді және оны түсіну үшін тек жалпы сауатты болу мен байқампаздық қабілет қажет болды. Географиялық қоғам азаматтардың бойында жобаға қатысқаны үшін мақтаныш сезімін ұялатуға барынша күш салды. Осы мақсатта үздік жауап берген кейбір авторларға қоғамның мүше-қызметкері статусы берілсе, кейбіреулеріне алғыс хаттар ұсынылып, есімдері Географиялық қоғамның Хабаршысында (Вестник Императорского географического общества) аталып өтті (Галиев, 2001: 134).

Корреспонденттік желіні құру ОИГҚ Орынбор бөліміне қазақ халқының салт-дәстүрі, халық ауыз шығармалары, шаруашылығы туралы мәліметтерді жинақтау мақсатындағы экспедициялар құрамына жергілікті халықты тартуға мүмкіндік берді. Бұл ретте таңдау қазақтардың жергілікті табиғи жағдайын білетін жолсілтеушілерге түсіп, олардың мәртебесі арта бастайды. Жолсілтеуші немесе жолсеріктер ғалымдарды жергілікті жерлермен, өсімдіктер мен жануарлардың түрлерімен таныстырып отырды және бұл мәліметтер кейіннен картографиялық және басқа да бағыттардағы ғылыми еңбектерге енгізілді.

Бағдарлама арқылы жинақталған құнды материалдар қатарына жергілікті корреспонденттер жазған фольклорлық мәліметтерді жатқызуға болады. Бұл тұста этнографиялық бөлімшенің

қажеттіліктері мен корреспонденттердің қабілеттерінің керемет үйлесімділікпен бір-біріне сәйкес келгендігін айта кету керек. Мәселен, жергілікті диалектілерді сақтай отырып, фольклор туындыларын жазып алу жергілікті бақылаушылар үшін оңай шешілетін міндет болатын. Бұл мәліметтерді не істеу қажет екендігі туралы сұрақтар болмады және оларды ең алдымен жариялау күн тәртібінде тұрған болатын (Найт, 2005: 135).

1868 жылдың 23 наурызында генерал-майор Л.Ф.Баллюзектің төрағалығымен өткен ОИГҚ Орынбор бөлімі мүшелерінің мәжілісінде Орынбор бекінісінің аудармашысы Ыбырай Алтынсариннің (1841-1889жж.) «Қырғыздардың (қазақтардың-авт.) үйлену тойы» тақырыбындағы баяндамасы тыңдалды. Мәжіліс төрағасы Ы.Алтынсариннің баяндамасында тұрмыстық өмірі аз зерттелінген қазақтардың этнографиясы, көшпенділер арасындағы некенің жүру барысы туралы құнды ақпараттар берілді. Осы құнды мәліметтерді ескере отырып, жалпы мәжіліс Ы.Алтынсариннің аталған баяндамасын Қоғамның мерзімдік басылымына баспаға ұсынуды жөн деп тапты (ОрОМА. Қ.94. Т.1. І.43. П.303-304). Осы ОИГҚ тарапынан шығарылған «Запискилердің» алғашқы шығарылымына Ы.Алтынсариннің «Орынбор ведомствосы қырғыздарының (қазақтарының-авт.) құда түсу және үйлену кезіндегі салт-дәстүрлері туралы очерктер» және «Орынбор ведомствосы қырғыздарының (қазақтарының-авт.) жерлеу және ас беру кезіндегі дәстүрлері туралы очерктер» деп аталатын мақалалары енгізілді (Записки Оренбургского..., 1870: 101-122).

Хамза Қаржасов ОИГҚ Орынбор бөліміне Аятм өзені маңы туралы географиялық мәліметтерді хабарлай отырып, бұл білімін кейіннен «Аманқарағай, Наурызым, Тирсак (мүмкін Терісаққан-авт.) Толағай-Тепке, Жаңабике, Сарытоғай сөздерінің шығуы» туралы Торғай облысының топонимикасына арналған мақаласында қолданды. Ол Усть-Уй станицасынан шықты және 1858 жылы әскери госпиталь жанындағы Орынбор фельдшерлік мектебін бітіреді. Одан кейін Ішкі орданың шығыс бөлігіндегі билеуші-сұлтанның қасында Орынбордағы қазақ балаларына арналған мектептің дәрігері ретінде алты жыл жұмыс жасады. 1870 жылдары Хамза Қаржасов Қостанайдағы уезд басқармасында қағаз жазушы болып жұмыс жасайды (Галиев, 1982: 129).

ОИГҚ Орынбор бөлімінің тағы бір корреспонденті «Торғай облысы, Қостанай уезінің қазағы, халықтық сот» Баймұхамед Наурызбаев қоғамға Николаев уезінің тұрғылықты халқы мен географиялық жағдайы туралы мәліметтер жеткізіп отырды (ОрОМА. Қ.94. Т.1. І.43. П.303-304). Ол «Торғай газетінің» 1895ж. 15 қаңтары №3 номерінде «Николаев уезінің Дамбар болыстығы» (Дамбарская волость Николаевского уезда); 1898 ж., №13 санында «Қырғыз (қазақ-авт.) даласындағы медициналық көмек туралы» (О медицинской помощи в киргизской степи); 1898 ж., №21 санында «Қырғыздардағы (қазақ-авт.) үйлену туралы» («О женитьбе киргизах»); 1898 ж., 19 сәуірі №16 санында «Қырғыз (қазақ-авт.) билігінің қызметі туралы» (О деятельности киргизских властей) деген атаумен мақалалар сериясын жарыққа шығарды (Алекторов, 1900: 574-575). Дамбар болыстығы туралы мәліметте бала жастағы қалыңдық пен күйеу баланың некелесу сәті сипатталады және автор бұл жерде қалыңмал беру мен ерте некелесуге қарсы екендігін білдірген. Автор тағы бір мақаласында қазақ ауылдарына дәрігерлік көмек көрсету жағынан жағдайдың нашар екендігін көрсетті.

Ал автордың келесі «Қырғыз (қазақ-авт.) әйелдері туралы» мақаласында қазақ қоғамындағы гендерлік мәселелер, әйелдің жанұя мен тұрмыстағы жағдайы көтерілді. Б. Наурызбаев корреспондент ретінде ОИГҚ-ның Орынбор бөлімімен тығыз байланыста жемісті жұмыстар атқарды және кейіннен осы бөлімнің қызметкер-мүшесі атанды (Приложение к отчету..., 1900: 2).

Қазақ даласын зерттеушілерге белгілі би, №15-ші, кейіннен №23-ші дистанцияның басшысы болған Дербісәлі Беркімбаев (1838-1913жж.) белсенді көмектесіп отырды. Ол 1869 жылдан бастап Елек және Ырғыз уездерінде жұмыс жасады. 1876 жылдың желтоқсанында ОИГҚ-ның Орынбор бөлімі жергілікті жерлердегі корреспонденттерге тарихи-географиялық мәліметтер жинақтауға арналған бағдарлама жіберді. Торғай облысы, Елек уезі бойынша қоғам мүшелерінің ішінде бағдарлама «кіші зауряд-хорунжий Дербісәлі Беркімбаевқа» жіберіледі (ОрОМА. Қ.94. Т.1. І.43. П.303-304). Орыс зерттеушілеріне қазақ жерін зерттеуде белсенді көмек бергені үшін 1879 жылы Д.Беркімбаевқа ОИГҚ Орынбор бөлімінің қызметкер-мүшесі деген атақ берілді. 1881 жылдан бастап Ақтөбе қаласында жұмыс жасаған Беркімбаев қазақ делегациясының құрамында Петербуртта

екі рет қызметтік сапармен болады (Султанғалиева, 2005: 104-105).

1896 жылы ОИГҚ Орынбор бөлімі мен Орынбор ғылыми архивтік комиссиясы Төменгі Новгородтағы Бүкілресейлік көркем және өндірістік көрмені ұйымдастыру және өткізу жұмыстарына қатысты. Аталған қоғам тарапынан құрылған Көрмелік комитет қазақ жәдігерлерін жинауда үлкен жұмыстар жүргізді. Көрмеге қойылатын қазақ ұлттық жәдігерлерін жинастыруда болыстық шенеуніктердің ішінен Дербісәлі Беркімбаев, Сейітбаттал Нұрмұхамедовтер (Масанов, 1966: 244) ерекше көзге түсті. 1897 жылы Д.Беркімбаев Торғай статистикалық комитетінің мүшесі болады. Ол Торғай облыстық мұражайын ұйымдастыруға белсене қатысып, «алғашқы жалпыхалықтық санақ ұйымдастырудағы еңбегі үшін» арнайы медальмен марапатталды (Султанғалиева, 2005: 104). «Торғай газетінің» 1895 жылғы 17 қыркүйектегі №38 санында Дербісәлі Беркімбаевтың «Қырғыз (қазақ-авт.) даласындағы көне қорғандар мен қираған орындар»; аталған газеттің 1896 жылы 24 қаңтар №56 санында «Аралтөбе болысы» деп аталатын мақалалары жарық көрді (Галиев, 2001: 29).

1900 жылы ОИГҚ Орынбор бөлімі мүшелерінің құрамында он қазақ болды. Қоғамның толық мүшелері Есмұхамед Асатұлы Асатов, Бекмұхамед Қарпықұлы Қарпықов, Өміртай Күнтекулы Күнтеков, Нұрхан Мырзабақыұлы Сабанбаев, Сауытбай Төлемісұлы Төлемісов, Мінайдар Жараспайұлы Жараспаевтар болса, Дербісәлі Беркімбаевтың Беркімбаев, Бейбіт Дауылбайұлы Дауылбаев, Баймұхамед Наурызбайұлы Наурызбаев, Тілеумұхамед Айтөреұлы Сейдалиндер қоғамның қызметкер-мүшелері қатарына жатты (Известия Оренбургского..., 1900: 55)

Бұл кезеңнің баспа органының қатарына 1917 жылға дейін жарық көрген «Известия» басылымы да кірді. 1917 жылға дейін «Известияның» 25 саны жарық көрді (Масанов, 1966: 237).

Орынбор оқу округінің округтік инспекторы, ОИГҚ Орынбор бөлімінің қызметкер-мүшесі А.В.Васильев (1861-1943жж.ө.с.) Торғай облысы, Ырғыз уезінде тараған «Үш жігіт» әнінің мәтінін жазды. Әннің Торғай уезінде тараған басқа да нұсқадағы мәтіндеріне салыстырмалы талдау жасаған А.В.Васильев «әндегі кейбір шумақтар мүлдем басқаша беріледі» деп атап өтеді (Васильев, 1897: 93-122).

ОИГҚ Орынбор бөлімінің қызметкер-мүшесі А.И.Добросмыслов (1854-1915жж.) 1888-1901 жылдары Торғай облысында мәл дәрігері

қызметінде болды. Ол қазақтардың көшпелі мал шаруашылығымен жан-жақты танысты (Масанов, 1966: 242). Добросмыслов сонымен бірге қазақ халқының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарын, киімдері, тұрғын-жайлары, ру-тайпалық жағынан мекендеген жерлері мен құрылымын зерттей келе, зерттеу нәтижелерін ғылыми қоғам тарапынан шығарылатын басылымдар құрамына брошюра, кітап және мақалалар түрінде енгізді (Добросмыслов, 1901). А.И.Добросмыслов көпжылдық зерттеулерінің нәтижесін «Торғай облысы» тарихи очеркі атауымен ОИГҚ Орынбор бөлімінің «Известия» жинағы құрамында жарыққа шығарды (Добросмыслов, 1902). XVIII-XIX ғасырлардағы Батыс Қазақстан тарихы ғылыми түрде алғаш жүйеленген аталған зерттеу әлі күнге дейін өзінің құндылығын жоймауда.

Қорытынды

ОИГҚ Орынбор бөлімінің этнографиялық бөлімі арнайы жасақтаған нұсқаулықтар мен бағдарламаларды жүзеге асыру арқылы корреспонденттік желіні құрып, оның жұмысын сәтті жүргізу мүмкін болды. Корреспонденттер үшін

этнографиялық бөлім мүшелері жасақтаған бағдарламалар мен нұсқаулықтар ғылыми жол көрсеткіш құжат болатын. Аталған нұсқаулықтар мен бағдарламаларда қазақ және башқұрт халықтары, Орынбор және Орал казактары, финнугор (мордва, мари, чуваш) және шығыс славян (орыс, украиндар) халықтарының мәдениеттерін зерттеуге баса көңіл аударылды.

ОИГҚ Орынбор бөлімі этнографиялық бөлімшесі жобаларын енгізу Оңтүстік Орал мен Орталық Азия аумағындағы көшпелі халықтардың мәдениетін тыңғылықты және ғылыми түрде зерттеуге мүмкіндік берді. XIX ғ. II жартысы-XX ғ. басында Ресей империясының орталығымен бірге шеткі аймақтарында да өлкетану жұмыстары белсенді сипат алып, ғылыми зерттеулер кеінен жүргізілді. Аталған корреспонденттік желіні құрып, жергілікті халықтардың тарихы мен салт-дәстүрі және т.б. мәліметтерді арнайы бағдарлама негізінде жинақтау арқылы Орталық Азияның көшпелі халқы мен қоғамының ерекшеліктері бағытындағы зерттеу жұмыстарын ғылыми негізде жүргізу мүмкіншіліктері айтарлықтай өсе түсті және қазақ өлкесіндегі ғылымның келесі бір жаңа деңгейге көтерілуіне де үлкен әсерін тигізді.

Әдебиеттер

- Алекторов А.Е. (1900) Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. Казань: Типо-литография Императорского университета. 991 с.
- Васильев А.В. (1897) Киргизская песня о трех молодых. Известия Оренбургского отдела ИРГО. Выпуск XI. Оренбург, 1897. С. 93-128.
- Орынбор облыстық мемлекеттік архиві (бұдан әрі – ОрОМА). Қ.94. Т.1. I.2.
- ОрОМА. Қ.94. Т.1. I.17.
- ОрОМА. Қ.94. Т.1. I.88.
- ОрОМА. Қ.94. Т.1. I.16.
- ОрОМА. Қ.94. Т.1. I.48.
- ОрОМА. Қ.94. Т.1. I.43.
- Галиев В.З. (2001) Казахстан на страницах дореволюционной печати: Сибирская газета, Тургайская газета. Алматы. 185 с.
- Галиев В.З. (1982) Медицинская деятельность ссыльных революционеров в Казахстане (вторая половина XIX в.). Алма-Ата: Казахстан. 160 с.
- Добросмыслов А.И. (1901) «Салы» у киргизов. Известия Оренбургского отдела ИРГО. Выпуск XVI. Оренбург. 272 с. С. 33-36
- Добросмыслов А.И. (1902) Тургайская область. Исторический очерк. Известия Оренбургского отдела ИРГО. Выпуск XVII. Оренбург. С. 257-524 с.
- Записки Оренбургского отдела ИРГО. Выпуск № 1. Казань, 1870. 300 с.
- Записки Оренбургского отдела ИРГО. Выпуск № 4. Оренбург, 1881. 196 с.
- Зобов Ю.И. (2000) Этнография и фольклор Оренбургских казаков в трудах исследователей последней трети XIX – начала XX вв. Этнопанорама. № 2. Оренбург. С. 43-48.
- Приложение к отчету за 1899 г. № 1. Список членов Оренбургского отдела Императорского Русского Географического Общества к 1 января 1900 г. Известия Оренбургского отдела ИРГО. Выпуск XV. Оренбург, 1900. С. 55-60.
- История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года / Ред. кол.: А.А. Вигасин, А.Н. Хохлов, П.М. Шаститко. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1997. 536 с.

- Масанов Э.А. (1966) Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. Алма-Ата: Наука. 322 с.
- Натаниел Найт. (2005) Наука, империя и народность: этнография в Русском географическом обществе, 1845-1855 гг. Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология. Сост. П. Верт, П.С. Кабытов, А.И. Миллер. М.: Новое издательство. 696 с.
- Сафонов Д. (1996) Оренбургский отдел Императорского Русского географического общества. История Оренбуржья: учебное пособие / составитель и научный редактор Л.И.Футорянский. Оренбург: Оренбургское книжное издательство. 352 с.
- Султангалиева Г.С. (2002) Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII-начало XXвв.). Монография. Уфа. 262 с.
- Султангалиева Г.С. (2005) История Актюбинского уезда (1869-1917). Актобе. 264 с.

References

- Alektorov A.E. (1900). Ukazatel' knig, zhurnal'nykh i gazetnykh statei i zametok o kirgizakh [Index of books, magazine and newspaper articles and notes about the Kyrgyz]. Kazan', Tipo-litografiya Imperatorskogo universiteta, 991 p. [in Russian]
- Vasil'ev A.V. (1897) Kirgizskaya pesnya o trekh molodtsakh [A Kyrgyz song about three good fellows]. Izvestiya Orenburgskogo otdela IRGO. Vyp. XI. Orenburg. P. 93-128. [in Russian]
- Orynbor oblystyq memlekettik arhivi (OrOMA) [State Archives of the Orenburg Region]. F.94. Op.1. D.2.
- OrOMA. F.94. Op.1. D.17.
- OrOMA. F.94. Op.1. D.88.
- OrOMA. F.94. Op.1. D.16.
- OrOMA. F.94. Op.1. D.48.
- OrOMA. F.94. Op.1. D.43.
- Galiev V.Z. (2001). Kazakhstan na stranitsakh dorevolutsionnoi pechati: Sibirskaya gazeta, Turgaiskaya gazeta [Kazakhstan on the pages of the pre-revolutionary press: Sibirskaya Gazeta, Turgayskaya Gazeta]. Almaty. 185 p. [in Russian]
- Galiev V.Z. (1982). Meditsinskaya deyatel'nost' ssyl'nykh revolyutsionerov v Kazakhstane (vtoraya polovina XIX v.) [Medical activity of exiled revolutionaries in Kazakhstan (the second half of the XIX century)]. Alma-Ata: Kazakhstan. 160 p. [in Russian]
- Dobrosmyslov A.I. (1901). "Saly" u kirgizov [Kyrgyz people have "Salas"]. Izvestiya Orenburgskogo otdela IRGO. Vyp. XVI. Orenburg. S. 33-36. [in Russian]
- Dobrosmyslov A.I. (1902). Turgaiskaya oblast'. Istoricheskii ocherk [Turgai region. Historical sketch]. Izvestiya Orenburgskogo otdela IRGO. Vyp. XVII. P. 257-524. [in Russian]
- Zapiski Orenburgskogo otdela IRGO [Notes of the Orenburg department of the IRGO]. Vyp. №1. Kazan', 1870. 300 p. [in Russian]
- Zapiski Orenburgskogo..., 1881 – Zapiski Orenburgskogo otdela IRGO [Notes of the Orenburg department of the IRGO]. Vyp. №4. Orenburg, 1881. 196 p. [in Russian]
- Zobov Yu.I. (2000). Etnografiya i fol'klor Orenburgskikh kazakov v trudakh issledovatelei poslednei treti XIX–nachala XX vv. [Ethnography and folklore of the Orenburg Cossacks in the works of researchers of the last third of the XIX and early XX centuries]. Etnopanorama. № 2. Orenburg. P. 43-48. [in Russian]
- Prilozhenie k otchetu za 1899 g. № 1. Spisok chlenov Orenburgskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo Obshchestva k 1 yanvarya 1900 g. [Appendix to the report for 1899 No. 1. List of members of the Orenburg Department of the Imperial Russian Geographical Society by January 1, 1900]. Izvestiya Orenburgskogo otdela IRGO. Vyp. №15. Orenburg, 1900. P. 55-60. [in Russian]
- Istoriya otechestvennogo vostokovedeniya s serediny XIX veka do 1917 goda [The history of Russian Oriental studies from the middle of the 19th century to 1917]. Red. kol.: A.A. Vigasin, A.N. Khokhlov, P.M. Shastitko. M.: Izdatel'skaya firma «Vostochnaya literatura» RAN. 536 p. [in Russian]
- Masanov E.A. (1966). Ocherk istorii etnograficheskogo izucheniya kazakhskogo naroda v SSSR [An essay on the history of the ethnographic study of the Kazakh people in the USSR]. Alma-Ata: Nauka. 322 p. [in Russian]
- Nataniel Nait. (2005). Nauka, imperiya i narodnost': etnografiya v Russkom geograficheskom obshchestve, 1845-1855 gg. [Science, Empire and Nationality: Ethnography in the Russian Geographical Society, 1845-1855]. Rossiiskaya imperiya v zarubezhnoi istoriografii. Raboty poslednikh let: Antologiya. Sost. P. Vert, P.S. Kabytov, A.I. Miller. M.: Novoe izdatel'stvo. 696 p. [in Russian]
- Safonov D. (1996). Orenburgskii otdel Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva [Orenburg Department of the Imperial Russian Geographical Society]. Istoriya Orenburzh'ya. sostavitel' i nauchnyi redaktor L.I.Futoryanskii. Orenburg: Orenburgskoe knizhnoe izdatel'stvo. 352 p. [in Russian]
- Sultangaliev G.S. (2002). Zapadnyi Kazakhstan v sisteme etnokul'turnykh kontaktov (XVIII-nachalo XX vv.) [Western Kazakhstan in the system of ethnocultural contacts (XVIII-early XX centuries)]. Monografiya. Ufa. 262 p. [in Russian]
- Sultangaliev G.S. (2005). Istoriya Aktyubinskogo uyezda (1869-1917) [The history of Aktobe uyezd (1869-1917)]. Aktobe. 264 p. [in Russian]

Автор туралы ақпарат:

Бегимбаева Жибек Сагинбаевна – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Тарих және дінтану кафедрасы Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті (Қазақстан, Ақтөбе, e-mail: zbegimbayeva@zhubanov.edu.kz)

Байшов Бакыт Батырбекович – PhD доктор, Т. Ж. Бигелдинов атындағы Әуе қорғанысы күштерінің Әскери институты, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі (Қазақстан, Ақтөбе, e-mail: dil_123@mail.ru)

Information about the author:

Zhibek Sagynbaevna Begimbayeva – Candidate of Historical Sciences, Associate professor, Department of History and Religious Studies K.Zhubanov Aktobe Regional university (Kazakhstan, Aktobe, e-mail: zbegimbayeva@zhubanov.edu.kz)

Bakyt B. Baishov – Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Social and Humanitarian Disciplines, T.Ya. Begeldinov Military Institute of the Air Defense (Kazakhstan, Aktobe, e-mail: dil_123@mail.ru)

Сведения об авторах:

Бегимбаева Жибек Сагинбаевна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, кафедра истории и религиоведения Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова (Актөбе, Казахстан, e-mail: zbegimbayeva@zhubanov.edu.kz);

Байшов Бакыт Батырбекович – доктор PhD, начальник кафедры социально-гуманитарных дисциплин, Военный институт Сил воздушной обороны имени Т.Я. Бегельдинова (Актөбе, Казахстан, e-mail: dil_123@mail.ru).

Келін түсті: 08.08.2025

Қабылданды: 25.11.2025

3-бөлім
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ

Section 3
ARCHEOLOGY AND ETHNOLOGY

Раздел 3
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

Ғ. Омаров* , **В. Бесетаев**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: gani.omarov@kaznu.edu.kz

МАРҚАКӨЛ АУДАНЫНЫҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Мақалада Шығыс Қазақстан облысы Марқакөл ауданында жүргізілген барлық археологиялық барлау, қазба жұмыстарының нәтижелері, кездейсоқ табылған жәдігерлер, жазба деректер мен архив материалдары қарастырылып, жинақталған. Осы өлкеге қатысты XVIII–XIX ғасырлардан бастап қазіргі таңға дейінгі археологиялық ізденістер мен зерттеулер толық пайдаланылған. Зерттеу хронологиялық жағынан Ресей патшалығы кезі, Кеңес уақыты және еліміздің егемендік алғаннан бастап 2024 жылға дейінгі деректер қамтылған. Ресей патшалығы тұсындағы XVIII ғасырдан бастау алатын зерттеулердің басында тұрған Г.Ф. Миллерден бастап Ертістің жоғарғы ағысына дейін 1768–1774 жылдары келген құрамында П.С. Паллас, И.П. Фальк, И.Г. Гмелин, Х. Барданестер бар екінші академиялық экспедицияның материалдары қамтылған. XIX ғасырдағы Г.И. Спасский, П. Новопашин, В. Никитиннің жазбалары және XX ғасырдың басындағы А.В. Адриановтың еңбектері сараланған.

Кеңес өкіметі кезінде Марқакөл ауданында қазба, барлау жұмыстарын жүргізген С.С. Черников, З. Самашев, А.А. Чариков, Ә.М. Оразбаев, А.А. Ковалев, А.А. Тишкин, П.К. Дашковский, Г.А. Куш пен Г.И. Суворовалардың еңбектерінің нәтижелері мен кешін тұстары да қарастырылған.

Тәуелсіздік жылдардағы археологиялық зерттеулер 2012 жылдан басталып бүгінгі күнге дейін жалғасып келе жатқан Ғ.Қ. Омаровтың басқаруындағы Алтай археологиялық экспедициясының материалдары, мақалалары мен монографиялық еңбектері негізінде хронологиялық тәртіппен берілген. Кездейсоқ жағдайда табылған жәдігерлер де қаузалған.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан, Алтай, Марқакөл, археология, барлау, қазба, зерттелу тарихы.

G. Omarov*, V. Besetayev

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: gani.omarov@kaznu.edu.kz

History of the archaeological study of the Markakol district

The article reviews and compiles the results of all archaeological surveys and excavations carried out in the Markakol district of the East Kazakhstan Region, as well as accidentally discovered artifacts, written sources, and archival materials. Archaeological investigations and studies related to this region, spanning from the 18th–19th centuries to the present day, have been fully utilized.

Chronologically, the research includes data from the period of the Russian Empire, the Soviet era, and the years of Kazakhstan's independence up to 2024. It incorporates materials from studies that began in the 18th century during the Russian Empire, starting with G.F. Miller, and includes findings from the second academic expedition – comprising P.S. Pallas, I.P. Falk, I.G. Gmelin, and H. Bardanes – which reached the upper Irtysh River between 1768 and 1774. The works of G.I. Spassky, P. Novopashin, and V. Nikitin from the 19th century, as well as A.V. Adrianov's early 20th century contributions, have also been analyzed.

The article further examines the results and related materials of excavations and surveys conducted in the Markakol district during the Soviet period by S.S. Chernikov, Z. Samashev, A.A. Charikov, A.M. Orazbayev, A.A. Kovalev, A.A. Tishkin, P.K. Dashkovskiy, G.A. Kushch, and G.I. Suvorova.

Archaeological research from the years of independence is presented in chronological order based on the materials, articles, and monographic works of the Altai Archaeological Expedition led by G.K. Omarov, which began in 2012 and continues to this day. Artifacts discovered accidentally are also examined.

Keywords: East Kazakhstan, Altai, Markakol, archaeology, survey, excavation, research history.

Ғ. Омаров*, Б. Бесетаев

Қазақстан ұлттық университеті атындағы Ғараби, Алматы, Қазақстан

*e-mail: gani.omarov@kaznu.edu.kz

История археологического изучения Маркакольского района

В статье рассмотрены и обобщены результаты всех археологических разведок и раскопок, проведенных в Маркакольском районе Восточно-Казахстанской области, а также случайно найденные артефакты, письменные источники и архивные материалы. Полностью использованы археологические исследования и изыскания, относящиеся к этой местности и охватывающие период с XVIII–XIX веков до наших дней.

В хронологическом отношении исследование включает период Российской империи, советского времени и независимости Казахстана вплоть до 2024 года. Соответственно вошли материалы исследований, начавшихся в XVIII веке при Российской империи, начиная от Г.Ф. Миллера, а также данные второй академической экспедиции, прибывшей в верхнее течение Иртыша в 1768–1774 годах в составе П.С. Палласа, И.П. Фалька, И.Г. Гмелина и Х. Барданеса. Проанализированы записи Г.И. Спасского, П. Новопашина и В. Никитина XIX века, а также труды А.В. Адрианова начала XX века. Рассмотрены также результаты и сопутствующие материалы работ С.С. Черникова, З. Самашева, А.А. Чарикова, А.М. Оразбаева, А.А. Ковалева, А.А. Тишкина, П.К. Дашковского, Г.А. Куш и Г.И. Суворовой, проводивших раскопки и разведки в Маркакольском районе в советское время.

Археологические исследования периода независимости представлены в хронологическом порядке на основе материалов, статей и монографий Алтайской археологической экспедиции под руководством Г.К. Омарова, начавшей работу в 2012 году и продолжающей исследования по сегодняшний день. Также рассмотрены артефакты, обнаруженные случайным образом.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, Алтай, Маркаколь, археология, разведки, раскопки, история изучения.

Кіріспе

Қазақстанның шығысындағы шалғай шекарада орналасқан Марқакөл ауданы тек қана өзіне тән кереметтей тұмса табиғаты, аса мол кен байлықтары, Марқа, Зайсан көлдері, сонымен қатар су артериялары: Қалжыр, Тақыр, Теректі, Білезік, Қаба өзендерімен-ақ ерекше мәнге ие. Оңтүстік Батыс Алтайдың қайталанбас флорасы мен фаунасының өзі де экологиялық тарихи-туризм саласын дамытуда үлкен болашағы бар екенін айғақтағандай. Еліміздің ежелгі тарихында да Алтай өңірінің алатын орны соңғы жылдардағы археологиялық зерттеулер нәтижесінде тыңнан ашылған археологиялық ескерткіштері мен олардан табылған жәдігерлерімен ерекшеленеді. Аталған өлке ықылым замандардан тарихи-мәдени процестердің қайнаған ортасы болған. Салыстырмалы түрде алғанда шағын ғана микроауданда тас ғасырынан бастап ортағасырларға дейігі уақыттың аралығында көптеген археологиялық мәдениеттер қалыптасып, дамығандығын археологиялық мәліметтер толыққанды растап отыр. Солардың қатарындағы көршілес аймақтағы шеміршек мәдениеті, Шілікті патша обалары, тоң басқан Берел обалары, Елеке сазы сияқты ескерткіштердің өзара ықпалдас-

тық негізін анықтауда, аралық аймақ ретінде де маңызды өңір болып саналады. Оңтүстік Батыс Алтайдың тарихы біз ойлағандағыдан әлдеқайда бай, бұл өңір археологиялық тұрғыдан алып қарағанда әлемдегі аса маңызды аймақтардың бірі де бірегейі болып саналады. Сан мыңдаған жылдар бойы осы жерлерді мекендеген халықтардың өмірі мен тұрмыс-тіршілігі туралы мағлұмат беретін археологиялық ескерткіштерімен танымал. Климаттың жаһандық жылынуы Қазақ Алтайының биік таулы аймағында орналасқан Марқакөл ауданындағы осы ескерткіштерге де өз әсерін тигізуде. Сол себепті де аса құнды мәліметтер беретін археологиялық ескерткіштерді зерттеу, қазба барысында алынатын құнды жәдігерлерді жаратылыстану ғылымдарының мүмкіндіктерін пайдалана отырып пәнаралық тұрғыда зерделеу барысында халқымыздың кереметтей мәдени құндылықтарын насихаттауға жағдай туады. Қазірге дейін Ресей Алтайындағы Пазырық, Үкөк, Бертек т.б. ескерткіштерден өзге Қазақстан территориясында тоң басқан Берел обаларында ғана органикалық заттар бүлінбей қатып, семіп сақталып жеткендігін ескерсек климаты дәл сондай Марқакөл сынды шағын аудандағы нысандарды зерттеу өте перспективалы екендігі дау тудырмайды. Сонымен бірге

бағзы замандардан сыр шертетін археологиялық ескерткіштерден табылатын құнды жәдігерлерді құтқарып қалу аса өзекті әрі маңызды шара екендігі сөзсіз деп білеміз.

Әдебиетке шолу

Негізінен алғанда Алтайдағы обалардың ашылып ғалымдар тарапынан зерттеле басталғанына біржарым ғасырдан артық уақыт өтті (Радлов, 1989), осы уақыт аралығында мыңнан аса қоршау, оба қазылып зерттелінді. Кенді Алтайда тас дәуіріне жататын алғашқы аңшы, терімшілердің бұл өңірді 20 мың жылдан астам бұрын игеріп, қоныстанғандығы ғылыми тұрғыдан да расталынып отыр (Krause et al., 2010: 894–897). Кен орындарын ашу, іздестіру жұмыстарына және алғашқы кездейсоқ олжаларға байланысты мағлұматты 1960 жылы шыққан «Қазақстан археологиялық картасы» атты ғылыми еңбектен ала аламыз. Мұнда Марқакөл ауданына қатысты № 1860-тан № 1888-ге дейінгі сандармен көрсетілген он ескерткіш туралы мәлімет енгізілген. Оның жартысы Қалжыр өзені жағалауында (АКК, 1960: 132–133, л. 14). Одан кейінгі Марқакөл ауданының археологиялық ескерткіштері туралы тізімге алынған ескерткіштер туралы 2006 жылы жарық көрген Шығыс Қазақстан археологиялық ескерткіштерінің тізбесінде көрсетілген (Шығыс Қазақстан..., 2006: 161–167, 190–197). Кейін, 2018 жылы аудан ескерткіштері туралы Алтай археологиялық экспедициясының толыққанды зерттеулері нәтижесінде шыққан ұжымдық монографиялық еңбекте жарық көрді. Ал одан кейінгі зерттеулерде жекелеген мақала түрінде жарияланғанымен, дәл осы мақалада жинақталып, қорытындыланып беріліп отыр.

Марқакөл ауданы территориясындағы археологиялық ескерткіштерді зерттеуге еліміз егемендік алғаннан кейін шетелдік ғалымдардан тек қана Ресей археологтары А.А. Тишкин, П.К. Дашковский мен А.А. Ковалевтар ғана атсалысса, ал алыс шетелден ешқандай археолог ат басын бұрған емес. Жоғарыда аталған ғалымдар шағын ғана Айнабұлақ ауданында неолиттен бастап ортағасырларға дейінгі ескерткіштерді тауып зерттеді (Ковалев и др., 2004: 183–190; Дашковский и др., 2007).

Еліміздің территориясында Марқа өңірінен шеміршек мәдениетін тауып, зерттеген А.А. Ковалевтың ғылыми тұжырымдары монографиясында жарияланды (Ковалев и др., 2014: 9–161). Марқакөл қазаншұңқырындағы түркі кезеңіне

жататын бірнеше тас мүсіндерді Кеңес уақытында зерттеген А.А. Чариковтың еңбегін атап өтуге болады (Арсланова, Чариков, 1974: 222, 227, 233–234).

Отандық ғалым-зерттеушілерге келер болсақ, өңір петроглифтерін және Ақжайлау қорымын зерттеген З. Самашев пен Ә.Т. Төлеубаевты, облыстық өлкетану музейінің қызметкерлері Г.А. Куш пен Г.И. Суворованы, 1988 жылы археологиялық экспедиция барысында зерттеу жұмыстарын жүргізген Ә.М. Оразбаевты, сондай-ақ 2012 жылдан бері Алтай археологиялық экспедициясының басшысы болып келе жатқан Ғ.Қ. Омаровты және экспедиция құрамындағы ғалымдарды олардың еңбектерімен бірге атап өтуге болады.

Әдістер

Марқакөл ауданының археологиялық тұрғыдан зерттелуіне қатысты бұл мақалада ең алдымен Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының, Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінің, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Археология, этнология және музеология кафедрасының мұрағаттарында сақталған материалдар мен ғылыми есептер, библиографиялық еңбектер жиналып, ескерткіштердің карта, сызбалары, фотолары алынып, олардың электронды базасы құрылды. Осы өлкені зерттеген ғалым, археологтардың зерттеулерін саралалауда биографиялық әдіс, басқа мәселелерді көтерген кезде ретроспективті және өзге де әдістер қолданылды. Қазақстанның шығысында орналасқан Марқакөл ауданы территориясын жеке аймақ ретінде қарастырғандықтан жұмыстың негізгі зерттеу әдісі етіп тарихи салыстырмалы талдау негізге алынды. Сондай-ақ топтау, жүйелеу, статистикалық әдістер мен герменевтика принципін, ескерткіштердің зерттелуін қарастыруда тақырыптық-хронологиялық принциптерді пайдаландық. Мақаланы жазар алдындағы ескерткіштерді зерттеу барысында археологияның дәстүрлі және заианауи әдістерін қолдандық. Ең алдымен қазу және барлау және картаға түсіру, нысандардың топографиясы мен планиграфиясын зерттеу, формальды-типологиялық талдау сынды археологияда кеңінен кеңінен қолданылатын әдістер пайдаланылды. Ескерткіштің мерзімделу уақытын анықтау үшін Вильнюс қаласындағы (Литва) Физика ғылымдары және технологиялар орталығының зертханасында радиокөміртекті сараптама жүргізілді.

Мақаланың мақсаттары мен міндеттеріне қол жеткізу үшін археологиялық зерттеулерді жүргізудің белгілі бір ережелері мен нормаларын ұстану қажет, оларға ескерткіштің егжей-тегжейлі сипаттамасы, сондай-ақ дала жұмыстары мен артефактілер салдарынан анықталған фотофиксация жатады. Ескерткіштердің топографиялық орналасу ерекшелігі жалпыға қолжетімді спутниктік суреттер (Google және Bing) мен сандық карталарды пайдалана отырып зерттелді.

Нәтижелер және талқылау

Ежелгі Алтай көне көшпелілер өркениетінің алтын бесігі, ол ұлан-байтақ Еуразия даласының кіндік тұсына орналасқан. Алтай тарихтағы көптеген түрік-моңғол тілдес көшпелі халықтардың күншығыстан батысқа, терістіктен түстікке бағытталған сансыздаған толассыз көші-қон үрдістерінің, соғыс жорықтарының тоғысар торабы, сан алуан этномәдени байланыстардың орталығы болды. Алтай тарихтың соңғы 3 мың жыл аясында сақ тайпаларының, ғұн империясының, Ұлы Түркі қағанатының, Қарлұқ, Қимақ, Қыпшақ мемлекетінің, сосын Найман хандығы мен Керей ұлысының иелігінде болды. Демек, Алтай өңірі, соның ішіндегі бір пұшпағы Марқакөл ауданы территориясы Қазақ мәдениеті мен өркениетінің және Қазақ мемлекеттілігінің тарихында алар орны ерекше маңызды. Тұтас Алтай мәдени аймағының қазіргі Ресейге, Қытайға және Моңғолия мемлекетінің құзырына қараған өңірінен жан-жақтылы жасақталған археологиялық ғылыми экспедициялар сол көне түркі тарихи-мәдени ескерткіштерінің қыруар мұрасын тауып, археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, ғылыми нәтижелері мен қорытынды тұжырымдарын өз елдерінде ғана емес, тіпті әлемдік ғылыми айналымға да кіргізіп үлгерді. Қазақстан Алтайындағы көне түркілік мәдени ескерткіштерді зерттеуге біріншіден, кеңестік кезеңде саяси-идеологиялық кедергілер, яғни пантүркизмді болдырмау, екіншіден ол шекаралық аймақ болды, үшіншіден Қазақстан тәуелсіздік алған алғашқы онжылдықта экономикалық-қаржылық дағдарыс, реформа кезеңінде болды, ғылымға, соның ішінде археология ғылымына қажетті қаржы бөлінбеді. Осы және басқадай себептердің салдарынан Қазақ Алтайындағы көне түркілік мәдени ескерткіштердің зерттелуі мардымсыз болды деп айтуға болады, ол өзге көрші елдермен салыстырғанда біраз артта қалып отыр.

Шығыс Қазақстанның көне тарихына қатысты жазба деректердің тым аздығына байланысты өңірдің шынайы тарихын тек археологиялық зерттеулер нәтижелері арқылы ғана там-тұмдап болсын біле аламыз. Тарихи-мәдени ескерткіштерге аса бай осы өлкені қандай ру, тайпа, халықтар мекендегені әлі де беймәлім болғанымен, соңғы жылдардағы пәнаралық заманауи зерттеулер мүмкіндігі арқасында олардың қоғамдық құрылысы, шаруашылығы, наным-сенімі, материалдық және рухани мәдениеті, антропологиялық кескін-келбеті, тіпті олардың күнделікті тамақтану рационы туралы да нақты біле аламыз.

Жазба дереккөздерінде бұл өлкені мекендеген халықтар туралы ең көне деректер антикалық авторлар еңбектерінде кездеседі. Атап айтсақ, қазіргі Шығыс Қазақстан мен Алтай өңіріндегі ерте темір дәуірі кезіндегі халықтардың тарихы мен мәдениеті туралы алғашқы мәліметтер Геродоттың еңбегінде орын алған. Оның мәлімдеуінше б.з.д. I мыңжылдықтың ортасында эллиндіктерге «алтын қорыған самұрықтар» мекен еткен тайпалар туралы мағлұматтар белгілі болған (Геродот, 1972). Бұл мәліметтерді көпшілік ғалымдар сол уақыттағы ірі алтын қоры бар Алтай тауларын мекендеген халықтармен байланыстырады. Бұдан басқа Қытай жылнамаларында да б.з.д. I мыңжылдықтағы аталған өлкені мекендеген тайпалар тарихи баяны туралы хабарлар пайда болады.

Өлкенің зерттелу тарихына келер болсақ, Ресей Сібірді жаулап алғаннан соң қазақ жерінің шығысындағы сарқылмас кен орындары, түмса табиғаты, әр уақытқа жататын тарихи-мәдени ескерткіштеріне аса қызығушылық танытып, ғалымдары мен шенеуніктерін, саяхатшылары мен әртүрлі мамандық иелерін уақыт құрғатпай жосылтып аттандыра бастады. Солар қалдырып кеткен ақпараттар түзілімі бүгінгі таңдағы ғылыми бағыт-бағдардың бастамасы болды. XVIII ғасырдағы еліміздің шығысындағы археологиялық ескерткіштер туралы тым қысқа болса да алғашқы мәліметтер саяхатшылар мен ғалымдар еңбектерінде кездеседі (Миллер, 1937: 524).

Құрамында П.С. Паллас, И.П. Фальк, И.Г. Гмелин, Х. Барданестер бар 1768–1774 жылдары патшалық Ресей ұйымдастырған екінші академиялық экспедиция материалдарында Ертістің жоғарғы ағысындағы көне обалар туралы мәліметтер орын алған (Паллас, 1773).

XIX ғасырдағы археологтар назарына іліккен жұмыстардың қатарына Г.И. Спасскийдің «Записки о Сибирских древностях» еңбегін жат-

қызуға болады. Алғашқы болып оның 1818 және 1825 жылдары Шығыс Қазақстанның петроглифтері туралы «Азиатский вестник» және «Сибирский вестник» журналдарында материалдары жарық көрді (Спасский, 1819: 67–100). Одан кейін 1883–1895 жылдары толық ғылыми негіздеуге келмейтін П. Новопащиннің Бала Қалжыр өзені бойынан тас обаның бірінен басы шығысқа бағытталып жерленген адам қаңқасы мен алтын қапсырмалы белбеу табылғаны жөнінде мәлімет қалдырады.

Аз да болса Майтерек болысындағы жартас суреттері туралы В. Никитиннің жазбаларында кездеседі. Зерттеуші сонымен бірге осы өлкедегі обаға қатысты аңызға да тоқталып өткен (Никитин, 1902: 103–111).

XX ғасырдың бас кезінде А.В. Адрианов 1906, 1910 және 1911 жылдары сол кездегі Семей облысы аумағында археологиялық зерттеу жүргізеді. Семейден Марқа көліне дейінгі 1911 жылғы зерттеу сапары барысында ғалым Марқакөлдегі Қаба төңірегіндегі археологиялық ескерткіштерді зерттейді (Адрианов, 1916). Бұл кезде археология ғылымы жаңадан ғана қалыптаса бастағандықтан оның бұл зерттеу жұмыстарын әуесқой өлкетанушы деңгейінде ғана қарастыруға болады.

Жоғарыда келтірген зерттеулердің барлығы патшалық Ресей тұсында болса, ал одан кейінгі Кеңес өкіметі кезінде 1935 жылдан бастап Марқакөл ауданындағы археологиялық ескерткіштерге түрен салған белгілі археолог С.С. Черников болды (Черников, 1960). Бұл ғалымның Шығыс Қазақстанның жартас суреттерін зерттеуге қосқан үлесін де ерекше атап өткеніміз ләзім деп білеміз (Черников, 1947: 251–282).

Марқакөл жеріндегі Горный, Доланалы, Нарбота, Былғары табыты, Қалжыр, Тақыр, Ақ қаба, Қара қаба және т.б. қоладан бастап ерте темір, түркі, кейінгі ортағасырлармен мерзімделетін петроглифтерді 1971–1983 жылдар аралығында З. Самашев жан-жақты зерттеп, олардың семантикасы мен интерпретациясы да қаузалды. Бұл монография қазірге дейін өзінің маңызын жойған жоқ (Самашев, 1992).

Марқакөл қазаншұңқырындағы түркі дәуірінің тас мүсіндерін зерттеп, кейбірін Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінің ауласына қойған археолог А.А. Чариковтың қайраткерлігін айтпасқа болмайды. Ұранхай, Сорвенка (қазіргі Бұғымүйіз), Орловка (қазіргі Шанағатты) және Бобровка (қазіргі Төсқайын) ауылдары жанынан тас мүсіндердің сызбасын

салып, фотоға түсіріп олардың классификациясын жасап мерзімделетін уақытын анықтады (Чариков, 1976: 153–165).

Аудан жеріндегі ғылыми тұрғыдан зерттеуге 1985 жылғы жасақталған С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің Археология және этнология кафедрасының доценті, т.ғ.к. Ә.М. Оразбаев басқарған экспедициясы Горное (қазіргі Ақбұлақ) ауылы жанындағы Апар және Қалжыр өзенінің сол жағалауындағы Күшікбай қорымдарында қазба жұмыстарын жүргізіп, сол мандағы бірнеше ескерткішті тізімге алды (Оразбаев, Омаров, 1998: 9–71). Өкінішке орай осы ескерткіштердің жарияланбай қалған материалдары кейін шәкіртінің ізденістері нәтижесінде ғылыми айналымға енді (Омаров, 2014). Бұл экспедиция араға екі жыл салып 1988 жылы Қаба ауылдық әкімшілігі аумағында 26 қорым мен ондағы 487 обаны тіркеуге алады. Ғалым әсіресе Бобровка (қазіргі Төсқайын) ауылы маңындағы тау аралығы Арасан жазығында Берел қорымындағы сияқты ру ақсүйектері яки тайпа көсемдері жерленген обаларға аса қызығушылық танытады. (Оразбаев, Омаров, 1998: 68–69).

Шығыс Қазақстан тарихи-өлкетану музейінің археологиялық зерттеу тобы 1980, 1987–1990, 2005 жылдары Күршім және Марқакөл аудандарында археологиялық ескерткіштерді тіркеу жұмыстарымен айналысты (Шығыс Қазақстан..., 2006: 142–204). Алайда бұл экспедиция жұмыстарының нәтижелері ғылыми басылымдарда мақала түрінде жарық көрмеді. Ескерткіштердің топографиялық жоспары қазіргі қойылатын талаптарға сай сызылмады, фотосуреттерінің сапасы да сын көтермейді.

Одан кейінгі 1998–2000 жылдардағы Қазақстан – Ресей біріккен Марқакөл археологиялық экспедициясы (жетекшісі – А.А. Ковалев) Марқакөл ауданында мезолиттен бастау алып ортағасырға дейінгі уақытпен мерзімделетін ескерткіштерді ғылыми айналымға енгізіп, Айнабұлақ қорымындағы бірнеше нысанға археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілді (Ковалев и др., 2004: 183–190). Археологиялық қазба жұмыстары Былғары табыты ауылы жанындағы Айнабұлақ 1, 2, 3, 4, Жаңғыз төбе, Бәйге төбе, Қопа 1, Былғары табыты 1 қорымдарында жүргізілді. Неолитке жататын б.з.д. V мыңжылдықтың ортасы мен б.з.д. IV мыңжылдықтармен мерзімделетін тас артефактілер жиналып, Айнабұлақ бұлағы қасындағы жалпақ таста ежелгі адамдардың дүниетанымынан түсінік беретін ұяшықтар табылып, Ашутас маңындағы обалардың оңтүс-

тік-шығыс шетіне қойылған биіктігі 2,5 м екі сынтас есепке алынды. Зерттеу қорытындылары мен тұжырымдары З. Самашев, П.К. Дашковский және А.А. Тишкиндердің монографиялық еңбегінде айшықталды (Дашковский и др., 2007). Бұл жылдарда жүргізілген зерттеулердегі басты жаңалық бұған дейін тек қана көршілес Қытай территориясында кездесетін 4,5 мың жылдық тарихы бар қола дәуірінің шеміршек мәдениеті ескерткіштерінің осы жерден табылуы. Алқабек өзені аңғарындағы тас тақталармен қоршалған төртбұрышты қоршаудың шығыс жағынан жалпақтай төселген тас тақталы дәліз бір-екі адам жерленген топырақ қабір шұңқырмен жалғасады. Әдетте, бұл дәліздің қабырғалары қабір шұңқырды айналдыра қоршап тұрған, немесе кертпешелерде тас қаландылар болған. Барлық обаларда қабір шұңқыры қоршау орталығынан 2–5 м кіреберістегі дәліз аузына «жылжытылған». Қопа қорымының № 2 қошауының шығысында бір жағы өңделген тас стелла орнатылған (Ковалев и др., 2014). Сонымен Еуропадан бастау алған шеміршек мәдениетінің таралу аймағы Марқакөл ауданы жеріне дейін таралғандығы толыққанды расталды.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті мемлекеттік мекемесі жариялаған 2012–2014 жылдарға арналған ғылыми жобалар аясында әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Шығыс Қазақстан облысы Күршім ауданының археологиялық ескерткіштері» тақырыбындағы ғылыми-зерттеу жұмыстары 2012 жылы Марқакөл ауданындағы Қалжыр ауылынан солтүстік батыста 4 шақырым жерде Қалжыр өзенінің оң жағалауындағы Алқым қорымында түркі және ерте темір дәуірінің үш обасындағы қазбалардан басталып, Қара Ертіс жағасындағы Түйетас қорымындағы ерте темір дәуірінің екі обасында жалғастырылып зерттелді және бастапқы қалпына келтірілді. Алтай тауы баурайларының әр жерлерінен археологиялық барлау барысында 30-дан аса алғаш рет ашылған археологиялық нысандар зерттеліп, жобасы түсірілді, географиялық координаттары мен картадағы орыны анықталды және кездейсоқ жағдайда табылған жәдігерлер бойынша зерттеу жұмыстары жүргізілді (Омаров и др., 2018а; Омаров и др., 2018б).

Далалық ізденістердің келесі сатысы осы аудандағы аталған округтерден басқа Қаратоғай, Ақбұлақ, Теректі, Төсқайың ауылдық округтеріндегі археологиялық ескерткіштерді есепке алу, нақты орындарын анықтау, картаға түсі-

ру болды. Нәтижесінде жаңадан қола дәуірінің бір қонысы, бір қорымы, ерте темір және түркі дәуірлерінің елуге тарта қорымы және петроглифтер тобы тіркелді. Алтай тауының баурайы мен биік жоталарынан жаңадан түркі дәуірінің 3 тас мүсіні табылды (Омаров, Толегенов, 2014: 97–100). Егіндібұлақ ауылы мен Ақбұлақ ауылдары жанында сақ патшалары мен ақсүйектері жерленген элитарлық обалар тобы анықталып есепке алынды (Омаров, 2014: 48–49). Жиделі ауылының маңындағы Ашутас немесе Ақкеріш деген жерден кездейсоқ жағдайда осы жылы XII–XIII ғасырлармен мерзімделетін Ұлы Жібек жолының далалық тармағының бойын мекендеген түркі-моңғол тектес тайпалардың материалдық мәдениетінің тамаша өнер жәдігері болып есептелетін қола айнаның күпиясы ашылды (Омаров және т.б., 2011: 65–73).

2013 жылы дәл осы Алтай археологиялық экспедициясы Қалжыр, Ақбұлақ, және Төсқайың ауылдық әкімшілік территориясында археологиялық барлау жасау нәтижесінде жаңадан ашылған 6 ескерткіштердің материалдары сараланып, олардың нақты географиялық координаталары бойынша картаға түсірілді, Ақбұлақ ауылдық округіне қарасты Бесоба қорымында ерте темір дәуіріне жататын 6 оба зерттелді (№5, 10, 16, 26, 27, 28) (Омаров, Толегенов, 2014). Жалпаққайың қорымындағы бір қоршау энеолит-қола дәуірімен мерзімделсе, ал Бесоба-1 қорымының элитарлық екі сақ обасы б.з.д. VIII–VI ғасырлармен мерзімделетіндігі археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде анықталды. Ғылыми тілде «пантера» деп аталатын мысық тұқымдас жыртқыштың алтын қаңылтырға пунсондық әдіспен салынған диаметрі 9 см бір дана басы мен күйрығы оралып келіп түйіскен күйде салынған бейнесі № 10 обадан табылды (Омаров, 2015). Бұдан басқа да алтын фольгадан жасалған жәдігерлердің барлығы да ҚР Ұлттық музейіне тапсырылды.

2014 жылы Боран ауылдық округіне қарасты 50-ден аса обадан тұратын Түйетас қорымында б.з.д. V-I ғасырлармен мерзімделетін ерте темір дәуірінің № 15 және 17 және қимақтарға тиесілі № 29 обасы зерттелді. Бұл обадан ат әбзелдері, ер-тоқым, қамшы, органикалық заттар табылып, реставрациядан өтті және реконструкциясы жасалды, кейін түпнұсқалары ҚР Ұлттық музейіне тапсырылды (Omarov et al., 2022).

Жалпы Оңтүстік-Батыс Алтай бөктерлерінде соңғы уақытта қимақ кезеңіне жататын ескерткіштер көптеп табылып, олардың заттай мәде-

ниетінен (Хасенова и др., 2021) және рухани мәдениетінен (Самашев, 2016) мәліметтер беретін деректермен толығуда. Бұл жылы археологиялық барлау жұмыстары жүргізіліп Боран және Қалжыр ауылдық округі территориясынан қола дәуірінен ортағасырларға дейінгі 7 ескерткіш ашылып, төлқұжаттары жасалды.

2015 жылы 2015–2017 жылдарға арналған «Оңтүстік-Батыс Алтайдың ежелгі және ортағасыр көшпелілері: пәнаралық зерттеу» жобасы (жетекшісі Ғ.Қ. Омаров) аясында Марқакөл ауданының Ақбұлақ, Боран, Қаба ауылдық әкімшілік территориясында археологиялық барлау жұмыстары жүргізіліп бұрын белгісіз қола дәуірінің бір қонысы және 3 қорым ашылды. Кеңес дәуірі кезінде ашылған, алайда нақты орындары анықталмаған, болмаса суретке түсірілмеген археологиялық ескерткіштердің қазіргі заман талабына сай қайтадан планиграфиясы мен нақты координаталары анықталды, суреттері мен жобалары түсірілді (Омаров және т.б., 2016: 146–150).

2015 жыл Алтай археологиялық экспедициясы Ақбұлақ ауылдық округіне қарасты Қабырғатал фермасы жанынан қола дәуірінің 2 қоршауын қазып зерттеді, одан басқа қабырғалары екі қатардан тұратын 10×15 м көлемдегі қола дәуірінің қонысы есепке алынды. Осы жылы сондай-ақ Көкбейіт, Ақтас және Терісайрық қорымдары да жаңадан ашылған ескерткіштер санын көбейтті. Теріскей Бөкенбай ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 13 шақырым жердегі Қабырғатал фермасы маңынан кездейсоқ табылған қара түсті (гранит) таста үшкір затпен қашалып жазылған 8 таңба-өріп екі қатарда бейнеленген. Көне түркі бітік жазудың оқылуы: *Er atim Tayran š?*. Қазақшасы: *Ер (батыр) атым Тагран ш ?* Қара Ертістің оң жағалауында VIII–X ғасырларда қимақтардың өмір сүргендігі нақты археологиялық материалдар арқылы дәлелденіп отырса, ал осы уақытпен мерзімдес Он оқ, Түргеш (VIII–IX ғасырлар) дәуіріне жататын көне түрік мәтінінің табылып, лингвист ғалымдар тарапынан оқылып, таңба-графикалық ерекшелігі бойынша Талас ескерткіштеріне жақындығының анықталуы да еліміздегі үлкен жаңалықтардың бірі де бірегейі десе де болғандай (Омаров, Базылхан, 2015: 94–99).

2017 жылы Ақбұлақ ауылы жанындағы 10 обадан тұратын Бесоба 2 қорымындағы биіктігі 0,6 м, диаметрі 13 м қатардағы № 9 сақ обасы қазып зерттелді, сонымен бірге Жақсылық

және Егізқызыл ескерткіштері жаңадан ашылды (Омаров, Бесетаев, 2018: 326).

2018–2020 жылдарға арналған «Көне заманнан ортағасырларға дейінгі Қазақ Алтайы тұрғындарының сакральді кеңістігі және жерлеу-ғұрыптық рәсімдері» атты жоба (жетекшісі Ғ.Қ. Омаров) аясында 2019 жылы ерте темір дәуірінің Қабырғатал және Дуаналы қоныс-қыстауы, 8 қорым және Дуаналы жартас суреті орыны ашылды (Омаров и др., 2020: 144–154).

Теріскей Бөкенбай ауылынан шығыста 3 км қашықта 2019 жылы Алушы бұлағының жанында осы аттас қорымда диаметрі 6,5 м болатын № 1 оба-қоршауға қазба жұмыстары жүргізілді. Сол уақыттың өзінде тоналғаны анықталды. Радиокөміртектік сараптама нәтижесі б.з.б. VIII–VII ғғ., яғни ерте сақ дәуірі ескерткіші. Тас жәшіктің ішінде қуыс конус тәріздес фольгандан жасалған. Қалыңдығы шамамен 2 мм тегіс сымнан жасалған сақинамен берік қосылу үшін фольганың шеттері бүктелген. Иіліп жарты шеңбер түріндегі қола әшекейлердің бірнеше сынықтары табылды. Мұндай сақ дәуірінің конус тәрізді сырғалары Алтай мен Орталық Қазақстанда кең тараған және К.В. Чугунов, А.А. Тишкин, А.З. Бейсенов еңбектерінде жан-жақты қарастырылған (Тишкин, 1999: 184–190; Чугунов, 2003: 386–395; Бейсенов, 2014: 121–128).

2021 жылы «Шығыс Қазақстанда 2016–2026 жылдары археология саласындағы ғылыми зерттеулерді дамыту бағдарламасы» аясында Ақбұлақ ауылдық әкімшілігіне қарасты ерте темір дәуірінің Дуаналы қоныс-қыстауы мен 3 қола дәуірінің қоршаулары зерттелді (Омаров и др., 2021: 57–73).

3. Самашевтың бастамасымен 2022 жылғы далалық маусымда Ақжайлау қорымында зерттеу жұмыстары жүргізілген болатын. Ескерткіш Теректі ауылынан 30 км солтүстік-шығыста аттас өңірде орналасқан. Қорым кешені батыстан шығысқа қарай 5500 м және оңтүстіктен солтүстікке қарай 4000 м аумақты алып жатқан, еңіссіз, шағын жыралары бар тегіс жазықта, барлық жағынан Соңалы, Қарамола және Шубарағаш жоталарымен қоршалған. Ескерткіштер негізінен өңірдің солтүстік-шығыс жартысында, Ақжайлау ауылынан шығыс және оңтүстік-шығыс бағытта, Білезік пен Сарқырама өзендерінің аралығында шоғырланған. Қабір кеңістігінің кіреберісінен алтын фольгамен көмкерілген ат әбзелдерінің көптеген бөлшектерінен тұратын көмбе анықталды. Олардың ішінде ат-әбзелдері: жүген мен ердің қайыстары мен қапталының

өшекей бұйымдары, салпыншақтар, қаптама-лар мен жапсырмалар ерекше қызығушылық тудырады. Оба құрылысының ерекшеліктерін, сондай-ақ ат-әбзелдерінің қызметтік және құрылымдық қасиеттерінің ерекшеліктерін ескере отырып, ескерткіш б.д.д. VII ғ. екінші жартысы – VI ғ. мерзімделеді (Самашев и др., 2023: 3–29).

2024 жылы Ғ.Қ. Омаровтың жетекшілігімен «Шығыс Қазақстанда 2016–2026 жылдары археология саласындағы ғылыми зерттеулерді дамыту бағдарламасы» аясында кешенді барлау жұмыстарымен қатар, Ақбұлақ ауылдық әкімшілігіне қарасты ерте темір дәуірінің бірнеше обасына қазба жұмыстары жүргізілді (Омаров и др., 2024: 10–16).

Қорытынды

Зерттеу мақаласын орындау барысында алға қойылған міндеттер мен мақсаттар толық орындалды. Соның нәтижесінде Марқакөл тарихи-мәдени аймағындағы барлық ашылған археологиялық ескерткіштер нақтыланып, ғылыми айналымға енеді. Марқакөл ауданының археологиялық ескерткіштері орналасқан нысандарды зерттеудің нәтижесінде қола, ерте темір дәуірлері және ортағасырлық қоршау, оба және петроглифтері туралы қол жеткен жаңа деректер мен ғылыми нәтижелері С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті мен әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университеттерінің тарих факультетінің оқу үдерісінде, лекция, семинар, студенттердің ғылыми мақалалар жазу барысында пайдаланылуда.

Ғылыми зерттеудің негізгі бір бағыты аталған өңірдің және көршілес жатқан аймақтардың этноқайнар көздерімен бірге көне мәдениеттер арасындағы ықпалдастықты анықтау негізінде құрылып, пәнаралық байланыстар нәтижесінде біршама бағамды қорытындылар жасалды. Кешенді түрдегі археологиялық зерттеулер аталған өлкедегі көне мәдениеттердің дамуы мен басталуын анықтауға мүмкіндік берді.

Мақаланы жазу барысында алынған жаңа деректік материалдар біздің Марқакөл ауданындағы көне мәдениеттері жайлы түсінігімізді біршама толықтыра түсті. Қарастырып отырған өлкедегі қола, ерте темір және түркі дәуірі архео-

логиялық ескерткіштері шекаралас өлкелердегі хронологиялық шеңбері бір мәдени ошақтармен теориялық жағынан салыстырылып, айырмашылықтары мен ұқсастықтары нақтыланды.

Марқакөл ауданындағы археологиялық ескерткіштердің бүгінгі таңдағы жай-күйімен таныса келе олардың нақты санын анықтап, есепке алу, сақтау және қорғау жұмыстарын іске асыру жолында төмендегідей ұсыныстарды қоймақпыз:

- жүргізілген зерттеулер нәтижесінде анықталған археологиялық ескерткіштердің көпшілігінің қазіргі күнге дейін ғылымға белгісіз болып, есепке алынбағандығын ескере келе олардың барлығын жергілікті, облыстық не мемлекеттік деңгейде есепке алып, қорғау аймағын белгілеу жұмыстарын жасау;

- тарихи-мәдени ескерткіштердің кейбірінің табиғи апаттан және рұқсатсыз жүргізілген құрылыс, шаруашылық жұмыстарының барысында бұзылғанын, сондай-ақ тонаушылар тарапынан бұзылып жатқанын ескере келе оларды сақтау, қорғау шараларын облыстық мәдениет басқармасы қолға алу керек;

- археологиялық барлау жұмыстары көрсеткендей апаттық жағдайдағы ескерткіштерді гранттық, аудандық, облыстық, республикалық қаржы есебінен шұғыл түрде зерттеу жұмыстарын жүзеге керек;

- Марқакөл ауданындағы ескерткіштерде басталған қазба жұмыстарын жалғастыру керек;

- осы күнге дейін ашылып, зерттеліп, ғылыми айналымға енген ескерткіштердерді Шығыс Қазақстанның көне тарихына қатысты монографиялық еңбектер, оқулықтар мен оқу құралдарын жазуға пайдалану керек.

Соңғы жылдардағы жүргізілген ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижесінде жаңадан ашылған түркі кезеңінің археологиялық ескерткіштері ғылыми айналымға енді. Ғылыми жарияланымдарда мақалалар жарияланып, халықаралық және республикалық конференцияларда баяндама жасалды. Алынған материалдар ҚазҰУ-да лекция, семинар, студенттердің ғылыми мақалалар жазу барысында пайдаланылуда.

Мақала АР 26100595 «Марқакөл қазанишүңқырының археологиялық ескерткіштері мен мәдени мұрасы: пәнаралық және кешенді зерттеу» атты гранттық жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер

- Адрианов А.В. (1916). К археологии Западного Алтая (из поездки в Семипалатинскую область в 1911 г. / Известия ИАК. Вып. 62. 94 с.
- АКК – Археологическая карта Казахстана: Реестр. / Сост.: Е.И. Агеева, К.А. Акишев (отв. ред.), Г.А. Кушаев, А.Г. Максимова, Т.Н. Сенигова. (1960). Алма-Ата: АН КазССР. 449 с., ил., табл., карт.
- Арсланова Ф.Х., Чариков А.А. (1974). Каменные изваяния Верхнего Прииртышья // СА. № 3. С. 220–239.
- Бейсенов А.З. (2014). Серьги сакской эпохи // Вестник Томского государственного университета. Серия: История. № 6 (32). С. 121–128.
- Геродот. (1972). История в девяти книгах / Пер. Г.А. Стратановского. Л.: Изд-во «Наука». 600 с.
- Дашковский П.К., Самашев З.С., Тишкин А.А. (2007). Комплекс археологических памятников Айна-Булак в Верхнем Прииртышье (Восточный Казахстан). Барнаул: Азбука. 96 с.
- Ковалев А.А., Дашковский П.К., Самашев З.С., Тишкин А.А., Горбунов В.В., Грушин С.П., Варенов А.В., Омаров Г.К., Сунгатай С. (2004). Изучение археологических памятников в Восточном Казахстане // Комплексные исследования древних и традиционных обществ Евразии: сб. науч. тр. Барнаул: АлтГУ. С. 183–190.
- Ковалев А.А., Самашев З.С., Сунгатай С. (2014). Исследования археологических памятников раннего периода бронзового века в Восточном Казахстане (1998–2000 годы) // Древнейшие европейцы в сердце Азии: чемурчекский культурный феномен. Ч. I. Результаты исследований в Восточном Казахстане, на севере и юге Монгольского Алтая / Сост. и науч. ред. А.А. Ковалев. СПб.: Изд-во ЛЕМА. С. 9–161.
- Миллер Г.Ф. (1937). История Сибири. М.; Л.: АН СССР. 607 с.
- Никитин В. (1902). Краткое описание памятников древности Семипалатинской области // Известия ИАК. Вып. 2. СПб. С. 103–111.
- Омаров Ф.Қ., Сунгатай С., Көпенова М.Е. (2011). Марқакөлден кездейсоқ табылған қола айна // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ археология және этнология саласындағы жетістіктері мен келешегі. Алматы: Тарих тағылымы. 65–73-бб.
- Омаров Ф.Қ. (2014). Күршім ауданының археологиялық ескерткіштері (2012 жылғы археологиялық зерттеу жұмыстары). Алматы: Қазақ университеті. 148 б.
- Омаров Г.К., Толегенов Е.Т. (2014). Средневековые изваяния Западного Алтая // Древние и средневековые изваяния Центральной Азии: сб. ст. / Отв. ред. А.А. Тишкин. Барнаул: АлтГУ. С. 97–100.
- Омаров Ф.Қ. (2015). Бесоба қорғандары. Алматы: Қазақ университеті. 29 б.
- Омаров Ф.Қ., Базылхан Н. (2015). Шығыс Қазақстан облысы Қабырғаталдан жаңадан табылған көне түрік бітік жазулы ескерткіш туралы (алғашқы талдау) // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. № 6 (68). 94–99-бб.
- Омаров Г.К., Сапатаев С.А., Сағындықова С.Т., Куркеев Е.М. (2016). Оңтүстік-Батыс Алтайдағы 2015 жылғы археологиялық зерттеу жұмыстары // «Қазіргі жоғары білім жүйесіндегі археология, этнология және музейтану» атты «VIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. А.Б. Қалыш. Алматы: Қазақ университеті. 146–150-бб.
- Омаров Ф.К., Бесетаев Б.Б., Сапатаев С.А., С.Т. Сағындықова С.Т. (2018а). ШҚО Күршім ауданының археологиялық ескерткіштерінің тізімі. Алматы: Қазақ университеті. 174 б.
- Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б., Мерц И.В., Сағындықова С.Т. (2018б). Краткое сообщение о результатах археологической разведки на территории Курчумского района в 2018 году // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия: Исторические науки. № 4 (91). С. 201–213.
- Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б. (2018). Продолжение исследований на могильнике Бесоба // Маргулановские чтения – 2018: матер-лы межд. науч.-практ. конф. (г. Актобе, 19–20 апреля 2018 года). Актобе – Алматы: ЖК С.Т. Жанәділов. С. 325–327.
- Омаров Ф.Қ., Бесетаев Б.Б., Сағындықова С.Т. (2020). Археологические изыскания Алтайской археологической экспедиции в 2019 году // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия: Исторические науки. № 1 (96). С. 144–154.
- Омаров Г., Бесетаев Б., Сағындықова С., Чынар С., Меделбек Ш., Демесин Б., Суйиндик Ж., Шергазынулы М. (2021). Изучение археологического комплекса Дуаналы в Курчумском районе ВКО в 2021 г. // Алтай – золотая колыбель тюркского мира: сборник научных статей. Усть-Каменогорск. С. 57–73.
- Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б., Константинов Н.А., Сағындықова С.Т. (2024). Предварительные итоги полевых работ на могильниках Сулушоки и Бесоба в 2024 г. // Алтай – золотая колыбель тюркского мира: мат-лы VIII международной науч.-практ. конф. (г. Астана, 10 сентября, 2024 г.). Алматы. С. 10–16.
- Оразбаев А.М., Омаров Г.К. (1998). Некоторые итоги археологического исследования Восточного Казахстана // Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. Алматы. С. 9–71.
- Паллас П.С. (1773). Путешествия по разным провинциям Российской империи. Ч. 1. СПб.: Императорская Академия Наук. 786 с.
- Радлов В.В. (1989). Из Сибири: страницы дневника. М.: Наука. 749 с.
- Самашев З.С. (1992). Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. Алма-Ата: Гылым. 288 с.
- Самашев З. (2016). Памятники средневековых кочевников верховий р. Каракаба в Казахском Алтае // Алтай в кругу евразийских древностей / Отв. ред. А.П. Деревянко, В.И. Молодин. Новосибирск: ИАЭТ СО РАН. С. 379–409.
- Самашев З., Чотбаев А.Е., Бесетаев Б.Б. (2023). Новые данные о снаряжении лошади раннесакского времени (по материалам кургана № 1 могильника Акжайлау, Восточный Казахстан) // Археология Казахстана. № 2(20). С. 9–29. DOI: 10.52967/akz2023.2.20.9.29

Свод археологических памятников Восточно-Казахстанской области (2006) / Гл. ред. Г.А. Куш. Усть-Каменогорск: Государственный фонд поддержки культуры и искусства Восточно-Казахстанской области. 264 с. + карты, ил.

Спасский Г.И. (1819). Путешествие по южным Алтайским горам в 1809 г. // Сибирский вестник. СПб. Ч. 3. С. 67–100.

Тишкин А.А. (1999). Украшения раннескифского времени из Горного Алтая // Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территорий. Барнаул: АлтГУ, С. 184–190.

Хасенова Б.М., Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б., Хабдулина М.К. (2021). Социальная символика предметов торевтики в кимакском обществе: статус мужчины-воина // *Oriental Studies*. 14 (6). С. 1188–1209. DOI: 10.22162/2619-0990-2021-58-6-1188-1209

Чариков А.А. (1976). Раннесредневековые скульптуры из Восточного Казахстана // СА. № 4. С. 153–165.

Черников С.С. (1947). Наскальные изображения верховьев Иртыша // СА. Т. IX. С. 251–282.

Черников С.С. (1960). Восточный Казахстан в эпоху бронзы / МИА № 88. М.; Л.: АН СССР. 272 с.

Чугунов К.В. (2003). Серьги раннескифского времени Саяно-Алтая (происхождение традиции и типологическое развитие) // Исторический опыт хозяйственного освоения Западной Сибири. Кн. 1. Барнаул: АлтГУ. С. 386–395.

Krause, J., Fu, Q., Good, J.M., Viola, B., Shunkov, M.V., Derevianko, A.P., & Pääbo, S. (2010). The complete mitochondrial DNA genome of an unknown hominin from southern Siberia // *Nature*, 464 (7290), 894–897. DOI: 10.1038/nature08976

Omarov G., Besetaev B., Khassenova B., Sapataev S., Sagyndykova S. (2022). Horse equipment of medieval nomads of the Kazakh Altai (based on materials from the Tuyetas burial ground) // *Archaeological Research in Asia*, 31, 100389. DOI: 10.1016/j.ara.2022.100389

References

Adrianov, A. V. 1916. In: *Izvestiya arkhelogicheskoy komissii (News of the Imperial Archaeological Commission)*, 62 (in Russian).

Ageeva, E. I., Akishev, K. A. (ed.), Kushaev, G. A., Maksimova, A. G., Senigova, T. N. (compl.). (1960). *Arheologicheskaya karta Kazahstana (Archaeological map of Kazakhstan)*. Alma-Ata: KazSSR Academy of Sciences (in Russian).

Arslanova, F. Kh., Charikov, A. A. (1974). In: *Sovetskaya Arheologiya (Soviet Archaeology)*, 3, 220–239 (in Russian).

Beisenov, A. Z. (2014). In: *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya (Tomsk State University Journal. Series: History)*, 6(32), 121–128 (in Russian).

Herodot. (1972). (G. A. Stratanovskii, Trans.). *Istoriya v devyati knigakh (History in Nine Books)* Leningrad: Nauka (in Russian).

Dashkovsky, P. K., Samashev, Z. S., Tishkin, A. A. (2007). *Kompleks arkhelogicheskikh pamyatnikov Aina-Bulak v Verkhnem Priirtysh'e (Vostochniy Kazakhstan) (The archaeological complex of Aina-Bulak in the Upper Irtysh Region (Eastern Kazakhstan))*. Barnaul: Azbuka (in Russian).

Kovalev, A. A., Dashkovsky, P. K., Samashev, Z. S., Tishkin, A. A., Gorbunov, V. V., Grushin, S. P., Varenov, A. V., Omarov, G. K., Sungatai, S. (2004). In: *Kompleksnye issledovaniya drevnikh i traditsionnykh obshchestv Evrazii (Comprehensive Studies of Ancient and Traditional Societies of Eurasia)*. Barnaul: Altai State University, 183–190 (in Russian).

Kovalev, A. A. (ed.), Samashev, Z. S., Sungatai, S. (2014). In: *Drevneishie evropeitsy v serdtse Azii: chemurchekskii kul'turnyi fenomen (The Earliest Europeans in the Heart of Asia: The Chemurchek Cultural Phenomenon)*. St. Petersburg: LEMA, 9–161 (in Russian).

Miller, G. F. (1937). *Istoriya Sibiri (History of Siberia)*. Moscow–Leningrad: Academy of Sciences of the USSR (in Russian).

Nikitin, V. (1902). In: *Izvestiya arkhelogicheskoi komissii (News of the Imperial Archaeological Commission)*, 2, 103–111 (in Russian).

Omarov, G. K., Sungatai, S., Kopenova, M. E. (2011). In: *Al-Farabi atyndagy KazUU arheologiya zhane etnologiya salasyndagy zhetistikteri men keleshegi (Achievements and Prospects in Archaeology and Ethnology at Al-Farabi Kazakh National University)*. Almaty: Tarih tagylymy, 65–73 (in Kazakh).

Omarov, G. K. (2014). *Kurshim audanyryn arkhelogiyalyk eskertkishteri (2012 zhylyg arkhelogiyalyk zertteu zhumystary) (Archaeological monuments of Kurchum District (archaeological research of 2012))*. Almaty: Qazaq University (in Kazakh).

Omarov, G. K., Tolegenov, E. T. (2014). In: Tishkin, A. A. (ed.). *Drevnie i srednekovye izvayaniya Tsentral'noi Azii (Ancient and Medieval Sculptures of Central Asia)*, Barnaul: Altai State University, 97–100 (in Russian).

Omarov, G. K. (2015). *Besoba korgandardy (The Besoba burial mounds)*. Almaty: Qazaq University (in Kazakh).

Omarov, G. K. Bazylkhan, N. (2015). In: *KazUU khabarshysy. Filologiya seriyasy (KazNU Herald. Philology Series)*, 6 (68), 94–99 (in Kazakh).

Omarov, G. K., Sapataev, S. A., Sagyndykova, S. T., Kurkeev, E. M. (2016). In: Qalysh A. B. (ed.). *VIII Orazbaev okulary (VIII Orazbaev Readings)*. Almaty: Qazaq University, 146–150 (in Kazakh).

Omarov, G. K., Besetaev, B. B., Sapataev, S. A., Sagyndykova, S. T. (2018a). *ShKO Kurshim audanyryn arkhelogiyalyk eskertkishterinin tizimi (List of archaeological monuments of Kurchum District, East Kazakhstan Region)*. Almaty: Qazaq University (in Kazakh).

Omarov, G. K., Besetaev, B. B., Merts, I. V., Sagyndykova, S. T. (2018b). In: *Vestnik KazNU. Istoricheskie nauki (Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Series: Historical Sciences)*, 4 (91), 201–213 (in Russian).

Omarov, G. K., Besetaev, B. B. (2018). In: *Margulanovskie chteniya – 2018 (Margulan Readings – 2018)*, Aktobe–Almaty: Individual Entrepreneur S. T. Zhanadilov, 325–327 (in Russian).

- Omarov, G. K., Besetayev, B. B., Sagyndykova, S. T. (2020). In: Vestnik KazNU. Istoricheskie nauki (*Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Series: Historical Sciences*), 1 (96), 144–154 (in Russian).
- Omarov, G., Besetayev, B., Sagyndykova, S., Chynar, S., Medelbek, Sh., Demesin, B., Suindyk, Zh., & Shergazynuly, M. (2021). In: *Altai – zolotaya kolybel' tyurkskogo mira (Altai – the Golden Cradle of the Turkic World)*. Ust-Kamenogorsk, 57–73 (in Russian).
- Omarov, G. K., Besetayev, B. B., Konstantinov, N. A., Sagyndykova, S. T. (2024). In: *Altai – zolotaya kolybel' tyurkskogo mira (Altai – the Golden Cradle of the Turkic World)*. Almaty, 10–16 (in Russian).
- Orazbaev, A. M., Omarov, G. K. (1998). In: *Problemy izucheniya i sokhraneniya istoricheskogo naslediya (Problems of Studying and Preserving Historical Heritage)*. Almaty, 9–71 (in Russian).
- Pallas, P. S. (1773). *Puteshestviya po raznym provintsiyam Rossiiskoi imperii. Chast' 1 (Travels through various provinces of the Russian Empire. Part 1)*. St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences (in Russian).
- Radlov, V. V. (1989). *Iz Sibiri: stranitsy dnevnika (From Siberia: pages from a diary)*. Moscow: Nauka (in Russian).
- Samashev, Z. S. (1992). *Naskal'nye izobrazheniya Verkhnego Priirtysh'ya (Rock art of the Upper Irtysh)*. Alma-Ata: Gylym (in Russian).
- Samashev, Z. (2016). In: Derevyanko, A. P., Molodin, V. I. (eds.). *Altai v krugu evraziiskikh drevnostei (Altai in the Circle of Eurasian Antiquities)*. Novosibirsk: IAET SB RAS, 379–409 (in Russian).
- Samashev, Z., Chotbayev, A. E., Besetayev, B. B. (2023). In: *Arkheologiya Kazakhstana (Kazakhstan Archeology)*, 2 (20), 9–29. DOI: 10.52967/akz2023.2.20.9.29 (in Russian).
- Svod arkheologicheskikh pamyatnikov Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti (2006). (Register of archaeological monuments of East Kazakhstan Region). Oskemen: State Fund for Support of Culture and Art of East Kazakhstan Region (in Russian).
- Spasskii, G. I. (1819). In: *Sibirskii vestnik (Siberian Bulletin)*, 3, 67–100 (in Russian).
- Tishkin, A. A. (1999). In: *Itogi izucheniya skifskoi epokhi Altaya i soprodel'nykh territorii (Results of the Study of the Scythian Era of Altai and Adjacent Territories)*. Barnaul: Altai State University, 184–190 (in Russian).
- Khasenova, B. M., Omarov, G. K., Besetayev, B. B., Khabdulina, M. K. (2021). In: *Oriental Studies*, 14 (6), 1188–1209. DOI: 10.22162/2619-0990-2021-58-6-1188-1209 (in Russian).
- Charikov, A. A. (1976). In: *Sovetskaya arkheologiya (Soviet Archaeology)*, 4, 153–165 (in Russian).
- Chernikov, S. S. (1947). In: *Sovetskaya arkheologiya (Soviet Archaeology)*, 9, 251–282 (in Russian).
- Chernikov, S. S. (1960). *Vostochnyi Kazakhstan v epokhu bronzy (Eastern Kazakhstan in the Bronze Age) (Materials of the Institute of Archaeology, no. 88)*. Moscow–Leningrad: Academy of Sciences of the USSR (in Russian).
- Chugunov, K. V. (2003). In: *Istoricheskii opyt khozyaistvennogo osvoiniya Zapadnoi Sibiri (Historical Experience of Economic Development in Western Siberia)*. Vol. 1. Barnaul: Altai State University, 386–395 (in Russian).
- Krause, J., Fu, Q., Good, J. M., Viola, B., Shunkov, M. V., Derevianko, A. P., & Pääbo, S. (2010). In: *Nature*, 464 (7290), 894–897. DOI: 10.1038/nature08976 (in English).
- Omarov, G., Besetayev, B., Khasenova, B., Sapatayev, S., Sagyndykova, S. (2022). In: *Archaeological Research in Asia*, 31, 100389. DOI: 10.1016/j.ara.2022.100389 (in English).

Авторлар туралы мәлімет:

Омаров Гани Қалиханұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Археология және антропология ФЗИ директоры (Алматы, Қазақстан, e-mail: gani.omarov@kaznu.edu.kz);

Бесетаев Бауыржан Берканұлы – Археология, этнология және музеология кафедрасының аға оқытушысы, (Алматы, Қазақстан, e-mail: bauyrzhan.besetayev@kaznu.edu.kz).

Information about the authors:

Gani Kalikhanovich Omarov – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Director of the Research Institute of Archaeology and Anthropology at Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: gani.omarov@kaznu.edu.kz);

Bauyrzhan Berkanovich Besetayev – Senior Lecturer at the Department of Archaeology, Ethnology, and Museology, (Almaty, Kazakhstan, e-mail: bauyrzhan.besetayev@kaznu.edu.kz).

Сведения об авторах:

Омаров Гани Калиханович – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, директор НИИ археологии и антропологии Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: gani.omarov@kaznu.edu.kz);

Бесетаев Бауыржан Берканович – старший преподаватель кафедры археологии, этнологии и музеологии (Алматы, Казахстан, e-mail: bauyrzhan.besetayev@kaznu.edu.kz).

Келін түсті: 11.10.2025

Қабылданды: 25.11.2025

МРНТИ

<https://doi.org/10.26577/JH202511914>Н.Б. Ем

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

МЕЖДУ АССИМИЛЯЦИЕЙ И ДВОЙНОЙ ИДЕНТИЧНОСТЬЮ: КОРЕЙСКИЙ АКАДЕМИЧЕСКИЙ ДИСКУРС О ДЕТЯХ БРАЧНЫХ МИГРАНТОВ

Данная работа посвящена историографическому анализу корейскоязычных исследований, посвящённых проблемам идентичности детей из мультикультурных семей в Южной Корее. Источниковая база была сформирована в результате доступа исследователя к базе данных DVria через портал Сеульского национального университета. По ключевым словам «мультикультурные семьи», «дети брачных мигрантов», «идентичность» были отобраны диссертации и статьи, опубликованные в период с 2008 по 2023 гг. Применение метода тематического анализа позволило выявить основные направления исследований: школьная адаптация, опыт дискриминации и буллинга, языковые трудности и билингвизм, родительские практики и роль отца, а также влияние государственной политики и консультативной поддержки. Сравнительный анализ работ, посвящённых детям из семей вьетнамских, китайских, монгольских, японских и русскоязычных брачных мигранток, выявил как универсальные, так и специфические закономерности формирования идентичности. Показано, что интерес корейского академического сообщества к данной проблематике эволюционировал: от акцента на ассимиляции и закреплении «корейской идентичности» в ранних исследованиях – к признанию двойной идентичности, использованию билингвизма как ресурса и развитию институциональной поддержки в более поздние годы.

Ключевые слова: мультикультурные семьи, дети брачных мигрантов, этническая идентичность, ассимиляция, двойная идентичность, билингвизм, Южная Корея, академический дискурс.

N.B. Yem

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

Between assimilation and dual identity: korean academic discourse on children of marriage migrants

This article examines Korean-language scholarship on the identity of children from multicultural families in South Korea through a historiographical review with thematic analysis of research published between 2008 and 2023. Using thematic analysis, the review identifies major areas of academic inquiry: school adaptation, experiences of discrimination and bullying, linguistic development and bilingualism, maternal and paternal roles in socialization, as well as the influence of state policy and counseling support. Comparative analysis of works focusing on children of Vietnamese, Chinese, Mongolian, Japanese, and Russian-speaking migrant mothers reveals both common patterns of identity formation and culturally specific features. The findings demonstrate that Korean academic discourse has evolved from an early emphasis on assimilation and the consolidation of a «Korean identity» towards more recent recognition of dual identity, bilingualism as a resource, and the growth of institutional support. This historiographical review highlights how Korean scholarship reflects broader social concerns while also shaping perceptions of multiculturalism and identity in contemporary South Korea.

Keywords: multicultural families, children of marriage migrants, ethnic identity, assimilation, dual identity, bilingualism, Koreanness, South Korea, academic discourse.

Н.Б. Ем

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

Ассимиляция мен қос сәйкестік арасында: некелік мигранттар балалары туралы корей академиялық дискурсы

Бұл мақалада Оңтүстік Кореядағы мультикультуралық отбасылардан шыққан балалардың идентичтігіне арналған корей тіліндегі зерттеулер 2008–2023 жылдар аралығындағы еңбектер негізінде историографиялық және тақырыптық талдау арқылы қарастырылды. Материалдар

Сеул ұлттық университетінің DVria дерекқоры арқылы жиналды. Тақырыптық талдау нәтижесінде негізгі бағыттар анықталды: мектептегі бейімделу, дискриминация мен буллинг тәжірибесі, тілдік даму және қостілділік, әлеуметтенудегі ана мен әкенің рөлі, сондай-ақ мемлекеттік саясат пен кеңес беру қолдауының ықпалы. Вьетнамдық, қытайлық, моңғол, жапон және орыс тілді мигрант аналардың балаларына арналған еңбектерді салыстырмалы талдау идентичтікті қалыптастырудың ортақ үлгілерін де, мәдени тұрғыдан ерекшеленетін қырларын да көрсетті. Зерттеу нәтижелері корей академиялық дискурсының эволюциясын айқындайды: бастапқы кезеңдегі ассимиляция мен «корейлік сәйкестікті» бекітуге басымдық беруден – қос сәйкестікті мойындауға, қостілділікті ресурс ретінде қарастыруға және институционалдық қолдаудың күшеюіне қарай.

Түйін сөздер: мультикультуралық отбасылар, некелік мигранттар балалары, этникалық сәйкестік, ассимиляция, қос сәйкестік, қостілділік, корейлік болмыс (Koreanness), Оңтүстік Корея, академиялық дискурс.

Введение

Феномен мультикультурных семей в Южной Корее стал заметным социальным и академическим явлением на рубеже XX–XXI вв. Его возникновение связано с демографическими изменениями в корейском обществе: снижение рождаемости, старение населения и уменьшение числа браков внутри страны [1] привели к тому, что многие мужчины, особенно в сельских районах, стали вступать в браки с женщинами из других стран Азии [2]. Вьетнам, Китай, Монголия и Филиппины стали основными регионами, откуда приезжали брачные мигрантки. Эти браки нередко заключались при поддержке брачных агентств и в рамках локальных инициатив по укреплению семейных институтов в условиях демографического кризиса.

Параллельно государство разработало ряд программ, направленных на социальную интеграцию иностранных невест и их детей. В результате Южная Корея, долгое время рассматривавшая себя как моноэтническое общество, столкнулась с новым явлением – постепенным формированием мультикультурного ландшафта. [3] Именно дети стали наиболее видимой группой. На них особенно отчётливо проявились противоречия между традиционной моделью национальной идентичности – представлением о корейскости (англ. *Koreanness*) как этнокультурном единстве и «чистоте» происхождения – и реальностью культурного многообразия.

Процессы, начавшиеся как инициатива самих корейских мужчин и усиленные государственными программами, оформили новый социальный феномен, привлекавший внимание общества и академической среды. [4] В отличие от англоязычной литературы, которая в основном акцентируется на теоретических моделях идентичности, транснационализме и сравнительных кейсах, корейские диссертации и статьи позво-

ляют увидеть внутреннюю динамику академического дискурса, отразившего реальные социальные процессы и тревоги внутри страны. Поэтому обращение к корпусу именно корейскоязычных исследований представляет особую ценность для историографического анализа.

Актуальность данного исследования важна и для казахстанской академической традиции. Казахстан – многонациональное государство с уникальной историей формирования полиэтнического общества, где с момента обретения независимости проводится последовательная и мудрая политика сохранения межэтнического согласия. Анализ корейского опыта в области мультикультурализма и идентичности детей из смешанных семей может быть полезен для отечественных учёных и экспертов как в сравнительной перспективе, так и для разработки собственных подходов к исследованию процессов адаптации и формирования идентичности в условиях многоэтничности. В этом смысле южнокорейский академический дискурс о мультикультурных семьях открывает важные возможности для диалога и сопоставления с казахстанской практикой сохранения культурного разнообразия.

Материалы и методы исследования

Источниковая база исследования была сформирована за счёт доступа к академической платформе DVria через портал Сеульского национального университета. По ключевым словам «мультикультурные семьи», «дети брачных мигрантов» и «идентичность» были отобраны магистерские и докторские диссертации, а также статьи, опубликованные в период с 2008 по 2023 гг. Всего в анализ были включены более двадцати текстов, напрямую касающихся проблем идентичности детей из брачных мигрантов и мультикультурных семей.

Выбор именно корейскоязычных источников обусловлен методологическими и содержательными соображениями. Цель работы – не сопоставление международных подходов, а реконструкция внутреннего академического дискурса Южной Кореи: как корейские исследователи осмысливают феномен мультикультурных семей и идентичности их детей. В отличие от англоязычных публикаций, адресованных в первую очередь внешней аудитории и отражающих универсалистские теоретические модели, корейские диссертации и статьи позволяют увидеть внутренние когнитивные рамки, терминологические колебания и социальные контексты, в которых формировались понятия «идентичность», «адаптация» и «корейскость». Таким образом, обращение к источникам на языке оригинала соответствует историографической логике и позволяет сохранить культурно-научную аутентичность анализа.

При этом автор осознаёт ограничения подобного выбора и рассматривает возможность дальнейшего расширения выборки за счёт англоязычных публикаций южнокорейских исследователей, в которых фиксируются новые темы – транснационализм, цифровая и гибридная идентичность. Однако в рамках данного историографического анализа основной акцент сделан на национальных академических источниках как наиболее репрезентативных для внутреннего научного поля Кореи.

Методологической основой работы выступил тематический анализ, позволяющий выявлять повторяющиеся мотивы, интерпретировать их и объединять в более широкие исследовательские категории. Такой выбор был обусловлен разнородностью корпуса текстов, среди которых встречались как социологические и психологические исследования, так и работы педагогической и культурологической направленности. Тематический анализ дал возможность выстроить целостную картину исследовательского поля и проследить, как менялось понимание идентичности детей мигрантов на протяжении полутора десятилетий.

На практике анализ проводился поэтапно. Сначала осуществлялось внимательное чтение текстов и первичное кодирование ключевых фрагментов, связанных с проблемами адаптации, идентичности, дискриминации, билингвизма и семейных практик. Затем эти коды группировались в более крупные категории, отражающие устойчивые исследовательские темы:

школьная адаптация, опыт дискриминации, языковые трудности, роль матери и отца, институциональная поддержка. Следующим шагом стало сопоставление тем в хронологическом развитии, что позволило выявить смену акцентов в академическом дискурсе. Завершающим этапом анализа был сравнительный подход, где рассматривались различия и сходства в исследованиях в зависимости от стран происхождения матерей (Вьетнам, Китай, Монголия, Япония, постсоветское пространство).

Таким образом, выбор корпуса и аналитическая стратегия были направлены на выявление внутренней логики формирования исследовательских подходов в корейском дискурсе и осмыслении феномена мультикультурных семей.

Результаты

Первые работы конца 2000-х годов в большей степени касались опыта женщин-брачных мигранток и их адаптации в сельской среде. Так, магистерская диссертация Ли Чжи Хён (2008) показала, что изоляция, патриархальная культура и языковые барьеры серьёзно осложняли жизнь женщин и их детей, при этом именно через детей матери надеялись на признание в сообществе. [8] В том же году была опубликована статья Сон Ми Гён и соавторов, где на основе качественного анализа опыта иностранных матерей показано, что большинство женщин воспринимали идентичность своих детей как «корейскую» и считали своей задачей помощь детям в адаптации. [9] Для этого раннего периода характерна ориентация на ассимиляцию и закрепление «корейскости» у детей, что соответствовало тогдашним государственным и общественным установкам.

В середине 2010-х годов акцент постепенно смещается на самих детей и их идентичность. Докторская диссертация Ли Сон Хён (2013), выполненная в Сеульском национальном университете, показала, что материнство брачных женщин-мигрантов было не только личным, но и социальным процессом борьбы за признание, и именно через детей женщины закрепляли своё членство в нации. [10] В магистерской диссертации Ю Чжи Ён (2014) были проанализированы образы детей в корейских фильмах, где они показаны как психосоциально дезадаптированные, испытывающие депрессию и тревожность, что закрепляло негативные стереотипы. [11] В этот же период появляются исследования, в которых

прямо рассматривается формирование культурной идентичности у детей в контексте семьи, школы и дискриминации. [12] Эти исследования знаменовали важный сдвиг: ребёнок стал не просто объектом адаптации, но и самостоятельным субъектом процессов идентификации.

В конце 2010-х годов дети мультикультурных семей прочно входят в центр академического внимания. В статье Хэ Мин Ю (2017) показано, что их идентичность динамична и множественна, а сами дети и родители часто остаются «неуслышанными голосами» в общественном дискурсе. [13] В исследовании, опубликованном в *The Korean Journal of Developmental Psychology* (2018), исследователями было выявлено, что дискриминация напрямую влияет на самооценку мультикультурных детей, а этническая идентичность и внутренняя стигматизация выступают медиаторами этого процесса. [14] Магистерская диссертация Жанг Росы (2018), посвящённая японско-корейским детям, выявила кризис идентичности, возникающий на уроках истории, когда семейное наследие вступает в конфликт с официальной школьной версией национальной истории. [15] Параллельно выходят работы о роли отца в формировании биэтнической социализации. [16] Таким образом, для периода 2017–2020 гг. характерно внимание к школьной адаптации, буллингу, психологическим механизмам дискриминации, а также к влиянию исторического дискурса и внутрисемейной динамики.

Наиболее свежий этап исследований (2021–2023) демонстрирует переход от констатации проблем к поиску решений. Докторская диссертация Пэк Бёль А (2021) предложила христианское консультирование как способ преодоления социальной дезадаптации детей и восстановления их идентичности. [17] Магистерская диссертация Батдельгэр Бодигала (2019, опубликованная в начале 2020-х гг.) показала, что молодёжь из мультикультурных семей оказывается исключённой из действующих программ государственной поддержки, ориентированных преимущественно на подростков и женщин-мигранток. [18] Магистерская диссертация Сон Хёхан (2023) провела качественный мета-анализ билингвального воспитания в китайских мультикультурных семьях и выделила стадии отношения к родному языку – от угрозы к признанию и сосуществованию. Автор пришёл к выводу, что билингвизм является не препятствием, а ресурсом идентичности и глобальной компетентности. [19] В докторской диссертации Чхэ Кёнран (2023) было

показано значение мультикультурного консультирования, которое помогало не только решать проблемы адаптации, но и формировало позитивное принятие двукультурной идентичности. [20]

Проведённый тематический анализ позволил выявить несколько устойчивых исследовательских направлений и проследить их развитие на протяжении полутора десятилетий. В ранних работах (2008–2013 гг.) центральной темой была адаптация детей мультикультурных семей к школьной среде и нормам «корейского общества» (Lee, 2008; Song et al., 2008; Kim, 2015). Эти исследования рассматривали ребёнка прежде всего как объект педагогического воздействия, а само понятие мультикультурности – как социальную проблему, требующую коррекционных и интеграционных мер. В этот период акцент делался на ассимиляции и утверждении «корейской идентичности» как показателе успешной адаптации.

Во второй волне исследований (2014–2018 гг.) наблюдается смещение акцента в сторону языковых и семейных аспектов. Всё больше внимания уделяется билингвизму, сохранению родного языка матери и роли женщины-мигрантки в процессе воспитания детей (Lee, 2013; Son, 2023; Yu, 2017). Авторы подчёркивают, что язык матери становится не только инструментом коммуникации, но и важным элементом формирования идентичности ребёнка. В этот период появляются исследования, где рассматриваются образовательные стратегии родителей, эмоциональные отношения в семье и формы культурного посредничества, возникающие в смешанных браках.

С конца 2010-х годов усиливается интерес к внутреннему миру самих детей и к механизмам их самоопределения в мультикультурной среде. В диссертациях и статьях этого времени ребёнок перестаёт восприниматься исключительно как объект адаптации и становится активным участником процессов идентификации (Jang, 2022; Seol et al., 2018). Расширяется проблемное поле – обсуждаются темы самоощущения, этнического выбора, конфликта идентичностей, а также роль отца в биэтнической социализации (Jang, 2022). Появляются исследования, затрагивающие влияние цифровых медиа и религиозных сообществ на формирование идентичности (Baek, 2021; Yu, 2014), что отражает усложнение социальной и культурной среды, в которой растут дети из мультикультурных семей. Эти тен-

денции свидетельствуют о переходе корейской академической мысли от модели ассимиляции к поиску форм гармоничного сосуществования и признания двойной идентичности как естественного результата культурного взаимодействия.

Таким образом, анализ собранных работ показывает не только постепенную смену исследовательских акцентов, но и более глубокое переосмысление самой категории идентичности в контексте корейского общества. Важно отметить, что эволюция тем и подходов отражает не столько внутреннюю динамику академической мысли, сколько изменения общественного сознания, которые происходили по мере институционализации мультикультурализма в Южной Корее. Эти выводы становятся отправной точкой для дальнейшего обсуждения, связанного с пониманием роли академического дискурса в формировании общественных представлений о мультикультурных семьях и их детях.

Обсуждение

В настоящей работе особое внимание уделено именно корейскоязычным источникам. Это обусловлено тем, что именно в диссертациях и академических статьях на корейском языке отражается внутренний исследовательский дискурс общества, его академические тревоги и способы интерпретации феномена мультикультурности. Результаты проведенного анализа демонстрируют, что исследовательские интересы корейских авторов тесно связаны с социальными процессами, происходившими в обществе. Академический дискурс не просто отражает реальные изменения, но и становится инструментом их осмысления. Переход от ассимиляционной модели к признанию двойной идентичности в корейских исследованиях совпадает по времени с активным внедрением государственной политики мультикультурализма, развитием образовательных программ для детей мигрантов и расширением общественных дискуссий о границах национальной идентичности. Тем самым академическая среда выступает не пассивным наблюдателем, а участником формирования нового общественного понимания «корейскости» и принадлежности в многообразном обществе.

Выделенные этапы развития исследований также позволяют увидеть различия между внутренним корейским и международным научным контекстом. Если англоязычные публикации чаще используют универсальные теоретические

рамки – транснационализм, гибридность, культурный капитал, – то корейские тексты исходят из специфики национальной ситуации и отталкиваются от понятия корейскости как исторически и идеологически нагруженного концепта. Такой подход позволяет понять, как социальные ожидания и государственная риторика влияют на выбор исследовательских тем и интерпретацию идентичности детей мультикультурных семей.

В более широком контексте данный анализ имеет значение и для сравнительных исследований мультикультурализма. Корейский случай интересен тем, что мультикультурная политика формировалась «сверху вниз» – под воздействием демографических вызовов и государственных программ. В то же время в Казахстане мультикультурность является историческим феноменом, заложенным в самой структуре общества и поддерживаемым в рамках государственной политики межэтнического согласия. Сопоставление этих двух моделей позволяет глубже понять, каким образом академические и общественные дискурсы взаимодействуют с реальными практиками интеграции и идентичности.

Таким образом, обращение к корейской историографии не только расширяет представления о развитии академического дискурса в Азии, но и способствует формированию сравнительной перспективы, важной для дальнейшего диалога между странами, где вопросы культурного разнообразия и идентичности приобретают всё большую актуальность.

Заключение

Историографический анализ корейскоязычных исследований по проблемам идентичности детей брачных мигрантов позволяет проследить эволюцию академического дискурса от акцента на ассимиляции и закреплении корейскости – под которой понимается культурная и этнонациональная идентичность, связанная с идеей принадлежности к корейской нации и культуре, – к признанию двойной идентичности, поддержке билингвизма и поиску институциональных механизмов сопровождения. В ранних работах дети рассматривались преимущественно через призму адаптации и интеграции в корейское общество, тогда как более поздние исследования фиксируют их активное участие в процессе конструирования идентичности и отражают социальную сложность мультикультурного ландшафта.

Данный обзор показывает, что именно в национальных диссертациях и академических статьях можно увидеть, какие темы становились центральными для корейского общества в разные годы: материнство и роль женщины-мигрантки, школьная адаптация и дискриминация, историческое сознание и его связь с национальными конфликтами, языковые практики и билингвизм, роль отца и институциональные формы консультативной поддержки. Эти изменения демонстрируют не только академический интерес, но и отражают трансформацию самого корейского общества в условиях перехода от моноэтнической модели к реальности мультикультурализма.

Для Казахстана значение данного анализа заключается в возможности использовать корейский опыт как сравнительный материал. Казахстан традиционно является полиэтничным государством, где сложилась уникальная модель межэтнического согласия и толерантности. В то время как корейское общество только в последние два десятилетия столкнулось с вызовами мультикультурализма, казахстанское общество исторически формировалось на основе сосуществования множества культур и этносов. Сопоставление этих двух контекстов позволяет

глубже понять специфику формирования идентичности детей в многонациональной среде и обогатить отечественные подходы к исследованию миграции, межэтнических отношений и культурной интеграции.

Таким образом, обращение к корейскому академическому дискурсу не только расширяет горизонты изучения мультикультурных процессов, но и открывает новые перспективы для развития сравнительных исследований в Казахстане. Это подчёркивает важность сохранения научного диалога между странами, где опыт корейских учёных может быть сопоставлен с казахстанской практикой сохранения и укрепления многоэтничности.

Данная статья подготовлена в рамках исследования в Институте Кюджангак Сеульского национального университета (Kyujanggak Institute for Korean Studies, Seoul National University) при финансовой поддержке Fellowship Grant of the Korea Foundation 2025-FFR-INV-1881

Благодарность: Статья подготовлена в Институте Кюджангак Сеульского национального университета при финансовой поддержке Korea Foundation (Fellowship Grant, 2025-FFR-INV-1881).

Литература

- Chang, J., & Shin, Y. (2012). Marital Adjustment Factors for International Marriages in South Korea. *International Journal of Human Ecology*, 13(2), 69–86. <https://doi.org/10.6115/ijhe.2012.13.2.69>
- Kim, M. (2013). Citizenship Projects for Marriage Migrants in South Korea: Intersecting Motherhood with Ethnicity and Class. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 20(4), 455–481. <https://doi.org/10.1093/sp/jxt015>
- Kim, M. (2010). Gender and International Marriage Migration. *Sociology Compass*, 4(9), 718–731. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2010.00314.x>
- Jang, S. (2022). Multiculturalism in South Korea: putting migrant wives in their place. *Social Identities*, 28(5), 628–642. <https://doi.org/10.1080/13504630.2022.2121276>
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101.
- Thomas, J., & Harden, A. (2008). Methods for the thematic synthesis of qualitative research in systematic reviews. *BMC Medical Research Methodology*, 8(45), 1–10.
- Nowell, L. S., Norris, J. M., White, D. E., & Moules, N. J. (2017). Thematic Analysis: Striving to Meet the Trustworthiness Criteria. *International Journal of Qualitative Methods*, 16(1), 1–13.
- Lee, J. H. (2008). *A phenomenological study on the experiences and expectations of the international marriage migrant women in rural area of Korea* (Master's thesis). Hannam University.
- Song, M. K., Jee, S. H., Cho, E. K., & Lim, Y. S. (2008). A study on the parental experience of a foreign mother in a multicultural family. *The Korean Journal of Counseling and Psychotherapy*, 20(2), 497–517.
- Lee, S. H. (2013). *Mothering and identity of marriage migrant women in South Korea: Focusing on oral history* (Doctoral dissertation). Seoul National University.
- Yu, J. Y. (2014). *Images of children from multicultural families represented in multicultural films* (Master's thesis). Incheon National University.
- Kim, M. J. (2015). A study on the process of cultural identity formation among children of multicultural families. *Journal of Diaspora Studies*, 9(2), 197–230.
- Yu, H. M. (2017). Negotiating identities and communities: Unheard voices of Korean immigrant parents and young children. *Global Studies of Childhood*, 7(1), 51–61.

Seol, K. O., Hwang, D. S., & Shim, J. H. (2018). 다문화 아동의 차별경험과 자존감의 관계에서 민족정체성과 내재화된 낙인의 조절된 매개효과 [The moderated mediating effect of ethnic identity and internalized stigma in the relationship between perceived discrimination and self-esteem of multicultural children]. *The Korean Journal of Developmental Psychology*, 31(1), 71–90.

Jang, R. (2018). *The positionality and historical consciousness of children from Japanese multicultural families* (Master's thesis). Seoul National University.

Jang, H. J. (2022). *Korean father's identity as multicultural family and bi-ethnic socialization* (Master's thesis). Seoul National University, Department of Child and Family Studies.

Baek, B. A. (2021). *A Christian counseling method on the social maladjustment experience of children in the multicultural families* (Doctoral dissertation). Sungkyul University.

Batdelger, B. (2019). *A case study on multicultural youth policy: Focused on the multicultural policy in Seoul* (Master's thesis). University of Seoul.

Son, H. H. (2023). *A qualitative meta-analysis on the bilingual education of multicultural families from China* (Master's thesis). Inha University.

Chae, K. R. (2023). *Exploring the meaning of multicultural counseling in the cultural adaptation experience of married immigrant women* (Doctoral dissertation). Inha University.

Сведения об авторе:

Ем Наталья Борисовна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры Дальнего Востока КазНУ им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: Natalya.Yem@kaznu.edu.kz).

Information about authors:

Yem Natalya – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of Far East Studies, al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: Natalya.Yem@kaznu.edu.kz <https://orcid.org/0000-0002-1286-1452>)

Автор туралы мәлімет:

Ем Наталья Борисовна – тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қыыр Шығыс кафедрасының доценті (Алматы, Қазақстан, e-mail: Natalya.Yem@kaznu.edu.kz <https://orcid.org/0000-0002-1286-1452>)

Келін түсті: 13.10.2025

Қабылданды: 25.11.2025

Д. Қатран

Нұр-Мүбәрак ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: k.dosymbek@gmail.com

XX ҒАСЫР БАСЫНА ТӘН МӘДЕНИ АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШ ХАҚЫНДА

Мақалада 2024 жылы Алматы облысы Кеген ауданында атқарылған этноархеологиялық зерттеулер бойынша судиірменге қатысты алынған материалдар легі мен олардың нәтижесі берілген. Бұл объект алғаш рет зерттеу назарына ілініп отыр. Зерттеу Қазақстан Республикасы Орталық музейінің археология бөлімінің Жобасы аясында іске асты. Аталмыш судиірменді салу ісі II-дүниежүзілік соғыс жылдары, атап айтқанда 1940 жылдан бастап қолға алынған. Ол диірмен 2005 жылға дейін Көмірші өзенінің су күшін пайдалану арқылы жұмыс істеп келгендігі жергілікті информаторлардан анықталды. 1991-1992 жылдары судиірмен құрылысы жөнделіп, қайта жаңғыртылған-тын. Судиірменді қозғалысқа келтіру үшін сайдың жоғары жағынан 1 шақырым жерден тау бөктерін жағалата арнайы арық¹ қазылып келтірілген. Диірмен құрылысы тегіс келген ой жерде тұр. Су күшімен үнемі істеп тұрған құрылғыны тоқтату үшін судиірменге ағатын суды басқа арнаға бұру тұру қажеттілігі туындайтыны белгілі. Осы себепті тау жағалай қазылған арықтың судиірменге қарай бұрылған тұсынан 50 м-дей жоғары жерден тағы бір қосымша арық қазылған. Қосымша арық аузына бөгеу² қойылып, ол арнайы жалпақ тақтаймен бекітілген. Тақтайды ауыстырып салып отыратын арнайы қуыстары болған.

Мақалада бұған дейінгі судиірмен жайлы зерттеулер мен фотолар егжей-тегжейлі қарастырылып, зерттеу жұмысына дәйек ретінде тірек болды. Диірменшінің екі бөлмелі арнайы тұрғын үйі де салынған. Су диірмен де, үй де қазір иесіз қалып, қаңырап бос тұр. Өйткені астықтан ұн өндіретін арнайы фабрикалар елімізде көптеп салынды және оларды тоқ арқылы іске қосады, яғни, су күшін пайдаланбайтын болған. Оның сыртында ұнтақтап-ұсақтайтын тұрмыстық техника әр үйде бар деп есептейміз.

Сонымен қатар, зерттеу объектісі болып отырған өлкенің географиялық кейбір ерекшеліктері, қазақтар наным-сенімінің көріністері мен халықтық тәжірибелерінің нәтижесі мақалада көрініс тапқан. Мақала қазақ тарихы, этнографиясы мен мәдениетін зерттеушілерге пайдалы.

Түйін сөздер: дәстүр, диірмен, тас, астық, өзен, арық, бөгеу.

D. Khatran

Nur-Mubarak University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan
e-mail: k.dosymbek@gmail.com

Monument of cultural anthropology early 20th century

The article presents the results of the ethnoarchaeological research conducted in 2024 in the Kegen district of Almaty region on the water mill and its materials. This object is being studied for the first time. The research was carried out within the framework of the Project of the Department of Archaeology of the Central Museum of the Republic of Kazakhstan. The construction of the mentioned water mill was undertaken during the Second World War, namely in 1940. It was established from local informants that the mill operated using the water power of the Komirchi River until 2005. In 1991-1992, the water mill was repaired and reconstructed. To set the water mill in motion, a special ditch was dug along the mountain slope 1 km upstream of the ravine. The mill is located on a flat depression. It is known that in order to stop the device, which is constantly working with water power, it is necessary to divert the water flowing into the water mill to another channel. For this reason, another additional ditch was dug about 50 m above the point where the ditch dug along the mountainside turned towards the mill. A dam was placed at the mouth of the additional ditch, which was secured with a special flat board. There were special cavities where the board could be replaced.

The article examines in detail the previous studies and photos of the mill, which served as a basis for the research work. A two-room special residential house for the miller was also built. Both the water mill and the house are now abandoned and empty. After all, many special factories for producing flour from

¹ Арық – канава, ров

² Бөгеу – платина

grain have been built in our country, and they are powered by electricity, that is, they do not use water power. We assume that household appliances for grinding and grinding are present in every house.

In addition, some geographical features of the region that is the object of the study, manifestations of Kazakh beliefs and the results of folk practices are reflected in the article. The article is useful for researchers of Kazakh history, ethnography and culture.

Keywords: mill, stone, grain, wheat, river, ditch, dam.

Д. Катран

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан
e-mail: k.dosymbek@gmail.com

Памятник культурной антропологии начала XX века

В статье представлены результаты этноархеологического исследования, проведенного в 2024 году в Кегенском районе Алматинской области на водяной мельнице и ее материалах. Данный объект изучается впервые. Исследование было проведено в рамках проекта Отдела археологии Центрального музея Республики Казахстан. Строительство упомянутой водяной мельницы было предпринято во время Второй мировой войны, а именно в 1940 году. Из местных информаторов установлено, что мельница работала, используя силу воды реки Комирчи до 2005 года. В 1991–1992 годах водяная мельница была отремонтирована и реконструирована. Для приведения водяной мельницы в движение был вырыт специальный ров по склону горы в 1 км выше оврага. Мельница расположена на плоской впадине. Известно, что для остановки устройства, которое постоянно работает с силой воды, необходимо отвести воду, поступающую в водяную мельницу, в другой канал. По этой причине был вырыт ещё один дополнительный ров примерно на 50 м выше того места, где ров, прорытый вдоль склона горы, поворачивал к водяной мельнице. Устье дополнительного рва было укреплено специальной плоской доской, а для её замены имелись специальные углубления.

В статье подробно рассматриваются предыдущие исследования и фотографии, посвящённые водяной мельнице, которые послужили основой для исследовательской работы. Также был построен двухкомнатный жилой дом для мельника. И водяная мельница, и дом в настоящее время заброшены и пустуют. Ведь в нашей стране построено множество специальных фабрик по производству муки из зерна, работающих на электричестве, то есть не использующих энергию воды. Кроме того, мы предполагаем, что бытовые приборы для помола и размола присутствуют в каждом доме.

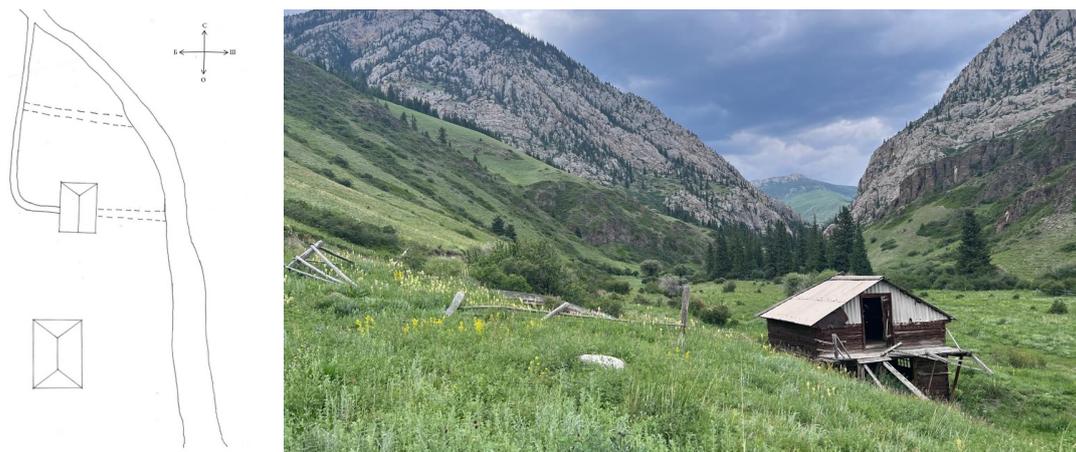
Кроме того, в статье отражены некоторые географические особенности региона, являющегося объектом исследования, проявления казахских верований и результаты народных практик. Статья полезна исследователям казахской истории, этнографии и культуры.

Ключевые слова: традиция, мельница, камень, зерно, река, ров, плотина.

Кіріспе

Жоба бойынша Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік музейінің археология бөлімі қызметкерлері қатысқан археоэтнографиялық экспедицияда 2024 жылдың қазан айының 15-інен қарашаның 13-іне дейін жалғасты. Осы мерзім арасында археологиялық қазба жұмыстарымен қатар Көмірші сайының ішінде, өзен жағасында орналасқан судиірменге қатысты материалдарды жинаумен де айналыстық. Атап айтқанда, Қазіргі Кеген ауданына қарасты жол бойындағы Сарыжаз ауылынан солтүстікке қарай 22 км қашықтықта жатқан Көмір-

ші ауылында болып, су диірменді көзбен көре отырып материалдар жинау, өлшемдерін алу, ландшафтын зерттеу қатарлы т.б. жұмыстармен шұғылдану барысында осы мақала дүниеге келді. Су диірменнің координаты 43.093132, 79.644991 нөмірімен белгілен. Көмірші ауылы бұрын Нарынқол ауданының Сарыжаз ауылына қарайтын еді. 1993 жылдан Райымбек ауданы екіге бөлініп, Нарынқол және Кеген ауданы деп аталып келсе, 2018 жылдан бастап Райымбек ауданының Сарыжаз ауылдық округіне қарайды. Судиірмен Көмірші ауылынан 5,5 шақырым мөлшерде Көмірші өзені бойында, сай ішінде сақталған.

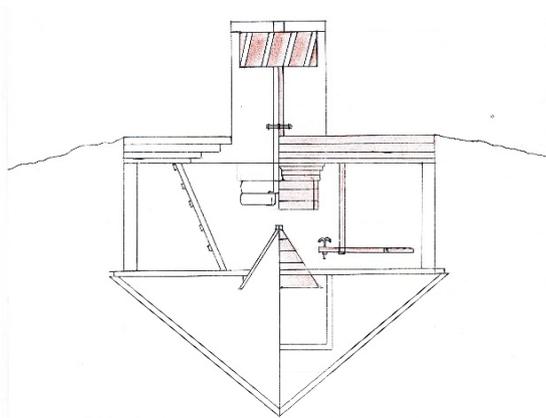
1-сурет – Судирмен кескіні (Суретші Нұрболат Илиясов) және фотосы (2024 жылы шілдеде автор түсірген).
Фотода екіқабатты судирмен және тау баурайынан қазылып тартылған арық қоршауы

Судирменнің өзі 6x5 метрді құрайтын ағаштан салынған екіқабат құрылыстан және 7x5 метр болатын тұрғын үйден (саман кірпіш) тұрады. Судирменнің кіреберіс есігі жер жағдайына, нақтырақ айтқанда үйдің тауда орналасуына, жағрафиялық ерекшелігіне сай есігі оңтүстікке қарата салынған. Ал, диірменшінің тұрғын үйінің есігі дәстүрлі түсінік бойынша шығысқа қаратыла салынған. Ол жылу мен жарық шығыстан келеді деген ежелгі таным-түсінік бойынша жасалғанын ескерген абзал (Кармышева Дж..., 1986: 116). Мәселен, «Алаш» партиясының ұнжариясы болған «Қазақ» газетіндегі суретте киіз үйдің есігі шығысқа қаратылған.

Диірмен салу II-соғыс жылдарында, дәлірек айтқанда 1940 жылдан қолға алына бастаса керек. Салғызып, жауапты болған адам Кочергин. Судирмен 2005 жылға дейін қызмет атқарып

келген. Кочергиннен кейін Өзбек, одан Ыстыбай, одан Мұқашқа, Жәнәбілге, Жанәбілден баласы Серікке жалғасып келген. Серіктің әкесі Жанәбіл Мұқашев 1968 жылғы қаңтардан бастап істетсе, оның баласы бізге көп мәлімет берген Серік Мұқашев (1961 ж.т.) 1996 жылдан 2005 жылға дейін судирменді жұмыстатып келген. Яғни, Жанәбіл Мұқашев 1996 ж. қайтыс болған соң әкесінің ісін баласы Серік қолына алған (АЭМ).

Судирменді зерттеу барысында төменде келтірілген сөздер қолданылды, және ол сөздер Көмірші тұрғындарында да солай айтылады. Түсінікті болуы үшін терминдердің орыс тіліндегі баламасы берілді: **астау** – корыта; **арық** – канава, ров; **бөггеу** – завал, плотина; **науа** – корыто, лоток; **суағар** – водослив; **шығыр** – шкив, лебедка, ролик.

2-сурет – Судирмен сызбасы (суретші Нұрболат Илиясов) және автор фотосы (2024 жыл, шілде)

Зерттеу әдістері

Судиірменді зерттеуге түздік бақылау тәжірибесі пайдаланылды. Атап айтқанда, археологиялық барлау барысында анықталып, нәтижесінде «Кеген алқабының археологиялық және этнографиялық ескерткіштері: топографиялық, мәдени-хронологиялық аспектілері және музейлендіру мәселесі» гранттық Жобасына іргелі мәселелердің бірі ретінде енген-ді. Жоба 2024 жылы қаржыланған соң объектіні зерттеу ісі қолға алынды. Мәселені айқындауда жолға қойылған негізгі жұмыс – осы судиірменді жақсы білетін информанттарды табу ісі қолға алынған еді. Ол жұмыс өз нәтижесін берді. Яғни, археологиялық зерттеу барысында этнологиялық, мәдени антропологиялық тарихи ізденістер жүргізілді. Дәлірек айтқанда Көмірші ауылының тұрғындары арасынан тікелей өз қолымен, мұрагерлік жолымен істі жалғастырған адамды табу арқылы көп дерек алынды. Судиірменді 2005 жылға дейін істетіп келген, 1961 жылы туған негізгі информантымыз Серік Мұқашевты биографиялық тәсілмен зерттеу арқылы едәуір деректерге қол жеткіздік. Салыстыру-салғастыру тәсілдері арқылы алынған деректерді сүзгіден өткізу әдіс-тәсілі қолданылды.

Алматы және Алматы облысында судиірмен салыну тарихына үңілсек төмендегі материалдарды көруге болады: 1854 жылғы көктемде М.Д.Перемышльский отряды Алматы қонысының орнына Верный бекінісін салды. 1856 жылы Верныйда Орталық Ресей губернияларынан және Воронежден келген қоныстанушылар көбейе түсіп, 1857 жылы тұңғыш судиірмені салынды (<https://ru.wikipedia.org...>). Алматы деген атау үш өзенге қатысты қойылған делінетін нұсқа бар. Яғни, Үлкен Алматы, Орта Алматы және Кіші Алматы деген өзендер бар(АЭМ).

Судиірмен жайлы тарихнама: Зерттеу объектісі болып отырған бұрынғы жарық көрген мақалалар біршама қаралды. Олардың барлығы орыс тілінде жарияланған. Мәселен, *М. Каримолданова* сияқты авторлар тобының біріккен мақаласы 2024 жылы жарияланды. Сондай-ақ, совет заманындағы судиірмендердің жай-күйі туралы еңбектер де баршылық. Солардың бірі В.С.Богданов мақаласын айтуға болады (Богданов В.С. 2018, 87). XIX ғ. соңында Семей өңірінде ірі диірмендер пайда болып, олардың саны 1911 жылы 22-ге жеткен. Ал, 1908 жылы «Семей диірмендерінің Акционерлік қоғамы» құрылып,

ол облыста өндірілетін үн өндірісін түгелдей өз қолына шоғырландырды. Акционерлік қоғам өндірген үн мен майдың ауданды бөлігі ішкі тұтынысты қамтамасыз етсе, қалған бөлігі Ресейдің ішкі өлкелеріне және шетелге де таратылатын болды (*Тургараева Г.М. 2016, 157*).

Жоғарыда келтірілген еңбектердегі судиірмендер тігінен (вертикаль) айналатын еді. Біз қарастырып отырған судиірмен тасы көлденеңінен (горизонталь) айналуымен ерекшеленеді.

Талқылау нәтижесі

Судиірменнің салына бастауы дүниежүзілік II-соғыс жылдарына, нақтырақ айтқанда 1940 жылдардан қолға алынғаны анықталды. 1991-92 жылдары судиірменді жаңғыртып қайта салған. Объектінің өлшемдері түгелдей алынды: атап айтқанда диірмен тасының жалпақтығы 110, қалыңдығы 45 см, ортасында 4 см болатын тесігі бар. Диірмен тасы пайдалану барысында (асты-үсті) 15 см желінген, яғни жұқарған. Тас желінген соң салмағы жеңілдеп, ескі саналған себепті, орнына қалыңдығы 45 немесе 35 см болатын басқа тас салынатын. Диірмен тасы орта есеппен 500 кг мөлшерінле болған. Диірмен тасын таңдаудағы басты өлшем – жоғары сапалы берік тастан жасалған болуы керек. Дәнді ұнтақтау барысындағы араласқан тас қиыршықтары диірменге тартылып алынған ұнды сүзу, екшеу кезінде алынып тасталатын. Ұнды сүзетін осы құралдың «елгезер» деген атауы бар. Көршілер кімде жақсы елеуіш барын білгендіктен сұрап алатын болған. Қолдан-қолға өтіп, үлкен сұранысқа ие болғанына сай «елгезер» аталып кетсе керек.

Құрылыстың төбе биіктігі 230 см (үй размері жоғарыда келтірілді). Су ағынмен келіп, диірменді айналдыру үшін өзеннің жоғарғы жағынан арнайы арық қазып тартқан. Ол арық диірменнен жоғарыда 1 шақырымда негізгі өзеннен қазылып, тартылған. Арықпен келген су ұзақтығы 15 метрлік, жалпы биіктігі 2,5 м болатын көлбеу орналасқан арнайы науадан³ ағынмен құлап келу арқылы диірмен қалағын айналдырып, іске қосылған. Дәстүрлі ортада диірмен тасын сағат тіліне қарсы бағытта айнадыратын болған. Арық суы диірменге қарай бұрылған жерден жоғары 50 м жерде қосымша арық қазылған. Оның мақсаты – бөгеу қойылу арқылы су басқа арнаға аға

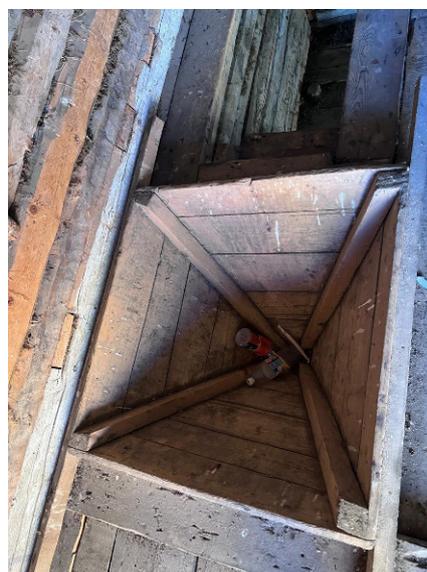
³ Науа – лоток

жөнеледі де негізгі диірменге су ақпай тоқтап, басқа арна арқылы етектегі өзенге құйылады. Судиірменді тоқтату үшін алдын-ала, яғни 10-15 минут бұрын суды бөгеу арқылы запас арнаға жіберу керек екен. Ағын су сарқылған кезде ғана судиірмен айналмай тоқтайды. Осы аралықта тағы да астауға⁴ бидай салу сияқты т.б. жұмыстарды атқарып алатын болған. Айта кетер жайт, астауға бір жолда 3 қап бидай сиятын. Осыны уатып, үн етуге 3 сағаттай уақыт кететін. Бір айда 12-13 тонна үн шығарып тұрған екен. 10 қап бидай жарты тонна мөлшерінде, яғни 20 қап бидай – 1 тонна деп есептелген. Басқа колхоз-

дан келген дәнді тартып берген ақысы ретінде 10 қаптан 1 қап төленетін. Судиірменнің сызбалары салынды және жалпы фотолары түгелдей түсіріліп, фиксация жасалынған (АЭМ).

Археологиялық материал бойынша диірмен қазақтың барлық жерінен табылған. Қазақтарда «диірмен және тасты өткірлейтін құралдарды» жасау мен оны сатудың қалыптасқан жолына назар аударатын болсақ ол дәстүрдің ежелден келе жатқанын аңғаруға болады. М.К.Қадырбаев кезінде тасмола тұрғындарының мәдениетінде тасты өндеудің жоғары деңгейде болғанын атап өтеді (Қадырбаев..., 1966: 303).

3-сурет – Судиірменнің үстінгі тасы және тастың үстіне орналасқан астық науасы (2024 жылы шілдеде автор түсірген)

Осы диірмен тасы тәрізділер кейінгі этнографиялық кезеңде де Қазақстан жерінде көп таралғандығымен ерекшеленеді (Бейсенов А.З..., 2017: 28). Красовский келтіретін мәліметтерге қарағанда, тас диірмендер мен тас қайрақ қазақ арасында пайдалы іс болып және едәуір тиімді табыс табатын кәсіпке айналғанын айтады. Яғни, 1861 жылғы дерек бойынша жалпы сомасы 220 рубль болатын барлығы 2508 дана «диірмен мен қайрақ тасты» Петропавловск, Пресногорьковск, Омск және Коряковск кеден бекеттеріне қарай алып кеткені айтылады. Тасты «әрбір округте болатын тауы бар жерден алынғаны» мәлім. Алайда, өлкеде «диірмен тасы мен қайрақ жасайтын жерлердің көп болуына қарамастан»,

⁴ Астау – корыта

өндеп-дайындауға және кеденге жақын, тасымалдауға қолайлы жерлер тандалғаны айтылады (Материалы..., 1868: 284-285).

Археологиялық деректерде салыстырмалы материалдар келтірген болсақ, халық әдебиетінде, фольклорда кезігетін кейбір үлгілерін төменде келтірдік:

Диірменге байланысты эпос үзіндісі, мақалдар мен жұмбақтар:

Құрбым-ау, серттеселік, серттеселік,
Сақтаса серттен Құдай, ептеселік.
Көңілің, сірә, бізде болса егер,
Тасындай диірменнің беттеселік

Мақал-мәтелдер:

Бидайдың барар жері диірмен
Күштінің арты диірмен тартады
Диірменнің тасындай дөңгеленген дүние

4-сурет – Қабақшы 3 «мұртты» қорғандарынан табылған диірмендер.

1, 2 – үстіңгі тас (еркек), 3,4 – астыңғы тас (ұрғашы).
Фото Бейсенов А.З., Шульга П.И., Ломан В.Г. Поселения сакской эпохи... еңбегінен алынды.

Жұмбақтар:

Қайнап жатқан тас көрдім, түзсыз піскен ас көрдім.

Қараңғы үйде қабан күркіреді -т.б. (Қазақ әдебиеті тарихы... 2007: 580-610)

Диірмен – ашкөздік, тоқмейілсу, сарандық сияқты жағымсыз қылықпен қатар жомарттықтың да белгісі саналған. Халықтың осы тәжірибесін атақты сатирик-жазушы Оспанхан Әубәкіров «Диірмен иесі» әңгімесіне арқау еткен (Әубәкіров О. 1989: 53-55).

Дәстүрлі диірменнің жұмыс принципі – бір-біріне беттескен екі тастың арасына салынған дақылдың тас айналған кезінде уатылып, үгілуіне негізделген. Тастардың салмағына, үлкендігіне қарай алынатын өнім әр түрлі болады. Диірменнің құрылымы қандай болса да жұмыс істеуде үстіңгісі – «**еркек тас**» деп аталады. Екі тасты ара-тұра тісеп тұрады. Диірмен тасының жасалу техникасы қарапайым болғанмен ауыр еңбекті, аса ыждағаттықты қажет етеді. Диірмен жасау үшін тез желініп, үгітіліп қиыршық тастарға бөлшектенбейтін тастар тандап алынады. Тастардың бірін «**ұрғашы тасқа**» арнап, көлемділеу етіп, дөңгеленте қиып алып, беткі жағын тегістеп, дәл ортасын қашап қояды. Осы ойыққа үстіңгі тасты ұстап тұратын кіндік темір (жұмыр темір) тігінен қойылып бекітіліп, қозғалмауы

үшін ағаш сына қағылады. Астыңғы тасқа қарағанда кішірек көлемде дөңгеленте қиылатын еркек тастың да астыңғы тасқа беттесетін жағы тегістеліп, дәл ортасы қашалып ойылады, бірақ мұның ойығы кеңірек болады. Ұрғашы тас үстіне, тігінен тұрған кіндік темірге еркек тастың тегістелген бетін ойығынан өткізіп, тастарды бір-бірімен беттестіріп қояды. Үстіңгі еркек тастың кең ойылған ойығы тастың (үстіңгі) кіндік темірді еркін айналуын қамтамасыз етеді және осы ойық арқылы диірменге тартылатын дәнді дақылдар салынып тұрады. Ендігі кезекте еркек тастың үстіңгі бетінен, жиек тұсынан алынып-салынатын ағаш немесе темір тұтқа қойылатын тағы бір ойық ойылады. Осы кертіле ойылған ойыққа тұтқа қойылып, диірменді сол арқылы жүргізеді. Тұтқаны оң қолымен ұстап, диірмен тасын сағат тіліне қарсы бағытта айналдырады. Ескере кететін жайт – зерттеу объектісі болып отырған судиірменде астыңғы тас айналады. Ал қолдиірменде үстіңгі тас айналады (Қазақтың этнографиялық... 2011: Т.1. 638).

Диірменге астық дақылдарының дәнін шикілей тартып жарма, ұн, қуырылған дәнін тартып талқан дайындаған. Диірменнен шыққан өнімді елеп, дәннің толық жарылмаған ірілері мен кебегін малға жем ретінде берген. Ертеде тұз және бояу үшін қолданылатын жоса да диірменде тартылып ұнтақталған, одан қалған төменгі сапалы кебегін малға жем ретінде пайдаланған.

Халық тұрмысындағы осындай маңызды қызметіне байланысты ол күт-береке, ырыстың белгісі болып саналып, жеті қазынаның біріне жатқызылған. Сондықтан оны байырғы кезде халық арасында «**тас иесі**» деп атаған. Кейінгі замандарда диірмен тасын айналдыратын қуат көздерінің игерілуіне байланысты жел диірмен, су диірмен, бу диірмен, от диірмен тәрізді диірмен түрлері пайда болды. Дегенмен, соңғы уақыттарға дейін ел ішінде атамзаманнан келе жатқан тәсілмен жасалған, құрылысы қарапайым, қолмен айландырып жем, талқан тартатын диірмендер қолданылып келді. Соған орай мұндай диірмендерді кейін шыққан диірмендерден ажырату үшін қол диірмен, тас диірмен, желдиірмен, судиірмен деп атады (Қазақтың этнографиялық... 2011: Т.1. 638).

Су ағысының күшімен жұмыс істейтін диірмен – ағысы қатты өзен бойына салынған. Өзеннің екпінімен аққан суы науаға құйылып, науа түбіндегі ағаш пәрені (қалақты) айналдырады. Сол арқылы диірмен тасы қозғалысқа түседі (АЭМ).

Тартылатын бидай диірмен тасына шанақ арқылы құйылып тұрады. Шанақтың түбінде дәнді мөлшерлеп жіберіп тұратын кішкентай ағаш құрылғы болады. Оны «шақалақ» дейді. Диірменші еңбегіне төленетін ақының мөлшері шамамен бір қаптан бір қалақ үн болған. Осындай диірменші ақысын «қалда» деп атаған (Қазақтың этнографиялық... 2011: Т.1. 639)

Жел және су күшімен жұмыс істейтін диірмендер Х ғ. шамасында пайда болған. Қаншама ғасырлардан бері қызмет етіп келе жатқан су диірмендер, әсіресе, ХІХ ғ. екінші жартысынан бергі уақытта егіншіліктің дамуына байланысты қазақ жерінде кең тарала бастады. Мұндай диірмендер тәулігіне жарты тоннаға дейін үн тартқан. Сондай диірмендердің бірі, мәселен, Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі Сайрамсу өзенінде 1880 жылдар шамасында жасалған су диірмен 1970 жылдарға дейін жұмыс істеп келген. Қазіргі кез-

де Түркістан облысының Сайрам ауданының Көксаарай ауылында сақталған судиірмен де бар (<https://www.facebook.com...>).

Ерекшелігі. Білетініміздей ағын судың күшін пайдалану арқылы судиірмен іске қосылып, оның шығыры⁵ негізінен тігінен (горизонталь) орналасатын. Яғни, ғылыми әдебиеттер мен фотографияларда кездесетін судиірмен шығыры тігінен айналатын. Сондай-ақ, өзен суы қасына су ағысын пайдаланатын су қоймасы, оның үстіне судиірмен салынатын еді. Осы мақалаға өзек болып отырған судиірмен шығыры – көлденеңінен айналатынымен ерекшеленеді. Сондай-ақ, ағыс қатты келуі үшін жоғарыдан 1 км жерден тау жағалай келетін арық қазылып, оның суы 2,5 төмен орналасқан 15 м қашықтықтағы диірменге күшті ағыспен арнайы науа арқылы ағады. Қазір судиірменге су келіп тұрған жоқ. Өйткені негізгі өзеннен бөлінетін арық басына бөгеу қойылған.

5-сурет – Судиірменнен 2,5 м биіктікте көлбеу орналасқан науа және оңтүстік жақтан қарағандағы ағып шығатын суға арналған тағандағы арнайы ойық (2024 жылы шілдеде автор түсірген)

Ағын судың екпіні электр энергиясын қалыптастыруда пайдаланылады. Ол гидроэлектр станциясы (ГЭС) деп аталады. Мәселен, Алматы облысының Қапшағай су қоймасымен қатар осындай мақсатта пайдалану үшін Шүлбі, Бұқтырма, Өскемен және т.б. ұсақ ГЭС-тері салынған. Осы станциялар Ертіс пен Іле өзендерінің суын пайдалану арқылы еліміз тұтына-

тын электр қуатының едәуір бөлігін қамтамасыз етуде. Алғашқы су қоймасы мен өзен ағысын пайдаланған станциялар 1892 жылдан басталып, 1920 жылмен жалғасып, 2015 жылы соңғы ГЭС салынған екен (АЭМ).

⁵ Шығыр – шкив, лебедка, ролик

Қорытынды

Табиғаттың берген сыйын пайдаланған судиірменді зерттеу арқылы көненің тағы бір артықшылығын, яғни халықтық тәжірибенің жетістігін оқырмандарға жеткізе алдық деп есептейміз. Нарынқол ауданының Сарыжаз ауылдық округіне қарайтын Көмірші ауылында орналасқан судиірменнің әлі де жұмыс істетуге болатынын ескерген жөн. Өйткені, механизмді іске қосатын барлық қажетті дүниелердің сақталу жағдайының деңгейі жақсы сақталған.

Судиірменге барар жолға және оның өзіне жөндеу жұмыстарын жүргізу арқылы саяхатшы-туристерді қызықтырып тартса, еліміздегі ішкі туризмді дамытуға үлес қосатыны сөзсіз. Ол үшін күрежол бойындағы Сарыжаз ауылынан Көмірші ауылына бұрылар жерге жол сілтейтін жарнама қою, Көмірші ауылынан судиірменге баратын жолды реттеу, сілтеме қою, мүмкіндік болса диірмен маңында бірнеше үй салу сияқты т.б. шаруаларды атқару мүмкіндігі бар. Оған қоса сай ішімен судиірменнен жоғары кеткенде сарқырама бар екенін атай кету керек. Осындай көркем табиғатты насихаттап, жарнамалау – жергілікті халықтың табыс табуына да өзі ықпалын тигізеді деп есептейміз. Мәселен, мініс атын жалға беру – жаз айларында таптырмас пайда көзі болар еді. Таудағы әсем табиғат, сай іші, орман арасы, су жағасындағы аталмыш судиірмен әлі қалпында. Алматыдан 290 км қашықтықта орналасқан осы өңірде туризмді дамыту ісі қолға алынуы керек-ақ. Осы аталғандарды жүзеге асыру үшін қомақты көлемдегі қаржы керек екені бесенеден белгілі.

Өңірдегі тарихи ескерткіштерді, атап айтқанда ежелгі қоныстар мен зираттар, қорғандар

тәрізді әр заманның қоныс-мекендері мен жерлеу орындары анықталды. ҚР Орталық музейінің археология бөлімінің қызметкерлері және Көмірші ауылынан жалға алынған жұмысшылар бірлесіп қазба жұмысын жүргізді. Қаржы «Кеген алқабының археологиялық және этнографиялық ескерткіштері: топографиялық, мәдени-хронологиялық аспектілері және музейлендіру мәселесі» гранттық Жобасы (AR23489461) аясында игерілді. Сондай-ақ, Көмірші ауылы Нарынқол ауданының Сарыжаз ауылдық округінің орталығында орналасқан ауылдық әкімшілікке қарайтындықтан экспедиция жетекшісі Нәбира Төрежановамен бірге әкімшілікке бару сияқты т.б. жұмыстарға да қолғабыс жасай жүріп, осы мақала дүниеге келгенін айтқан ләзім.

Қысқарған сөз:

АЭМ – автордың этнографиялық материалдары

Информаторлар:

Қанапиянов Өметхан. 1945 ж.т. Руы: Албан-Қазмәмбет-Жолдыбек. Көмірші ауылы;

Мұқашев Серік. 1961 ж.т. Руы: Албан-Қо-жамбет-Жарты. Көмірші ауылы

Ықпал еткен жай және ризашылық:

Зерттеу жұмысы «Кеген алқабының археологиялық және этнографиялық ескерткіштері: топографиялық, мәдени-хронологиялық аспектілері және музейлендіру мәселесі» гранттық Жобасы (AR23489461) аясында атқарылды.

Әдебиеттер

- Алтаев Б.Ө.* Оңтүстік Қазақстан қазақтарының егіншілікке байланысты дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары // Тарих ғылым. канд. ғылыми дәрежесін алуға ұсынылған диссертация қолжазбасы. Алматы, 1994. 194;
- Бейсенов А.З., Шульга П.И., Ломан В.Г.* Поселения сакской эпохи. Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2017. -208;
- Бекназаров Р.А.* Қазақтың дәстүрлі тас қашау өнері. Алматы: ОП, 2005. 90-98 бб. (-160 б.);
- Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генштаба.* Часть 1. Область Сибирских киргизов. Составил подполковник Красовский. Санкт-Петербург, 1868. 264 стр;
- Молодин В. И., Бородовский А. П.* Каменные ручные жернова в древней погребальной обрядности Западной Сибири // Altaica. Новосибирск, 1994. Вып. 4. С. 72–79;
- Кадырбаев М. К.* Памятники тасмолинской культуры // Маргулан А. Х., Акишев К. А., Кадырбаев М. К., Оразбаев А. М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1966. С. 303-433. (-433 с);
- Кармышева Дж.* Земледельческая обрядность у казахов // Древние обряды верования и культы народов Средней Азии. М.: Наука, 1986, 31-46 стр;
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі.* Энциклопедия. – Алматы: DPS, 2011. – (иллюстрацияланған). Т.1. А-Д. 637-638 бб. (-736);

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 4-том / Құраст.: Н.Әшімбаева, Қ.Рысбергенова, Ж.Манкеева және т.б. – Алматы, 2011. 4-том. – Б – Д. 689-б, (-752 бет.);

Хлудов Н.Г. Шығармалар каталогы: кескіндеме және графика (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). Алматы: Эффект, 2003, с 738;

Каримолданова М., Әкімбек Г., Алияров Б., Жауыт, А., Қунаков, Г. «Силы, действующие при измелении твердого материала в шаровой барабанной мельнице и их влияние на корпус мельницы» Вестник КазАТК Том 135, № 6 (2024). Стр. 439–449:

Богданов В.С. Механика дробящей среды в шаровых мельницах с продольно-поперечным движением мелющих тел// Вестник БГТУ им. В.Г. Шухова, №8, 2018. 117-125 стр;

Турғараева Г.М. История Казахстана. Учебник: курс лекций. -Алматы: издательство «Эверо», 2016. с 440;

Қазақ әдебиетінің тарихы. Қазақ фольклорының тарихы. 1-том. Алматы. ҚАЗАқпарат, 2007. – 671 бет;

Әубәкіров О. Қайда безіп барасың. Әңгімелер. Алматы. Жазушы. 1989. – 254 б.

References

Altaev B.A. (1994) Traditions and customs of the Kazakhs of South Kazakhstan related to agriculture. Manuscript of the dissertation submitted for the degree of candidate of historical sciences. Almaty, 98-p (kazakh);

Beisenov A.Z., Shulga P.I., Loman V.G. (2017) Settlements of the Saka epoch. Monograph. Almaty: NICIA “Begazy-Tasmola” p. 208 (russian);

Beknazarov R.A. (2005) Traditional Kazakh stone carving art. Almaty: OP. 90-98 pp. p160 (kazakh);

Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. (1868) Part 1. The region of the Siberian Kirghiz. Compiled by Lieutenant Colonel Krasovsky. St. Petersburg, pp. 284-2857 (in russian) ;

Molodin V. I., Borodovsky A. P. (1994) Stone hand millstones in the ancient funeral rites of Western Siberia // Altaica. Novosibirsk, Vol. 4. С. 72-79, (in russian);

Kadyrbaev M. K. (1966) Monuments of Tasmola culture // Margulan A. H., Akishev K. A., Kadyrbaev M. K., Orazbayev A. A. M. Ancient Culture of Central Kazakhstan. Alma-Ata: Nauka, С. 303-433. С. 4336 (in russian);

Karmysheva J. (1986) Farming rituals of Kazakhs // Ancient rites, beliefs and cults of the peoples of Central Asia. M.: Nauka, 115-120 p. (in russian);

Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. (2011) Encyclopedia. – Almaty: DPS, – (illustrated). T.1. A-D. pp. (637-638). p.736;

Dictionary of the Kazakh literary language. (2011) Fifteen volumes. Volume 4 / Compiled by: N. Ashimbaeva, K. Rysbergenova, Zh. Mankeeva and others. – Almaty, Volume 4. – Б – Д. p.752 (in kazakh);

Khlyudov N.G. (2003) Catalog of works: painting and graphics (in Kazakh, Russian, English). Almaty: Effect, p.738 (in kazakh);

Каримолданова М., Акімбек Г., Алияров Б., Жауыт А., Қунаков Г. “Forces Acting During Grinding of Solid Material in a Ball Drum Mill and Their Effect on the Mill Body” Vestnik KazATK Vol. 135, No. 6 (2024). pp. 439–449. (russian);

Bogdanov V.S. Mechanics of Crushing Media in Ball Mills with Longitudinal-Transverse Movement of Grinding Media // Vestnik of BSTU named after V.G. Shukhov, No. 8, 2018. (russian);

Turgaraeva G.M. History of Kazakhstan. Textbook: Lecture Course. Almaty: Evero Publishing House, 2016. P. 440. (russian);

History of Kazakh literature. History of Kazakh folklore. Volume 1. Almaty. Qazaqparat, 2007. P. 671. (russian);

Aubakirov, O. Where are you running to? Stories. Almaty: Jazushi, 1989. – 254 p. (kazakh)

Автор туралы мәлімет:

Досымбек Катран – Нұр-Мұбарак ислам мәдениеті университетінің ассоц. профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты (E-mail: k.dosymbek@gmail.com)

Information about the author:

Dosymbek Khatran – Associate Professor at Nur-Mubarak University of Islamic Culture, candidate of historical sciences (E-mail: k.dosymbek@gmail.com)

Сведения об авторе:

Досымбек Катран – ассоциированный профессор Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак, кандидат исторических наук (e-mail: k.dosymbek@gmail.com).

Келін түсті: 22.06.2025

Қабылданды: 25.11.2025

А.С. Алдекен* , **Г.А. Мейрманова**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: ainur_aldeken@mail.ru

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ БЕЙНЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ: ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МАТЕРИАЛДАР НЕГІЗІНДЕ

Қазақ фольклоры – халықтың тарихи жады мен мәдени құндылықтарының көрінісі. Мақалада қазақ фольклорындағы әйел бейнесінің зерттелу тарихы жан-жақты қарастырылады. Зерттеу барысында XIX ғасырда жарық көрген этнографиялық еңбектерден бастап, кеңестік кезеңдегі идеологиялық ықпал мен тәуелсіздік жылдарындағы гендерлік бағыттағы ғылыми ізденістер жүйеленді. Фольклорды этнографиялық, символикалық және гендерлік контекстте талдап, осы кезге дейінгі зерттеушілер қолданған әдістер мен теориялық ұстанымдарға талдау жасалды. Мақалада салыстырмалы тарихи әдіс, феминистік және мәдениеттанулық тәсілдер тоғыстырылып, фольклордағы әйел бейнесінің ғылыми интерпретациясы ұсынылады. Зерттеу нәтижелері қазақ қоғамындағы әйел рөлінің күрделілігі мен оның фольклорлық шығармалардағы көпқырлылығын көрсетеді. Мақалада әйел бейнесінің даналық, батырлық, көрегендік және тәлімгерлік сипаттары айқындалып, олардың қазақ халқының дүниетанымында алатын орны анықталады. Авторлар фольклорлық материалдар арқылы әйел тұлғасының әлеуметтік мәртебесін, моральдық-этикалық қасиеттерін бейнелеу ерекшеліктерін жүйелеуге тырысты. Бұл зерттеу қазақ қоғамының гендерлік мәдениетін тануға бағытталған маңызды ғылыми зерттеу болып табылады. Зерттеудің мақсаты – қазақ фольклорындағы әйел бейнесінің зерттелу тарихын талдау, негізгі ғылыми бағыттар мен қолданылған әдістерді жүйелеу.

Түйін сөздер: қазақ фольклоры, әйел бейнесі, этнография, гендерлік зерттеу, символдық құрылым.

A.S. Aldeken*, G.A. Meirmanova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: ainur_aldeken@mail.ru

Research of the image of women in kazakh society: based on folklore materials

Kazakh folklore reflects the historical memory and cultural values of the people. This article provides a comprehensive overview of female image's historiography in Kazakh folklore. This study provides a systematic overview of scholarly works on gender studies, beginning with ethnographic publications of the 19th century and encompassing the ideological influence of the Soviet period and the development of gender research in the years of independence. The female image in folklore analyzed within ethnographic, symbolic, and gender contexts, with an examination of the methods and theoretical approaches employed by researchers up to the present day. The article integrates comparative-historical, feminist, and cultural studies approaches to offer a scholarly interpretation of the female figure in folklore. The findings reveal the complexity of the woman's role in Kazakh society and the multifaceted nature of her representation in folklore. The analysis clearly traces such characteristics of female figures as wisdom, heroism, insightfulness, and mentorship; also, it determines their place in the Kazakh worldview. The article systematizes the ways in which folklore materials depict the social status and moral-ethical qualities of female characters. This study serves as an important scholarly foundation for understanding the gender culture of Kazakh society.

Keywords: Kazakh folklore, female image, ethnography, gender studies, symbolic structure.

А.С. Алдекен*, Г.А. Мейрманова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: ainur_aldeken@mail.ru

Исследование образа женщины в казахском обществе: на основе фольклорных материалов

Казахский фольклор является отражением исторической памяти и культурных ценностей народа. В данной статье всесторонне рассматривается история изучения женского образа в казахском фольклоре. В исследовании систематизированы научные труды, посвящённые гендерной тематике, начиная с опубликованных этнографических работ XIX века, включая этап идеологического влияния советского периода и научные поиски в годы независимости. Женский образ в фольклоре анализируется в этнографическом, символическом и гендерном контексте, проводятся анализ методов и теоретических подходов, использованных исследователями к настоящему времени. В статье применяются сравнительно-исторический метод, феминистский и культурологический подходы, предлагается научная интерпретация образа женщины в фольклоре. Результаты исследования выявляют сложность роли женщины в казахском обществе и многогранность её изображения в фольклорных произведениях. В ходе анализа чётко прослеживаются такие черты женских образов, как мудрость, героизм, проницательность и наставничество, а также определяется их место в мировоззрении казахского народа. В статье систематизированы особенности отражения социального статуса, морально-этических качеств женских персонажей через фольклорные материалы. Данное исследование представляет собой важную научную основу для понимания гендерной культуры казахского общества.

Ключевые слова: казахский фольклор, женский образ, этнография, гендерные исследования, символическая структура.

Кіріспе

Әйел бейнесі – халықтың дүниетанымы мен әлеуметтік құрылымының көрінісі ретінде фольклорда кеңінен орын алған күрделі және көпқырлы феномен. Қазақ қоғамындағы әйел бейнесі фольклорлық шығармаларда ғана емес, сонымен бірге этнографиялық зерттеулердің, тарихи-мәдени контекстердің және гендерлік талдаулардың нысанына айналды. Бұл мақалада қазақ қоғамындағы әйел бейнесінің фольклордағы көріністерін зерттеген ғылыми бағыттар мен тәсілдерге шолу жасалып, осы салада жинақталған әдістемелік және теориялық негіздер қарастырылады.

Тақырыпты таңдаудың негіздемесі, ең алдымен, қазақ фольклорындағы әйел тақырыбына көңіл бөлу соңғы уақытқа дейін эпизодтық сипатта болған тарихи-мәдени және этнографиялық зерттеулердегі орын алған олқылықтың орнын толтыру қажеттілігіне негізделген. Гендерлік ғылымның заманауи дамуы эпос, аңыздар, терме, бата сияқты дәстүрлі дереккөздерге жаңаша көзқараспен қарауға мүмкіндік берді, мұнда әйел тұлғасы жан-жақты сипатталады.

Тақырыптың өзектілігі гендерлік бірегейлік мәселелеріне, дәстүрлі қоғамдағы әйелдердің рөліне деген қызығушылықтың артуы, сондай-ақ мәдени жады мен фольклорда бекітілген символдық жүйелерді тереңірек түсінуге ұмты-

лу. Зерттеудің теориялық маңыздылығы ауызша халық әдебиетінде жазылған гендерлік үлгілерді қайта құру мүмкіндігінде, ал тәжірибелік мәні алынған нәтижелерді одан әрі әлеуметтік-мәдени және пәнаралық зерттеулерге, сондай-ақ оқу-ағарту және ақпараттық-түсіндіру жұмыстарына пайдалануда. Қазіргі таңда гендерлік зерттеулер мен феминистік теориялар негізінде қазақ фольклорындағы әйел бейнесін жаңаша пайымдау мүмкіндігі өзекті болып келеді. Бұл үрдіс, әсіресе тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде кең өріс алды. Енді әйел тұлғасы тек тұрмыстық-этнографиялық деңгейде ғана емес, мәдениеттанулық, мифологиялық және символдық тұрғыда қарастырылуда.

Материалдар мен әдістер

Қазақ әйелінің бейнесі туралы алғашқы жүйелі мәліметтерді XIX ғасырда орыс және еуропалық этнографтар ұсынды. XIX ғ. Ә. Диваев (Диваев, 1900), В. Радлов (Радлов, 1989), Ш. Уәлиханов (Уәлиханов, 1958), Г. Потанин (Потанин, 1917), А. Левшин (Левшин, 1832) және XX ғ. М. Әуезов (Әуезов, 1917), Ә. Марғұлан (Марғұлан, 1985), С. Мұқанов (Мұқанов, 2017), И.В. Стасевич (Стасевич, 2011), А. Алекторов (Алекторов, 1891) сынды зерттеушілердің еңбектерінде фольклорлық мәтіндердегі әйел бейнесіне қатысты материалдар кездеседі. Қазақ

ауыз әдебиетіндегі фольклорлық шығармаларда әйелдердің киімі, тұрмыс-тіршілігі, әлеуметтік мәртебесі туралы деректер мол.

Кеңестік кезеңде этнографиялық деректер идеологиялық бақылауда болғаны белгілі, әйел бейнесі көбінесе маркстік-лениндік көзқараста қарастырылды. Фольклор тек мәдени мұра ретінде ғана емес, идеологиялық тәрбие құралы ретінде де қарастырылды. Әйел тегі мәселесі фольклорда формалды түрде зерттеліп, отбасылық қатынастардың «эволюциясы» ретінде сипатталды. Әйел образы көбіне отбасындағы рөлмен, өндірістік қызметпен байланысты болды.

Ал тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде фольклордағы әйел бейнесін гендерлік тұрғыдан зерттеу кең өріс алды. Бұл кезде Батыс Еуропа мен Америкадағы феминистік теориялар мен мәдениеттанулық әдістер қазақ ғылымына ене бастады. Қазақ әйелінің фольклордағы бейнесі енді тек тұрмыстық немесе әдеттік деңгейде емес, мифологиялық, символдық және идеологиялық құрылымдар шеңберінде қарастырыла бастады.

Әдістер

М. Гимбутас (Гимбутас, 2006: 12) пен басқа да мәдени антропологтардың идеялары әйел архетипін, сакралды образдарды түсінуде маңызды болды. Бұл тәсіл қазақ мифологиясындағы Үмай ана, Жер-Ана, батыр қыз бейнелерін жаңаша интерпретациялауға мүмкіндік берді.

Қазақ қоғамындағы әйел бейнесін фольклорлық материалдар арқылы зерттеу күрделі пәнаралық тәсілдерді талап етеді. Осы мақалада қолданылған негізінен салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы фольклордағы әйел бейнесінің тарихи эволюциясы қарастырылды. Әйел образдарының бастапқы архетиптері, олардың өзгеруі мен қазіргі мәдени дискурстағы трансформациясы зерттелді. Этнографиялық деректерді талдау арқылы халықтың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, тұрмысы мен әлеуметтік құрылымындағы әйел рөлі этнографиялық сипаттамалар арқылы жүйеленді. Бұл тәсіл дәстүрлі қоғамда әйел қандай функциялар атқарғанын нақтылауға мүмкіндік берді деп ойлаймыз. Мәдени-символдық (структуралистік) әдісті қолдана отырып фольклорда әйел тек әлеуметтік рөл иесі ретінде ғана емес, символдық бейне ретінде де көрініс табады. Мәселен, ана бейнесі – тіршіліктің, отбасы тәрбиесінің, ұрпақ жалғастығының символы. Бұл әдіс арқылы фольклорлық мәтіндердегі әйел бейнесінің метафоралық,

сакралды мазмұны ашылды. Фольклордағы әйел бейнесін гендерлік және феминистік тәсіл арқылы зерттеу, патриархалды құрылым мен гендерлік нормалар тұрғысынан талдау арқылы фольклорда көрініс тапқан әйелдерге қатысты әлеуметтік шектеулер, билік қатынастары, әрі гендерлік стереотиптер зерделенді. Гендерлік тәсіл әйел бейнесінің ер бейнесімен арақатынасында қалай құрылатынын көрсетуге бағытталды. Қазақ әйелінің бейнесі басқа көшпелі және отырықшы халықтардың фольклорымен салыстырылып, мәдени айырмашылықтар мен ұқсастықтарды айқындалды. Бұл тәсіл Мария Гимбутас (Гимбутас, 2006) және В. Радлов (Радлов, 1989) сияқты т.б. шетелдік зерттеушілердің еңбектерін талдауда қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Фольклор адамның сөйлеу мәдениетінің қалыптасу үрдісінде пайда болды және көптеген халықтар үшін маңызды құбылыс болып табылады. Фольклор (англ. folklore) «халық даналығы, білімі» деген мағына береді. Оны алғаш рет 1846 жылы ағылшын ғалымы Вильям Томс (W.G. Thoms) енгізді және әлі күнге дейін бір текті анықтамаға ие болмаса да, басқа да еуропалық тілдерде пайдаланып ғылыми термин статусын ала бастады. (Резник, 2012: 957) Фольклор әртүрлі формалар мен элементтерді пайдалана отырып, күнделікті өмір мен өнер элементтерін біріктіреді. Фольклордың қоғамдық құрылыс және материалдық мәдениет туындыларын сипаттаудағы ақпарат көзі ретінде маңызы зор. Фольклор этнография үшін маңызды дереккөзі болып табылады және этнографиялық дерек ретінде өте құнды, бірақ көбінесе күнделікті өмірді баяндауда түпдерек ретінде қарастырылмайды. Фольклорлық зерттеулер қазақ этнографиясында маңызды орын алады. Белгілі қазақ этнографтары Ш. Уалиханов (Уәлиханов, 1958), Ә.Х. Марғұлан (Марғұлан, 1985), Х.А. Арғынбаев (Арғынбаев, 2005), Ө. Жәнібеков (Жәнібеков, 2011), М.С. Мұқанов (Мұқанов, 2017) және т.б. өз еңбектерінде фольклорға көп көңіл бөлді. Қазіргі таңда қазақ фольклортану ғылымы даму үстінде, ол жалпы тарихи-мәдени процестермен байланысты. Ол халықтың тарихи шындыққа емес, халықтың шындыққа көзқарасын көрсетеді. Қарапайым халық арқылы жеткен шежіре (летопись) десек те болады. Эпостық мәтіндердегі тарихи-этнографиялық деректер сипаты мен сенімділік дәрежесі бойынша өте әртүрлі

болуы мүмкін. Фольклор халықтың тарихи-этнокалық типологиясымен байланысты болса, этнографияның органикалық элементі бола алады. Типология мен байланыстарды түсіндіру қажет болғанда фольклорлық материал этникалық мәселелерді ашады.

Қазақ әйелдерінің этнографиялық келбеті туралы алғашқы зерттеулер XIX-XX ғғ. пайда болды. Осы кезеңде қазақ әйелдерінің тұрмысын, киім-кешегін, сәні мен әшекейлері туралы еңбектер жарық көрді. XIX-XX ғғ. басында қазақ әйелдерінің этнографиялық келбеті туралы зерттеуге шетелдік зерттеушілер, әсіресе орыс, француз және басқа еуропалық ғалымдар қызығушылық танытты. Бұл зерттеулер қазақ әйелдерінің сыртқы бейнесі мен қоғамдық статусын, олардың киімдері мен әшекейлері арқылы қалыптасқан мәдениетінің ерекшеліктерін ашуға бағытталған.

Этнограф-ғалым Ә. Диваев «қыз балаға отбасындағы ұлдармен тең құқықты мүше ретінде қарайды, оған құрмет көрсетіп, оны қадірлейді» атап өтті (Диваев, 1900: 24). Қазақ қоғамында әйел, әсіресе ана, отбасының берекесін сақтаушы және тәрбиелеуші маңызды тұлға болып саналған. Ол балаларына, отбасы мүшелеріне мейірімді, қамқор болуымен қатар, ұрпақ тәрбиесінің негізгі жетекшісі болған. Әйелдер отбасында, қоғамда бірқатар құқықтарға ие болғанымен, олардың әлеуметтік және құқықтық жағдайы көбінесе патриархалды жүйе шеңберінде қалыптасқан. Әйелдер негізінен үй шаруасымен шұғылданып, көп жағдайда қоғамдық-саяси шешімдерде ер адамдарға тәуелді болған. Алайда, қыздардың үйлену мәселесінде кейде өз таңдауларын жасауға мүмкіндік берілген, сондай-ақ олар ата-ананың шешімдерін сыйлап, көбінесе отбасы мен қоғамның дәстүрлерін ұстанған (Алекторов, 1891: 2). Ш. Уәлиханов әйелдердің фольклордағы рөлін эпикалық жырлар мен аңыздар арқылы талдаған. Мәселен, ол «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Ер Тарғын», «Қыз Жібек» сынды жырларда әйел бейнесінің сұлулық, адалдық, даналық сияқты қырларын сипаттайды. Оның зерттеулері қазақ эпосындағы гендерлік қатынастар мен әлеуметтік құрылымдар туралы маңызды этнографиялық мәліметтер береді. (Уәлиханов, 1958: 153) Г. Потанин «Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки» (Потанин, 1917: 89) атты еңбегінде жырларда кездесетін әйел кейіпкерлердің кеңесші, ару, ана бейнесіндегі рөлдеріне тоқталып, олардың патриархалдық қоғамдағы орны

мен ықпалын көрсетеді. А. Левшин қазақтардың салт-дәстүрі, тұрмысы туралы кең көлемде зерттегені белгілі. Ол әйелдердің әлеуметтік мәртебесі, құда түсу, қалың мал, қыз ұзату және жесір дауы сияқты дәстүрлер арқылы фольклордағы және өмірдегі орнын сипаттайды. Әйел бейнесі көбінесе қоғамның моральдық нормаларының көрсеткіші ретінде талданады (Левшин, 1832: 134). Ә. Марғұлан қазақ әйелдерін батырлық жырлардағы Гүлбаршын, Баян, Қыз Жібек бейнесі арқылы табиғаттың бір бөлігі, қаһармандық пен адамгершілік өлшемін иесі ретінде қарастырды (Марғұлан, 1985: 214).

Қазақ әйелдерінің келбеті туралы тарихшылар қазақ әйелінің әрқашан өз тәуелсіздігімен және ашықтығымен ерекшеленгенін атап өтеді. Этнограф В. Радловтың пікірінше, қазақ әйелін калмақ немесе тіпті орыс әйелдеріне қарағанда ер адамдармен қарым-қатынаста әлдеқайда еркін деп санауға болады (Радлов, 1989: 297). Зерттеушілер қазақ қыздарының сыртқы көрінісін атап өтеді. Сондай-ақ, қыздар көбінесе косметика қолданған: қызарған бояу, әжім кетіретін ұнтақ, қастарына сөрмей де қолданған. Қазақ әйелінің сыртқы келбеті оның жасына байланысты тікелей өзгеріп отырған. Мысалы, 30 жасқа толғаннан кейін жарқын түстердегі киімдер тыныш әрі байсалды түстермен ауысып, бұл жаста әйелдердің қызыл түсті киімдер мен көп әшекейлі киімдерді киюі ұят саналған. Жасымен бірге әйелдің шаш үлгісі де өзгереді. Егер бойжеткен кезіндегі қазақ қыздары кішкентай өрімдер жасап, көбіне оларды бір немесе екі өрумен әшекейлермен безендірсе, тұрмысқа шыққаннан кейін жас әйелдер тек екі өрім жасап, оларды түзу етіп өрген. Осылайша, киім мен шаш үлгісі әйелдің тек жасын ғана емес, әлеуметтік статусын да білдіретін белгілер ретінде қызмет еткен (Стасевич, 2011: 98). Маңызды этнографиялық материал қарастырылып отырған тақырып бойынша Х. Кустанаев еңбегінде кездеседі. Автор, әсіресе, көшпелі ортадағы әйелдердің әлеуметтік статусына тоқталып өтеді: «...қырғыз (қазақ) әйелінің... кең еркіндігі бар, ол өз бетін бөгде адамдардан жасырып жүрмейді және олармен араласуда еркіндік танытады. Әйелдер ер адамдардың қоғамына ешқандай кедергісіз қатыса алады, халықтық ойын-сауықтардың барлығына қатысады ешбір ұялшақтықсыз, не өз руластары, не бөтен адамдармен» (Кустанаев, 1894: 33-34).

Әйелдердің тарихтағы мәдени үлесі ұзақ уақыт бойы назардан тыс қалып келген. Гендерлік зерттеулер пайда болғанға дейін әйелдер мен

олардың әлеуметтік рөлі тарихи еңбектерде тиісті деңгейде қарастырылмаған. Қазақ әйелдеріне қатысты зерттеулер тек 1980-жылдардың ортасы мен соңында қарқынды дами бастады (Абдыраимова, 2014: 672) 1920-жылдардан бастап этнографтар қазақ халқының отбасылық-неке қатынастарын зерттеу нысанына айналдырды. Ал 1940-1960 жылдары бұл бағыттағы ғылыми еңбектерде отбасылық-неке қатынастарындағы өзгерістер, атап айтқанда, қалыңдықты мәжбүрлеп алып қашу оқиғаларының азаюы және әйелдің отбасындағы мәртебесінің біршама жақсаруы талданды. 1970 жылдары жарық көрген еңбектерде бұл мәселелер отарлық кезең контекстінде қарастырылды.

Қазіргі кезеңде Орталық Азия елдерінің зерттеушілері гендерлік тарихтың заманауи аспектілеріне назар аударуда. Қазақ қоғамындағы әйел бейнесі тарихи және этнографиялық әдебиеттерде еңбекқор, көшпелі өмір салтының ауыртпалығына шыдас беретін тұлға ретінде сипатталады. Көптеген авторлар әйелдердің мейірімділігі мен еңбекқорлығын атап өтіп, оларға жанашырлықпен қараған.

Қазіргі ғылыми пікірталастарда көшпелі халықтардағы әйелдердің әлеуметтік жағдайына қатысты түрлі көзқарастар ұсынылады. Кейбір зерттеушілер көшпелі өмір салты әйелдерге біршама еркіндік берді деп есептесе, енді біреулері олар ауыр еңбекке жегілген, езгіде болған деген тұжырым жасайды.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында «әйелдер мәселесінің» өзектілігі арта түсті. Бұл кезеңде жергілікті мерзімді басылымдарда әйелдердің қоғамдағы орны мен құқықтық жағдайы кеңінен талқыланды. Сол дәуірдегі мақалалар мен жарияланымдарда қазақ әйелдерінің құқықсыздығы, оларға деген менсінбеушілік көзқарастар және ерте жасындағы некенің жағымсыз салдары секілді мәселелер көтерілді.

Қазақ фольклорындағы әйел бейнесі сан алуан – эпикалық қаһармандардан бастап салт-дәстүрдегі символдық тұлғаларға дейін бейнеленеді. Бала кезінен қызды ер-тоқымды ұстауға, еркін сөйлесуге, қайратты, епті болуға үйреткен. Қыз жарыстарда физикалық төзімділік пен жас жігіттермен музыкалық және сөздік жарыстарда (қыз-жігіттің айтысы) тапқырлық танытып, өзін-өзі қорғай білуі керек еді. Қыздар ер балалармен тең дәрежеде ат жарысына (бәйге) қатысса, «қыз қуу» атты ат жарысында олар негізгі қатысушылар болды – деп М.Т. Таникеев 1977 жылы шыққан еңбегінде жазды. Қазақ фольклорында

көптеген шығармаларда ер жігіт қызға үйлену үшін осындай жарыстарда қызды жеңіп, үйленуге мүмкіндік алғаны белгілі. Мысалы «қыз қуу», «қыз бен жігіттің айтысы» т.с.с. (Таникеев, 1977: 78).

И.В. Стасевич «Социальный статус женщины у казахов» еңбегінде қазақтың ауыз әдебиетінде қыз/әйел бейнесіне қатысты деректер болғанымен, бұл мәселені жүйелі әрі жан-жақты зерттеу әлі де шектеулі екенін айтады. Әйел бейнесін жан-жақты зерделеу тек фольклорлық тұрғыдан ғана емес, әлеуметтік-мәдени, этнографиялық тұрғыдан да, әсіресе, дәстүрлі қазақ қоғамы мен оның өзгерістері жағдайында қажет екендігі баса айтылады. Еңбекте батыр-қыздар, әйел-ана, жоқтаушы т.б. рөлдері туралы айтылған (Стасевич, 2011: 112).

Фильструп «XX ғасыр басындағы қырғыздардың салт-дәстүрлік өмірінен» атты еңбегінде фольклордағы әйел бейнесін жүйелі түрде талдау жасаған жоқ. Дегенмен, ол көптеген эмпирикалық материалдарды жинады, олардан әйелдердің салт-жораларға қатысуы және әйелдердің салт-дәстүрлік функциялары туралы қорытынды жасауға болады. Мысалы жеңге сөзіне анықтама беру арқылы оның жас жұбайларды үйлендірудегі рөлі мен оған күйеу жігіт тарапынан берілетін сый-жоралғылар туралы жазған (Фиельструп, 2002: 246).

Ә. Бөкейханов «Ақ жол» газетіне Қыр баласы деген лақап атымен «Әйел теңдігі» атты мақала жазды. Онда 1921 жылғы 20 қаңтардағы Түркістандағы I-жалпы қазақ съезінде қазақ қыздарының атынан алғаш рет сөз сөйлеген Сара Есова туралы жазған. Ол қазақ қыздарының осыған дейін теңдік берілмегендігі және малға сатылғанын айтып, бұдан бұлай осындай кемдік көрмесе екен деген өтінішін айтқаны туралы жазылған. Съезд басқарушысы әйел теңдігін сақтап қалу үшін ұйымда әйел адам болуы керек деп, Сараны мүшелікке сайлады. Әйелдерге көрсетілген бұл құрмет көзге ілерлік оқиға болды (Ақ жол, 2011: 193).

Кеңестік кезеңде (1920-1980 жж.) этнография ғылымы дамуына көңіл бөлініп, фольклорлық зерттеулер жүргізілгенімен ол үнемі партия бақылауының аясында болды. Далалық зерттеу экспедициялары жүргізілгенімен деректер маркстік идеологиясының қатаң бақылауында сұрыпталып жарияланды. Мұхтар Әуезовтің «Адамдық негізі – әйел» атты мақаласы Семейде шығатын «Сарыарқа» газетінің 1917 жылғы 5 қыркүйектегі 12-санында жарияланған. Мақала

сол кезең үшін қазақ арасындағы маңызды қоғамдық-әлеуметтік мәселелердің бірінен саналатын әйел теңдігі туралы жазылған еді. «Сол себепті әйелдің басындағы сасық туман айықпай, халыққа адамшылықтың бақытты күні күліп қарамайды. Ал, қазақ, мешел болып қалам демесең, тағлымыңды, бесігіңді түзе! Оны түзейімін десең, әйелдің халін түзе» – деп әйелдердің қоғамдағы және отбасындағы орны туралы жазған.

Мария Гимбутас – Литвадан шыққан американдық археолог және мәдениеттанушы оның еңбектері «Ескі Еуропа» мәдениетіне қатысты тұжырымдар, оның ішінде әйелдік бастауға табыну, Ұлы Ана бейнесі мен матриархаттық құрылымдар туралы идеялары қазақ дәстүрлі мәдениетіндегі әйел архетиптерін зерттеуде салыстырмалы-мәдени әдіснамалық негіз болады (Гимбутас, 2006: 38). Ол зерттеген Еуропа кеңістігіндегі ежелгі аграрлық, бейбіт, әйел-орталықты қоғамдарда әйел тек тұрмыстық немесе биологиялық қызмет атқарушы ғана емес, рухани күш иесі, мәдениеттің тірегі ретінде көрінеді. Осы идеяларды қазақ мифологиясындағы Ұмай ана, Жер-Су, ана бейнесі, сондай-ақ эпикалық шығармалардағы батыр қыздар мен аналар бейнелерін талдауда қолдануға болады. Бұл тәсіл әйел бейнесінің тек әлеуметтік рөлмен шектелмейтінін, сонымен бірге ол сакралды-рухани жүйенің өзегінде тұрғанын көрсетеді. Уақыт өте келе фольклордағы әйел бейнесі де өзгерістерге ұшырады. Ислам дінінің енуімен әйелдің қоғамдағы рөліне қатысты көзқарастар өзгерді. Дегенмен, қазақ фольклорында әйелдің даналығы мен парасатына деген құрмет сақталып қалды. Мысалы, Домалақ ана туралы аңыздарда

оның кемеңгерлігі мен әділдігі айтылады. Ол ел бірлігін сақтауға, татулық пен бейбітшілікті нығайтуға үлес қосқан тұлға ретінде бейнеленеді.

Қорытынды

Қазақ қоғамындағы әйел бейнесін фольклорлық материалдар негізінде зерттеу ұлттық мәдениетті, әлеуметтік құрылымды, дүниетанымды түсінудің маңызды тәсілі. Бұл бейне тек тұрмыстық сипатта ғана емес, мифологиялық, символикалық және идеологиялық деңгейде де көрініс табады. Зерттеу барысында әйел бейнесі әр тарихи кезеңде әртүрлі интерпретацияға ие болды: отарлау кезеңінде – экзотизацияланған нысан, кеңестік дәуірде – теңдіктің символы, ал тәуелсіздік кезеңінде феминистік және мәдениеттанулық тұрғыдан қайта қаралып жатқан күрделі образ.

Қорыта айтқанда, қазақ фольклорындағы әйел бейнесі – қоғамның әлеуметтік, мәдени және рухани құндылықтарының айнасы болып табылады. Эпостар мен аңыздарда, мақал-мәтелдер мен ертегілерде әйелдің рөлі тек отбасы шеңберімен шектелмей, оның даналығы, батырлығы және тәлімгерлік қасиеттері ерекше көрсетіледі. Зерттеу барысында анықталғандай, әйел образы уақыт өте келе өзгерістерге ұшыраса да, негізгі моралдық-этикалық құндылықтар сақталып қалған. Бұл – қазақ халқының әйелге деген құрметі мен таным-түсінігінің тұрақтылығын дәлелдейді. Осы тұрғыдан фольклорлық мұралар ұлттық болмысты тануда маңызды дереккөз ретінде бағаланып, болашақ зерттеулер үшін де құнды бағыт береді.

Әдебиеттер

- Абдыраимова, А. С. (2014). *The image of the Kazakh women in the works of Russian authors in the context of imperial policy in the Steppes (the end of the XVIII – beginning of XX century)*. Procedia – Social and Behavioral Sciences, №122, 671–676.
- Алекторов, А. (1891). *О рождении и воспитании детей у киргизов, о правах и власти родителей*. Оренбургский листок, № 31, с. 2.
- Әуезов, М. (1917). *Адамдық негізі – әйел*. Сарыарқа газеті, № 12, 5 қыркүйек, 2-бет.
- Диваев, А. (1900). *О свадебном ритуале киргизов Сыр-Дарьинской области*. Казань: Типография Императорского университета, 66 с.
- Кустанаев, Х. (1894). *Этнографические очерки киргиз Перовского и Казалинского уездов* (Н. А. Воскресенский, ред.). Ташкент: О. А., 52 с.
- Левшин, А. И. (1832). *Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей* (Ч. I–III). Санкт-Петербург, 335 с.
- Марғұлан, Ә. Х. (1985). *Ежелгі жыр, аңыздар: ғылыми-зерттеу мақалалар* (Р. Бердібаев құраст.). Алматы: Жазушы, 366 б.
- Гимбутас, М. (2006). *Цивилизация великой богини. Мир древней Европы*. Москва: София, 584 с.
- Мұқанов, М. С. (2017). *Халық мұрасы: тарихи-этнографиялық шолу*. Алматы: Өлке, 368 б.
- Потанин, Г. Н. (1917). *Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки*. Петроград: Тип. В. Д. Смирнова, 151 с.
- Радлов, В. В. (1989). *Из Сибири. Страницы дневника*. Москва: Наука, 749 с.

- Резник, Ю. М. (ред.). (2012). *Социокультурная антропология: История, теория и методология. Энциклопедический словарь*. Москва: Канон, 957 с.
- Стасевич, И. В. (2011). *Социальный статус женщины у казахов*. Санкт-Петербург: Наука, 202 с.
- Таникеев, М. Т. (2001). *Қазақстандағы дене тәрбиесі мен спорттың тарихы: дореволюциялық кезең*. Алматы: Қазақ АСТ, 152 б.
- Фиельструп, Ф. А. (2002). *Из обрядовой жизни киргизов начала XX века*. Москва: Наука, 300 с.
- Уәлиханов, Ш. (1958). *Қазақ халық поэзиясының түрлері туралы. Шығармалар жинағы*. Алматы: Қазақ КСР Ғылым академиясы, 254 б.
- Аргынбаев, Х. (2005). *Историко-культурные связи русского и казахского народов*. Алматы: ЭКО, 240 с.
- Ақ жол. (2011). *Көп томдық жинақ (2-том)*. Алматы: Оңтүстік Қазақстан облыстық саяси қуғын-сүргін мұражайы, 246 б.
- Жәнібеков, Ө. (2011). *Таңдамалы шығармалар жинағы*. Алматы: Қазақпарат, 1-кітап, 320 б.

References

- Abdyraimova, A. S. (2014). The image of the Kazakh women in the works of Russian authors in the context of imperial policy in the Steppes (the end of the XVIII – beginning of XX century). *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 122, 671–676. (In English)
- Alektorov, A. (1891). O rozhdenii i vospitanii detei u kirgizov, o pravakh i vlasti roditel'ei [On the birth and upbringing of children among the Kirghiz, on the rights and authority of parents]. *Orenburgskii listok*, No. 31, p. 2. (In Russian)
- Auevov, M. (1917). Adamdyk negizi – äiel [The moral basis is woman]. *Saryarqa gazetі*, No. 12, September 5, p.2. (In Kazakh)
- Divaev, A. (1900). O svadebnom rituale kirgizov Syr-Dar'inskoi oblasti [On the wedding ritual of the Kirghiz of the Syr-Darya region]. Kazan: Tipografiya Imperatorskogo universiteta, 66 p. (In Russian)
- Kustanaev, Kh. (1894). *Etнографические очерки киргиз Перовского и Казалинского уездов* [Ethnographic sketches of the Kirghiz of Perovsk and Kazalinsk districts] (N. A. Voskresenskii, Ed.). Tashkent: O. A., 52 p. (In Russian)
- Levshin, A. I. (1832). *Opisanie kirgiz-kazach'ikh, ili kirgiz-kaisatskikh ord i stepei* [Description of the Kirghiz-Cossack hordes and steppes]. St. Petersburg, 335 p. (In Russian)
- Margulan, A. Kh. (1985). *Ezhelgi zhyr, anyzdar: gylymi-zertteu makalalar* [Ancient songs and legends: research articles]. Алматы: Zhazushy, 366 p. (In Kazakh)
- Gimbutas, M. (2006). *Tsivilizatsiya velikoi bogini. Mir drevnei Evropy* [The Civilization of the Great Goddess. The World of Ancient Europe]. Moscow: Sofia, 584 p. (In Russian)
- Mukanov, M. S. (2017). *Khalyk murasy: tarikhy-etнографыalyk sholu* [Folk heritage: historical and ethnographic overview]. Алматы: Olke, 368 p. (In Kazakh)
- Potantin, G. N. (1917). *Kazak-kirgizskie i altaiskie predaniya, legendy i skazki* [Kazakh-Kirghiz and Altai legends and tales]. Petrograd: Tipografiya V. D. Smirnova, 151 p. (In Russian)
- Radlov, V. V. (1989). *Iz Sibiri. Stranitsy dnevnika* [From Siberia: Pages from a diary]. Moscow: Nauka, 749 p. (In Russian)
- Reznik, Yu. M. (Ed.). (2012). *Sotsiokul'turnaya antropologiya: Istoriya, teoriya i metodologiya. Entsiklopedicheskii slovar'* [Sociocultural Anthropology: History, Theory and Methodology. Encyclopedic Dictionary]. Moscow: Kanon, 957 p. (In Russian)
- Stasevich, I. V. (2011). *Sotsial'nyi status zhenshchiny u kazakhov* [Social status of women among the Kazakhs]. St. Petersburg: Nauka, 202 p. (In Russian)
- Tanikeev, M. T. (2001). *Kazakhstanagy дене tarbiesi men sporttyн tarihy: dorevoliutsiыalyk kezen* [History of physical culture and sports in Kazakhstan: Pre-revolutionary period]. Алматы: KazAST, 152 p. (In Kazakh)
- Fielstrup, F. A. (2002). *Iz obryadovoi zhizni kirgizov nachala XX veka* [From the ritual life of the Kirghiz of the early 20th century]. Moscow: Nauka, 300 p. (In Russian)
- Ualikhanov, Sh. (1958). *Kazakh khalyk poeziyasynyn turleri turaly. Shygarmalar zhinagy* [On the types of Kazakh folk poetry. Collected works]. Алматы: Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 254 p. (In Kazakh)
- Argynbaev, Kh. (2005). *Istoriko-kul'turnye svyazi russkogo i kazakhskogo narodov* [Historical and cultural ties between the Russian and Kazakh peoples]. Алматы: EKO, 240 p. (In Russian)
- Ақ жол. (2011). *Көп томдық жинақ (Vol. 2)* [Multi-volume collection]. Алматы: South Kazakhstan Museum of Political Repression, 246 p. (In Kazakh)
- Zhanibekov, O. (2011). *Tandamaly shygarmalar zhinagy* [Selected works collection]. Алматы: Kazinform, Vol. 1, 320 p. (In Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет:

Алдекен Айнұр Сабырбайқызы (корреспондент-автор) – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің «Археология, этнология және музеология» кафедрасының 1-курс докторанты (Алматы қ., Қазақстан, эл.пошта: ainur_aldeken@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0002-3918-4535>)

Мейрманова Гулжан Асановна – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің «Археология, этнология және музеология» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, т.ғ.к., (Алматы қ., Қазақстан, эл.пошта: e-mail: meirmanovaga@gmail.com)

Information About Authors:

Aldeken Ainur Sabyrbaikyzy – Al-Farabi Kazakh National University, 1st year doctoral student of the Department of Archeology, Ethnology and Museology (Almaty, Kazakhstan, ainur_aldeken@mail.ru). <https://orcid.org/0000-0002-3918-4535>

Meirmanova Guljan Asanovna (correspondent author) – Al-Farabi Kazakh National University, candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Archeology, Ethnology and Museology (Almaty, Kazakhstan, meirmanovaga@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3990-0172>)

Сведения об авторах:

Алдекен Айнұр Сабырбайқызы (автор-корреспондент) – докторант 1-го курса кафедры археологии, этнологии и музееологии КазНУ имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: ainur_aldeken@mail.ru);

Мейрманова Гулжан Асановна – к. и. н., ассоциированный профессор кафедры археологии, этнологии и музееологии КазНУ имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: meirmanovaga@gmail.com).

Келін түсті: 27.08.2025

Қабылданды: 25.11.2025

И. Владимирски **РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ BEATRICE PENATI. RURAL HISTORY
OF SOVIET CENTRAL ASIA: LAND REFORM
AND AGRICULTURAL CHANGE IN EARLY SOVIET UZBEKISTAN**

Комплексное исследование Беатрис Пенати представляет собой новый том в рамках проекта «Handbook of Oriental Studies» издательства Brill, а именно Восьмого раздела, посвященного уральским и центральноазиатским исследованиям. Цель проекта – изучение политической, культурной, социальной, экономической и религиозной истории регионов Центральной Азии, а также лингвистики уральской группы языков.

Книга Пенати «Rural History of Soviet Central Asia: Land Reform and Agricultural Change in Early Soviet Uzbekistan» предлагает детальное изучение практической реализации земельной и водной реформ, которые, с одной стороны, основывались на наследии прежней царской администрации, а с другой – на давних традициях земле- и водопользования в разных регионах Узбекистана. Другой важной чертой осуществляемых реформ была их явная идеологическая составляющая и желание большевиков привнести из вне классовую борьбу в узбекский *кишлак* и передать землю в руки тех, кто ее обрабатывал.

До большевистской революции территория Узбекской ССР была разделена на три политические единицы: Хивинское и Бухарское ханства и Туркестанское генерал-губернаторство, причем первые два имели независимый статус, а третьим управляло Российское военное министерство. Реформа национально-территориального размежевания 1924–1925 годов объединила эти три части в одну республику с добавлением Таджикистана, который получил статус независимой социалистической республики только в 1929 году.

Политические реалии раннего Советского Узбекистана представляют собой серьезную проблему для исследователя в определении общей основы для экономических реформ и принимаемых решений по экспериментам советской

власти. Чтобы разрешить эту проблему, автор выбрала путь анализа проведения рассматриваемых реформ как в региональном, так и в хронологическом аспектах, шаг за шагом восстанавливая процесс реформ в каждом округе и районе и его связь с основной политической линией большевистской партии. Наиболее подробный и документально подтвержденный анализ приводит к выводу, что для некоторых округов и районов реформа стала полной катастрофой, разрушившей традиционный сельскохозяйственный уклад и способ производства, не предоставив ничего взамен, в то время как в других регионах был достигнут ограниченный успех и созданы крупные плановые социалистические хозяйства.

Книга Пенати состоит из девяти глав, расположенных в хронологическом порядке, с подробным введением и заключением, обосновывающими основные положения, рассматриваемые каждой главой.

Первая глава анализирует состояние сельского хозяйства в Центральной Азии в период с 1915 по 1921 год, уделяя особое внимание процессу упадка сельского хозяйства во время и после Первой мировой войны, что послужило обоснованием для последующих земельной и водной реформ. Производство зерна постоянно сокращалось из-за массовой мобилизации трудоспособного населения, а широкое недовольство крестьян привело к возникновению басмачества. Реформы, основная цель которых заключалась в регулировании сельскохозяйственного законодательства между местными и пришлыми славянскими крестьянами, были совершенно неподготовлены. Коренное население не получило достаточного разъяснения сути реформ. Число местных коммунистов или сотрудников было крайне незначительным, и различные анархистские элементы воспользовались отсут-

ствием организации и подготовки, преследуя свои собственные грабительские цели. В 1920 году, при помощи первых политических активистов, вышедших из мусульманского населения (Акмаль Икрамов, Турар Рыскулов), был создан Союз Кошчи – кооперативная организация для бедных местных крестьян, которая предоставляла им кредит и основное сельскохозяйственное оборудование.

Вторая глава посвящена начальному периоду земельной и водной реформ в Центральной Азии (1921–1924 годы). Основное внимание в рамках реформ уделялось прежде всего оседлым и густонаселенным районам с целью достижения их быстрого экономического восстановления. Публикация *Декрета о земле* привела к напряженности в отношениях между коренным мусульманским и пришлыми славянскими переселенцами, которые прибыли в центральную Азию с началом царской политики переселения из центральных российских губерний. В отличие от центральной России, русские переселенцы в Центральной Азии использовали *Декрет* для захвата земель у кочевого казахского и киргизского населения. Для бывших кочевников была рекомендована политика проведения оседания кочевого и полукочевого населения, призванная урегулировать землепользование в кочевых и полукочевых регионах. Вместо ликвидации крупных байских хозяйств было введено регулирование норм землевладения, при этом Московское правительство и Туркестанская республика приняли новое земельное законодательство.

Третья глава охватывает процесс принятия решений и реализацию реформ в 1924–1925 годах, подчеркивая, что большевики действовали в качестве своего рода сельских наблюдателей и советчиков, чтобы подготовить крестьян к планируемой земельной реформе, избегая при этом обострения классового конфликта. Реформы страдали от отсутствия всестороннего планирования и подготовки и во многих случаях представляли собой инициативы «снизу», идущие от представителей сельских общин. Также затрагиваются такие вопросы как доминирование частной торговли, социальные структуры в традиционных крестьянских сообществах и усилия по интеграции узбекского хлопководства в экономику СССР, планы конфискации и перераспределения поливных земель.

Четвертая глава посвящена земельной и водной реформе 1925–1926 годов в так называемых «ключевых округах» – Самаркандском,

Ташкентском и Ферганском, подчеркивая, что советская власть требовала массового участия и вовлечения местного населения в проводимые реформы. Целью реформы была интеграция сельских жителей в советскую систему землепользования путем переопределения прав на земельную собственность. При планировании реформы не были взяты в расчет такие проблемы как ограниченность статистических данных, доступных до начала проведения реформы, открытое сопротивление и конфликты между приезжими партийными работниками, далекими от понимания местных реалий, не владеющих языком, и местными крестьянами. Реформа включала конфискацию земли сверх официально установленной нормы, поощрение использования тракторов и развитие хлопководства вместо животноводства, а также проведение широкой и целенаправленной пропаганды для привлечения поддержки местного населения.

Пятая глава посвящена оценке непосредственных результатов земельной реформы 1925–1926 годов на остальной территории Узбекской ССР помимо «ключевых округов». В ходе реформы земля в основном была выделена бедным крестьянам и батракам, у которых отсутствовали основные средства к существованию. Несмотря на перераспределение земли, многим получателям не хватало необходимого сельскохозяйственного инвентаря и ресурсов, таких как зерно и скот, и они испытывали трудности с обработкой своих наделов. Приблизительно пять процентов населения Ферганской долины подверглись экспроприации земли, а некоторые были высланы в соседние регионы. Проблемы включали сопротивление местных элит и конфликты из-за землепользования, что привело к отсутствию интереса к участию в проводимых реформах и получению земельного надела среди местных крестьян. Многие из крестьян, испытывавшие затруднения с обработкой земли, возвращали или просто оставляли полученный земельный надел. Реформа также включала реорганизацию Союза Кошчи для помощи бедным крестьянам, кроме того местное духовенство в немалой степени было вовлечено в реформы и объясняло свое участие в них законами шариата, направленными на достижение социальной справедливости.

Шестая глава описывает расширение и углубление земельной реформы в 1926–1927 годах, подчеркивая, что экономика Узбекистана в основном базировалась на крестьянстве, что делало необходимым проведение крестьянской революции,

а не буржуазной или пролетарской. Реформа была сосредоточена на «ключевых округах» с относительно лучшими сельскохозяйственными условиями и финансовыми ресурсами, в то время как отдаленные районы, характеризующиеся кочевым образом жизни, ограниченностью доступной статистики и скудностью информации, отставали, а зачастую просто не брались в расчет. Дореволюционная экономика была в основном ориентирована на экспорт, включающий такие продукты, как каракуль, зерно, овечьи и бараньи шкуры, жир, хлопок и сухофрукты (кишмиш). Однако постреформенные усилия в значительной степени игнорировали и разрушали эти традиционные каналы экспорта. Эксперименты большевистской власти включали передачу земли в государственную собственность и разрешение торговли землей в рамках официально установленных норм и правил. Усилия возглавляли городские активисты, многие из которых были необразованными, руководствовались исключительно партийными директивами, игнорируя факты ограниченного присутствия и влияния представителей большевиков в сельской местности.

Седьмая глава посвящена усилиям, приложенным в 1920-е гг. на улучшение и восстановление ирригации в Центральной Азии, подчеркивая важность реконструкции и расширения существующих ирригационных систем с целью повышения продуктивности сельского хозяйства. Эти усилия включали очистку залившихся каналов, строительство новой инфраструктуры и привлечение труда и опыта местного населения. Проблемы включали недостаточную подготовку, ненадежное и негарантированное финансирование, обещанное Москвой, сложные отношения с местными чиновниками, такими как мирабы (местные жители, избираемые общиной и ответственные за распределение воды из водных каналов). Реформа также затронула этнические меньшинства, такие как бухарские евреи и люли (местные цыгане), которые мигрировали в сельские районы в рамках земельной и водной реформ.

Восьмая глава анализирует, как земельная реформа, проводимая с 1927 по 1929 год, привнесла классовую борьбу в сельский Узбекистан. В главе подчеркивается, что «правильная» классовая принадлежность была закреплена посредством перераспределения и конфискаций земли, что вызвало активные и пассивные формы сопротивления, приведшие к напряженности между «победителями эксплуатируемыми» и

«проигравшими эксплуататорами». Узбекские и советские партийные лидеры тщательно манипулировали границами применения классовых ярлыков, чтобы сохранить контроль, находя баланс между репрессиями и переговорами. Реформа продвигалась неравномерно по регионам: в одних районах происходила насильственная реорганизация земли, а в других радикальные меры переносились либо откладывались. В округах, где реформа была завершена, усилия были направлены против нетрудовых хозяйств и темпы проведения конфискации часто усиливались, чтобы «завершить» процесс, представляя эту борьбу как финальную фазу консолидации земли в руках трудового крестьянства.

Девятая глава посвящена проведению коллективизации в Узбекской ССР в период с 1927 по 1930 год, подчеркивая, как землеустройство было направлено на устранение беспорядка в густонаселенных оазисах путем консолидации сельскохозяйственных земель и образования больших кооперативных или коллективных хозяйств. Основной упор делался на увеличение производства хлопка посредством строгих квот, с усилиями по превращению хлопка в монокультуру, особенно в Ферганской долине. Инвестиции в инфраструктуру, механизацию и ирригацию, наряду с использованием тракторов, сыграли решающую роль в консолидации земельных участков и формировании сельскохозяйственных преобразований в регионе, обусловленных более широкими целями советской экономической политики.

Представленная книга предлагает ценный и глубокий анализ ранних советских земельных реформ в Центральной Азии, представляя понимание того, как революционная политика адаптировалась и реализовывалась в условиях серьезных экономических и социальных вызовов. Детальное изучение взаимодействия между государственными усилиями, местными реалиями и общественным сопротивлением проводимым преобразованиям проливает свет на сложности аграрного преобразования в периферийных регионах Советского Союза. Для исследователей, интересующихся советской историей, аграрными исследованиями или историей Центральной Азии, эта работа представляет собой всеобъемлющее тематическое исследование политики в действии, подчеркивая уроки ограниченных и непредвиденных последствий быстрых социальных преобразований и желания получить немедленные результаты.

Г.С. Султангалиева

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ В ИЗУЧЕНИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАЮМА НАСЫРИ: РЕЦЕНЗИЯ НА МОНОГРАФИЮ И.К. ЗАГИДУЛЛИНА «ВЕЛИКИЙ ТАТАРСКИЙ ПРОСВЕТИТЕЛЬ КАЮМ НАСЫРИ» (КАЗАНЬ, 2024)

Монографическое исследование профессора Ильдус Котдусовича Загидуллина «Великий татарский просветитель Каюм Насыри» (Казань, 2024) посвящено изучению одного из самых интересных периодов в истории тюркско-мусульманских народов Российской империи – вторая половина XIX в. – когда на историческую сцену вышли фигуры национальных просветителей – интеллектуалов, которые сочетали элементы традиционного и модернизированного мировоззрения и стремились к культурному подъему своих народов. Среди них можно назвать татарина просветителя Каюм Насыри (1825–1902), казаха Ибрагим [Ибрай] Алтынсарина (1841–1889), деятельность которых разворачивалась практически в одно время и в одних социально-политических условиях в составе Российской империи.

В этом контексте представляемая монография занимает важное место, поскольку она не только вводит читателя в интеллектуальную атмосферу эпохи, но и предлагает целостное исследование личности и наследия К. Насыри. Для понимания логики аргументации автора необходимо обратиться к структуре работы, которая выстроена таким образом, что последовательно прослеживает жизненный путь Каюма Насыри и многогранность его научного, педагогического и публицистического наследия. В этом отношении работа профессора И.К. Загидуллина представляет собой актуальное и своевременное исследование, несмотря на то что данная тема не относится к числу малоизученных. Актуальность монографии подтверждается, в частности, масштабным и критически выверенным историографическим обзором, включающим анализ дореволюционных, советских и постсоветских

трудов, посвященных деятельности К. Насыри.

Особого внимания заслуживает раздел, в котором автор реконструирует эволюцию образа Насыри в советской историографии, выявляя существенный разрыв между исследованиями 1920-х гг. и работами 1940–1980-х гг. Загидуллин убедительно показывает, что идеологические ограничения советского периода предопределили противоречивый характер развития исторической науки, в рамках которой лишь фигура К. Насыри могла быть вписана в жесткие параметры официального дискурса и представлена как «правильный» символ татарского просветительства. Такой анализ позволяет увидеть не только трансформацию исследовательских подходов, но и сложный процесс адаптации научного знания к идеологическим установкам эпохи (с. 19–21).

Схожие механизмы идеологического конструирования прослеживаются и в советской трактовке личности Ибрагим Алтынсарина, хотя динамика его «открытия» наукой была иной. До конца 1940-х гг. Алтынсарин фактически находился в тени и не занимал заметного места в историко-педагогическом нарративе. Однако в конце 1940-х – начале 1950-х годов он был полностью реабилитирован и занял место в пантеоне «правильных» национальных деятелей, соответствующих требованиям официальной идеологии. Именно в этот период Алтынсарин начинает характеризоваться как «выдающийся педагог, поэт, просветитель и мыслитель», как «крупнейший общественный деятель казахского народа, пропагандировавший необходимость перенятия передовой русской культуры». [Косач, 1998: С.110-130] как мы видим, сравнение двух историографических традиций демонстри-

рует общую логику советской науки: включение или исключение просветителей из национально-го канона определялось не столько реальными масштабами их деятельности, сколько степенью их соответствия идеологическим ожиданиям.

Опираясь на богатый комплекс архивных источников, малоизвестные публикации и труды самого К. Насыри, автор предпринимает методологически выверенную попытку реконструкции и интерпретации его исследовательского наследия. Такой подход, сочетающий элементы интеллектуальной истории, микроисторического анализа, позволяет проф. И. Загидуллину по-новому раскрыть внутренний мир просветителя, его представления о собственной социальной миссии и те аспекты биографии, которые ранее оставались на периферии исследовательского внимания. Особое место в монографии занимает анализ трансформации мировоззрения К. Насыри в ходе его педагогической деятельности, прежде всего в период преподавания татарского языка в православных учебных заведениях, включая Казанскую духовную семинарию. Автор убедительно аргументирует, что согласие Насыри принять приглашение на работу в русское духовное учебное заведение нельзя интерпретировать исключительно в категориях конфессионального давления или вынужденного компромисса. Загидуллин демонстрирует, что этот шаг выступал для Насыри формой личного вызова мусульманскому сообществу и одновременно возможностью расширения горизонтов собственной профессиональной и культурной самореализации. По мнению автора, обращение Насыри к новой образовательной среде выявляет существенные черты его личности – стойкость внутреннего убеждения, отсутствие страха перед возможной утратой религиозной идентичности и стремление к самосовершенствованию. Работа в православной школе открывала для него новые ресурсы развития: совершенствование русской грамоты, укрепление собственной педагогической методологии и, что подчёркивает Загидуллин, «чувство полезности для современного общества» и даже «спасительную возможность избавиться от душевного одиночества» (с. 68). В этом ключе, Насыри предстает не только как просветитель, но и как интеллигент, сознательно использующий межкультурные контакты для формирования собственной идентичности и реализации просветительской программы.

Далее И. Загидуллин тонко анализирует трансформацию взглядов К. Насыри на роль

русского языка, особенно в период его педагогической деятельности в русских учебных заведениях. Автор убедительно показывает, что если на раннем этапе Насыри воспринимал русский язык преимущественно как прагматический инструмент коммуникации с представителями региональной администрации и русским населением, то опыт преподавания и погружение в русскоязычную образовательную среду радикально расширили его представления о функциях языка. Русский язык стал для него не только средством социального взаимодействия, но и каналом доступа к современным научным знаниям, которые он стремился адаптировать и распространять среди единоверцев. Именно с момента осознания этого К. Насыри стал разрабатывать и реализовывать свои просветительские проекты. Ярким проявлением этого явилась идея К. Насыри издание газеты «Таң йолдызы» (совместно с М. Яхиным) на татарском языке для распространения полезной информации и расширения интереса к истории и культуре своего народа, создавая этим самым единое информационное и культурное пространство. Несмотря на ограничения со стороны правительства, Насыри с 1871 по 1897 гг. издавал настольный календарь полужурнального типа, который фактически выполнял роль альтернативного периодического издания и был ориентирован на просвещение татарского общества. Не случайно Н. Катанов, цензор Казанского временного комитета по делам печати, отмечал особую значимость трудов Насыри для развития татарской культуры. [ГА РТ Ф. 420. Оп. 1. Д. 150. Л.5об.] Как мы видим, К. Насыри сумел создать общую площадку для обсуждения вопросов образования своего народа, политических и культурных новостей и этим самым внес свой вклад в оформление групповой идентичности.

Подобные процессы наблюдались и в других регионах империи. Так, деятельность инспектора народных училищ Тургайской области Ибрагим Алтынсарина, работавший в иной части имперского пространства, придерживался аналогичной идеи: для расширения образования среди казахов необходимо средство социальной коммуникации – периодическое издание на родном языке. В январе 1880 г. И. Алтынсарин предложил проект «Киргизской газеты», которая должна была отражать повседневную жизнь казахского общества и служить каналом распространения знаний [Алтынсарин: 1979. С.302]. Эти шаги К. Насыри и И. Алтынсарина можно

рассматривать в русле концепции Б. Андерсона о «печатном капитализме», что позволяют по-новому интерпретировать усилия тюрко-мусульманских просветителей второй половины XIX века по созданию национальных периодических изданий.

Значительный исследовательский интерес представляет раздел монографии, посвящённый анализу круга общения К. Насыри. Автор использует подходы, близкие к просопографическому и социально-сетевому анализу, реконструируя многослойное сообщество, с которым был связан просветитель. В центре внимания оказывается его взаимодействие с представителями различных социальных и профессиональных групп – от востоковедов Казанского университета (В.В. Радлова, Н.Ф. Катанова), библиотекаря-ориенталиста И.Ф. Готвальда и казанских купеческих кругов до шакирдов медресе разных городов Российской империи, тюрко-мусульманского интеллектуального сообщества Казани и собственных односельчан. Такая многоплановая реконструкция позволяет увидеть Насыри как фигуру, находившуюся на пересечении академической, религиозной, образовательной и локальной общинной сред. Особую ценность представляет внимание автора к изменчивости образа К. Насыри в восприятии его современников. Посредством приёмов микроисторического и эго-документального анализа автор выявляет разный «социальный облик» просветителя: открытый, жизнерадостный и общительный в воспоминаниях его земляков, и – напротив – закрытый, отстранённый, склонный к пессимизму в оценках со стороны мусульманского духовенства. Через эти контрастные свидетельства автору удаётся реконструировать не только внешние связи Насыри, но и его эмоциональный мир, внутренние противоречия и переживания, что соотносится с современными подходами истории эмоций и культурной антропологии интеллектуалов.

И.К. Загидуллин сумел показать сложную структуру социальных связей просветителя и их влияние на его мировоззрение, педагогическую деятельность и общественную позицию. В контексте рассмотрения взаимодействия К. Насыри с внешним миром представляется обоснованным выдвинуть предположение о том, что Ибрагим Алтынсарин и Каюм Насыри, работавшие в один период и принадлежавшие к единому просветительскому полю тюрко-мусульманских народов Российской империи, едва

ли могли не знать друг о друге. Их профессиональные интересы, а также пересечение социальных и интеллектуальных сетей создавали условия для возможного знакомства – прямого или опосредованного. Среди значимых посредников следует упомянуть Н.И. Ильминского, идеолога просвещения нерусского населения Российской империи, директора Казанской учительской семинарии, с которым Алтынсарин находился в многолетней переписке и встречался в Казани в 1876 г. Ильминский, глубоко вовлечённый в образовательное движение среди татар и казахов, несомненно был хорошо информирован о деятельности К. Насыри, что делает вероятным знакомство Алтынсарина с его трудами. Другим возможным каналом интеллектуального взаимодействия выступает фигура татарского востоковеда Хусейна Фаизханова, преподавателя арабского и персидского языков восточного факультета Санкт-Петербургского университета. Фаизханов, познакомившийся с Алтынсариним через Ильминского, в 1860 г. находился в Оренбургском крае, где собирал материалы по казахскому языку для своих исследований и активно обсуждал с Алтынсариним идею распространения светского образования среди тюрко-мусульманского населения. Близость их взглядов подтверждается тем, что Фаизханов в письмах называл Алтынсарина «сыном казахского народа», подчеркивая его миссию в просветительском движении. [Усманов, 1963. С.54-56]. Данный подход открывает новые исследовательские перспективы для дальнейшего изучения общих интеллектуальных сетей, внутри которых циркулировали идеи, образовательные проекты и тексты, которые оказывали взаимное влияние способствовали трансферу знаний внутри мусульманских интеллектуальных сообществ XIX века.

Далее И.К. Загидуллин убедительно раскрывает вклад К. Насыри в развитие учебной и методической литературы, грамматики татарского языка, научной терминологии на родном языке. Этим самым И.К. Загидуллин подчеркивает процесс институционализированного формирования новых «традиций» письменности и научного языка, которые впоследствии стали элементами национального культурного кода.

Особый интерес представляет заключительный раздел монографии, в котором анализируются научные труды К. Насыри через призму имперского производства знаний. Автор убедительно демонстрирует, что Насыри выступал

не только как собиратель и систематизатор этнографического материала, но и как активный участник формирования той интеллектуальной рамки, в пределах которой Российская империя конструировала знания о «местных» народах. В 1880 г. в Петербурге была опубликована статья К. Насыри «Поверья и обряды казанских татар, образовавшиеся помимо влияния на их жизнь суннитского магометанства» (с предисловием проф. В. В. Григорьева). Позднее, в 1896 г., на страницах «Известий Общества археологии, истории и этнографии» при Казанском университете, действительным членом которого он состоял, вышли его материалы «Образцы народной литературы казанских татар: загадки, пословицы, песни» (1896, т. 13, вып. 5). Публикация включала 28 загадок, 243 пословицы и 145 песен, что свидетельствует о масштабной и системной работе Насыри по фиксации и сохранению устного народного творчества татарского народа.

Схожим образом научные интересы Ибрая Алтынсарина вписываются в логику колониального знания. Его доклады и статьи по казахским свадебным и похоронным обычаям, опубликованные в «Записках» Оренбургского отдела ИРГО (1870), выполняли двойную функцию: они предоставляли имперским институтам эт-

нографическую информацию и одновременно выступали средством самоописания казахского общества. Вступление Алтынсарина в Оренбургское отделение Русского географического общества в 1874 г. свидетельствует о признании его роли в производстве знаний и подчёркивает, что представители кочевой элиты становились важными соавторами имперского академического дискурса, а не только его объектами. Работы, К. Насыри и И. Алтынсарина демонстрирует переход от односторонней модели колониальной этнографии к более сложной системе совместного производства знаний, где локальные интеллектуалы участвуют в формировании способов понимания и описания собственной культуры в рамках имперских научных институтов.

Таким образом, монография И.К. Загидуллиной представляет собой значимый вклад в изучение интеллектуальной истории тюркско-мусульманских народов Российской империи. Автор сумел представить целостный и глубокий анализ личности татарского просветителя Каюма Насыри. Исследование представляет безусловный интерес для историков, филологов и культурологов и может служить надёжной основой для дальнейших работ по истории просветительства и имперской культуры.

Литература

1. ГА РТ Ф.420.Оп.1. Д.150. Л.5об.
2. Алтынсарин И. (1975) Собрание сочинений в трех томах. Т.1 : сборник / Ред.: Нусупбеков А., Кенесбаев С., Сулейменов Б. – Алма-Ата : Наука, – 360 с.
4. Косач Г.Г. (1998) Ибрагим Алтынсарин: человек в потоке времени. // Вестник Евразии №1-2. С. 110 -130
3. Усманов М.А. (1963) Неизвестное письмо Ибрая Алтынсарина. // Вестник АН КазССР. №12, С. 53-56.

АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН АҚПАРАТ INFORMATION FOR AUTHORS ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Публикация материалов в «Вестник КазНУ. Серия историческая» осуществляется с использованием Open Journal System, системы онлайн-подачи и рецензирования. Регистрация и доступ доступны в разделе «Отправка материалов».

Требования для оформления статьи (для оформления статьи используйте ШАБЛОН):

Статья представляется в электронном формате (в форматах .doc, .docx, .rtf) ТОЛЬКО посредством ее загрузки через функционал сайта журнала (Open Journal System).

- Редакционная коллегия принимает ранее неопубликованные статьи по научным направлениям журнала.
- Кегль шрифта – 12 (аннотация, ключевые слова, литература – 10, текст таблиц – 9), шрифт – Times New Roman, выравнивание – по ширине текста, абзацный отступ – 0,8, интервал – одинарный, поля: верхнее и нижнее – 2 см, левое – 3 см, и правое – 1 см.
- Рисунки, таблицы, графики, диаграммы и др. представляются непосредственно в тексте с указанием нумерации и заглавия (Например, Рис. 1 – Название рисунка). Количество рисунков, таблиц, графиков и диаграмм не должно превышать 20% от всего объема статьи (в некоторых случаях до 30%).
- Объем статьи (без учета названия, сведений об авторах, аннотации, ключевых слов, библиографического списка) должен составлять не менее 3000 слов и не превышать 7000 слов для социогуманитарных направлений, и 1500 – 7000 слов для естественнонаучных и технических направлений.
- Авторы в ОБЯЗАТЕЛЬНОМ порядке должны указать в сопроводительном письме в системе Open Journal System о том, что направляемая статья/рукопись нигде ранее не публиковалась, и что в статье отсутствуют заимствованные фрагменты текста из других работ без ссылок на них.

Порядок оформления:

- с левой стороны с самом начале статьи указывать МРНТИ статьи;
- название статьи обычными жирными буквами (посередине страницы, не более 12 слов);
- инициалы и фамилии авторов (посередине страницы);
- название организации, страна, город в котором выполнена работа (посередине страницы);
- e-mail адрес и ORSID номер авторов;
- с красной строки – аннотации (не менее 150 слов, на трех языках с названием статьи), оно должна отражать цель работы, метод или методологию проведения работы, результаты работы, область применения результатов, выводы;
- с красной строки идут ключевые слова, отражающий смысл статьи (кілт сөздер, key words);
- текст статьи разделены по пунктам (введение, методология проблемы, основные разделы, заключения). Методологию можно включить на введение, можно дать как отдельную тему по решению автора;
- список литературы дается в алфавитном порядке в конце статьи и с латинском шрифтом дается повторный список и перевод литературы на английском языке (references). Например: Artomonov M.I. (1962) Istiriya hazar [History of the Khazars]. Leningrad.

• Список используемой литературы, или Библиографический список состоит из не менее 15 наименований для социогуманитарных направлений, и из общего числа наименований на английском языке должно быть не менее 50%. В случае наличия в списке литературы работ, представленных на кириллице, необходимо представить список литературы в двух вариантах: первый – в оригинале, второй – романизированным алфавитом (транслитерация).

○ Романизированный список литературы должен выглядеть в следующем виде: автор(-ы) (транслитерация – <http://www.translit.ru>) → (год в круглых скобках) → название статьи в транслитерированном варианте [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках], название русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название – если есть), выходные данные с обозначениями на английском языке.

• Стиль оформления списка литературы на русском и казахском языке согласно ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления» (требование к изданиям, входящих в перечень КОКСОН).

• Стиль оформления Романизированного списка литературы, а также источников на английском (другом иностранном) языке для социогуманитарных направлений – American Psychological Association (<http://www.apastyle.org/>).

В данном разделе необходимо учесть:

- Цитируются основные научные публикации, передовые методы исследования, которые применяются в данной области науки и на которых основана работа автора.
- Избегайте чрезмерных самоцитирований.
- Избегайте чрезмерных ссылок на публикации авторов СНГ/СССР, используйте мировой опыт.
- Библиографический список должен содержать фундаментальные и наиболее актуальные труды, опубликованные известными зарубежными авторами и исследователями по теме статьи.

Примечание к сноскам:

сноски даются внутри текста статьи в обычных скобках, например, (Залесский 1991: 25)

Примечание к оформлению списка литературы:

Знаки –, // не используются, при ссылке на 2-3 труда одного автора, выпущенных одним годом издания, дополнительно к году издания пишутся буквы (Садуова, 2001а: 15; Садуова, 2001б: 22).

Книги

Залесский Б. (1991). Қазақ сахарасына саяхат. Алматы: Өнер.

Аргынбаев Х. (1996). Қазақ отбасы. Алматы: Қайнар.

Сноска: например (Аргынбаев, 1996: 35)

Газеты, журналы

Қыр баласы. (1917). Би һәм билік. Қазақ газеті, №48, 3-4 б.

Диваев А. (1891). Поверье. Туркестанские ведомости, №25, с. 98

Сноска: например (Диваев, 1891: 98)

Материалы конференции, сборники

Аничков И. (1896). Забытый край. Сборник материалов для статистики Туркестанского края. Том V. Ташкент. С. 173 – 234.

Для оформления библиографических ссылок также можете использовать инструмент – Mendeley Reference Manager

Стоимость публикации – 60 000 тенге

Реквизиты:

Некоммерческое акционерное общество «Казахский национальный университет имени Аль-Фараби»

Индекс 050040

адрес: г. Алматы, пр. аль-Фараби 71

БИН 990140001154

КБЕ 16

АО «First Heartland Jýsan Bank»

ИИК KZ19998СТВ0000567141 – тенге

ИИК KZ40998СТВ0000567151 – USD

БИК TSESKZKA

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Отан тарихы	Section 1 Domestic history	Раздел 1 Отечественная история
Ж. Құрбанәлі, Н. Мұқаметханұлы Хань патшалығы мен Үйсін елі арасындағы қарым-қатынастар		4
Д.К. Сүлейменова, К.Ж. Кыдырбаев Тукагимуриды в Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме		15
Ү.Ш. Исмагулов, Д.М. Исмагулова 1924–1925 жылдардағы құрғақшылық және оның Ақтөбе өңіріндегі салдары		27
D.K. Kundyzbay The issue of kazakh refugees in the 1920s–1930s in foreign historiography		43
М.Д. Байдавлетова 1930 жылдардағы қазақ босқыншылығы мәселелері батыстық тарихнамада (2000–2024 ж.)		52
Г.Ж. Орынбасарова, Г.У. Рашева Қазақстанда орта білім беру ісінің даму тарихы (1950–1980 ж.)		63
Д.И. Салқынбек, Г.Қ. Шуланбекова Тел Жаманмұрыновтың қоғамдық-саяси қызметі		74
2-бөлім Дүниежүзі тарихы	Section 2 World history	Раздел 2 Всемирная история
Ж.О. Есеркепова ҚХР саяси жүйесі: қалыптасу тарихы және ерекшелігі.		86
М. Бисембайұлы Кеңес Одағы және Польша Республика елшілігі өкілдігі: бостандық үшін күрес		98
N.R. Aliyeva The caucasus oil region in britain’s military – political plans, 1940–1942.		108
Қ. Сарқытқан, С.К. Әмірбекова Түрік тілдес халықтардың тарихи-географиялық қоныстары мен ұлы көші-қондары және еуразия кеңістігіндегі этномәдени ықпалы		118
Ж.С. Бегимбаева, Б.Б. Байшов Орыс Географиялық қоғамы Орынбор бөлімі корреспонденттерінің Орталық Азия көшпелі халықтарының мәдениетін зерттеудегі рөлі		133
3-бөлім Археология және этнология	Section 3 Archeology and ethnology	Раздел 3 Археология и этнология
Ғ. Омаров, Б. Бесетаев Марқакөл ауданының археологиялық тұрғыдан зерттелу тарихы		144
Н.Б. Ем Между ассимиляцией и двойной идентичностью: корейский академический дискурс о детях брачных мигрантов ...		155

Д. Қатран
XX ғасыр басына тән мәдени антропологиялық ескерткіш хақында..... 162

А.С. Алдекен, Г.А. Мейрманова
Қазақ қоғамындағы әйел бейнесінің зерттелуі: фольклорлық материалдар негізінде..... 171

Ғылыми өмір – Scientific life – Научная жизнь

И. Владимирски
Рецензия на книгу Beatrice penati. Rural history of Soviet Central Asia: Land Reform and Agricultural Change
in Early Soviet Uzbekistan..... 179

Г.С. Султанғалиева
Исторические параллели в изучении деятельности Каюма Насыри: рецензия на монографию И.К. Загидуллина
«великий татарский просветитель Каюм Насыри» (Казань, 2024) 182

Авторларға арналған ақпарат.....268